
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 39, 1-310, Sarajevo, 2010.

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan,
Ann Arbor, USA

Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo

Hannes Grandits, Humboldt Universität CU Berlin, Philosophische Fakultät,
Deutschland

Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo

Tomislav Išek, Sarajevo

Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Esad Kurtović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogama odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku
Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo i
Ministarstva obrazovanja i nauke FBiH, Mostar.

SADRŽAJ

Riječ redakcije.....7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (Košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*..... 11
2. Tomislav Išek, *Kalendar – perjanica Napretkove izdavačke djelatnosti*..... 31
3. Boško Zuckerman, *Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine* 51
4. Denis Bećirović, *Represija prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine*..... 87
5. Srđa Pavlović, *Cjenovnik sjećanja: istorijski revizionizam u bivšoj Jugoslaviji* 103
6. Zilha Mastalić-Košuta, *Genocid nad djecom u Srebrenici – sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine*..... 123

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Husnija Kamberović, *Ko će naslijediti Džemala Bijedića? Razgovor Cvijetina Mijatovića i Edvarda Kardelja na Brionima 27. januara 1977. godine*..... 147

POVODI

1. Edin Radušić – Emir O. Filipović, *Šest decenija Odsjeka za historiju*..... 169

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Amir Duranović, *Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama Sarajevskog lista* **175**

PRIKAZI

1. *Грађа о прошлости Босне I*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, 2008, 211 (Semir Hambo)..... **187**
2. Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 526 (Elmedina Kapidžija)..... **191**
3. Esad Kurtović, *Radosalici – Primjer “jednokratnih prezimena” srednjega vijeka*. Beograd: Istorijski institut, Studije, knj. 2, 2009, 161, ćir. (Elmedina Kapidžija).... **194**
4. Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009, 510 (Adis Zilić) **197**
5. Antal Molnár, *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán – Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573-1595) / Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen – Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573-1595)*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009, 433 (Emir O. Filipović)..... **200**
6. İlber Ortaylı, *Osmanlı'ya Yeniden Keşfetmek*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, 189 (Sedad Bešlija)..... **203**
7. Samija Sarić, *Bugojno i njegova okolina (Donji Vakuf, Prusac, Gornji Vakuf i Kupres) u vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: 2009, 340 (Mina Kujović)..... **208**
8. Philippe GELEZ, *Safvet-beg Bašagić (1870.-1934.). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosne-Herzégovine*. Athènes: École française d'Athènes. Mondes méditerranées et balkaniques, 2010, 805 (Tomislav Išek) **211**
9. Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*. Београд: Филип Вишњић, 2009, 458 (Enes S. Omerović)..... **214**
10. Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu, Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878-1941)*, Beograd: Muzej Savremene umjetnosti Republike Srpske - Kulturni centar Beograd, 2009, 209 (Hana Younis)..... **218**

-
11. Carl Bethke, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941 (Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009, 718 (Amila Kasumović) **221**
  12. Fadil Ademović, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslavenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*. Sarajevo: Kult B i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009. Tom I-II. (862 + 612 str.) (Tomislav Išek) **225**
  13. Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2009, 450 (Sanja Gladanac) **230**
  14. Dragan Šućur, *Banjalička eparhija za vrijeme episkopa dr Vasilija /Kostića/ 1947-1961*. Banja Luka: 2009, 265 (Mina Kujović) **233**
  15. Sulejman Bosto, Tihomir Čipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*. Zagreb: Biblioteka Srednji put, 2009, 279 (Dženita Sarač Rujanac) **237**
  16. Nataša Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka "Studije i monografije", knjiga br. 47, 2009, 645 (Vera Katz) **242**
  17. Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југославенске интелекције на европским универзитетима 1945-1958*. Београд: Институт за новију историју, 2008, 555 (Idriz Duranović) **245**
  18. Mirsad D. Abazović, *Državna bezbjednost NR Bosne i Hercegovine i Cazinska buna 1950: činjenice i kontroverzje*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku i sigurnosne studije, 2009, 277 (Muhamed Nametak) **249**
  19. Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010, 421 (Aida Ličina) .. **252**
  20. Zašto se raspala Jugoslavija?! (U povodu bosanskohercegovačkog izdanja knjige Andrewa Barucha Wachtela, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književna i kulturna politika u Jugoslaviji*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010, 332 str.) (Edin Radušić) **255**
  21. Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju: društveno-ekonomski i kulturni razvoj na području zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*. Knj. 3., *Odbrambeno oslobodilački rat 1992-1995. godine na području zavidovičke općine*. Jusuf H. Mujkić - Zavidovići: Općina, 2009. – 758 (Edin Omerčić) **260**
  22. Youssef Hajir, *Bolnica Dobrinja: monografija*. Sarajevo: EDIS 1981, 2009, 203 (Merisa Karović) **264**
  23. Manfred Gerstenfeld, *The Abuse of Holocaust Memory, Distortion and Responses*. Jerusalem: Center for Public Affairs-ADL, Jerusalem, 2009, 243 (Denis Veladžić) **267**
-

24. Emilio Dentile, *Religije politike: između demokratija i totalitarizama*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2009, 292 (Amir Duranović) 273
25. *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, br. 5, 278 str. (Gina Zorabdić)..... 276
26. *GODIŠNJAK za društvenu istoriju. god. XVI, sveske 1-3*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2009, 315 (Vera Katz) 279
27. *Mustafa Imamović: 45 godina naučnog i publicističkog rada: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju – University Press; Gradačac: Javna biblioteka “Alija Isaković”, 2010, 367 (Hadžija Hadžiabdić) 283
28. Berlinski kongres – početak novog društveno-političkog poretka na Balkanu (Osvrt na naučnu konferenciju “*The Political and Social Implications for the Ottoman Empire and its successor states of the Treaty of Berlin, 1878.*” The University of Utah, Salt Lake City, 1-3. april 2010.) (Edin Radušić) 287
29. Konferencija *Ustavno-pravni i politički položaj Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Gradačac: Kula Husein-kapetana Gradašćevića, 21. maj 2010. (Amir Duranović)..... 291
30. Naučna konferencija *Rethinking Late Socialism. Socio-Cultural Change and Political Legitimacy in Eastern Europe since the 1960s* (Amir Duranović)..... 295

IN MEMORIAM

1. Edin Radušić, *Iljas Hadžibegović (1938-2010)* 301
2. Pejo Ćošković, *Sima Ćirković (1929-2009)*..... 303
3. Husnija Kamberović, *Uroš Nedimović (1931-2010)* 305

Indeks autora 307

Upute saradnicima..... 309

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj časopisa *Prilozi* počinje raspravom Esada Kurtovića o historiji pčelarstva u srednjovjekovnom Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu. Riječ je o dosad nedovoljno istraživanom segmentu privrednog razvoja na istočnoj jadranskoj obali u srednjem vijeku. U radu se ukazuje na značaj pčela i pčelinjih proizvoda u međusobnoj komunikaciji Dubrovčana i njihovih susjeda, pri čemu se u prvom redu govori o čuvanju i uzgoju pčela u dubrovačkom zaleđu, te o košnicama sa pčelama i medom kao predmetima pljačke na dubrovačkom području.

Slijedi rasprava Tomislava Iška o *Hrvatskom narodnom kalendaru*, što ga je u razdoblju između dva svjetska rata izdavalo Hrvatsko kulturno (prosvjetno) društvo "Napredak". Autor je, analizirajući sve brojeve između dva svjetska rata, zaključio da je to izdanje po svemu bilo "perjanica" *Napretkovog* izdavaštva.

Boško Zuckerman sa Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru raspravlja o političkim prilikama tijekom ustrojstva NDH i psihologiji holokausta u Bosni i Hercegovini 1941. godine. Autor nastoji ukazati na psihološke i egzistencijalne elemente koji su zadesili Židove, pojedinačne sudbine ljudi koje pokazuju sustavnu tendenciju ustaških vlasti za uništenjem cjelokupnog Židovstva, kako u Bosni i Hercegovini tako i u cijeloj NDH.

Denis Bećirović raspravlja o državnoj represiji prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine. Oslanjajući se na izvorne dokumente, pokazuje da je komunistička vlast prema Katoličkoj crkvi primjenjivala brojne represivne mjere, pri čemu su brojni katolički svećenici optuživani kao neprijatelji i reacionari, ali je pri tome, zaključuje autor, bilo i posve neutemeljenih optužbi.

Srđa Pavlović u radu *Cjenovnik sjećanja: istorijski revizionizam u bivšoj Jugoslaviji* bavi se analizom problematičnog odnosa između koncepata kolektivnog i individualnog sjećanja s jedne strane, i stručne discipline historije koja se izučava na univerzitetima s druge. Rad ima teorijske ambicije i nudimo ga našoj historiografskoj zajednici kao povod za dalju diskusiju.

Rad Zilhe Mastalić posvećen je genocidu nad djecom u „sigurnoj zoni UN-a“ Srebrenici tokom jula 1995. godine. Ovaj rad je naš pokušaj istraživanja tema iz najnovije historije, pri čemu naglašavamo važnost individualizacije zločina, što autorica posebno izdvaja navodeći pojedince koji su procesuirani pred međunarodnim su-

dom kao krivci za zločin genocida (Radislav Krstić, Vinko Pandurević, Ljubiša Be-ara, Dražen Erdemović).

U rubrici *Historijska građa* Husnija Kamberović donosi razgovor Cvijetina Mi-jatovića i Edvarda Kardelja na Brionima 27. januara 1977. godine o tome ko će na-slijediti Džemala Bijedića na dužnosti predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, dok Edin Radušić i Emir Filipović zajednički potpisuju tekst o šest decenija Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Na kraju je rad Amira Duranovića posvećen pisanju “Sarajevskog lista” na po-četku Prvog svjetskog rata. U članku se posebna pažnja poklanja tekstovima o druš-tvenoj aktivnosti tadašnjeg reisul-uleme Džemaludina ef. Čauševića.

Ostali smo dosljedni u promoviranju novih historiografskih dostignuća. Zbog toga u ovom broju objavljujemo ukupno 30 prikaza najnovijih knjiga, smatrajući da te informacije mogu biti korisne široj znanstvenoj javnosti.

Nažalost, u ovaj smo broj morali uvrstiti i tri teksta u rubrici *In memoriam*. Pro-fesori Iljas Hadžibegović i Sima Ćirković, te Uroš Nedimović nisu više aktivni su-dionici u historiografiji, ali će njihov pozitivan trag još dugo biti prisutan u mnogim našim djelima. Želimo da ovaj broj našeg časopisa doprinese razvoju kritičke hi-storiografije, te vas, poštovani čitatelji, pozivamo da zajednički saradujemo na tom putu ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 638.1 (497.5 Dubrovnik) “04/14”
Izvorni naučni rad

IZ HISTORIJE PČELARSTVA U SREDNJEM VIJEKU (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)

Esad Kurtović
Filozofski fakultet, Sarajevo

Apstrakt: Pčelarstvo predstavlja vrlo važan segment u privrednom razvoju istočne jadranske obale u srednjem vijeku. Kroz dva istaknuta segmenta rad ukazuje na značaj pčela i pčelinjih proizvoda u međusobnoj komunikaciji Dubrovčana i njihovih susjeda. U prvom slučaju radi se o razmatranju o ugovorima o čuvanju i uzgoju pčela u dubrovačkom zaleđu, a u drugom o košnicama sa pčelama i medom kao predmetima pljačke na dubrovačkom području i u dubrovačkom zaleđu.

Ključne riječi: med, vosak, pčelarstvo, Dubrovnik, dubrovačko zaleđe

Abstract: Beekeeping represented an important segment in the economic development of the Eastern Adriatic coast during the Middle Ages. This paper illustrates the importance of bees and bee products in mutual communication between Ragusa and its neighbours through two prominent segments. The first case deals with the consideration of beekeeping contracts in the Ragusan hinterland, and the other one presents information about beehives with bees and honey as subjects of robberies on the Ragusan area and its hinterland.

Key words: Honey, wax, beekeeping, Ragusa, Ragusan hinterland

Pčelarstvo pripada važnijim segmentima privrednog razvoja u srednjem vijeku. Korist od pčelinjeg rada rano je uočena među Slavenima. Od najstarijih vremena oni su koristili med u ishrani kao zamjenu za šećer i vosak za osvjetljavanje, a poznato je i njihovo piće medovina. U razvijenom srednjem vijeku u ukupnom privrednom prometu na istočnoj jadranskoj obali med i vosak se nalaze među uobičajenim trgovačkim artiklima.¹

Značajnije informacije o pčelarstvu u posljednje vrijeme davane su za trebinjsko i dabarsko područje u radovima Đure Tošića.² Na ovom mjestu dajemo informacije o pčelama na uzgoju koje su Dubrovčani davali ljudima u zaleđu, te o pčelama kao predmetu pljačke u zaleđu i na dubrovačkom području. Prikupljene informacije nisu rezultat sistematskog i potpunijeg istraživanja; još uvijek nam ne mogu dati odgovore na brojna pitanja koja se mogu postaviti, ali su dovoljne da potvrde dosadašnja saznanja i dodatnim primjerima ukažu na izuzetnu važnost i značaj koje pčelarstvo ima u privredi Dubrovnika i njegovog zaleđa i uopće u privrednim vezama na istočnoj jadranskoj obali.

Pčele na uzgoju

Značajne zbog proizvodnje meda i voska, pčele su uzgajane na dubrovačkom području, ali i davane na čuvanje, ispašu i uzgoj ljudima u zaleđu, prije svega na području današnje istočne Hercegovine. Niz primjera pokazuje da su pčele uobičajeno bile sastavnim dijelom ugovaranja čuvanja i uzgoja među raznoraznom stokom (volovima, kravama, konjima, kozama ili ovcama), iako ima i zasebnih primjera u kojima se i samo pčele daju na uzgoj. Mada je i šire dubrovačko područje imalo razvijeno pčelarstvo, nedostatak prostora za ispašu uvjetovao je i da se uzgoj pčela obavlja na susjednom hercegovačkom području.

---

¹ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, 1961, 32, 121; Десанка Ковачевић-Којић, О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника. Београд: *Историјски часопис* 18, 1971, 143-154; Реља В. Кагић, *Сточарство средњовековне Србије*. Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања 513, Одељење медицинских наука 30, 1978, 66-69.

² Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт, Посебна издања 30, 1998, 164, 170; Isti, *Средњовјековна хумска жупа Дабар*. Београд: Историјски институт, Студије 1, 2005, 58-59.

Ugovori o čuvanju i uzgoju pčela:³

	uzgajivač	vlasnik	količina
1351	Ogreja Petrović iz Prijedora u Konavlima	Ljubojević Bratan, nosač	foramina apium VI
1352	Milon Lazarević iz Konavala	Rakoje Vlahović iz Dubrovnika	III ^{or} foramina apium
1355	Bratoslav Doberković iz Oboda u Konavlima	Jure de Gleya	foramina appium V
1388	Ozroje Tvrdošević iz Trebinja	Radovan Marić	domos XII apium
1390	Radosav Vlašić, čovjek Dabiživa Nenčića	Živko Merganović	octo vasa apium
1391	Pribio Radetković iz Oraha	Mirko, krznar	septem bussolas apium
1393	Vladoje Krančić iz Trebinja	Mihailo Martinusić	aluearia quinque apium
1393	Petko Zlajević iz Žabice	Cvjetan Ljubomirić (Brgat), čovjek Luke Bonića	domos apium quatuor
1397	Mrđa Stjepojević iz Konavala	Petar Palmotić	duodecim casellas apium
1398	Grubeta Cvjetković iz Mravinjca	Prihod Petković	bussolas quinque apium

---

³ (11.12. 1351.g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae*, XVII, 12v; (19.2. 1352.g.), Isto, 22; (27.9. 1355.g.), Isto, XVIII, 89; (2.1. 1388.g.), Isto, XXVII, 70; (17.6. 1390.g.), Isto, XXIX, 103; (3.1. 1391.g.), Isto, 170v; (1.6. 1393.g.), Isto, XXX, 31v; (13.9. 1393.g.), Isto, 60; (29.5. 1397.g.), Isto, XXXII, 51v; (24.3. 1398.g.), Isto, 127v; (2.6. 1398.g.), Isto, XXXII, 147v; (29.12. 1398.g.), Isto, 211; (11.3. 1402.g.), Isto, XXXIV, 90; (16.10. 1402.g.), Isto, 171; (21.2. 1403.g.), Isto, 193; (21.9. 1405.g.), Isto, XXXV, 221; (30.1. 1413.g.), Isto, XXXIX, 210v; (16.9. 1413.g.), Isto, XXXIX, 295; (1.12. 1413.g.), Isto, 327; (18.8. 1415.g.), Isto, XL, 208v; (17.12. 1415.g.), Isto, 253; (5.12. 1417.g.), Isto, XLI, 199; (2.9. 1424.g.), Isto, XLIII, 24; (5.10. 1424.g.), Isto, 33v; (2.1. 1425.g.), Isto, 68; (29.5. 1425.g.), Isto, 145; (16.2. 1435.g.), Isto, XLVIII, 324v; (1.2. 1436.g.), *Diversa Notariae*, XX, 157v; (13.4. 1437.g.), *Diversa Cancellariae*, L, 179.

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1398	Petko Prodanović iz Hutova iz Popova	Mihailo Bobaljević	domos viginti apium
1398	Obrad Bokien iz Popova	Mihailo Bobaljević	XX ^{ti} bussolas apium
1402	Rajan Novaković 'de villa Chachioni'	Radovac Ratković, krčmar	quatuor domos apium
1402	Mirko Pribojević iz Oraha	Živko Saraka	sex domos apium
1403	Pribislav Budnić 'de Souze' čovjek vojvode Radiča (Sankovića)	Ljubna, sluškinja Pripka kamenara	quatuor foramina seu couigla appium
1405	Budeč Milčić iz Ljubinja (de Pouerscho)	Stipša TvrDOSalić	viginti quinque foramina appium, videlicet XXV ullistas
1413	Tarah Popović iz Uskoplja u Konavlima	Grubač Račić	duodecim examina apium siue olistas
1413	Milovče Pripčić iz Trebinja	Bratika Stojaković sa Koločepa	foramina apium treginta
1413	Radoslav Mirnić i Radoslav Vučić iz Trebinja	Milovan Kranojević, bastasius	quinque foramina seu couilia appium
1415	Gruban Ivanović iz Popova	Dobrašin Gušić	tres bugnos apium bene plenos apibus
1415	Radeč Radienović iz Hutova	Damjan Menčetić	decem examina apium
1417	Braniši Pripčiću iz sela Hum	Teodor Prodanelić	trombas tres apium
1424	Miobrat Gušić iz Popova, čovjek kneza Grgura Nikolića	ser Ivan, sin Teodora Prodanelića	aluearia seu cupos apium viginti plenos apibus
1424	Milorad Brajković, vlah	Radiša Bogčić, krčmar	vigintisex coppos siue vasa apium
1425	Mirosav i Vučićna Obradović iz Popova, ljudi Ivana Čihorića,	Milorad Radosalić	decem coppos ad faciendum mel, videlicet apium
1425	Vukša Mirikijević iz Kuta	Milin Mirković iz Brena	decem cupos apium

---

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1435	Radut Ozrenović zvani Kuličić iz Rudina	Pribio Bogdanović	apiaria decem
1436	Jurko Dobrovojević iz Popova	Radič Dobrovojević	aluearia apium tria
1437	Latin Petković iz Trebinja (de Sagrađa)	Milten Pribojević	duo apiaria

Više je naziva kojima su u arhivskoj građi označene košnice, rojevi i sanduci u kojima su rojevi pčela bili smješteni (kutije, škrinje; stariji izrazi na Balkanu su: trнке, ul, ulišta, pletare, panjevi, dubovine i dr.).⁴ Najčešće podrazumijevamo da se radi o roju smještenom u košnici (*domos apium; vasa apium; bussolas apium; alvearia apium; lagene apium; bugnos apium bene plenos apibus; examina apium; trombas apium; alvearia seu cupos apium; mansiones apium; caselas apium; uliscas apium /ulischia/; vasella apium; samos apium; alueariam siue samos, domuncule apium, apiaria* i dr.).

Broj ugovora o čuvanju, ispaši i uzgoju pčela u zaleđu svakako je daleko veći, a na to ukazuju i informacije o pljačkama ljudi u zaleđu koji su uzgajali pčele vlasnika iz Dubrovnika. Prikupljeni podaci za period 1351-1437. godine kroz 30-ak ugovora pokazuju da se broj košnica koje se daju na uzgoj kreću u rasponu od 3 do 30.⁵ Ti ugovori podrazumijevaju korist koju od uzgoja imaju obje strane, a sve prema ustaljenim običajima pojedinih krajeva koji su se poštovali od davnina (*secundum usum contrate*) ili prema običaju koji se poštovao u Dubrovniku (*secundum usum Ragusii, secundum consuetudine Ragusii*). Jedna strana, najčešće sa područja Dubrovnika, gdje nema dovoljno prostora za ispašu i uzgoj, daje svoje životinje drugoj strani, pojedincima u zaleđu na čuvanje, hranjenje, tovljenje, rad i sl., a dobit od tog uzgoja, poroda ili rada sa životinjama se dijeli, najčešće popola.

Prema ugovoru iz kraja 1351. godine od šest košnica pčela vosak i med bi se dijelio popola, a novi rojevi po sistemu da vlasniku idu dvije trećine a uzgajivaču iz

---

⁴ Općenito u: Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, I-II*, (pretsak). Zagreb: Informator, 1972, 640, 893, 903, 1467, 1497-1498.

⁵ Najveći broj datih košnica: "Milloze Pripzich de Tribinio facit manifestum habuisse et recepissee ad passendum et fideliter custodiendum viginti duo animalia parua, octo bouem et foramina apium treginta, duos porchos a Braticho Stoiaouich de Callamotta, promictens illa restituere ad voluntatem dicti Bratichi. Renuntiando" (16.9. 1413.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIX, 295.

zaleđa jedna trećina.⁶ U jednom ugovoru iz septembra 1424. godine izrijekom je navedeno da će od 20 košnica (*aluearia seu cupos apium viginti plenos apibus*) svakoj strani pripasti polovina meda, voska i novoizrojenih pčela (*medietatem mellis et cere et fetus*).⁷ Slično je postavljeno i u ugovoru o čuvanju, ispaši i uzgoju 26 košnica pčela iz oktobra 1424. godine.⁸ U slučaju slabog posla podrazumijeva se i da se eventualna šteta zajednički snosi, kako to pokazuje primjer iz 1415. (*dimidiam utilitatis et danni quod avertat Deus*).⁹ Primjer iz 1437. godine razdvaja različitu vrstu štete i prateću odgovornost sudionika ugovora. U opravdanom slučaju (*morte naturali*) štetu snose obje strane, dok u slučaju nebrige uzgajivača (*propter mala custodia*) on sam mora da snosi sav teret nastale štete.¹⁰ Najčešće vlasnička, dubrovačka

---

⁶ “Ogrea Petrouich de Preur de Canali fuit contentus et confessus apud se habere a Bratano Liuboeuich bastasio ad pascendum vachas quatuor et pecudes VII et foramina apium VI ad medietatem lactis et mele et cere que dictis prestabit. Et de animalibus et apibus que nascentur dictus Bratanus debeat habere partes duas et dictus Ogrea terciam. Que animalia et apes dictus Ogrea promissit restituere ad voluntatem dicti Bratani“ (11.12. 1351.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XVII, 12v.

⁷ “Ser Johannes Theodori de Prodanello dedit et locauit aluearia seu cupos apium viginti plenos apibus Miobratio Gussich de Popoua homine Gregorii Nicolich ibidem presenti et stipulanti ad tenendum et gubernandum his pactis et condicionibus, videlicet, quod dictus Milbrath teneatur eos teneris et gubernaris usque ad quinque annos proxime futuris, bene et dilligenter et teneatur anno quolibet redderis rationem ad clarum factum ipsi ser Johanne tam de capitali quam de fetu et fructu ipsarum apium. Et capitale sit saluum ipsi ser Johanni et fructus et fetus diuidi debeat per medium medietas cuius sit ser Johannes predicti et alia medietas sit dicti Milbrati. Et teneatur anno quolibet daris ipsi ser Johanni medietatem mellis et cere et fetus ut supra. Et in fine dictorum quinque annorum dictus Miobratio teneatur dare capitale predictum ipsi ser Johanni cum medietate mellis, cere et fetus ipsarum apium. Renuntiando“ (2.9. 1424.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 24.

⁸ “Milorad Braychouich vlach confessus fuit habuisse et recepisse a Radissa Bogcich tabernario vigintisex coppos siue vasa apium ad tenendum et gubernandum usque ad annos decem proxime venturos quorum lucri medietas sit et esse debeat ipsius Milorad et altra medietas dicti Radisse. Et in fine dictorum decem annorum similiter quicquid supra esset debeat inter ipsas partes per medium diuidi. Renuntiando“ (5.10. 1424.g.), DAD Diversa Cancellariae, XLIII, 33v.

⁹ (18.8. 1415.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XL, 208v.

¹⁰ “Milten Priboeuich titulo et nomine locationis et socide locauit et in socidum dedit capras viginti et pecudes decem et unam vacham et duo apiaria Latino Petchouich de Tribigna de Sagrada presenti et stipulanti et dicta animalia et duo apiaria a dicto Milleta habuisse confitenti ad habendum, tenendum, pascendum et nutriendum more boni pastoris, usque ad

strana po vlastitoj volji diktira vrijeme trajanja ugovora¹¹, a ponekad se jasno precizira vrijeme važenja ugovora od pet¹² ili od deset godina.¹³ Ukoliko ne dođe do vraćanja stoke vlasniku, uzgajivač je dužan vlasniku isplatiti njihovu vrijednost, kako to navodi ugovor iz februara 1352. godine.¹⁴

Na kraju, mora se istaći da je ponekad pitanje početnog vlasništva nad stokom i mjesta odakle stoka potječe teško utvrditi. Kao vješti privrednici Dubrovčani, koji ulažu u sve vrste poslova, nerijetko običavaju da vrše ulaganje u stoku (pa i pčele) na način da ih kupuju i odmah istim ili drugim predstavnicima u zaleđu daju na uzgoj po određenom ugovoru. Uvid u date primjere ugovora pokazuje da se trajnija orijentacija vlasnika oslanja na uzgajivače u neposrednom dubrovačkom susjedstvu na području Trebinja i Popova.

Pčele kao predmet pljačke

Mjesto i uloga pčela u privredi zaleđa i na području Dubrovnika očituje se i kroz pljačke u kojima se košnice sa pčelama, medom i voskom javljaju kao uobičajeni predmeti interesa kradljivaca poput bilo koje druge dragocjenosti ili imovine koja se drži, čuva ili prevozi kao vrijedna roba u privrednom prometu. U pokušaju prepoznavanja područja na kojem je izvršena pljačka na prvom mjestu ističemo primjer pljač-

---

beneplacitum dicti Millete, pactis, modis et condicionibus infrascriptis, videlicet, quia ad omnium voluntatem dicti Millete, dictus Milleta extrahere possit et habere capitale suum suprascriptum et quod medietas animalium et apium que nascentur ex illis suprascriptis animalibus et ex dictis duabus apiariis et medietas lactis et casey et tocus eius quod extrahetur de dictis animalibus et apiariis sit et esse debeat suprascripti Millete et alia medietas suprascripti Latini. Et si dicta animalia et apiaria morientur morte naturali quod damnus sit pro medietate, videlicet, dicti Millete pro medietate et pro alia medietate suprascripti Latini. Et si dicta animalia et apiaria in totum vel in parte auferentur propter mala custodia quia dictus Latinus teneatur ad soluendum et emendandum dicta animalia et apiaria que auferentur pro mala custodia“ (13.4. 1437.g.), DAD, Diversa Cancellariae, L, 179.

¹¹ (27.9. 1355.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XVIII, 89; (1.6. 1393.g.), Isto, XXX, 31v; (16.9. 1413.g.), Isto, XXXIX, 295.

¹² (2.9. 1424.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 24.

¹³ (5.10. 1424.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 33v; (2.1. 1425.g.), Isto, 68.

¹⁴ “Milone Laçarouich de Chanale facit manifestum quod ipse promittit et se obligat dare debere Rachoe Vlacouich de Ragusio unam vacham cum una mancia et unum porcum et III^{or} foramina apium ad omnem eius voluntatem et requisitionem. Et si non daret quod ipse eidem Rachoe dare teneatur tantum quantum predicta extimabuntur. Renuntiando“ (19.2. 1352.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XVII, 22.

ki košnica pčela koje su se desile u dubrovačkom zaleđu, a onda i na samom dubrovačkom području.

Primjeri pljačke pčela u dubrovačkom zaleđu:¹⁵

	tužilac	pljačkaši	mjesto pljačke	količina
1373	Marin Pastić	Branko Primilović i njegovi ljudi	u Tribimlji	unam scieppinam mellis ... et quinquaginta libris cere
1410	Bogosav Ponošević	nepoznati	kod Petka Pipuna u Ljubomiru	quatuor foraminam apium
1413	Pribislav Bogdanić	Vukac Sakonović, Radoje Krajsalić, braća Radovan i Kaljina Kranetić	u Bitunji	sex apiaria siue examina apium
1419	Branko Radosalić	Mirosav i Radojko iz Trebinja	u Uskoplju	aluearia duo apium
1420	Obrad Golubić	Radoje Ljubišić, Ivaniš Milanović, Radoman Pribetić, braća Božidar i Vukoje Milovanić i Mioman Pribilović iz Trebinja	u Trebinju	septem quingos mellis
1422	Novak Vičić	Ostoja Paštrović i njegovi ljudi	u Srebrenici	viginti quatuor coppellos apium

---

¹⁵(1.6. 1373.g.), DAD, Lamenta de foris, I, 114; (27.10. 1410.g.), Isto, II, 5v; (18.8. 1413.g.), Isto, III, 90v; (15.10. 1419.g.), Isto, IV, 92 bisv; (16.7. 1420.g.), Isto, 215; (23.1. 1422.g.), Isto, 395; (9.12. 1425.g.), Isto, VI, 187; (30.11. 1427.g.), Isto, VII, 241v; (21.11. 1428.g.), Isto, VIII, 114; (23.5. 1432.g.), Isto, IX, 54v; (26.8. 1432.g.), Isto, 144v; (12.2. 1436.g.), Isto, XI, 41; (19.3. 1436.g.), Isto, 70v; (7.2. 1444.g.), Isto, XVII, 185v; (19.12. 1464.g.), Isto, XXXVI, 88; (14.10. 1465.g.), Isto, XXXVII, 119; (8.12. 1468.g.), Isto, XLI, 15v.

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
 Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1425	Milorad Radosalić	nepoznati	u Popovu	decem cuppos apium
1427	Radiša Radmilović	Stipan Pribilović iz Orah	-	tria aluearia apium
1428	Milovac Radosalić	- nepoznati	u Popovu	XXIII mansiones apium plenas mellis et cere
1432	Radovan, nosač	Radovan Kalojagnjević iz Ljubinja	-	casulas tres apium
1432	Gavičić Radoje i Milovanić Radut	ljudi vojvode Radoslava Pavlovića	-	quatuor apiaria apium
1436	Radiša Radmilović	Bijelan Matković i Radelja Pripčić iz Trebinja	kod Stipana Pribilovića u Trebinju	quatuor apiaria
1436	Bogosav Kokurić iz Brena	Radelja Obradović iz Trebinja	-	tria aluearia a melle
1444	Pribinja Rajković	braća Vukosav i Pribil Vukšić, te Juraš Radovanić	u Raptima	sex uliscas apium
1464	Pavao Vlatković, glasonoša	nepoznati	kod Radosava Bogdanovića iz Slavogostića	sex samos apium cum mele
1465	Radak Tvrtković	Ljubiša, nećak Radonje Gojakovića iz Klikojevića	kod Vukca Drakulja	tres samos apium cum mele
1468	Dobreč Božiković iz Podstranja u Brenu	Vukić Stanojević, vlah Mirilović	kod Radika Branilovića u Bobovištu	duodecim samos apium cum mele

Prema očuvanim informacijama, daleko veći broj pljački pčela i pčelinjih proizvoda desio se na neposrednom dubrovačkom području. Za neke od pljački mjesto nije precizirano, ali je vjerovatno u pitanju dubrovačko područje. Na više mjesta pljačkaši nisu bili poimenice poznati, ali se može pretpostavljati da su i tada u pi-

tanju, kao i u većini pljačkanja dubrovačkog stanovništva, ljudi iz dubrovačkog susjedstva.

Primjeri pljački pčela na dubrovačkom području:¹⁶

	oštećena strana	pljačkaši	mjesto pljačke	količina
1411	Vesela, žena Milče Tiečlića	Vitko Ivanković, vlah iz katuna Regoja Vragovića	u Rijeci dubrovačkoj	tria axamina apium
1413	Radonja Milošević	braća Radelja i Budelja Kodojević i Radikoje Vragović	u Brenu	sex examina apium
1418		Radosav Pribojević iz Luga	u Šumetu	alueariorum duorum apium ... in unoquoque ipsorum erat modicum de melle

---

¹⁶ (26.10. 1411.g.), DAD, Lamenta de foris, II, 100; (12.9. 1413.g.), Isto, III, 96; (24.2. 1418.g.), Lamenti politici, II, 116v; (18.8. 1419.g.), Lamenta de foris, IV, 53; (22.3. 1420.g.), Isto, 166; (28.1. 1420.g.), Isto, 139; (20.9. 1420.g.), Isto, 246v; (25.1. 1421.g.), Isto, 281v; (24.2. 1421.g.), Isto, 289v; (27.2. 1421.g.), Isto, 291; (9.12. 1421.g.), Isto, 367v; (22.12. 1421.g.), Isto, 373; (26.12. 1421.g.), Isto, 382v; (22.2. 1422.g.), Isto, V, 9v; (7.12. 1422.g.), Isto, 113; (7.3. 1423.g.), Isto, 138; (11.2. 1424.g.), Isto, 264; (20.5. 1425.g.), Isto, VI, 110; (30.5. 1428.g.), Isto, VIII, 22; (28.10. 1428.g.), Isto, 106v; (14.11. 1428.g.), Isto, 112v; (8.10. 1429.g.), Isto, 265; (7.12. 1429.g.), Isto, 295v; (11.11. 1432.g.), Isto, IX, 155; (3.12. 1432.g.), Isto, 161; (17.1. 1433.g.), Isto, 194; (16.2. 1433.g.), Isto, 211v; (18.12. 1433.g.), Isto, X, 122; (25.3. 1436.g.), Isto, XI, 74v; (27.12. 1440.g.), Liber maleficiorum, IX, 229v; (9.5. 1441.g.), Lamenta de foris, XIV, 205v; (4.11. 1441.g.), Isto, XV, 51; (17.1. 1443.g.), Isto, XVI, 103; (23.5. 1443.g.), Isto, 213; (18.10. 1443.g.), Isto, XVII, 73v; (10.12. 1444.g.), Isto, XVIII, 160v; (19.1. 1445.g.), Isto, XIX, 2v; (19.12. 1445.g.), Isto, XX, 17v; (16.10. 1449.g.), Isto, XXII, 251v; (17.10. 1449.g.), Isto, 252; (26.11. 1449.g.), Isto, 282; (22.12. 1449.g.), Isto, 299v; (23.12. 1449.g.), Isto, 301v; (19.5. 1451.g.), Isto, XXIV, 197; (22.11. 1453.g.), Isto, XXV, 175; (23.2. 1455.g.), Isto, XXVIII, 45v; (18.12. 1459.g.), Isto, XXXIII, 157; (9.1. 1465.g.), Isto, XXXVI, 104; (9.2. 1465.g.), Isto, 142; (21.9. 1465.g.), Isto, XXXVII, 77; (25.2. 1466.g.), Isto, 257; (13.2. 1467.g.), Isto, XXXVIII, 153v.

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1419	Teodor Prodanelić	Novak Vitčić, čovjek Teodora Prodanelića, te braća Pripčin i Sokan Krasomirić	-	aluearia apium 8
1420	Radovan Tomković	nepoznati	u Rijeci dubrovačkoj	examina tria apium
1420	Milak Brančić iz Rijeke dubrovačke	ljudi Dabiživa Priljubovića (Radoslav Crnojut, Vukašin Budisalić, Pribislav Stojmerlić i Bračetin Stipojević)	iz dvorišta na imanju dubrovačkih vlastelina braće Mateja i Marina Gradića u Rijeci dubrovačkoj	aluearia septem apium
1420	Radoš Milovčić i Milut Raspašić iz Brena	nepoznati	kod mlina u Brenu	examina apium quatuor
1421	Ostoja Marojević iz Šumeta	nepoznati	-	duodecim aluearia apium
1421	Milosav Pripčić iz Brena	Živko Petković	-	tria magna aluearia cum apibus
1421	Radetko Dmitrović u ime brata Vlakote	nepoznati	iz njegove kuće	aluearia quinque cum apibus et melle
1421	Živko Milaković iz Rijeke dubrovačke u ime svog oca Milaka	Radut Dabeljić, Vukas Kovilović, Radivoj Rakčić, Vrnjak Stojslavić iz Popova	-	unum aluearium apium
1421	Mileta Stojković iz Rijeke dubrovačke, čovjek braće Mateja i Marina Gradića	Vladoje Radovčić, Dobrašin Petković i Vukašin Dumović iz Površić u Popovu	-	aluearia tria apium
1421	Petko Radosalić	nepoznati	-	aluearia duo magna plena melle valloris yperperos XII

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1422	Pribisav Prodašić iz Rijeke dubrovačke	Vlatko Cvjetković, Radač Radulović i njihov čovjek Milaša, a svi su ljudi kneza Grgura Nikolića	-	unum vasum plenum mellis
1422	Nikola Lukarević	neimenovani pljačkaši	u Gružu	octo lagene apium
1423	Živko Milošević iz Šumeta u svoje i u ime strica Bogete	Živko Stojsalić, Bogavac, Pavle i Milaš Radosalić	iz njegove kuće	alueariam siue samam sex apium
1424	Stanka, supruga pokojnog Radosava iz Šumeta	nepoznati	u Platu iz kuće braće Serđa i Radosava, ljudi Lampre Menčetića	unum aluear siue samum apium
1425	Radosav Klapčić, čovjek vlastelina Tome Bunića	braća Milaš i Bogeta Radosalić iz Taleži, te Ivan Stojsalić i Radelja Janječić	iz njegove kuće	quinque aluearia apium
1428	Vlatko Stojković	braća Radoman i Ivko Pribihvalović te Vukosav Krastić	u Mravinjcu	undecim mansiones apium
1428	Radašin Smilović	nepoznati	iz vrta vlastelina Marina Menčetića	duo aluearia siue duas mansiones apium
1428	Radosav Taraković	nepoznati	iz kuće u Uskoplju	sex ulista
1429	Ratko Marojević iz Zatona	nepoznati	-	duo aluearia
1429	Ratko Marković	Radosav Radikijević i njegova družina	-	tria aluearia

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
 Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1432	Radič Kunčić iz Brena	Ratko, čovjek Radivoja Vraničića, Dobro Dubravčić, čovjek Dobrika Brajića, Vukša Predojević, Rakoje Pribilović, Strizoje Predojević, Dubravac, čovjek Dobrika	-	decem apiaria apium
1432	Vlatko Stanojević	nepoznati	-	decem apiaria apium
1433	Vlatko Stanojević	braća Vlatko i Miljen Orljavić, Radeta Bioković i Radač Bioković	-	decem apiaria
1433	Vlakota Hrvatinić iz Gruža	nepoznati	-	tria apiaria
1433	Medulin Slavčić	nepoznati	kod Crkve svete Venere	duo apiaria
1436	Bagko Dabojević i Bogosav Milošević	Radosav Milatović, Radovac Novaković, Radeč Novaković	kod njihove kuće	quatuor aluearia
1440	Radovan Gojsalić		kod kuće Petra Pantele	decem ulisti appium
1441	Ratko Bratošić	Mladoš Baljinović, Radosav Radikijević i braća Radosav i Ratko Stojković	-	quatuor vasa apium
1441	Mirko Drašković	nepoznati	kod Crkve svete Marije u Rožatu u Rijeci dubrovačkoj	duodecim aluearia apium plena melle et cera
1443	Dobrašin Pribilović iz Kupara	Vukašin Radosalić i Jurko Bogdanović	-	tria aluearia apium

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1443	Živan Miljenović iz Rijeke dubrovačke, čovjek vlastelina Luke Bunića	Vukac i njegov sin Zagorac Vukčić	-	quinque aluaria apium in quibus erant mel et cera
1443	Boljoje Ratković zvani Baletić	nepoznati	-	quattuor aluearia apium
1444	Živko Petković iz Rijeke dubrovačke	nepoznati	iz kuće	quinque ulisce apium
1445	Radovac Vlakotić	nepoznati	u Rijeci dubrovačkoj	vasa quindecim apium
1445	Vlakota Petković	nepoznati	u Šumetu	sex vasa apium
1449	Radil Bjelojević	nepoznati	kod svetog Jakoba	vasella duodecim apium
1449	Radosav Stojsalić iz Šumeta	nepoznati	-	vasella duodecim apium
1449	Mihael Zamanjić	nepoznati	iz kuće pokojnog vlastelina Vite Rastića	quinque examina apium
1449	Boljeslava Miomanova iz Rijeke dubrovačke	Brata Milatovića, te Božidara, Bogavca i Božitka Obradovića	-	quattuor examina apium
1449	Ljepko Petković iz Obrova	nepoznati	-	quattuor vasella apium valoris ducatorum duorum
1451	Radovac Bioković iz Osojnika	ljudi hercega Stjepana Vukčića (Radič i Radoje Vuković, Radovac Novaković, Radojko Božtković, Mileč Račić, Dobrilo Milojković i Radašin Milanković)	-	duo vasa apium

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1453	Dobrik Radišić iz Trnova	Božidar Budečević, vlah Kutlović	-	duo vasa apium
1455	Ostoja Priptiković	Radovan Kapičić iz Ljubača i vlah Radovan Doberković	-	tria examina apium
1459	Radonja Božidarović iz Osojnika, čovjek Mihaela Bobaljevića	Radovan Vražalitić i njegova tri brata, te izvjesni Paskač, vlah Boban i njegova družina	-	tria examina apium
1465	Vladna, supruga Ilije Ogarića iz Rijeke dubrovačke	vlasni Žurovići ljudi kneza Vladislava (braća Ljuboje i Bogdan Mirković, braća Ljuboje i Dragiša Radojević)	-	sami cum mele et apibus ... 4 ^{or} domunculas seu samos apium cum mele
1465	Jelša Radatova iz Rijeke dubrovačke	vlasni Žurovići ljudi kneza Vladislava Kosače (braća Bogdan i Ljuboje Mirković, braća Dragiša i Ljuboje Radojević, braća Stjepan i Ivan Pribilović i Dragil Bogdanović iz Slavogostića)	-	undecim domuncule apium cum mele
1465	Radinac Mirković iz Dubrovnika	Vlatko Grubačević iz Pocrnja, pod jurisdikcijom Osmanlija	'in Ubanča'	decem casulas vel samos apium cum mele
1466	Milić Radovanić iz Ljubača u Slanskom primorju	vlasni Bobani (Stjepan i Mikoč Vitković Vitasović, Krasoje Divčić i Vukić Jelić)	-	duos samos melis

---

Esad Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 11-30.

1467	Ljubisava, supruga Ostoje Brajkovića zvanog Dimljić iz Pavljeg Brda u Konavlima	Vrsinjani (Vukašin i Radašin Radosalić i Radosav Ivković)	-	septem samos apium cum mele
------	--	---	---	--------------------------------

***

Prema prikupljenim podacima, koji nisu potpuni, ali mogu odražavati stanje na terenu, u periodu 1373-1468. bilo je 69 pljački vezanih za pčele, pri čemu je daleko veći broj pljački izvršenih na dubrovačkom području (52). Ukupno je opljačkano 410 košnica, u zaleđu 113, a na dubrovačkom području 297 košnica. Obično su u pitanju pljačke do ispod 10 košnica, dok je taj broj veći u desetak slučajeva. Dvije pljačke su sa 15 košnica, u pljački iz 1428. u Popovu je bilo u pitanju 23 košnice, dok je 24 košnice opljačkano u Srebrenici 1422.¹⁷ Očito je da su pčele sastavnim dijelom pljačkanja trgovaca pčelama i pčelinjim proizvodima, kao i uzgajivača pčela na neposrednom dubrovačkom području. Broj primjera jasno pokazuje i da je pčelarstvo bilo izuzetno razvijeno i da je isto tako i promet pčelama i pčelinjim proizvodima bio izuzetno razvijen u privrednom prometu na istočnoj jadranskoj obali. Na kopnenom dijelu dubrovačkog područja pčelarstvo je dosta dobro bilo razvijeno u Rijeci dubrovačkoj, Šumetu i Brenu (Župi dubrovačkoj).

Malo je primjera koji govore o težini ili vrijednosti košnica i meda. Uobičajeno se spominju košnice sa pčelama, a ponekad se naglašava da se radi o košnicama koje sadrže i med i vosak. Uprkos brojnim nazivima za košnice, ponekad se kaže da su u pitanju velike košnice. Tako Milosav Pripčić iz Brena podiže tužbu protiv Živka Pet-

---

¹⁷ “Milouaç Radosalich coram nobili et sapienti domino Rectore ser Marino Ja. de Gondola conqueriter. Eo quia die XVIII presentis mensis in Popouo sibi conbuste fuerunt XXIII mansiones apium plenas mellis et cere in maximo eius damno et nescire malefactores“ (21.11. 1428.g.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 114; “Nouachus Vicich coram nobili et sapiente viro ser Blaxio de Sorgo honor Rectore conqueritur supra Ostoyam Pastrouich cum suis hominibus Radouaç Sdreuanouich, Radaç et Vlatchus eorum filii, Vochoxa Milinich, Metchum Craychouich, Stanixam eius fratrem. Eo quia die X marcii proxime preteriti in Sebreniza predictus accusatus rapina accepit dicto accusatori quinquaginta boues et centum octuaginta animalia parua et unum equum et omnia superlectilia sue domus valoris yperperorum centum quadraginta et viginti quatuor coppellos apium. Testes: Bogouaç Milinouich de Ombla, Bribitchus Lipopilouich homo Nouach Ochocich, Bratos Sparocich, Borchus Sanchouich, Vochascin Goiachouich“ (23.1. 1422.g.), Isto, IV, 395.

kovića februara 1421. zbog pljačke tri velike košnice.¹⁸ Februara 1418. Radosav Pribojević iz Luga priznao je da je u Šumetu opljačkao dvije košnice, ali i da je samo u jednoj bilo nešto malo meda.¹⁹ Godine 1373. u Tribimlji je opljačkano 50 libara voska.²⁰ To bi po debeloj mjeri, po kojoj se mjerio vosak u Dubrovniku (1 libra = 358 grama)²¹, bilo 17,9 kilograma voska. Jula 1420. u Trebinju je, između ostalog, ukradeno sedam 'quingos' meda.²² Ukoliko uzmemo da je quingos težio oko 22 kilograma, onda bi se radilo o 150 kilograma meda.²³ Novembra 1436. Vukosav Radosalić je optužio vojvodu Stjepana Vukčića Kosaču zbog pljačke, između ostalog, dva milijara meda.²⁴ Prema dubrovačkoj debeloj mjeri (1 milijar = oko 373 kilograma), radilo bi se o velikoj cifri od oko 746 kilograma meda.²⁵

Najrjeđe a svakako najinteresantnije su informacije koje govore o vrijednosti opljačkanih stvari. Tako je krajem decembra 1421. Petko Radosalić podigao tužbu protiv neimenovanih pljačkaša zbog pljačke dvije velike košnice pune meda u vri-

---

¹⁸ "Milosauus Pripceich de Breno coram nobili et sapiente viro domino Rectore ser Marino J. de Gradi conqueritur supra Ziuchum Petchouich. Eo quia his diebus elapsis in Breno predictus Ziuchus furto subtraxerint sibi tria magna aluearia cum apibus, quod furtum his diebus elapsis confessus fuit coram infrascriptis testibus et voluit concordium facere cum dicto accusatore dum esset Ragusii super facto predicto. Testes: Ratchus Bratusich, Stoiach Metiglauich" (24.2. 1421.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 289v.

¹⁹ "... verum est se furatum fuisse dicta duo aluearia. Interrogatus si erant plena melle, dixit quod non, scilicet, quod in unoquoque ipsorum erat modicum de melle" (24. 2. 1418.g.), DAD, Lamenti politici, II, 116v.

²⁰ (1.6. 1373.g.), DAD, Lamenta de foris, I, 114.

²¹ Д. Ковачевић-Кojiћ, О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника, 145.

²² (16.7. 1420.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 215.

²³ Quingos (kvinko, kvingo) je mjera za tečnost koja je poznatija za vino, a egzistirala je u obliku velike (debele) i male (tanke) mjere. Detaljnije u: Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова, III свеска*. Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања 418, Одељење друштвених наука 63, 1968, 394-396.

²⁴ "Vochossaus Radossalich coram domino Rectore ser Johane de Goze conqueritur supra voyuodam Stipanum. Eo quia dictus voyuoda Stipanus per vim accepit Vochossauo milliarum duo mellis et unum porchum. Testes: Millutinus clobuzar, Milladinus Gudelieuich, Radossaus Such, Iuanus Slipeich" (24.11. 1436.g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 257.

²⁵ М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова, III свеска*, 600-602, 614-615.

jednosti od 12 perpera.²⁶ Iz istoga bi proizlazilo da je jedna košnica puna meda vrijedila 6 perpera, odnosno 2 dukata. Ovaj primjer u ovoj cijeni skladno upotpunjuje i drugi. Naime, decembra 1449. Ljepko Petković iz Obrova podigao je tužbu protiv neimenovanih kradljivaca zbog pljačke jedne košnice vrijednosti dva dukata.²⁷ Time bismo došli do cijene košnice pčela sa medom koja bi iznosila dva dukata u prvoj polovini XV stoljeća. To je 6 perpera, odnosno 72 srebrna dubrovačka dinara. U ovakvom kontekstu broj košnica davanih na uzgoj i opljačkanih košnica na dubrovačkom području i u njegovom zaleđu dobijaju opipljiviju vrijednost.

Primjeri jasno pokazuju da je pčelarstvo na dubrovačkom području i u dubrovačkom zaleđu, kao i na hercegovačkom području tokom srednjeg vijeka bilo izuzetno razvijeno i da je imalo značajan udio u privrednoj slici šireg regiona. Isto pokazuje da je prirodni, vegetacioni ambijent bio pogodan i da su pčelinjaci (stariji nazivi: uljanik, kovanluk) bili sastavnim dijelom prosječnog gazdinstva na dubrovačkom području i u Hercegovini. Svakako su za pčele i pčelinje proizvode bili zainteresirani i predstavnici vlastele. Ilustrativan je primjer Pribisava iz Obanske, za kojeg se usputno, na jednom mjestu novembra 1433. godine kaže da je držao i uzgajao pčele za vojvodu Sandalja Hranića.²⁸

---

²⁶ “Petcho Radossaglich ... Eo quia die mercuri propelapsa de nocte, videlicet, in vigilia Natiuitatis domini nostri Yesu Christi propelapsis furatus sibi fuerunt alueria duo magna plena melle valloris yperperos XII, de possessione Mathey de Bizia ante ciuitatem ubi dictus Petchus accusator manet“ (26.12. 1421.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 382v.

²⁷ “Liepcho Petchouich de Obrou coram domino Rectore ser Jacobo Ju. de Sorgo fecit lamentum, dicens quod subtracta fuerunt sibi quatuor vasella apium valoris ducatorum duorum. Nescit per quem“ (23.12. 1449.g.), DAD, Lamenta de foris, XXII, 301v.

²⁸ Dokument govori o Pribislavovom sinu Bratiću Pribisaliću koji uz očevu dozvolu i jemstvo stupa u službu kod dubrovačkog vlastelina Vite Rastića: “Brathich Pribissalich cum consensu et voluntate Pribissau eius patris de villa vohata Obanzcha [ili: Obauzcha], qui Pribissaus tenet et custodit apes Sandalii, locauit se et sua opera usque ad annos tres proxime futuris ser Vite de Restis presenti conducenti dictum Brathich, promitens dictus Brathich toto dicto tempore stare et famulari cum suprascripto ser Vite et ab ipso non aufugere nec furtum facere nec facere volentibus consentire, imo res et bona dicti ser Vite saluare et custodire more boni et fidelis famuli. Et versa vice dictus ser Vita promissit suprascripto Brathich ipsum tam egrum quam sanum toto dicto tempore tenere in domo sua et ipsum pasci et nutrire et dare dicto Brathich pro eius salario et mercede dictorum annorum trium perperos duodecim et quatuor paria vestium de rassa, mutaloria, caligas, sotulares et bireta ad sufficientia ... Pro quo Brathich pro suprascriptis omnibus et singulis attendendis et obseruandis per dictum Brathich Pribissaus suprascriptus eius pater extitit plegius. Renuntiando” (26.11. 1433.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLVIII, 3v.

Umjesto zaključka

Više je podataka koji pokazuju da su med i vosak imali izuzetan značaj u srednjem vijeku. Na svome području Dubrovčani imaju razvijeno pčelarstvo. Gotovo da svako solidnije gazdinstvo posjeduje pčelinjak sa određenim brojem košnica. Ipak, Dubrovčani nemaju dovoljno prostora, te su kao i za stoku, često primorani pčele davati na čuvanje, ispašu i uzgoj ljudima u zaleđu pod određenim ugovorom. Najčešće su u pitanju susjedno trebinjsko i područje Popovog polja. Ugovori o uzgoju podrazumijevaju podjelu meda, voska i rojeva između vlasnika i uzgajivača iz zaleđa. Košnice sa pčelama i medom često su predmet pljačke, naročito na dubrovačkom području. U periodu 1373-1468. bilo je 69 pljački vezanih za pčele, pri čemu je daleko veći broj pljački izvršenih na dubrovačkom području, njih 52 (i to u periodu 1411-1467). Ukupno je opljačkano 410 košnica, u zaleđu 113, a na dubrovačkom području 297 košnica, što samo po sebi govori o kontinuiranosti interesa pljačkaša i vrijednosti pčelinjih proizvoda na istočnoj jadranskoj obali. Oskudni primjeri pokazatelja cijene pokazuju da je vrijednost košnice pčela sa medom iznosila oko dva zlatna dukata, odnosno 72 srebrena dubrovačka dinara ■

FROM THE HISTORY OF BEEKEEPING IN THE MIDDLE AGES

(Culture and robbery of beehives, bees and honey in Ragusa
and its hinterland)

Esad Kurtović

Summary

Honey and wax were extremely important in the development of human communities during the Middle Ages. Honey was the main sweetener and wax was significant for light. Clear traces and proof of this exist in written documents concerning the Eastern Adriatic coast. Beekeeping was established and developed on the wider area of Ragusa. It can be said that every reputable household possessed an apiary with a number of beehives. The Ragusans did not have a lot of free space so they were forced, just like with other cattle, to lease out their bees to other individ-

uals in the hinterland for keeping under specific circumstances. The areas in question were mostly the neighbouring regions of Trebinje and Popovo Polje. Beekeeping contracts implied the division of honey, wax and swarms between the owner and the keeper from the hinterland. The hives with bees and honey were often a subject of robberies, especially on the Ragusan area. In the period between 1373 and 1468 there were 69 robberies connected to bees, and a significant number of these robberies, 52 in total, were executed in the Ragusan area from 1411 to 1467. Altogether 410 beehives were stolen, 113 in the hinterland, and 297 in the Ragusan area, and this is a fact which speaks of the continued interest of robbers and the value of bee products on the Eastern Adriatic coast. The scarce examples of price indicators show that the value of one beehive with honey amounted to around two golden ducats, that is 72 silver Ragusan dinars ■

UDK: 050.8/9 "Kalendar" (497.6) "1918-1941"
Izvorni naučni rad

KALENDAR – PERJANICA NAPRETKOVE IZDAVAČKE DJELATNOSTI

Tomislav Išek
Sarajevo

Apstrakt: Hrvatsko kulturno (prosvjetno) društvo "Napredak" u okviru svoje raznovrsne i bogate izdavačke djelatnosti nastavilo je u međuratnom periodu (1918.-1941.) od 1922. g. da kontinuirano izdaje Hrvatski narodni kalendar. Autor je, analizirajući sva godišta (XI-XXXI), sve etape nastanka: koncipiranje sadržaja, suradnika, odabir tema, "sporedne" redakcijske poslove, plaćanje autora, urednika, izbor tiskanja, distribuiranje, prodaju, dobit i, posebno, sadržajnu stukturu priloga ustvrdio da je to izdanje po svemu bilo "perjanica" Napretkovog izdavaštva.

Ključne riječi: kulturna društva, izdavačka djelatnost, časopis, "Kalendar".

Abstract: The Croatian Cultural (Educational) Society Napredak, within the frame of its varied and rich publishing activities, continued to publish the Croatian Peoples "Kalendar" during the interwar period (1918-1941), i.e. from 1922. Analyzing all the volumes of the journal (XI-XXXI), and taking into consideration all of the phases of its creation: the conceptualization of the contents, authors, the choice of subjects, "side jobs" of the editorial board, payment of fees to the authors and editors, the choice of the printing press, distribution, sale, profit and especially the structure of the articles, the author stated that this publication was the "plume" of Napredak's publishing activities.

Key words: Cultural societies, publishing activities, Journal "Kalendar"

Jedna od rjeđih sveukupnih Napretkovih aktivnosti koja se, i to veoma uspješno, odvijala u predratnom periodu, a nije se netom nakon 1918./1919. g. nastavila, jeste izdavanje Hrvatskog narodnog kalendara. Njegova pojava, ne samo na planu promicanja pisane riječi nego i sveopće aktivnosti Društva, kako u doratnim (1907.-1914.) tako i u ratnim godinama (1915.-1917.) – predstavlja misiju razvoja kulture u širokom smislu riječi, podizanja hrvatske nacionalne svijesti, pa i materijalnih probitaka, a efekti tih jedanaest godišta su, jednostavno, nemjerljivi!

U obnovi raznovrsnih programskih aktivnosti i TRAJNIH ciljeva *Napretka* veoma je važno, svakako, i izdavanje *Kalendar*a. I u "mirnom", sređenom, normalnom periodu svaka od brojnih nezaobilaznih radnji, kako onih do tiskanja SVAKOG broja (koncipiranje sadržaja, pronalaženje suradnika, odabir tema, niz drugih redakcijskih poslova – plaćanje autora, urednika, izbor tiskare, koji je podrazumijevao kvalitet, brzinu, cijenu, tiraž) tako i onih koje su slijedile njegovu pojavu (blagovremena i efikasna distribucija i posljednjeg primjerka, tzv. "raspačavanje", odnos svake podorganizacije, odnosno njihovih članova, na kraju – materijalna dobit – "utržak") zaokupljali su, što direktno, što indirektno, nebrojene djelatnike *Napretka*.

Za društvo kakvo je *Napredak*, u osnovi i kulturno i prosvjetno, koje se bavilo prvenstveno skrbi i brigom za mlade, pobrojani momenti su uvjetovali nakon rata, na sreću, nakratko, kratkotrajni prekid izlaženja. Dugoročno, rekli bismo, većim dijelom u periodu između dva rata, otežavali su i pripremu, ali i distribuciju *Kalendar*a.

Dezolatne opće životne prilike, tako svojstvene poraću, imale su za posljednicu npr. da Napretkov "društveni kalendar ZBOG SKUPOĆE ŠTAMPE... dvije... godine (1919.-1920. – m.o.) nije mogao nastaviti" sa redovitim izlaženjem.¹ (spacionirao – T. I.)

Jedan od prvih koraka u cilju njegove pojave učinjen je na izvanrednoj sjednici SU održanoj 15. travnja 1921. g., a tom prilikom se raspravljalo o potrebi ponovnog izdavanja društvenog *Kalendar*a. Potpredsjednik M. Vučak predložio je zajednički angažman *Napretka* i *Hrvatskog Radiše*, "jer je Radiša preneo svoje djelovanje u Bosnu, a *Napredak* u Hrvatsku, pa bi se zajedničkim kalendarom mnogo postiglo na polju zajedničkog rada, zbliženja i organizacije".²

Jednoglasno je zaključeno da se *Hrvatskom Radiši* (sa kojim je SUN surađivala na više razina) predloži "zajedničko izdavanje kalendara počam od slijedeće (1922.

---

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (Dalje: ABH), *Napredak*, 1619/1921. – SUN – Ministarstvu za prosvjetu i vjere u Beogradu od 21. 2. 1921., 6.

² ABH, Zapisnička knjiga II., 20. Prof. Vučak je istom prilikom predložio, a SU se složila, da se izabere uži odbor koji bi trebao razmišljati o tome da li bi se mogao izdati mali đlački (džepni) kalendar" – Ibidem, 21.

– m.o.) godine".³ Dani su prolazili, odgovora nije bilo, a napretkovcima se, očito, žurilo, pa su krajem svibnja 1921. urgirali kod *Radišine* uprave da im odgovore na dopis od 23. travnja.⁴

Odgovor je bio negativan, iz jednostavnog razloga što je *Radiša* već imao ugovor za izdavanje *Kalendar*a za tu godinu, ali i optimističan. Iz *Radiše* su odgovorili da su "već početkom travnja sklopili ugovor glede uređenja i izdavanja našeg 'Šegrtskog kalendar' i 'Ilustrovanog kalendar' za 1922. pa bi stoga bilo za nas nezgodno, kad bi morali poduzimati kakove promjene". Budući da im je ideja *Napretka* bila "u načelu simpatična", zamolili su SUN da ih "dobrostitvo" izvijeste "potonje u ovom predmetu, istaknuv sve Vaše želje i predloge kako da se provede ova stvar najuspješnije i najpovoljnije". To im se činilo posebno uputnim s obzirom na tadašnje "silne troškove oko štampanja i razaslanja poštom". Izrazili su zadovoljstvo "ako ćemo o ovoj stvari moći naći pravi put ... i već za godinu 1923. izdati zajednički naš kalendar".⁵

Usprkos inicijativama napretkovaca, spremnosti *Radiše* da se zajednički radi, sve je odisalo prenatlaženim opredjeljenjem za rješenja zajedničkog interesa – prijepiskom. Usprkos ažuriranim potezima napretkovaca, *Radišina* centrala bila je troma i donekle ili pomalo i neodgovorna. U *Radiši* su već početkom travnja (!) znali da od zajedničkog rada u 1921. g. ne može biti ništa, a tek su na urgenciju SUN-a krajem svibnja decidno odgovorili negativno. Koliko su se napretkovci zanosili pozitivnim ishodom, vidi se i iz obavijesti *Radiši* (u travnju mjesecu) da će se u slučaju usvajanja *Napretkovog* prijedloga "potankosti raspraviti sa gosp. Jobston, ravnateljom *Radiše* čim stigne u Sarajevo".⁶

Inicijativnost i agilnost napretkovaca bit će razumljivija ako se ima na umu da je proračunom predviđena svota od 24.000 bila nedostatna za izdavanje *Kalendar*a "radi skupog papira i drugih nastalih poteškoća". Delegati 17. godišnje skupštine informirani su da je SU "poduzela sve mjere i stavila se u sporazum sa Hrv. *Radišom*",

---

³ O motivima i razlozima ovih ideja i želje više u dok. 2006/1921. (SUN – SU *Hrvatskog Radiše* u Zagrebu od 23. 4. 1921.). SUN je u ovom dopisu, u duhu razmišljanja potpredsjednika Vučka, navela da će *Napredak* "dosljedno svome programu izdavati đачki kalendar, kao što je... to bratsko društvo (*Radiša* – m.o.) izdavalo šegrtski kalendar".

⁴ "... Pošto nam valja što prije stvoriti definitivan zaključak ... da kalendar na svaki način izdamo... potrebno nam je da što prije znademo zaključak bratske uprave..." – ABH, *Napredak*, 2208/1921.

⁵ ABH, *Napredak*, 2252/1921.

⁶ ABH, *Napredak*, 2006/1921. (SUN – SU *Hrvatskog Radiše* od 23. travnja).

a društveni tajnik Edo Danda izrazio je nadu "da će se slijedeće (društvene) godine (1921./1922. – m.o.) moći naš kalendar opet izdati".⁷

Druga polovina kalendarske 1921. g., odnosno 1921./1922., po nizu sačuvanih tragova svjedoči da su napretkovi odustali od čekanja i prionuli na rad. Dva sadržajno inkompatibilna urednička zadatka svjedoče o karakteru i dinamičnosti pripreme *Kalendara* za "prostu 1922. g.". Čitateljima je trebalo prikazati "...Istru kao naš nacionalni cilj, te ih za taj ideal što više oduševiti". Iz historijske retrospektive gledano, nakana da se dobije članak sa takvom tematikom fascinira, ako se ima na umu položaj Hrvata u tom dijelu Kraljevine i to u praskozorje fašističke opasnosti koja će u nadolazećim decenijama pokazati sve razmjere svoje pogubnosti ne samo za Istrane, Hrvate nego i za svijet uopće.⁸

Jedna od nezaobilaznih odluka koju je trebalo donijeti na vrijeme za ovaj broj odnosila se na uvjete tiskanja i prodaje. Već na odborskoj sjednici 21. 7. 1921. *Hrvatskoj tiskari d.d.* u Sarajevu ustupljena su ta prava, a odnosila su se na naplaćivanja u korist tiskare, ali su precizirali i iznos za SU.⁹

U pripremi ovog prvog poratnog *Kalendara* (za 1922. g.) SU se suočila sa jednim problemom koji će je, nažalost, manje-više pratiti kroz cijeli međuratni period i negativno se reperkutirati na cjelovitost godišnjih izvješća tiskanih u shematičkom dijelu svakog broja. Podružnice i povjereništva su za *Kalendar* 1922. g., "koji je već bio složen", potraživali podatke o broju članova i spisak članova odbora, "jer taj podatak", kako su naveli, "nužno trebamo". SU i oni koji su uređivali broj prosto su vapili za njima, jer bez njih nije bilo moguće (ni onda, a ni danas) znati pravo (broj-

---

⁷ *Kalendar – Napredak* za 1922, 156.

⁸ Glavni odbor "Jugoslavenske Matice" zamoljen je da članak napiše naročiti poznavatelj "istarskih prilika u danima borbe za širenje narodne svijesti kao i prilika u kojima se naš živalj sada tamo nalazi..." i da to bude istaknutiji hrvatski borac... – Članak "Istra" napisao je prof. Vjekoslav Spinčić, političar, "borac za polit. slobodu i kult. procvat Istre" – Vidi: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. Zagreb: MCMLXIX, knj. 6, 86. Vidi: *Kalendar – Napredak* za 1922, 39-60. i ABH, 2207/1921.

⁹ Spomenutim zaključkom "30% od ukupnog bruto prihoda iznosa pogođenog za oglase, koji budu stavljani u kalendar" pripadalo je *Napretku*, a tiskara je iznos trebala uplatiti 30 dana iza štampanja. *Napredak* je mogao "staviti izvještaj" od dva štampana arka, koji inače predstavlja izuzetno vrijedan i koristan izvor za brojna saznanja o *Napretkovo* djelatnosti. Društvu je pripadalo 50 besplatnih *Kalendara*, a izuzetno važna klauzula ugovora sa tiskarom odnosila se na pravo revizije štiva za tiskanje od strane *Napretka* prije njegovog slaganja u tiskari. Naime, SUN je dobila pravo "ne dozvoliti tisak dotičnog štiva ako se protivi interesima društva ili ako zasijeca u politiku..." – ABH, *Napredak*, 634/1921. (dopis SUN-a Hrvatskoj tiskari od 9. 8. 1921.).

čano) stanje. Neažurnost nekih napretkovaca na terenu imala je još jednu negativnu posljedicu. Zbog neudovoljavanja višekratnim urgencijama priređivači *Kalendar*a gubili su na vremenu. Dodatno su se u ondašnjim (po njih) nepovoljnim uvjetima rada izlagali nepotrebnim troškovima više puta pišući i urgirajući, i povrh svega morali su konstatirati da su teško mogli savjesno udovoljavati svojim dužnostima koje su preuzeli "da ih časno izvrše".¹⁰

Za četiri mjeseca nakon 17. godišnje skupštine, usprkos ljetnim "neradnim" mjesecima, Središnjica je održala 11 odborskih sjednica i 29. listopada 1921. konstatirano je da se "omot za Kalendar ... morao napraviti, jer je nestalo starog klišea..."¹¹ Mjesec dana kasnije (25. studenog) cirkularom je od "bratskih naslova" – podružnica traženo da "čim prije" jave koliko primjeraka *Napretkova* kalendara za 1922. g. da im se pošalje uz cijenu od 28 K, uz vrlo važnu napomenu da se naručeni i poslani primjerci neće "primati natrag".¹²

Posljednja opaska iz cirkulara navodi na zaključak da se fazi nakon tiskanja *Kalendar*a poklanjala posebna pažnja – koliko narudžbama, toliko i distribuiranju, a i "utržku" – materijalnoj dobiti, iako se to tada nije izravno navodilo. Mada ona nije bila velika, SU je tijekom godina neprestano ukazivala i naglašavala da se pošiljke raspakiraju, po mogućnosti rasprodaju, a novac blagovremeno pošalje Društvu.

Za izdanja ove vrste bitno je da se pojave među korisnicima na vrijeme, ali je prvi put nakon rata SU uspjela izdati "*Hrvatski narodni Kalendar Napredak* za prostu 1922. nešto prekasno". Nakladu od 5000 primjeraka u cinkografskoj četverbojnoj izradbi, spomenuto je, tiskala je *Hrvatska tiskara* d.d. u Sarajevu. U svezi sa izdanjem ovog prvog, može se reći, historijskog *Napretkovog* Kalendar nove – poratne – serije, nije na odmet navesti neke činjenice koje indirektno svjedoče o uvjetima i nekim spoljnim karakteristikama njegove pojave. Zanimljivost posljednjeg (ratnog) broja *Hrvatskog narodnog kalendara* za prostu godinu 1917. i prvog poratnog (za 1922. g.) jeste u tome da nose ISTU godinu izdanja – JEDANAESTU. Ta se pogreška "vukla" sve do 1935. g. kada je ispravljena.¹³

---

¹⁰ ABH, *Napredak*, 869/1921.

¹¹ Kliše i omot za list *Zadrugar* – *Napredak* uradio je poznati umjetnik – slikar Petar Šain (1885.-1965.) i za sav taj trud tražio je samo 2000 K. – ABH, *Zapisnička knjiga*, II, 82.

¹² ABH, *Napredak*, 1241/1921.

¹³ U povodu dvadeset pete godišnjice Kalendar tiskana je matrica kojom se ispravila greška učinjena prilikom numeracije za 1922. g.: "Naš prošlogodišnji kalendar (za 1934. g. – m.o.) nosio je oznaku: Godina dvadeset i treća, premda je trebao biti označen kao godina dvadeset i četvrta. Pogreška u redosljedu nastala je u godištu 1922., koje je nosilo, istu rednu godinu

Da nijedna "operacija" u pripremi, realizaciji ili distribuiranju, kako je već navedeno u uvodu, nije bila jednostavna, potvrđivalo se iz broja u broj. Stavovi ili iskrsnule dileme rješavane su u "hodu" – *ad hoc*. Već je tiskanje *Kalendar*a za 1923. izazvalo raspre o ponudama *Hrvatske tiskare* i novog ponuđača – *Štamparskog zavoda*. Među odbornicima koji su odlučivali o ponudama javila se dilema: ostati pri istom ili birati novog partnera. Usvojena je odluka da od ta dva "hrvatska zavoda" novi broj tiska nova firma – *Štamparski zavod*, "jer je Hrvatska tiskara do sada uvijek radila i zarađivala na *Napretku*". Odbornici su bili u izvjesnoj mjeri i benevolentni, jer su prilikom odlučivanja zagovarali stav da "treba da se pomogne i ovaj novi zavod" tim prije "što Hrvatska tiskara ima *Napretkovo* glasilo, pa je pravo, da se podijeli posao na obe..."¹⁴ (podvukao T.I.)

U *Napretku* se, općenito govoreći, na svim razinama naglašeno vodila briga o svakoj kruni, odnosno dinaru. Proračunske rasprave, izvještaji o dodijeljenim, (ne) iskorištenim sredstvima bili su u *Napretku* prilike za objašnjenja, debate, napade i obrane. *Kalendar* nije bio izuzetak. Rasprave su se vodile na odborskim sjednicama, naročito na godišnjim skupštinama. Ona na 19. godišnjoj skupštini više je zanimljiva nego značajna jer indirektno otkriva štošta o radu na *Kalendaru* za 1923. Jedan od agilnijih i naglašeno kritizerskih djelatnika *Napretka* dr. Ivan Pavičić se, od slučaja do slučaja, oglašavao sa pitanjima o radu tijela i pojedinaca koja nisu bila čvrsto utemeljena i nailazila su na negativne reakcije. Tijekom spomenute Skupštine (1. 7. 1923.) tražio je od odgovornih i delegata objašnjenje "zašto je deficit na kalendaru tako velik i zašto se isplaćivao honorar saradnicima na sastavu kalendara"¹⁵

Direktor A. Odić u ime Središnjice i u svoje ime (bio je i osobno tangiran) izvijestio je Skupštinu da je Središnjica "zaključila tiskati 6000 primjeraka kalendara, koji na žalost nijesu raspačani uslijed čega je nastao deficit, a da se nije raspačao NE LEŽI KRIVICA na SREDIŠNJOJ UPRAVI". Prema Odiću, bilo je zaključeno da se "redaktorima isplati 600 K. Po štampanom arku, a piscima 100 K po štampanoj strani, a akviziteru oglasa 25% od sakupljenih oglasa". Svi su u realizaciji *Kalendar*a za

---

kao i godište 1917. i godina jedanaesta. To sada, o 25-godišnjici kalendara ispravljamo". (podvukao T.I.) – *Kalendar – Napredak* za 1935, 240.

¹⁴ ABH, Zapisnička knjiga *Napretka*, II, 165; *Kalendar – Napredak* za 1923. tiskan je u 6000 primjeraka. Sadržaj mu se sastojao iz dva dijela (beletrističkog i shematičkog). Ovaj broj imao je dva urednika: prvi dio uredio je Ljudevit Dvorniković, a drugi Anto Odić. Visina honorara usvojena je na 2. odborskoj sjednici od 25. srpnja 1922. g. – Zapisnička knjiga, II, 148.

¹⁵ *Kalendar – Napredak* za 1924, III.

1923. g. radili *lege artis*, a pogotovo direktor Odić,¹⁶ pa je usprkos ponuđenim objašnjenjima dr. Pavičić nastavio atake u svom stilu predbacujući "svima onima, koji su surađivali na kalendaru, da su taj rad i ako imaju na to pravo po zaključku odborske sjednice ipak dali honorisati". Na kraju, "ogromni dio skupštine" a *limine* je odbio Pavičićeve objede, pa je "prešla nakon toga na dnevni red".¹⁷

Dok su se za prve tri-četiri godine izlaženja *Napretkovog* Hrvatskog narodnog kalendara (1922.-1925. g.) faze njegove pripreme sve jasnije profilirale, dileme koje su se ispoljile sa prvim poratnim godištem u 1921. g. (za 1922. g.) tko će ga, na kraju krajeva, izdavati nisu bile, iz raznoraznih razloga, riješene. Pokušaji zajedničkog angažmana na početku (1921.) sa *Hrvatskim Radišom* nisu dali rezultate.¹⁸ (v. tekst uz bilj. 2. i 5.)

Iskustva prvih pet godina napora ne tako brojnih kulturnih djelatnika, kako među Hrvatima uopće tako posebno i među onima u Bosni i Hercegovini, motivirali su neke da iz šireg aspekta razmišljaju o razmjerama negativnih posljedica – zašto većina čimbenika na planu kulturne organizacije i djelovanja "udešava svoj rad od danas do sutra i kako gotovo ni jedna od njih ne radi po jednoj strogo određenoj svrsi i stalno utvrđenom programu barem za 5 godina unaprijed". Nerealizirane potencijalne potrebe, želje, htijenja koje su u svojoj više odjelitoj nego sinhroniziranoj ZAJEDNIČKOJ djelatnosti ispoljavale dvije hrvatske institucije od značaja za mlade naraštaje (*Napredak* i *Hrvatski Radiša*) bile su krajem 1925. g. razlog da i *Napredak* i *Radiša* izađu "pred hrvatsku javnost sa zajedničkim kalendarom". Dva mjeseca nakon što su učesnici 21. skupštine *Napretka* (srpanj 1925.) zaključili da "Napredak izda... sa Hrvatskim Radišom zajednički kalendar 1926.", sredinom listopada bio je "već zgotovljen u Zagrebu". U toj fazi *Napretkove* podoorganizacije raspisom su obaviještene da "nema smisla da ga svojim podružnicama razasila SUN-a iz Sarajeva i tako troši dvostruku poštarinu". Stoga je spremljen popis svih "podorganizacija" u kojem je naznačeno "koliko kojoj da se pošalje iz Hrvatskog Radiše – izravno po 10 din. komad", a "uračunata (je) i poštarina". Uz navođenje svih detalja distribu-

---

¹⁶ On je samo izvršio zaključak Skupštine i "isplatio koliko je kome pripadalo". Središnjica je procijenila da njegova dužnost nije bila sastavljanje kalendara, "jer ga ne bi mogao sastaviti za vrijeme uredovnih sati, a da time ne nastane zastoje u samoj kancelariji". SU je Odiću povjerala "da izvan uredskih sati" pod određenim uvjetima obavi posao urednika, što je on i prihvatio. – *Kalendar – Napredak* za 1924, IV.

¹⁷ *Isto*, V.

¹⁸ "Već pred više godina predloženo je bilo u Središnjoj Upravi *Napretka*, da se sa *Radišom* izdaje zajednički kalendar. Taj je predlog i usvojen, no do oživotvorenja te namisli nije ... došlo". – *Kalendar – Napredak* za 1926, 18.

cije precizirano je da "cio čist prihod kalendara dijeli *Hrvatski Radiša* i *Napredak* ... da *Radiša* dobiva 5 dijelova, a *Napredak* 3 dijela".¹⁹ Trebalo je da to bude još jedan primjer i dokaz da se (pored zajedničke brige za naučnički kadar, ideja oko izgradnje šegrtskog doma) može i treba, koliko realije dozvoljavaju, raditi efikasnije bez rasipanja ljudskih potencijala ili ograničenih i uvijek nedovoljnih financijskih sredstava. Onovremena spoznaja da "mnoge naše (hrvatske – m.o.) kulturne organizacije izdaju svoje kalendare sa mnogo troška i truda..."²⁰ proizvela je ocjenu da usprkos naporima i elanu na planu te specifične izdavačke djelatnosti i ostvarenim rezultatima "ni jedan Kalendar ne može da postane narodnim..." "Trebava pravi narodni kalendar, koji će biti ne samo godišnjak nego i potpuno ogledalo čitavoga našega rada..." Rezultanta iskustava *Napretkovih* i *Radišinih* djelatnika na planu kulturnih potreba, i onih u Sarajevu i onih u Zagrebu, bila je pojava Kalendara "za prostu godinu 1926." Autor teksta *Zašto 'Napredak' i 'Hrvatski Radiša' izdaju zajednički kalendar?*, vjerovatno zbog nedostatka vremena za pripremu njegovog izdanja, istaknuo je da "Napredak u ovom kalendaru NIJE MOŽDA ZASTUPAN ONAKO KAKO BI TREBALO". Očekivalo se da vrijeme potvrdi da li će to biti, kao što se očekivalo, "jedan zajednički reprezentativni narodni ... kalendar", a kako se pisalo, uz "jedan đaćki i jedan naučnički..."²¹

Od 22. redovite Glavne godišnje skupštine *Napretka* (1926.) nije bilo dilema oko izdavanja **društvenog**, tj. *Napretkovog* kalendara. Drugog dana rada (5. srpnja 1926.) delegati su usvojili zaključak "da (*Napredak*) ubuduće izdaje samo SVOJ kalendar... i da tako nastavi dosadanju tradiciju"²² (podvukao T. I.)

Imajući na umu i "općenitu želju društvenih članova", njeni učesnici bili su odlučni u nakani da odustanu "od daljnjeg zajedničkog izdavanja pomenutog kalendara" i nastave sa njegovim izlaženjem "kao tokom godina društvenog opstanka".²³ Pojava svakog novog broja bila je počesto (da se ne kaže – u pravilu) prilika za pore-

---

¹⁹ ABH, *Napredak*, 967/1925.

²⁰ Uvriježilo se mišljenje da se postojeće organizacije s početka tih dvadesetih godina 20. stoljeća ne mogu ni zamisliti "bez SVOJIH kalendara. Ti kalendari ne mogu zadovoljiti nikoga. Svaki od njih donosi prikaz rada dotične organizacije, koja ga izdaje, i čovjek bi trebao da kupi sve te kalendare, da se iz njih stvori makar i vrlo slaba slika o stanju našega kulturnoga života. Kako je to nemoguće, kupujemo svaki po jedan kalendar i to one organizacije, koja nam je svojim radom najbliža..." – *Kalendar – Napredak* za 1926, 19.

²¹ *Kalendar – Napredak* za 1926, 18-19.

²² *Kalendar – Napredak* za 1927, XXXI; Za tu svrhu votiralo se 5000 d. i zaključak je u cijelosti proveden. – *Glasilu – Napredak*, 9/1927, 131.

²³ ABH, *Napredak*, 1205/1926.

đenje sa prethodnim i konstatiranje promjena koje su značile pomak i za sam *Kalendar* i za *Napredak*. Ovaj za 1927. g., ocjenjivano je, "obasiže 20 štampanih araka, pa je opsegom valjda najveći kalendar ove godine", a "i gradivom bogatiji nego dosadanjih godina". Bio je "urešen sa 16 slika", a tiskan na "najboljem krompapiću".²⁴

Godišnje skupštine bile su prava prilika za bilansiranje sveukupnih rezultata jednog broja *Kalendara*. Bez ikakve doze samohvale na Skupštini, zbog brojnih izrečenih pozitivnih ocjena, a "i po materijalnom dohodku" broj za 1927. g. ocijenjen je kao "izvanredno dobro uspio".²⁵

Ne bez utemeljenog zadovoljstva i ponosa podružnice i povjereništva obaviješteni su da "Kalendar Napredak za godinu 1927. sadržava osim običnog kalendarijuma popularno pisane članke poučnog i zabavnog sadržaja (impresivni – m.o.), šematizam svih hrvatskih društava, čitaonica, župnih ureda, sestarskih škola, zadruga, banaka, kao i sve ono što se od jednog valjanog i u narodu raširenog kalendara traži... u kalendaru *Napredak* naći će svaki Hrvat sve ono što mu je potrebno u svagdanjem životu da znade...".²⁶

SU, redaktori (i literarnog i shematičkog dijela *Kalendara*), redakcija, tiskare u pripremi, raspačavanju (distribuciji) i prodaji, svaki iz svog domena zainteresiranosti i odgovornosti, vodili su permanentno brigu da svako godišće bude, po tim fazama, što je moguće bolje odrađeno i sinhronizirano, jer se (ne)uspjeh jedne faze realizacije neminovno odražavao na svaku slijedeću: sadržaj, vrijeme izlaska iz tiska, početak distribucije, tj. na prodaju, zainteresiranost kupaca/čitatelja, visinu utrška, slanje novca SU-i...

Banalno zvuči, ali promjena tiskare²⁷ bila je za neke od autora članaka u godištima za 1923./1924./1925. razlogom da u narednom *Napretkovom pučkom kalendaru* za 1925. g. ne surađuju, budući da su smatrali da Kalendar nije izdanje *Napretka*.

Distribucija/raspačavanje (i prodaja) po prirodi stvari bila je permanentno u žiži ineresovanja i SU-e, ali i tiskara²⁸ sa kojima je Središnjica sklapala ugovore različiti-

---

²⁴ *Glasilo – Napredak*, 1-2/1926., 24; Kalendar je bio "bogato ilustrovan kao nijedne do sada godine...". – ABH, *Napredak*, 1205/1926.

²⁵ ABH, *Napredak*, Zapisnici godišnjih skupština K-223, 4.

²⁶ ABH, *Napredak*, 1205/1926, f/9.

²⁷ *Kalendar* za 1922. tiskala je *Hrvatska tiskara* d.d. Sarajevo, a knjige za 1923./1924./1925. *Štamparski zavod* d.d. Sarajevo.

²⁸ *Štamparski zavod* d.d. Sarajevo obavijestio je SUN (30. 9. 1924.) i "Pošto od Kalendara društvo imade ne samo moralnu nego i materijalnu korist, a prema megjusobnom ugovoru dužno je društvo brinuti se za raspavačanje istog, molimo da se sa strane društva poduzme sve što je moguće da se ovogodišnji kalendar što više raspača..." – *Napredak*, 1054/1924.

tog karaktera. Povodi su bili, ponašanje nekih, a ponekad i dobrog dijela podorganizacija. Raspisom SU-e *Napretkovim* podružnicama i povjerenstvima iz 1926. g. "nerado" se isticalo "da se je, nažalost našla gdjekoja *Napretkova* podorganizacija, koja bi naše pošiljke, što joj ih spremimo na raspačavanje, ostavljala neotvorene, pa ih na naše požurke jednostavno premotavala drugim omotom i nam vraćala ili na brzu ruku raspačavala komad dva pa nam vratila sve ostalo, kad je već vrijeme raspačavanja prešlo, te tako nanesoše društvu moralnu i materijalnu štetu".²⁹

Kontinuirano praćenje napora SU-e pokazuje da nekih pozitivnih efekata njenih poruka kod "nekih" podorganizacija nije bilo. *Kalendar* za 1927. nije bio obračunat do vremena kada se preporučivalo i obećavalo. Podorganizacije su uoči nove 1927. g. bile zamoljene da u slučaju neraspavanja "vrate, jer ga druge traže". Bilo je podorganizacija, kako je već navedeno, koje su vraćale *Kalendar* i onda "kad je sezona za rasprodaju već prošla". SU je smatrala da se takav postupak "ima osuditi, jer... ostadoše kalendari neprodani", a mogli su se svi rasprodati. Za razliku od prvotnog stava da se neprodani primjerci vraćaju, pri kraju druge godine upozorene su podorganizacije da *Kalendar* ne vraćaju(!), "nego neka ih nastoje rasprodati i novac čim prije poslati".³⁰

Akutni problem distribucije aktualizirao se već nakon izlaska novog broja, a sa posebnim razlozima krajem druge godine, pogotovo u vrijeme bilansiranja obračuna, te na godišnjim skupštinama. Čak i netom prije slanja *Kalendar*a za 1929., već krajem listopada 1928., sve podružnice su zamoljene da nastoje "poslanu količinu prodati među članove i prijatelje *Napretka*... u što kraćem roku... obračun o kalendarima (poslati)... najkasnije do 20. prosinca 1928.", a da neprodate povrate. Izražena je nada "da se neće dogoditi nesavjesno kao lanjske godine, da su nam neke podorganizacije na naš višekratni poziv da nam predlože obračun o poslatim kalendarima jednostavno isti paket kalendara neotvoren povratili bez ikakva dopisa. Žalosno, ali istinito!" Podorganizacije su dopunski obaviještene o nastojanjima SUN-a da "Kalendar (bude) što bolji sa svojim gradivom", "da košta 65.000 D", te da će oni koji ih vode "nastojati do gornjeg roka, da kalendar u što kraćem roku raspačaju, novac i obračun pošalju...".³¹

---

²⁹ ABH, *Napredak*, 1205/1926.

³⁰ *Glasiilo – Napredak*, 7-8/1927, 112. Sličnu, kritički intoniranu ocjenu sadržavao je i zapisnik 25. glavne skupštine (srpanj 1928.). Usprkos svim propustima organizacija oko prodaje, manjkavostima obračuna, ovaj broj, koji je uredio A. Odić, po sadržini, obimu i izradi na razini cijenjenih predratnih kalendara donio je prihod od 85.727 d., dok su izdaci iznosili 60.132.40 d.

³¹ ABH, *Napredak*, 2184/1928.

Mada su u kritičkim opaskama SU-e apostrofirane "neke podorganizacije" čija je neažurnost oko plasmana bila subjektivne prirode, zanimljivo je da je bilo reakcija sa terena, istina, dosta usamljenih, koje su navodile i na neke druge razloge zbog kojih je SU mogla biti nezadovoljna prodajom i činjenicom da "nekoje organizacije... nijesu obračunale kalendar..."³² Visočaci su upravo pred izlazak *Kalendar*a za 1929. g., pretpostavljajući da "još nije doštampan" (zaključen – m.o.), željeli Središnjicu upozoriti "na prigovore seljaka i razloge zašto se Napretkov Kalendar po selima slabo prodaje. Razloge zašto se "svake godine kod raspačavanja kalendara prigovara", pa je i kupnja nezadovoljavajuća, nalazili su u "pomanjkanju opširnijih uz svaki mjesec uputa, što se radi koji mjesec u vrtu, voćnjaku i polju... svaki seljak, a i svaki građanin (sic!) koji ima i zemlje uzaludno (ih) traži u kalendarima..."³³ (podvukao T. I.)

SU i uređivači *Kalendar*a rukovodili su se različitim aspektima namjene i uloge ovog najprestižnijeg izdanja *Napretkove* pisane riječi: njegovom općekulturnom i prosvjetiteljskom, informativnom funkcijom, cijeneći značaj dokumentarističke građe, uočavali su značaj oglašavanja raznovrsne gospodarske djelatnosti pojedinaca i tvrtki. Potvrda tome su rubrike koje je imao gotovo svaki broj: pregršt informacija o djelatnosti Društva u protekloj godini, planovi za slijedeću godinu, koji su se nalazili u materijalima (zapisnicima) godišnjih skupština, pomno birani beletristički prilozi odabranih pera (pjesnika, pisaca, publicista, novinara, političara...), sustavni uvid u organizaciju društva (podaci o podorganizacijama koje su slale izvještaje o radu između dviju skupština). Podsjećanja, opomene, kritike o njegovom distribuiranju, zahtjevi za blagovremeno slanje utrška ukazivali su na brigu o materijalnim efektima: povratku uloženog novca, ali i o čistoj dobiti – svakoj kruni, dinaru. Brojni su podaci koji prezentiraju i svjedoče o toj nadasve razgranatoj djelatnosti od koncipiranja jednog broja do definitivnog zaključenja i priprema za slijedeći. SU je, reklo bi se, bila realna, a zahtjevna prema svakom pojedincu ili organizaciji u kalendarskom lancu aktivnosti – od priprema, izdavanja do distribuiranja svakog broja. Važno je bilo da takvo štivo dopre do najzabitije podorganizacije, ali ne samo da se proda nego i da se čita. Broj za kalendarsku 1929. godinu bio je razaslat "na sve podorganizacije", ali u Hercegovinu... samo na one... koje uistinu rade i koje su poslale svoj godišnji izvještaj, dok nismo razaslali na one, koji nažalost postoje samo na papiru, jer nam za te kalendare nitko ne jamči u čije će ruke zapasti..."³⁴

---

³² *Kalendar* – *Napredak* za 1930, XIX.

³³ ABH, *Napredak*, 2184/1928.

³⁴ ABH, *Napredak*, 2184/1928.

Iako priređivači *Kalendar*a, po nekima, nisu imali dovoljno sluha za tekstove sa korisnim praktičnim savjetima (bilj. 33), SVEUKUPNI sadržaj i oprema iz broja u broj potvrđivali su serioznost kursa urednikā i redakcionog odbora.³⁵

Baš je broj "za prostu godinu" 1929., od koga se toliko očekivalo, "sadržajem nadmašio znatno prošla izdanja". Ne treba podcjenjivati ni napore da se tehnički visoko opremi, lijepo ilustrira, tiska na finom papiru, ali bitno je istaknuti ocjenu da "osim poezije i članaka iz historije, etnografije, statistike i društvenog života, ovaj puta je (od strane uredništva – m.o.) posvećena osobita pažnja i važnim ekonomskim pitanjima". Da je sadržaj knjige bio na visokoj razini, imalo se zahvaliti činjenici da su "osim stalnih suradnika iz Bosne i Hercegovine" radove poslali mnogi "kulturni radnici iz Hrvatske i Dalmacije, te je tako kalendar i po svom štivu i po piscima okupio... sve hrvatske krajeve". (podvukao T. I.) Među novim suradnicima isticala su se, uz Dragutina Hrvoja, Viktora Kralja, dr. Ljubomira Marakovića, Vinka Dorčića, i velika imena pisane riječi poput Ksavera Šandora Đalskog, Dragutina M. Domjanića i dr. Zvonimira Bjelovučića.³⁶

Svaki novi broj *Napretkovog* *Kalendar*a izazivao je u onovremenoj štampi, kako u listovima tako i u časopisima, zbog svog bogatog i raznovrsnog sadržaja, priloga uglednih suradnika, ne samo pozitivne kritike nego i laskave ocjene, pa je onaj za "godinu devetnaestu" – "po sudu svih najbolji kalendar hrvatskog naroda za godinu 1930."³⁷ (podvukao T. I.)

Kalendar *Napretka* za 1930. g. tiskan je i rasturan u prvoj godini šestosiječanjske diktature, pa se netom nakon pojave (početkom listopada 1929.) našao pod uda-

---

³⁵ Koliko je zabilježeno u praksi uređivanja *Kalendar*a samo je jedanput P.O. SUN (na 11. sjednici 21. XI. 1927.) konstatirao da je *Kalendar za 1928.* "urađen... i izašao bez znanja i pregleda redakcionog odbora". Isto se desilo i sa listom *Napredak*, pa je P.O. zaključio "da u buduće nijedan broj lista *Napredak* ili kakvog drugog izdanja ne smije izaći prije nego što redakcioni odbor ne pregleda". – ABH, *Napredak*, Zapisnička knjiga, K/223a, 119.

³⁶ *Kalendar – Napredak za 1930.*, XVIII-XIX. SUN je vodila sustavnu politiku uključivanja novih suradnika *Kalendar*a. Cirkularno su upućivani osobni pozivi hrvatskim kulturnim radnicima i prijateljima *Napretka*. Predsjednik A. Alaupović i urednik A. Martinović lično su poznatim književnicima i stručnim piscima upućivali zamolbe da rukopise i fotografije za kliše šalju na adresu SU-e već prije kraja kolovoza kalendarske godine. – ABH, *Napredak*, 1262/1930.

³⁷ *Kalendar – Napredak za 1931.*, XX. I u ovom broju su i pored najvećeg hrvatskog živućeg pjesnika Dragutina M. Domjanića priloge objavili brojni poznati i priznati suradnici. Oni najpoznatiji objavljeni su na citiranoj XX. strani *Kalendar*a za 1931. Detaljnije o SVIM autorima, SVIM naslovima, SVIH *Napretkovih* hrvatskih narodnih kalendara od 1907. do 1941. (odnosno 2002.) v. Marić, Franjo, 2002.

rom policijskih organa. SUN se, nakon što je 5. siječnja 1930. g. dobila odluku Državnog tužilaštva u Sarajevu kojom se "uzapćuje i rastura slog, te zabranjuje rasturanje i prodavanje" Kalendara za 1930., dva dana kasnije direktno obratila ministru pravde Kraljevine Jugoslavije dr. M. Srškiću sa molbom da se spomenuta odluka ukine "i da se "uzapćeni primjerci vrate".³⁸

O mjerama Državnog tužilaštva sredinom veljače okružnicom su obaviještene sve podorganizacije da je *Kalendar Napredak* za 1930. "radi članka 'O 20 godišnjici Hrvatskog sokolstva u Bosni i Hercegovini', sokolskih slika i radi hrvatskog grba na koricama..." – zaplijenjen. To je značilo da se zapljenom "zabranjuje rasturanje (raspačavanje), i prodavanje" tog godišta.³⁹

Policijski organi bez pogovora su izvršavali upute Uprave policije, a ova je na isti način sprovodila naredbe Tužilaštva. Sinkronizirana djelatnost svih spomenutih organa i institucija proizvela je jedino moguću reakciju na upite i zamolbe SUN-e.⁴⁰ I površan uvid u PISANE tragove zvaničnih organa ukazuje i potvrđuje na nevjerodostojnost njihovih "argumenata". Napretkovci na terenu, plativši 15 din. za svaki primjerak *Kalendar* koga nisu dobili, potpuno su mogli osjetiti rigidnost policijskih postupaka, a SU je zajedno s njima mogla biti čak i zadovoljna jer "pretres stanova nije izvršavan..."⁴¹

Pritužbe na "obične" konfiskacije dolazile su iz raznih dijelova cijele zemlje. Centralna uprava *Napretka* – Središnjica – dobila je obavijest od Varaždinske podružnice da je "policija zaplijenila sve kalendare i raspačane i neraspacane..."⁴²

Za analizu nevjerodostojnosti policijskih ocjena dovoljna su izvješća iz Varaždina koja direktno opovrgavaju pravnu utemeljenost i korektnost ocjena Uprave policije u Sarajevu. Potvrde o obavljenim pretresima u svezi sa zaplijenjenim *Kalendarima* potvrđuju da isti nisu obavljeni samo u kancelarijskim prostorima dr. Ljudevita Šolca u Magdićevoj 3, kada je "istome oduzeto osam komada Kalendara Napretak za godinu 1930. i jedan primjerak Okružnice".⁴³ Sa istim ciljem policija je provela KUĆNI PRETRES U STANU dr. Šolca u Streljačkoj ulici 3., a tom prilikom "nije ništa pronađeno, osim jednog primjerka kalendara 1930. – Napredak (!) koji je vla-

---

³⁸ ABH, *Napredak*, 577/1930., f/10.

³⁹ ABH, *Napredak*, 309/1930.

⁴⁰ Odgovor Uprave policije Središnjici *Napretka* bio je odlučan, kratak i precizan: "... žalbeni zahtev za povratak oduzetih Kalendara (je) neumestan, pa se tome ne može ni udovoljiti...". – ABH, 577/1930., f/3.

⁴¹ ABH, *Napredak*, 577/1930., f/3.

⁴² ABH, *Napredak*, 577/1930., f/5.

⁴³ ABH, *Napredak*, 577/1930., f/1.

sniku oduzet..."⁴⁴ Naspram stanovite nekorektnosti policijskih organa i Uprave policije, članovi *Napretkovih* podorganizacija bili su naglašeno kooperativni, mada, s razlogom, nezadovoljni.⁴⁵ Brojevi *Kalendar* koji su izlazili od tridesetih godina nadalje, po sudu brojnih prikazivača⁴⁶, bili su iz godine u godinu sve bolji i bolji. Onaj iz 1930., koji se našao na udaru vlasti, bio je, takoreći, obrazac, mjerilo uspješnosti.

Među glasilima koja su netom nakon pojave *Kalendar*, koliko informativno toliko i detaljnije, seriozno, kritički pisali o svakom od sadržajno bogato strukturiranih njegovih dijelova bilo je dnevnih, sedmičnih izdanja i mjesečnika, raznih profila i namjena. U svima je iskazano naglašeno afirmativno mišljenje. Epiteti i superlativi prosto navode da se iskaže barem površna analiza uzlazne linije *Kalendar* tridesetih godina, kada ga je, po sudu svih prikazivača, sjajno uređivao prof. Ante Martinović. Ostvareni kvalitativni rast "perjanice" *Napretkovog* izdavaštva svrstavao je, "po jednodušnom sudu kritike", *Kalendar* "u red najvažnijih hrvatskih publikacija". Izuzetno cijenjeni – prestižni zagrebački "Obzor" u povodu izlaska broja za 1937. g. svrstao je *Napretkove* kalendare čak među književno-znanstvene zbornike. Prijelomnih tridesetih godina ta jedina reprezentativna publikacija bosanskohercegovačkih Hrvata, u cjelini gledano, poprimala je karakteristike kojima je koncepcijski, izborom sadržaja, kvalitetom priloga dobrano nadilazila dotad prepoznati dostignuti i visoko cijenjeni kalendarski profil (kalendarij, "narodno vremenoslavlje", tabele narodnih imena), sa štivom koje je namijenjeno puku, najširim slojevima čitateljstva. Odrednice naslovne strane – da je NARODNI i HRVATSKI – do tih tridesetih godina, a i kasnije, obvezivale su i redakciju i posebno urednika da ih sustavno promiču. Međutim, iz broja u broj *Kalendar* je obilovao *novumima*. Nije se mijenjala samo fizionomija nego i sadržaj i lista autora. Dojučerašnjim prominentnim suradnicima, zahvaljujući isključivo uredniku Anti Martinoviću, pridruživali su se novi šire afirmirani pisci, publicisti, i što je posebno značajno uočiti i istaći – znanstvenici. Pod *novumima* se podrazumijevaju u tekstu zastupljene oblasti, grane znanosti, kao i novi pristup i stil većine intelektualnih pera. U beletrističkom dijelu pored profesionalnih li-

---

⁴⁴ ABH, *Napredak*, 577/1930., f/6.

⁴⁵ U Kotorvaroškom srezu napretkovci Maslovara su žandarmerijskoj stanici "svih 10 kalendara... koliko ih (je) središnja uprava u Sarajevu... poslala... predali". U dopisu SU-i nisu mogli prešutjeti, s obzirom na to da su te Kalendare kupili, "...nije bilo ugodno (jer) su za svakog 15. Din. platili a sada bez Kalendar ostali...". – ABH, *Napredak*, 577/1930., f/12.

⁴⁶ U zapisniku 27. skupštine *Napretka* navodi se da su: "Sve naše novine i revije (podvukao T. I.) donijele o (*Kalendaru* – m.o.) iscrpne članke" prikazujući ga kao najbolji kalendar hrvatskog naroda uopće i kao djelo po svojoj opremi i sadržini od trajne vrijednosti. Osim listova i časopisa iz BiH prikaze o *Kalendaru* objavili su: 'Obzor', 'Jutarnji list', 'Hrvatska straža', 'Hrvatska revija', 'Književnost', 'Hrvatski planinar'. *Kalendar – Napredak* za 1932., XVI.

terata (koji su u početku manje zastupljeni) i pokojeg autora – seljaka, sve su zastupljenija bila prva imena književnosti, posebno hrvatske. Tiskan na 16-17 araka najboljeg štamparskog papira, *Kalendar* se pretvarao u "debelu" knjigu i do 330 stranica. Osim štiva najšireg kulturno-prosvjetnog raspona, čisto literarnog karaktera, zastupane su različite znanstvene discipline – od povijesti, naročito bosanskohercegovačke, do sociologije, arheologije, etnologije, numizmatike... U pravilu, obljetnicama istaknutih ličnosti iz raznih oblasti života i rada (rađanja, smrti), jubilejima posvećivana je dužna pažnja. Ono što je vremenom sve više bilo uočljivo jeste da su prilozi autora bili "rezultat dugog i pomnog istraživanja". U kalendaru za 1935. g. nije bilo nijedne rasprave koja bi se mogla načiniti prema receptu: "Sjedni pa napiši nešto iz svoje glave!". Neki suradnici u tom broju ocijenjeni su kao "stručnjaci i pravi poklonici nauke. Prigovoriti im se može jedino to, što nijesu dovoljno popularni". Za ocjenjivača takva "nepopularnost je bolja nego onakvo pisanje, na koje se kasnije nitko ne poziva i ne osvrće". U *Kalendaru* se izbjegavalo objavljivati "nedokumentirane refleksije". Dapače, promovirala se "ideologija, koja se osniva na solidno istraženom prošlosti".⁴⁷

Nije se čuditi hvalama koje su se čule "kamogod se čovjek krene", gdje se "povede razgovor o kalendaru", jer je sve više prevladavalo mišljenje da se radi o djelu koje "ne prolazi sa Silvestrovom godine (31. prosincem – m.o.) ... nego koje se mora držati u bibliotekama... koje će se i poslije tražiti radi njegovih članaka...".⁴⁸

Duga bi bila lista navođenja i oblasti, i autora, i priloga zbog kojih su, utemeljeno, izricane takve ocjene. I danas, ni povjesničari, ni historičari književnosti, ni sociolozi, ni etnolozi ili drugi znanstvenici-istraživači ne mogu (ili ne bi trebalo) da zaobilaze konsultiranje većeg broja godišta *Kalendar* – *Napredak*, pogotovo onih nakon 1931. g. Svako detaljnije nabranje bilo kog segmenta je neuputno, jer bi, ipak, bilo nepotpuno. No, imena samo nekih od autora: M. Gavazzia, N. Z. Bjelovučića, L. Petrovića, I. Esiha, D. Kambera, E. Fiskovića, M. Schneidera, S. Bašagića (svi pobrojani bili su doktori znanosti), M. Perojevića, I. Jablanovića, H. Kreševljakovića, ne bi se mogli spomenuti samo kao člankopisci *Kalendar* – *Napredak*, nego kao autori koji su ostavili traga u oblastima kojima su se bavili. Tri autora nasumce odabrana uz navođenje samo nekih priloga ne govore o njima kao predanim suradnicima *Kalendar*, nego o orijentaciji Uredništva da im pruži priliku da u više brojeva objavljuju uratke iz oblasti kojima će čitateljima dobro proširiti njihovo znanje.

---

⁴⁷ Iz uvoda zagrebačkog dnevnika *Hrvatska straža* od 7. 12. 1934. koje je prenijelo *Napredak* – *Glasi*lo, 1/1935.

⁴⁸ Iz prosinačkog broja (za 1934.) sarajevskog ilustriranog mjesečnika *Katolički svijet* – prema: *Glasi*lo – *Napredak*, 1/1935.

Pored niza drugih priloga, Vejsil Čurčić je npr. objavio niz pionirskih napisa etnološkog karaktera (o drvorezbarstvu, narodnom oružju, narodnom vezu), a dr. J. Flegler (pored napisa iz oblasti medicine) upoznavao je čitatelje *Kalendar*-*Napredak* (po onoj izreci – Upoznaj domovinu da bi je više volio!) sa planinama BiH (Čvrstnicom, Treskavicom, Vran-planinom, Vranicom, Visočicom, Vlašićem). A. Odić (v. bibliografiju), historiograf-amater objavio je na stranicama *Kalendar* niz priloga iz povijesti *Napretka*.

Kada je riječ o onima koje interesira bilo koja oblast *Napretkove* društvene djelatnosti, i ovaj put treba prispomenuti sjajni "Šematski Dio" sa prebogatim stranicama o radu redovitih glavnih godišnjih skupština Društva – zapisnicima, godišnjim izvještajima, pregledom prihoda i rashodom, spiskovima podorganizacija, sastava SU-e itd. Objavljujući tu vrstu dokumentacije o radu *Napretka* između dvije društvene godine, *Kalendar* je svjedočio i dan-danas svjedoči o tome što su sve radile generacije napretkovaca.

SU i Uredništvo posebnu pažnju poklanjali su onom dijelu *Kalendar* u kome su tvrtke i pojedinci oglašavali svoje proizvode. Za Društvo bio je to izvor prihoda, a danas taj materijal predstavlja svojevrsni izvor za upoznavanje šta se u nas proizvodilo – prodavalo i kakve su se usluge obavljale.

Sadržaj *Kalendar* činili su i brojni fotosi, slike ličnosti iz povijesti i onovremenog doba, pomno birane ilustracije. Naslovnice su često izrađivali akademski slikari (Karlo Mijić, Igo Sumereker, Ivo Šeremet, Gabrijel Jurkić, Ernest Tomašević...).

Nakon svega što je ne samo pohvalno nego i u superlativima sumarno rečeno o *Kalendaru* – *Napredak*, paradoksalno zvuči podatak da je rastom kvaliteta naklada stagnirala, a prodaja doživljavala, po reakcijama SU-e, alarmantne razmjere. Na sastancima P.O. SUN-a, godišnjim skupštinama mogli su se čuti kritički tonovi i upiti zašto (varirajući) dio tiraža (od 4000-6000 primjeraka) nije bio ili "raspačan" ili prodan. Kada opetovane kritike, opomene i vapaji SU-e nisu polučivali očekivane efekte, kada se usprkos smanjenju tiraža "i taj broj posve ne rasproda", nametnula se bojazan da će se naklada još više smanjiti", i to u vrijeme kada je *Kalendar* bio u periodu uredničkog "buma" izuzetno kvalitetan. SU je povukla zaista neobičan potez. U lipnju 1937. g. provedena je anketa i taj korak Središnjice je "potvrdio i jednodušni zaključak" 33. glavne godišnje skupštine.⁴⁹

U tom vremenu i na tom prostoru očito je prevladavao "slab interes za knjigom", a pogotovo za takvom kakav je bio *Napretkov Kalendar*, sa kojim se "po sa-

---

⁴⁹ Na temelju odgovora podorganizacija preporučivalo se "da cijena *Kalendar* bude što jeftinija od 10-12. (d) pa makar opsegom bio manji i to s obzirom na konkurenciju i cijenu ostalih *Kalendar*". ABH, *Napredak*, 1870/1937., f/64.

držaju, po opremi, a najmanje po duhu" slične publikacije nisu mogle "ni uporediti". Poučeni odnosom podorganizacije prema distribuiranju *Kalendar*, odgovorni su smogli snage i otvorenosti da se baš njima postavi pitanje: "Šta ćemo s našim kalendarom"?

Koliko god su se opravdanja mogla tražiti u općenito nedovoljnom interesu za knjigu, pa, svakako i u (ne)radu na terenu, priznavalo se: "Nedostaje nam smisla za organizaciju, a još više svijesti i upornosti".⁵⁰ S obzirom da se radilo primarno o subjektivnim slabostima, bilo je nerealno očekivati da će se takve slabosti poput smisla za organizaciju ili podizanje razine svijesti kod "običnih" članova preko noći prevazići. Važno ih je bilo rekognoscirati i signirati.

Usprkos svim objektivnim i subjektivnim problemima oko distribuiranja tiraža, *Kalendar Napredak* je do kraja ovog perioda u kome ga pratimo u profiliranju svih segmenata zadržao razinu stekavši "renome najboljeg hrvatskog nacionalno-kulturnog kalendara"⁵¹, odnosno "ostao na visini hrvatskog naučno-književnog zbornika"⁵².

U cjelini gledajući, *Kalendar* je "napustio društvo sličnih edicija". Budući da je "stao na čelo svih kalendara bez konkurencije"⁵³, najveća zasluga pripadala je, bez sumnje, njegovom uredniku prof. Anti Martinoviću.

Njegove konceptijske inovacije i rad tima na čijem je čelu stajao bili su prepoznati u startu⁵⁴, a svi potonji brojevi potvrdili su uspjeh koji je prepoznavan iz broja u broj sve do onog posljednjeg (za 1941. g.).

Na kraju, ne bez razloga, definirali smo ga kao "perjanicu *Napretkove* izdavačke djelatnosti", jer je bio primarno KALENDAR, a postao ALMANAH, ZBORNIK, prvenstveno hrvatski, ali ne samo GODIŠNJAK nego i DJELO koje je i iz godine u godinu i sveukupno bilo ZRCALO cjelokupnih nastojanja i rada *Napretka* ■

---

⁵⁰ *Glasiilo – Napredak*, 9/1937., 111. Bilo je tim povodom različitih mišljenja o mogućim razlozima nepostojanja navika kod hrvatskog žiteljstva u BiH za praćenje ne samo Napretkovih izdanja *Kalendar* nego i pisane riječi uopće, tiska posebno. – "Mnogi će reći, da k nama dolazi mnogo knjiga i časopisa iz drugih hrvatskih krajeva, poglavito iz Zagreba. No, to nije točno... Uzroci su drugdje: u velikom broju nepismenih, u nemaru za knjigom, u neimaštini." – *Napredak – Glasilo*, 9/1937, 111.

⁵¹ *Katolički tjednik* od 28. studenog 1937. – v. *Napredak – Glasilo*, 12/1937, 142.

⁵² Ocjena se odnosi na godinu tridesetu – 1940. – *Napredak – Glasilo*, 10/1939, 117.

⁵³ *Katolički svijet* za studeni 1937. – v. *Napredak – Glasilo*, 12/1937, 142.

⁵⁴ Na prijedlog *Sekcije za prosvjetu*, 19. glavna godišnja skupština zaključila je "da se uredniku kalendara i glasila Anti Martinoviću i njegovim suradnicima izrazi priznanje i zahvalnost na "uspješnom i hvale vrijednom radu". – *Kalendar – Napredak* za 1934. g., XVI.

THE “KALENDAR” – PLUME OF NAPREDAK’S PUBLISHING ACTIVITIES

Tomislav Išek, Sarajevo

Summary

The effects of publishing Napredak’s Croatian Peoples “Kalendar” in all four different periods (1907-1917; 1922-1941; 1941-1945; 1945-1949), had not only an immeasurable influence on the promotion of the written word, but also on the general activities of the Society, helping the youth within the general mission of developing culture in the widest sense of its meaning, and raising of Croatian national awareness. In the longest interwar period, which is closely examined in this paper, each phase of the journal’s “life” (preparation, printing, distribution, sale) engaged, directly or indirectly, numerous activists of Napredak, and was completely followed by the author with a special emphasis on the contents of the 19 volumes and the total contribution to its appearance. Within this interwar period we can distinguish three periods of publishing: the initial post-war period (1922-1929), the second period marked by a political dictatorship regime (1929-1934/35), and the third, pre-war period (1935-1941). The specifics of the general social-political and economical life of the Kingdom (of Serbs, Croats and Slovenes and Yugoslavia) had exerted influence on HKD Napredak and its publishing activities in which the “Kalendar” (besides the Glasilo, the Easter and Christmas books) played a prominent role. Each new issue had to be postulated and judged linearly, depending on this social level and vertically within the organization of Napredak’s activities. The “Kalendar” of the HKD Napredak was not a book in a narrow sense of the word, as it is suggested on its first glance. Since 1927, besides the usual detailed calendar (Croatian “vremenoslovlje”), it contained popularly written articles of educational and entertaining character, and an impressive schematic part covering ALL Croatian societies. The analysis of “Kalendar’s” contents offers an answer to why it was the most prestigious publication of Napredak’s written word whether it concerned its contribution to the general cultural, educational, informative or documentary sphere. It is an unavoidable source for the study of Napredak’s history, since it followed all the activities which had their summary in the “schematic” part and records of the regular annual assemblies. Owing to the engagement of the Central department, as well as to the work of the editorial board, with the exceptional editor in chief prof. Anto Martinović, each following issue surpassed the previous one, which can be seen from the contemporary reviews

in numerous publications: daily newspapers, monthly magazines, and journals. It acquired the attribute of the best calendar of the Croatian people and one of the most important Croatian publications, due to its contributors (from talented peasants, the first writers of Croatian literature, intellectuals par excellence, frequently doctors of science). The “Kalendar”, especially since the 1930-ies, had many innovations in all aspects of its editorial policy, and it is important to emphasize with numerous scientific contributions from history, sociology, ethnology, archaeology, and numismatics. The contributors were not only the writers of the articles but also the authors who left deep traces in the scientific fields of their interest. The published contributions were not undocumented reflections but rather the result of “long and detailed research”. The published photos, pictures of individuals from the past and contemporary times were chosen carefully. The covers were designed by the most respected painters and artist (Jurkić, Šeremet ...). The plume of Napredak’s publishing activities was primarily the “Kalendar” which became an almanac and annual which was, year after year and generally, the mirror of aims and activities of the HKD Napredak ■

UDK: 323.12(=296):323.2 (497.6) "1941"
Izvorni naučni rad

POLITIČKE PRILIKE TIJEKOM USTROJSTVA NDH I PSIHOLOGIJA HOLOKAUSTA ŽIDOVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE

Boško Zuckerman
Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, Republika Hrvatska

Apstrakt: Odmah po proglašenju pronacističke Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu 10. travnja 1941. godine politički vrh ustaške državne vlasti donosi niz protužidovskih zakonskih odredbi i mjera za cjelokupno područje državne vlasti. Ustaški protužidovski ideološki program pretočio se u zakonsku regulativu. Židovsko stanovništvo postaje i zakonski nezaštićena, bespomoćna i izopćena društvena kategorija. Već u prvim tjednima dovedeni su u stanje društvene ekskomunikacije i izolacije. Naglo se uspostavlja "novi europski poredak", preko noći je potisnuti antisemitizam eruptirao u prezir i osiljenost. Za manje od dva mjeseca Židovi postaju podložni svakom obliku terora i zlostavljanja. Židovske zajednice su se nadale kako će prebroditi teško razdoblje koje je stajalo ispred njih i koje se moglo naslućivati. Prvotno stanje strepnje i neizvjesnosti unutar židovskih zajednica bilo je više nego opravdano. Praktično, u svojim domovima Židovi su dočekali masovne deportacije prema ustaškim logorima smrti. Ovaj tekst nastoji ukazati na psihološke i egzistencijalne elemente koji su zadesili Židove, pojedinačne sudbine ljudi koje pokazuju sustavnu tendenciju ustaških vlasti za uništenjem cjelokupnog židovstva, kako u Bosni i Hercegovini tako i u cijeloj NDH.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Židovi, Holokaust, NDH, ustaše, Hrvatska.

Abstract: Immediately after the proclamation of the pro-Nazi Independent State of Croatia in Zagreb on the 10th April 1941, the political leadership of the Ustasha state government declared a number of anti-Jewish laws and measures for the whole state area. The Ustasha anti-Jewish ideological programme was thus turned into legal regulation. The Jewish population became a legally unprotected, helpless and excommunicated social category. Already during the first weeks they were brought into the state of complete isolation. A "new European order" was rapidly established, the suppressed anti-Semitism over night erupted into disdain and contempt. For less than two months Jews became subjected to all forms of terror and abuse. Jewish communities hoped to weather the hard times that lay in front of them. The initial state of fear and uncertainty within the Jewish communities was more than justified. Practically, the Jews were in their own homes when the mass deportations towards the Ustasha death camps started. This text intends to show the psychological and existential elements which befell the Jews, individual destinies of people which show a systematic tendency of the Ustasha authorities to eradicate all the Jews, not only in Bosnia and Herzegovina, but also in the other parts of Independent State of Croatia.

Key words: Jews, Holocaust, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Ustasha, Croatia.

Neposredno prije proglašenja NDH, većina najistaknutijih članova ustaškog pokreta zagovarala je pronjemački utjecaj, smatrajući ga izglednijim za ostvarenje velikohrvatskog programa u teritorijalnom pogledu negoli uz podršku Italije. Pavelić tijekom siječnja 1941. godine postaje još radikalnije nastrojen obrazlažući ciljeve ustaškog pokreta. On najavljuje: "[...]moramo proći kroz oganj, krv i nasilje prije no što se rodi nova Hrvatska."¹ Još u emigraciji, tijekom ožujka 1941. godine, Eugen Dido Kvaternik smatrao je da će kod raspada Jugoslavije glavnu riječ vojnički i politički voditi Nijemci. No, Kvaternik će u poslijeratnoj emigraciji isticati kako je Pavelić bio suprotnog mišljenja.² Međutim, bez obzira što je emigraciju proveo u Italiji, Pavelić je očigledno prihvatio nacističko shva-

---

¹ Ivo Goldstein (suautor Slavko Goldstein), *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: 2001, 98.

² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: 1978, 57.

ćanje antisemitizma kao germanofil³, a neposredno prije povratka u Zagreb, u Karlovcu je 13. travnja 1941. godine u prisutnosti Slavka Kvaternika, koji ga je išao dočekati, u razgovoru s Veesenmayerom, posebnim izaslanikom Ribbentropa, ustvrdio da “zna kako slobodu Hrvatske imaju isključivo da zahvale moći Führera, Reicha i Europe.” Također, prema Veesenmayerovom izvještaju Ribbentropu, Pavelić i Kvaternik ističu želju “da ih Führer i ministar vanjskih poslova Reicha, nakon priznanja, što skorije prime kako bi im se zahvalili i obećali da će za Führera živjeti i umrijeti.”⁴ Pavelić dolazi u Zagreb u noći 15. travnja, a njegovo formalno preuzimanje vlasti označeno je izdavanjem “Odredbe o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade” 16. travnja 1941. godine. U ovoj odredbi Pavelić sebe označuje za poglavnika ustaške države. Središnje ustaške vlasti već 21. travnja 1941. godine donose mjeru kojom se Židovima zabranjuje polazak kavana, restauracija i gostionica na cjelokupnom državnom području. Ova mjera je zasigurno bučno odjeknula u javnosti, nije mogla ne biti izravan pokazatelj za općedruštvenu nepoželjnost i netrpeljivost naspram Židova. Uz tri temeljne protužidovske zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, o rasnoj pripadnosti i o državljanstvu od 30. travnja 1941. godine, Židovi postaju nezaštićena i bespomoćna izvanzakonska društvena kategorija.

Središnje ustaške vlasti po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske i stanje među bosanskohercegovačkim Židovima

Proglašenje NDH unijelo je uznemirenost i dezorijentiranost unutar židovskih zajednica, te među cjelokupno židovstvo Bosne i Hercegovine, no za smislene reakcije koje bi ulijevale izvjesnu sigurnost za Židove i ublažile njihovu neizvjesnost – vremena više nije bilo. Oko 40.000 Židova živjelo je prije travanjskog rata i raspada Kraljevine Jugoslavije na područjima koja će postati sastavni dio NDH. Od sveukupnog broja židovskog stanovništva u NDH u Bosni i Hercegovini je živjelo oko 14.500 Židova.⁵ Budući da ne možemo govoriti o značajnijim predratnim emigracijama židovske populacije s ovih prostora, cjelokupna židovska populacija dočekala je, takoreći, proglašenje ustaške države u svojim domovima. Procjene o stvar-

---

³ Kasche u svom prvom izvještaju Ribbentropu, 3. svibnja 1941. godine, Pavelića otvoreno smatra germanofilom. (u: Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: 1980, 27).

⁴ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: 1978, 421-422.

⁵ *Vidi*: zadnje poglavlje teksta o broju židovskog stanovništva u NDH.

nom stanju političkih prilika i mogućem razvoju događaja među bosanskohercegovačkim Židovima pokazale su se suprotnim od očekivanog, te potvrdile najgore slutnje u koje Židovi nisu željeli vjerovati. U suprotnome, razmjeri neočekivanog stradanja ne bi se dogodili u tolikoj mjeri. Židovsko stanovništvo zasigurno bi se u predratnom razdoblju i po okupaciji Kraljevine Jugoslavije “raspršilo” u značajnoj mjeri, te ne bi ostalo kohezivno i kompaktno. Gotovo odmah po uspostavi NDH ustaške su vlasti bile svjesne realiziranja pretpostavki, priprema i zahtjeva koje traži program istrebljenja Židova koji pripremaju provesti. Prema konstatacijama Gitman, možemo zaključiti kako se ustaški režim, posebno u početnom periodu učvršćivanja svoje vlasti, u izrazitoj mjeri oslanjao i poslušnički postavio prema zahtjevima koji su dolazili od strane Nijemaca u NDH. Stoga, ona konstatira: “Nacisti su imali ogroman utjecaj na ustaški režim i jedan od prvih zadataka koje su dali novom režimu bilo je da se pozabavi židovskim pitanjem. To je trebalo obaviti na dva načina: prvo, konfiskacijom njihove imovine i otpuštanjem Židova s radnih mjesta; drugo, fizičkim uništenjem Židova na teritorijima NDH. Ustvari, upravo su tu počela prva masovna ubojstva Židova u logorima na domaćem tlu.”⁶ Međutim, ovdje bismo naveli nekoliko teza koje nam se čine nezaobilaznim za istaknuti. Naime, nacisti su u tom momentu imali ogroman utjecaj ne samo na ustaše i prilike u NDH već u cijelom nizu europskih država, te se u tom kontekstu mora sagledati specifičnost ustaške kolaboracije s okupatorom, a ne ispuštajući iz vida ustašku viziju etnički čiste hrvatske države temeljenu na novom europskom poretku i rasnom antisemitizmu koji su ustaše zagovarale puno prije negoli je proglašena NDH. Rasnu antisemitsku politiku nacisti su žustro propagirali izvan svojih državnih granica prije Drugog svjetskog rata, a izbijanje rata otvorilo je neslućene mogućnosti da se uništenje europskih Židova sustavno provede u ratnom kaosu, koje nije omogućavalo mirnodopsko razdoblje. Prema Goldsteinu je “besmislena teza o tome da su Nijemci prisilili ustaški režim da izvrši pokolj nad Židovima, jer da su ustaše htjele zaštititi Židove, stvar se mogla barem odugovlačiti, ako ne i izbjeći (kao u nekim drugim evropskim zemljama – Bugarska, Makedonija, Grčka, Mađarska, Danska).”⁷ Nijemci su doveli na vlast političku garnituru koja im je po ideološkim obrascima odgovarala, a ekstremno nastrojenom ustaškom pokretu u prilog je išlo sasvim jasno i odlučno zagovaranje protužidovske politike, te se čini posve sigurnim “da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona Židova i Roma ili ne bi bilo ili bi naci-

---

⁶ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/povjesnicarka-esther-gitman-o-spasavanju-zidova-u-ndh.html>.

⁷ Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj – Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj*. u: *Antisemitizam Holokaust Antifašizam*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996, 52.

sti morali sami organizirati deportacije...”.⁸ Možemo kazati da je ustaška spremnost za provođenje programa istrebljenja Židova u NDH bila nedvojbeno, brojne protužidovske mjere same po sebi su se podrazumijevale i svojom brzinom sustizale jedna drugu, propagandna kampanja je u doslovnom smislu riječi zasjenila Goebbelsove tekstove protiv Židova⁹, a već u travnju 1941. godine ustaški tisak je prenio vijest koja svjedoči o sklonosti ustaša na potpunu suradnju s nacistima pri definiranju temeljne ustaške protužidovske legislative u NDH. Publicirana je obavijest pod naslovom: “*NA IZRADBI ŽIDOVSKOG ZAKONA SUDJELUJU NAJBOLJI PRAVNICI I BIOLOZI*”¹⁰. U ovom članku se ponovno pojavljuju izjave ministra pravosuđa Puka, koji izlaže kako se izrađuju mnoge nove zakonske odredbe. O protužidovskim zakonskim odredbama Puk kazuje: “Uzeli smo kao bazu i za uzor njemački zakon o Židovima. Na izradbi ovog važnog zakona suradjuju naši najbolji pravници i biolozi.” U svojim iskazima pred jugoslavenskim istražnim organima 1946. i 1947. godine Slavko Kvaternik će posvjedočiti o donošenju zakonskih odredbi s kraja travnja 1941. godine. Ustvrdit će kako su “zakonsku odredbu o Židovima potpisali svi članovi vlade, kao i ja, a svi smo ju smatrali nužno potrebnom, osjećali smo da smo bili u neku ruku prisiljeni da ju donesemo.”¹¹ Međutim, Kvaternik ovakvim iskazom nastoji relativizirati rasnu komponentu ustaške ideologije, jer se, prema njemu, ovim zakonskim odredbama nesumnjivo i “najbolje vidi karakter dodvoravanja saveznicima.”¹²

Dolaskom ustaša u Zagreb u noći 15. travnja 1941. godine, Pavelić je imenovao Eugena Didu Kvaternika povjerenikom za javni red i sigurnost grada Zagreba, tri dana poslije poglavnik ga imenuje ravnateljem za javni red i sigurnost na cijelom prostoru NDH, 4. svibnja od poglavnika je imenovan za državnog tajnika javnog reda i sigurnosti u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 7. svibnja formira se Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), koje je funkcioniralo kao “izolirani” odjel unutar Ministarstva uključujući ovlasti koje su se odnosile protiv Žido-

---

⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918 – 2008*. Zagreb: 2008, 256.

⁹ Reprezentativni ustaški tisak je sve vrijeme rata publicirao mnoge članke dr. Goebbelsa iz njemačkog tjednika *Das Reich* u cijelosti ili ih interpretirajući, a znatan broj ih se doticao teme europskog i svjetskog židovstva. Treba naglasiti da su Goebbelsovi tekstovi izuzetno žurno prevedeni i objavljivani, njemački tisak je stizao u NDH odmah po tiskanju i bio na raspolaganju ustaškim propagandistima. Primjerice, bilo je potrebno samo dva dana da se Hitlerov ili Goebbelsov govor ponudi čitateljstvu ustaškog tiska.

¹⁰ *Novi list*, br. 2, Zagreb, 30. IV. 1941, 5.

¹¹ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 582.

¹² *Isto*.

va, a za šefa RAVSIGURA postavljen je Eugen Dido Kvaternik, koji je bio u izravnoj vezi s Pavelićem i od njega dobivao sva ovlaštenja, značajne upute i naredbe.¹³ Tijekom svibnja 1941. godine Eugen Dido Kvaternik odlazi u Treći Reich s “ustaško-redarstvenom” delegacijom, kako bi dobio saznanja i praktične upute o nalogo-davnom i operacionalnom procesu za provedbu masovnih deportacija i eksterminacija. Već prvih dana lipnja 1941. godine počinje “organizaciono sređivati logorski sustav u NDH.”¹⁴

Brojne židovske zajednice u gradovima i mjestima Bosne i Hercegovine suočile su se po proglašenju NDH u travnju 1941. godine sa strepnjom i neizvjesnošću. Židovima nije bio nepoznat niti stran ustaški rasni antisemitski program. Znalo se tko su ustaše, kakav program zagovaraju i da naspram toga židovsko stanovništvo ništa dobroga ne može očekivati. Međutim, procjene židovskog stanovništva o mogućnostima koje bi ih mogle zahvatiti ustaškim terorom bile su daleko od onoga na što su ustaše bile spremne. Pogrešnim su se pokazala židovska gledišta i očekivanja od ustaških pronacističkih vlasti, no to je u tom trenutku formiranja i aktivnosti institucionalnog sustava NDH bilo sasvim realno za očekivati.

Židovi su kao zajednica iskazali lojalnost novim vlastima, nisu se smatrali bilo kakvom prijetnjom za opstojnost novonastale države, a u slučaju protužidovske politike očekivalo se razdoblje koje će židovske zajednice ipak nekako prebroditi. Vrijeme civiliziranog života na pragu sredine 20. stoljeća nije moglo ne ostaviti posljedice na opća društvena shvaćanja. Židovi su bili pripralni u ustaškoj državi na političku difamaciju, fizički prinudni rad, maltretiranja i poniženja, te opću društveno-ekonomsku ekskomunikaciju. Na koncu, masovne deportacije i upućivanje u ustaške logore smrti dočekali su u svojim domovima.

Bilo bi pogrešno konstatirati da Židovi na prostoru Bosne i Hercegovine, pa i u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, nisu bili svjesni situacije u kakvoj su se našli. Činjenica je da su dočekivali, prihvaćali i pomagali židovskim emigrantima iz susjednog Njemačkog Reicha u Kraljevinu Jugoslaviju tijekom prethodnih godina. U periodu od 1933. – 1940. godine preko jugoslavenskog prostora je prošlo oko 55.000 izbjeglica uglavnom iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke. Od oko 55.000 židovskih izbjeglica u Kraljevini Jugoslaviji je ostalo boraviti oko 4.000 Židova, koji su dočekali početak rata 6. travnja 1941. godine.¹⁵ Naime, rasni antisemitizam u naci-

---

¹³ *Isto*, 153-154.

¹⁴ *Isto*, 278.

¹⁵ S. Goldstein, *Rasizam kao uvod u genocid. U: Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb: 1988, 177.

onalsocijalističkoj Njemačkoj donio je sa sobom u potpunosti novu stvarnost kojoj su Židovi bili otvoreno izloženi iz godine u godinu. "Civilizirani svijet je sa zakašnjenjem shvatio da je time najavljen pohod protiv slobode svih naroda Evrope i protiv gole egzistencije židovskog naroda, gdje god se nalazio. Zlostavljanja, pljačke, progoni i hapšenja Židova u Njemačkoj, pa onda u Austriji i Čehoslovačkoj, pokazala su se samo kao gruba predigra strahotama koje će tek slijediti. Sve je to pratila antisemitska propaganda nezapamćenih razmjera, koja je sistematski raspirivala mržnju."¹⁶ Također, Jugoslavenska vlada Cvetković – Maček, podilazeći Nijemcima, znajući da se srž nacističke doktrine sastoji u njihovom poimanju rasne teorije, donose 5. listopada 1940. godine dva zakona protiv Židova. Riječ je o "Uredbi o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane" i "Uredbi o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu Univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola". Ova dva zakona ili "Uredbe" značile su zabranu trgovanja na veliko živežnim namirnicama židovskim trgovcima ili njihovom uplitanju u veletrgovinu živežnih namirnica preko svojih suvlasnika ili posrednika, te uvođenje "numerus clausus", što je značilo da mogućnost obrazovanja židovske populacije mora biti zastupljeno u postotku koji cjelokupna židovska populacija ostvaruje unutar ukupnog broja stanovništva.

Ustaško preuzimanje vlasti i zatečenost židovskog stanovništva

Naveli bismo jednu od glavnih teza koja je zasigurno sudbinski odredila životni put brojnih Židova poslije travanjske okupacije i komadanja jugoslavenskog teritorija: "Sudbina jugoslavenskih Židova u priličnoj je mjeri ovisila o tome, u kojoj su se od tih različito tretiranih zona našli."¹⁷ Štoviše, ovu tezu se mora iznimno naglasiti i dati joj izrazito značenje.¹⁸ Ustaško preuzimanje vlasti na terenu nakon 10. travnja

---

¹⁶ *Isto*, 176.

¹⁷ S. Goldstein, "Konačno rješenje jevrejskog pitanja" u jugoslavenskim zemljama. U: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 181.

¹⁸ Naveli bismo nekoliko konkretnih primjera kojim bismo potvrdili naša stanovišta. Branislav Božović u svojoj knjizi *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941.-1944.* piše: "Među prvim beogradskim Židovima osumnjičenim za djelatnost protiv okupatora, bio je građevinski inženjer Geza Breider. Prije rata je dosta putovao po inozemstvu kao predstavnik jedne međunarodne građevinske firme. Već 25. svibnja 1941. prijavio ga je Gestapou Milutin Špartalj, navodeći da vrbuje Židove i Srbe za neki ilegalni odred stacioniran na Bliskom Istoku. Špartalj je bio agent beogradske policije, koji je tajno radio za Gestapo pod šifrom '6807'. Gestapo mu je naložio da prati aktivnosti i veze Geze Breidera radi otkrivanja ostalih njegovih suradnika... Gestapo je sve vrijeme bio u toku zbivanja. Kada se Breider, 30.

kolovoza 1941, uputio u Zemun, unaprijed obaviješteni gestapovci sačekali su ga na mostu i uhapsili. U službenoj bilješci gestapovskog istražitelja kaže se da je uhapšen 'jer je Židov i jer je počinio razne prijevare. On je, pored toga, osumnjičen da radi za neprijateljsku obavještajnu službu, te je namjeravao odavde pobjeći u neprijateljsko inozemstvo'. Gestapo ga je uputio u logor Banjicu 17. rujna 1941, a već narednog dana je strijeljan." (u: Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941.-1944.*, Beograd: 2004, 103). Iz svjedočanstva kćerke Geze Breidera Livie Breider, rođene 1920. godine u Kečkemetu u Mađarskoj, slijedi: "Nakon što se automobilom uputio u pravcu Zemuna, ponijevši sa sobom znatnu količinu novca, biva uhapšen kod beogradskog Savskog mosta od unaprijed obaviještenog Gestapoa. Odveden je na Banjicu, gdje je već sutradan izvučen iz zatvorske ćelije i kundacima pretučen do smrti, u 46. godini života. Dok su ga tukli, zlatna proteza poletjela je iz njegovih usta. O načinu na koji je moj otac ubijen, kasnije je posvjedočio jedan vodoinstalater iz Beograda, koji je s njim bio u istoj ćeliji i poslije pušten iz zatvora." (u: Livia Babić, *Jedan život između jevrejstva i socijalizma, Mi smo preživeli...4 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2007, 73). Anna Breider (rođ. Spitzer), supruga Geze Breidera, završila je konzervatorij u Pešti, klavir, violinu i solo pjevanje. Odvedena je na Sajmište i u proljeće 1942. godine ugušena je u 42. godini života u dušegupki, njemačkom specijalnom vozilu za usmrćivanje Židova trovanjem ugljičnim monoksidom. (u: Livia Babić, *Jedan život između jevrejstva i socijalizma, Mi smo preživeli...4 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2007., 74.). Što se zbivalo nekoliko mjeseci ranije? Geza, Anna, Livia i njezin suprug Mato, za kojeg se udala 1940. godine, bili su porijeklom iz Slivna kod Opuzena, a također i njezin kolega sa studija medicine u Beogradu. U ožujku 1941. godine svi su iz Beograda stigli u Slivno kod obitelji Livijinog supruga. Geza se htio uputiti sa suprugom Annom u Split, u talijansku okupacijsku zonu, no Anna je inzistirala povratak u Beograd zbog imovine. Tako su se Livijini roditelji vratili u Beograd, te dočekali zlokobnu sudbinu. Njihova kćer Livia priključuje se u ljeto 1941. godine NOB-u, a pred kraj rata boravi na Visu, gdje je rodila krajem 1944. godine sina Gorana. (Iz sjećanja Livie Babić, spisi su privatno vlasništvo B. Zuckermana). Budući da su u datom momentu Geza i Anna mogli otići u Split iz Opuzena, navesti ćemo neke konkretne primjere. Prema svjedočanstvu Estere Stele Margalit rođ. Behajim, rođene 1921. godine u Beogradu, (ovo svjedočanstvo je pohranjeno u Arhivu Yad Vashem), njezina majka je ugušena u dušegupki u Beogradu, otac joj je ubijen, dok je muž Marsel Adanja poginuo 1943. godine otišavši u NOB nakon njihova dolaska u Split. Estera Stela se udala za Marsela 1938. godine, te su sljedeće godine dobili sina Isaka (Iva), rođenog u Beogradu. Invazija na Kraljevinu Jugoslaviju zatekla ju je u Beogradu. Odmah tijekom travanjskog rata sa svekrom, svekrvom, majkom i djetetom dolazi u obližnji Arandelovac. U Talijanskom konzulatu u Beogradu dobila je za velike novce falsificirane dokumente prema kojima je njezinu obitelj rat zatekao u Beogradu, te da su iz Dalmacije. Preko Hrvatske je bilo opasno stići na morsku obalu, pa je tijekom listopada 1941. godine s djetetom i suprugom stigla u Skoplje. Krajem 1941. godine svjedoci su masovnih deportacija Židova, te odmah odlaze i napuštaju Skoplje. Želja da se dođe do Dalmacije vodila je jednim putem – preko Albanije, te uspijevaju stići u

1941. godine, koja je protjecala usporedno s okupacijom Kraljevine Jugoslavije, nije moguće sagledati bez postojeće institucionalne strukture Hrvatske seljačke stranke, te Seljačke i Građanske zaštite. Naime, poslijepodne 10. travnja 1941. godine Maček osobno predaje Slavku Kvaterniku pismeni poziv narodu da mirno prihvati novu vlast.¹⁹ Kvaternikova osnovna misao prilikom proglašenja NDH i preuzimanja vlasti je bila da se za temeljnu sigurnost i red pobrine t. zv. Mačekova "Građanska zaštita", jer nije mogao računati na malobrojne ustaše. Stoga je Mačekov poziv upućen narodu bio od izuzetne važnosti, osigurao je Kvaterniku "potporu dobrovoljačkih postrojba HSS-a iz Seljačke i Građanske zaštite. Samo u Zagrebu Zaštita je raspolagala s oko 4000 ljudi... Kvaternik se u času proglašenja NDH potpuno oslanjao na Zaštitu jer nije vjerovao u djelotvornost i autoritet zagrebačke policije."²⁰ Stoga, dijelo-

---

Skadar. Prelaze čamcem granicu i dolaze u Ulcinj. Estera Stela potom svjedoči: "Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se "izgubimo" u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukrkali smo se na lađu i otputovali u Split s našim dokumentima. Nitko nije tražio dokumente. Židovi su u Splitu bili slobodni. Išli smo da tražimo stan i našli smo ga u starom dijelu grada." Kasnije je otputovala s djetetom u Solin, a potom se prebacuju na Vis. Sa Visa stiže u Bari, potom u Rim. Iz Italije početkom 1945. godine odlazi s djetetom u Palestinu, te stižu u Haifu. (u: Estera Stela Margalit, *Život sa tek po kojem radošću, Mi smo preživeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 283-303). Prema svjedočanstvu Đorđa Alpara, koji se rodio 1922. godine u Pécsu u Mađarskoj, u godinama pred Drugi svjetski rat njegov otac Andrija osniva u Beogradu firmu za vještački kamen. Otac je želio još 1937. godine da cijela obitelj iseli u Palestinu, međutim "naša majka Elizabeta ne želi da napusti stečenu egzistenciju i tako oni ostaju u Beogradu." Đorđev stariji brat Oto 1939. godine iseljava u Palestinu, a obitelj dočekuje travanjki rat u Beogradu. Đorđe se ne registrira prema naredbi za prijavu Židova, a otac radi na prinudnom radu, na raščišćavanju ruševina. U kolovozu 1941. godine Đorđe uspijeva iz Beograda pobjeći u Dalmaciju u Šibenik, a na njegovo inzistiranje i roditelji planiraju bježanje iz Beograda. Otac dolazi u studenom 1941. godine s lažnim dokumentima preko Albanije i Splita, također u Šibenik. Majka s dokumentima kao muslimanka u svibnju 1942. godine prelazi iz Beograda u Zemun, potom preko Zagreba i Splita stiže do muža Andrije i svojeg mlađeg sina Đorđa. Nakon kapitulacije Italije, Đorđe odlazi u partizane, dok roditelji pristižu na otok Vis. Krajem rata otac Andrija, majka Elizabeta i Đorđe dolaze u Beograd u svoju nacionaliziranu kuću od sedam soba, gdje su se već uselile brojne obitelji, te dobivaju na korištenje dvije sobe. Potom 1948. godine Andrija i Elizabeta odlaze za Palestinu, gdje im se s obitelji pridružuje sin Oto. (u: Đorđe Alpar, *Moj otac Andrija. Mi smo preživeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 304-308).

¹⁹ Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika – Sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: 1997, 29.

²⁰ *Isto*, 30-31.

vi “Seljačke i Građanske zaštite u danima osnivanja NDH, po svemu sudeći, ‘održavale su red i sigurnost na dostojnoj visini’, pa su, zapravo, htjele ili ne htjele, pomagale ustašama u uspostavi vlasti”, no također je bilo i onih dijelova Seljačke i Građanske zaštite koji su bili pasivni, no i onih koji su bili pod utjecajem komunista, pa su se suprotstavljale ustašama.²¹

Predstavnici ustaškog pokreta još prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije počinju s operacionalizacijom vlasti u Bosni i Hercegovini. Već 11. travnja 1941. godine u Mostaru je osnovan “Ustaški stan”, a takve akcije proustaških elemenata provedene su i u Čapljini. Nakon povlačenja kraljevske vojske u noći na 15. travnja ustaše preuzimaju vlast u Tuzli, dok dva dana kasnije, 17. travnja, ustaše dolaze u Banju Luku predvođeni Viktorom Gutićem.

Tih dana je u Zagrebu došlo do velike koncentracije pripadnika “Zaštite”, koji su poslužili uspostavi vlasti NDH na onim područjima u Bosni i Hercegovini koji su bili izvan Banovine Hrvatske.²² Ustaške vlasti nisu mogle južno od demarkacione linije operacionalizirati svoju vlast, sve do Rimskih ugovora 18. svibnja 1941. godine. Međutim, imenovani su povjerenici. Za povjerenika cijele Bosne i Hercegovine imenovan je Jure Francetić, kome su bili podložni povjerenici pojedinih dijelova i mjesta u Bosni i Hercegovini. Za grad Sarajevo je imenovan Božidar Bralo²³, a nešto kasnije 17. svibnja 1941. godine za logornika kotara Sarajevo i istodobno za zamjenika Jure Francetića imenovan je Drago Jilek²⁴, Nikola Jurišić za Travnik, Dragan Urumović za Livno, Viktor Gutić za područje bivše Vrbaske banovine, Dragutin Kamber za Doboj, Hakija Hadžić za Tuzlu, Pavao Canki za Mostar, Alija Šuljak za područje istočne Hercegovine.²⁵ Uz Rimske ugovore potpisan je “Sporazum o pitanjima vojnog značenja”, a u praksi je teritorij do demarkacione linije tretirao u vidu tri zone. Iza obalnog i priobalnog teritorija koje je anektirala Italija područje do demarkacione linije prema sjeveru podijeljeno je u dvije teritorijalne zone. Zaleđe od talijanskog anektiranog teritorija nazvano je demilitariziranom zonom ili Drugom zonom gdje je vlast NDH bila “gotovo formalna”, a teritorij između Druge zone do

---

²¹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918.- 2008.*, 228.

²² F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 80-81.

²³ Božidar Bralo bio je katolički svećenik. (u: Nisim ALBAHARI, *Od aprilskog rata do ustanka. Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo: 1977, 28).

²⁴ *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.- 1945.* Zagreb: 1997, 173.

²⁵ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941- 1945.*, 99-100.

---

demarkacione linije predstavljao je Treću zonu, u kojoj su “vlasti i vojsci NDH ingerencije bile umnogome sužene”.²⁶

Lokalne ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini pribjegavale su donošenju izvjesnih protužidovskih mjera i prije nego su bile propisane od središnjih ustaških vlasti u Zagrebu. Primjerice, dvije iznimno značajne protužidovske mjere koje su stupile na snagu prema bosanskohercegovačkim Židovima, a izdale su ih lokalne bosanskohercegovačke ustaške vlasti, bile su Naredba od 11. svibnja 1941. godine o obveznom stavljanju natpisa “Židovska radnja – Jüdisches Geschäft” na židovske radnje, te Naredba od 14. svibnja 1941. godine o zabrani kretanja sarajevskih Židova izvan gradske regije.²⁷ Središnje ustaške vlasti u Zagrebu donijele su Naredbu o obveznom postavljanju natpisa na židovske firme 4. lipnja 1941. godine²⁸, dok je Naredba o zabrani napuštanja Zagreba za Židove objavljena putem zagrebačkih dnevnih novina *Hrvatski narod* i *Novi list* od 7. lipnja 1941. godine. Konciznu i sustavnu ustašku državnu protužidovsku legislativu nije bilo moguće ni očekivati u uvjetima kada ustaški sustav vlasti u početnoj fazi nije bio čvrsto ustrojen. Međutim, kompleks protužidovskih naredbi Ministarstva unutarnjih poslova od 4. lipnja 1941. godine u pogledu novih židovskih znakova, obilježavanja židovskih firmi, vraćanja starih židovskih prezimena i zabrani korištenja pseudonima, donijete su za cjelokupno državno područje NDH uz uputu da danom stupanja na snagu ovih naredbi prestaju vrijediti dosadašnje naredbe na cjelokupnom teritoriju NDH. U početnom periodu ustrojstva ustaške vlasti jedan od suradnika generala Edmunda Glaise von Horstenaua opisao je tadašnje prilike slijedećim riječima: “Svaki ušljivi mladić, ali također i svaka kriminalno evidentirana osoba može u toj ustaškoj državi postati ustaša i posjedovati oružja koliko želi.”²⁹ Rasprostranjenost takve svijesti i uvjerenja kod ustaša bilo je točno, imalo je svoje realne temelje - nadošlo je “novo vrijeme”. Glavne značajke koje su omogućavale novu klimu u društvu bile su već prisutne i potvrđene zadanim političkim prilikama. Kada govorimo o prisutnosti antisemitizma u javnosti povezanim s novim političkim prilikama, možemo navesti nekoliko postavki koje su stvorile društveno-političku podlogu u nedvosmislenom poticanju i omogućavanju prvotne protužidovske aktivnosti tijekom travnja 1941. godine. Najvažnije

---

²⁶ I. Goldstein, *Hrvatska 1918- 2008.*, 238.

²⁷ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR.* Beograd: 1980, 127.

²⁸ *Hrvatski narod*, br. 111, Zagreb, 5. VI. 1941, 13.

²⁹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918- 2008.*, 227.

činjenice su se ogledale u prisutnosti njemačke vojske, vojnoj i političkoj dominaciji koju je Njemačka ostvarivala u Europi, propagiranju vrijednosti koje su označavale “novi europski poredak”³⁰, raspadu i konačnom krahu Kraljevine Jugoslavije kao “nametnute” državne tvorevine 1918. godine, njemačkoj okupaciji Srbije, stvaranju nezavisne Hrvatske i opstojnost Hrvata kao ravnopravnog čimbenika u zajednici europskih naroda koju predvodi snažni njemački Reich uz “providnost” koja se “ogledala” u njemačkom Führeru.

Židovi su stereotipno smatrani bogatima³¹, a do momenta stvaranja NDH stalno se naglašavalo kako su bili zaštićeni beogradskom vlašću kojoj su služili za ostvarenje svojih povlastica i interesa. Doslovno, od trena proglašenja ustaške države započinje nasilje nad Židovima, te neskriveno i besramno otimanje židovske imovine. U Sarajevu odmah po dolasku njemačkih trupa zabilježena je otimačina židovske imovine iz njihovih trgovina. Nijemci su, primjerice, ulazili u židovske trgovine, uzimali najbolje proizvode, robu, hranu, a umjesto novca “plaćali” su papirićima na kojima su pisali “Fritz”, “Hans” i slično.³² U židovskim radnjama, trgovinama, poduzećima, postavljeni su ustaški povjerenici. *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* donesena je već 19. travnja 1941. godine. Tako se vlastima NDH već prvih dana, kao na dlanu, ukazala židovska imovina kojom su praktički mogli potpuno slobodno raspolagati. Zakonska odredba o ustaškim povjerenicima stala je u jedan paragraf: “Dužnost povjerenika u privrednim poduzećima i ustanovama mogu vršiti samo oni povjerenici, koji su postavljeni po Ministarstvu narodnog gospodarstva. Povjerenici, koji nisu postavljeni u smislu ove Odredbe, razrješuju se časom stupanja na snagu ove Odredbe njihove dužnosti.”³³ Primjerice, u Sarajevu su povjerenici u židovskim radnjama ili poduzećima, čiji se broj kretao od jednog pa do pet povjerenika s obzirom na veličinu židovske tvrtke, “bili svemoćni, u radnjama koje su im povjerene radili su što su htjeli i nitko ih nije kontrolirao. U prodaju su pušteni samo jeftiniji artikli, a sve ostalo su povjerenici zadržavali za sebe ili prodavali na crnoj burzi. Time su smanjivana i sredstva za obnavljanje zaliha robe,

---

³⁰ Treba naglasiti kako je nacistički sustav vrijednosti prodirao na domaću političku scenu prethodnih godina, bio u dovoljnoj mjeri prepoznat, a sasvim jasan po svom određenju naspram Židova.

³¹ Dodjeljivanje židovskih znakova je pokazalo koliko ima židovske bijede. (Svjedočenje Branka Polića iz Zagreba).

³² Nisim Albahari, *Od aprilskog rata do ustanka. U: Sarajevo u revoluciji*, tom II, Sarajevo: 1977, 24-25.

³³ Nezavisna država hrvatska, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.* Zagreb: 1941-1944, I, 26.

da bi, na kraju, radnje ostale potpuno prazne... Dok su se povjerenici i njihovi pomagači - šverceri bogatili, mnoge opustošene radnje su zatvorene. Neka od tako osakaćenih poduzeća ustaške vlasti su 'spašavale' prodajom obogaćenim povjerenicima i poznatim ustašama, u bescjenje."³⁴ Tako se Josip Zubić u gradu Sarajevu "od šefa policijskog redarstva pretvorio u tobožnjeg trgovca i vlasnika firme."³⁵ Ovaj isti ustaški dužnosnik bio je istodobno povjerenik *Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu* i glavni povjerenik svih židovskih radnji u Sarajevu.³⁶ Zagrebačke dnevne novine *Novi list* od 6. lipnja 1941. godine iznose podatak da u Sarajevu živi oko 80.000 Sarajlija, te da je to grad u kojem živi u odnosu na ukupan broj stanovnika najveći broj Židova u NDH, a kojih je blizu 10.000.³⁷ Prema tome, u samom gradu je svaki osmi stanovnik bio Židov. U gradu Sarajevu su postavljena 303 ustaška povjerenika u židovske radnje i firme.³⁸

Prema dr. Baruhu Avramu, u Sarajevu "je za vrijeme okupacije ostalo kod svojih kuća oko 120 Jevreja oba pola", gradu koji je pred rat brojao oko 10.500 Židova.³⁹ U *Zapisniku Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* David Montiljo, rodnom iz Sarajeva, piše: "Dne 26/ VI 1941 g. uhapšen sam kao Jevrej i držan ovdje u Sarajevu, u zatvoru sve do 26/ XI 1941 g. kad sam otpremljen u logor Jasenovac... Moja žena i djete ostali su iza mog hapšenja još vrlo kratko vrijeme u Sarajevu, ali su i oni odvedeni u logor Džakovo, odakle se nisu više nikada javili. Isto tako mi je odveden i otac, majka i brat, za čiju sudbinu takodjer ništa ne znam."⁴⁰ Također, prema provedenim *Zapisnicima*, značajno je istaknuti podatak koji je iznio Rudolf Sokal, rodnom iz Sarajeva, prema kojem "je prvo masovno odvođenje Jevreja iz sarajeva uslijedilo u noći od 3. na 4. septembra 1941... Te noći odvedeni su svi Jevreji iz Aleksandrove ulice. Hapšenja su vršili svi agenti policije i to po spiskovima.... Broj onih koji su tu noć odvedeni iznosio je nekoliko stotina,

---

³⁴ Rašela Papo, *Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama. U: Sarajevo u revoluciji*, tom II, Sarajevo: 1977, 197-198.

³⁵ *Isto*, 198.

³⁶ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 - 1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 125.

³⁷ *Novi list*, br. 38., Zagreb, 6. lipnja 1941, 4.

³⁸ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 - 1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 125.

³⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 196, br. U. g. 16/ 1945, 1.

⁴⁰ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 196., br. U. g. 16/ 1945., 35.

a znam da su odvedeni u logor Kruščicu kraj Travnika.”⁴¹ U *Elaboratu o zločinima koje su okupator i njihovi pomagači izvršili nad Jevrejima Banja Luke* stoji: “Odmah po stvaranju NDH Jevreji su još koncem aprila 1941.g. tako rekuć stavljeni van zakona”, o deportacijama se konstatira da su započele s manjim skupinama uhapšenih Židova tijekom lipnja 1941. godine, a “28. 7. 1942.g. odvedena su sva lica jevrejske narodnosti koja su se zatekla u Banja Luci, bez razlike starosti i pola. Bilo ih je od dvije pa sve do osamdeset godina. Bilo ih je i u utrobi majčinoj.”⁴² Na masovna zlostavljanja Židova već prvih dana od proglašenja NDH ukazuje *Elaborat* pod nazivom “*JEVREJSKO PITANJE*” za grad Derventu, u kojem je navedeno: “Već 15 aprila 1941 god. po naredjenju pretstojnika svi Jevreji morali su da idu na prisilni rad. Na taj rad sprovođili su ih policajci a zatrpavali su jame od bombardovanja, meli ceste i vršili sve grube poslove. Oko ruke nosili su žutu traku.”⁴³

Prvotne ključne protužidovske mjere u NDH - prvotne ključne mjere lokalnih ustaških vlasti u Bosni i Hercegovini

Središnje ustaške vlasti u Zagrebu vrlo brzo su donijele prve zakonske odredbe koje su bile usmjerene protiv Židova, a odnosile su se na cjelokupni teritorij NDH. Međutim, uz zakonske odredbe koje su proglašene od najviših instanci NDH i lokalne ustaške vlasti u raznim oblastima Bosne i Hercegovine donosile su vlastite odredbe protiv Židova. Već prve zakonske odredbe koje je proglasila NDH imale su značenje kojim je židovsko stanovništvo postalo zakonski nezaštićena i izopćena društvena kategorija. Zakonske odredbe i razne naredbe išle su u smjeru koji je za Židove značio samo jedno: bespomoćnost, ekskomunikaciju i izolaciju.

U samo nešto više od dva mjeseca zakonska regulativa definirala je Židove kao zasebnu društvenu kategoriju podložnu svakom obliku zlostavljanja. Između fizičkog integriteta Židova, te njihove imovine i zakonske zaštite i sigurnosti više ništa nije ostalo. Razne lokalne mjere koje su lokalne ustaške vlasti donosile protiv Židova nisu bile po svojoj suštini različite, ako se izuzmu izvjesne razlike u smislu datuma kada su donesene ili formalnog sadržaja. U načelu ćemo navesti o kakvim je formalnostima riječ. Primjerice, da li je Židovima zabranjeno dolaziti na gradske tržnice kupovati živežne namirnice od 9 sati ili od 10 sati ujutro, da li su znakovi kojima su obilježavani Židovi i Židovke vrpce oko desne ruke ili su platnene krpe koje se prikače na odjeću, da li se Židove iseljava iz njihovih kuća i stanova u određ-

---

⁴¹ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 197., inv. br. 60425.

⁴² ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut.1., inv. br. 30981/6.

⁴³ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 84., inv. br. 56057, 4.

ni dio grada ili na periferiju grada, koji dijelovi gradova od trgova, šetališta, parkova su zabranjeni za pojavljivanje Židova, u koliko sati se trebaju odazvati i polaziti na prisilni rad, koliko Židova se može u skupini kretati po gradu, odredbe o trajanju policijskog sata, zabrana ili uvjeti za korištenje javnog gradskog prijevoza, datum i obavještenja o isključivanju iz raznih društvenih udruga, restrikcije za poslovanja židovskih radnja i slično.

No, ključne zakonske odredbe središnjih državnih vlasti NDH koje su se odnosile protiv Židova na cjelokupnom području ustaške države do otpočinjanja masovnih deportacija u koncentracione logore kako bi se započelo s potpunim istrebljenjem Židova bile su:

Zakonska odredba za obranu naroda i države od 17. travnja 1941. godine⁴⁴; *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine⁴⁵; *Provedbena naredba zakonske odredbe o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine⁴⁶; *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* od 19. travnja 1941. godine⁴⁷; *Odredba Ministarstva unutarnjih poslova* kojom je *Židovima zabranjen polazak kavana, restauracija i gostionica* od 21. travnja, a objavljena u tisku 22. travnja 1941. godine⁴⁸; *Zakonska odredba o državljanstvu* od 30. travnja 1941. godine⁴⁹; *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941. godine⁵⁰; *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* od 30. travnja 1941. godine⁵¹; *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaze u privrednim poduzećima* od 30. travnja 1941. godine⁵²; *Zakonska odredba o osnivanju ureda za obnovu privrede* od 2. svibnja 1941. godine⁵³; *Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 6. svibnja 1941. godine⁵⁴; *Tumačenje o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i dr-*

---

⁴⁴ *Zakoni NDH*, I, 15.

⁴⁵ *Zakoni NDH*, I, 20.

⁴⁶ *Zakoni NDH*, I, 41-42.

⁴⁷ *Zakoni NDH*, I, 26.

⁴⁸ *Hrvatski narod*, br. 69, Zagreb, 22. IV. 1941., 10.

⁴⁹ *Zakoni NDH*, I, 107-108.

⁵⁰ *Zakoni NDH*, I, 109-112.

⁵¹ *Zakoni NDH*, I, 113-115.

⁵² *Zakoni NDH*, I, 128-130.

⁵³ *Zakoni NDH*, I, 140-142.

⁵⁴ *Zakoni NDH*, I, 161-163.

žave od 6. svibnja 1941. godine⁵⁵; *Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 8. svibnja 1941. godine⁵⁶; *Naredba o zabrani ritualnog klanja i stavljanja u promet svih vrsti životinja ritualno zaklanih, čije meso služi za ljudsku hranu* od 13. svibnja 1941. godine⁵⁷; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine⁵⁸; *Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 16. svibnja 1941. godine⁵⁹; *Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 23. svibnja 1941. godine⁶⁰; *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941. godine⁶¹; *Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva* od 4. lipnja 1941. godine⁶²; *Naredba o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtka* od 4. lipnja 1941. godine⁶³; *Provedbena naredba zakonskoj odredbi o ispražnjenju i naseljenju stambenih i poslovnih prostorija iz razloga javne sigurnosti* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁴; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁵; *Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁶; *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja* od 4. lipnja 1941. godine⁶⁷; *Zakonska odredba o izvlastbi zgrada u korist države* od 9. lipnja 1941. godine⁶⁸; *Zakonska odredba o izvlastbi tiskara* od 12. lipnja 1941. go-

---

⁵⁵ *Zakoni NDH*, I, 200.

⁵⁶ *Zakoni NDH*, I, 172.

⁵⁷ *Zakoni NDH*, I, 219.

⁵⁸ *Zakoni NDH*, I, 261-264.

⁵⁹ *Zakoni NDH*, I, 296.

⁶⁰ *Zakoni NDH*, I, 322.

⁶¹ *Zakoni NDH*, II, 40.

⁶² *Zakoni NDH*, II, 51-53.

⁶³ *Zakoni NDH*, II, 54-59.

⁶⁴ *Zakoni NDH*, II, 63-69.

⁶⁵ *Zakoni NDH*, II, 73-74.

⁶⁶ *Zakoni NDH*, II, 75-78.

⁶⁷ *Zakoni NDH*, II, 105-108.

⁶⁸ *Zakoni NDH*, II, 162-164.

dine⁶⁹; *Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu* od 24. lipnja 1941. godine⁷⁰; *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed* od 26. lipnja 1941. godine⁷¹, u kojoj stoji: “Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otešćavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.” Ovu zapovijed je proglasio i potpisao jedino i samo Pavelić. “Istrebljivanje Židova smatrali su i Njemci i ustaše svojim glavnim zadatkom... Pored svih saobraćajnih neprilika, nestašica prometnih sredstava, vagona, ugljena, lokomotiva, nije to nikada bila smetnja da se ne organiziraju transporti Židova u logore.”⁷²

Unutar različitih oblasti Bosne i Hercegovine lokalne ustaške vlasti donose raznovrsne ključne zapovijedi i odredbe protiv Židova, koje ih dehumaniziraju, teroriziraju, ekskomuniciraju, izoliraju, te kao društvenu kategoriju koncentriraju kao jedan od uvjeta koji je bio uvod masovnim deportacijama. Prema konačnom uništenju židovskih zajednica, pored dodjele židovskih znakova, neskriveno se provodila pljačka židovske imovine. Središnje pitanje ustaškog protužidovskog programa predstavljalo je potpuno fizičko uništenje Židova, dok je izravna posljedica bila pljačka židovske imovine.⁷³ Židovi su “držani u stalnom strahu i očekivanju iznenadnog hapšenja i deportiranja.”⁷⁴

Za Židove u gradu Sarajevu je određeno, prema Naredbi Redarstvenog ravnateljstva, kako se počevši od 1. lipnja 1941. godine nalaže “svima Židovima (muškarcima) u dobi od 15-60 godina, nastanjenima u gradu Sarajevu, da za vrijeme kretanja po gradu u već ranije određenom vremenu moraju nositi oko ruke vrpce (trake) propisane od ovoga ravnateljstva. Trake će biti od žute tkanine s plavo otisnutom židovskom šesterokrakom zvijezdom u sredini, a s jedne strane šesterokrake zvijezde pisat će latinicom “Židov”, a s druge strane na njemačkom jeziku “Jude”. Židovi će trake moći kupiti u zgradi redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu.”⁷⁵ U NDH su se po brojnosti Židova, te pristupu ustaških vlasti prema donošenju protužidovskih mjera mogli u izvjesnu ravan staviti jedino Zagreb i Sarajevo, dva najveća grada s dvi-

---

⁶⁹ *Zakoni NDH*, II, 175-176.

⁷⁰ *Zakoni NDH*, II, 231-232.

⁷¹ *Zakoni NDH*, II, 283-285.

⁷² HDA (Hrvatski državni arhiv), Zagreb, fond ZKRZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 411.

⁷³ Svjedočenje Teodora Grünera iz Zagreba.

⁷⁴ HDA, Zagreb, fond ZKRZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 403.

⁷⁵ *Sarajevski novi list*, br. 11, Sarajevo, 24. V. 1941, 4.

je najbrojnije židovske populacije, koje su brojile više od polovice sveukupnih Židova u NDH. A, u Zagrebu je bilo drugačije. Tamo se pozivaju svi zagrebački Židovi, muškog i ženskog spola, bez obzira na starosnu dob i vjeroispovijest, kako bi dali osnovne pojedinačne podatke i preuzeli židovske znakove. Za primitak dvaju židovskih znakova predviđeno je pet dana, od 23. svibnja do 28. svibnja, a prema abecednom redu početnog slova prezimena. Kao židovski znakovi primale su se “dvije krpe žute boje veličine 12 x 7,5 cm; jedna se morala nositi na lijevoj strani prsiju, a druga na lijevoj strani leđa. U sredini svake krpe nalazilo se veliko crno slovo ‘Ž’.”⁷⁶ Prema Naredbi *Redarstvenog ravnateljstva u Banja Luci*, koja je donijeta sredinom lipnja 1941. godine, “radi točne evidencije svi židovi i židovke u Banja Luci morali su se 14., 15., i 16. lipnja javiti osobno u Redarstveno Ravnateljstvo. Prema podacima sa kojima raspolaže Redarstveno Ravnateljstvo na osnovi ovih prijavljivanja, u našem gradu ima 400 židova starijih od 15 godina, koji će dobiti židovske znakove. Danas je već počelo izdavanje oznaka židovima. Jutros su se židovi pojavili sa oznakama na grudima. Oznaka je nešto veća od dopisnice, žute boje sa židovskom zvijezdom i slovom “Ž” [...] Takodjer će ovim znakovima biti označene i sve židovske trgovine i radnje uopće.”⁷⁷ Iz Tuzle⁷⁸ se 9. lipnja 1941. godine prenosi vijest kako je još od ranije stupila na snagu Odredba o obveznom nošenju znaka. Također, u dopisu slijedi: “Mnogi su se toga žiga stidili i nisu ga nosili, ili su ga krili time, što su ga zavrnu- li, pa se nije moglo jasno raspoznavati. Naredbom Zapovjedništva mjesta naredeno je pod prijetnjom najstrožijih sankcija, da svi židovi - žensko i muško - počam od 14 godina pa na više moraju na lijevoj ruci nositi spomenute trake u širini od 10 cm., i to tako postavljene, da ih se može jasno raspoznavati... Ova odredba važi i za one židove, koji su ranije promijenili svoju vjeru.”⁷⁹ Novi poziv sarajevskim Židovima za opći popis upućen je 26. srpnja 1941. godine. Naredeno je da se svaka židovska obitelj, kao i samci Židovi i Židovke, moraju prijaviti radi popisa 28. VII. od slova A do slova M i 29. VII. od slova N do slova Ž.⁸⁰ Ovi popisi su se organizirali u četiri stražarnice (karaulama) Beledija, Ajas, Čobanija i Kolodvor, a u koju stražarnicu će se doći na popis, ovisi u kojem se predjelu grada živi. Jedini izuzetak čine Židovi koji žive izvan područja grada u Novom Hrasnu, Starom Hrasnu, Pofalićima, Dolac Mal-

---

⁷⁶ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 125-126.

⁷⁷ *Hrvatska krajina*, br. 26, Banja Luka, 18. VI. 1941, 3.

⁷⁸ U Tuzli do travnja 1941. godine bilo je 373 Židova Sefarda i Aškenaza. Više je bilo Aškenaza. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1987, 167).

⁷⁹ *Sarajevski novi list*, br. 25, Sarajevo, 10. VI. 1941, 7.

⁸⁰ *Sarajevski novi list*, br. 66, Sarajevo, 27. VII. 1941, 5.

ti, Dolac Koloniji i Čengić Vili. Oni se moraju prijaviti u stražarnici Kolodvor. Vlasti napominju kako će se popis vršiti bez prekida od 8 do 18 sati, a posebno ističu slijedeće: “Ovom proglasu moraju se odazvati svi židovi starješine obitelji i samci, te svi oni židovi, koji su prešli na drugu vjeru.”⁸¹ Zatim, u Travniku je “naredjeno da imaju nositi žute trake s natpisima Židov”.⁸² Također, *Predstojništvo gradskog redarstva u Mostaru* izdalo je OGLAS od 26. svibnja 1941. godine, kojim se pozivaju “svi židovi, koji su obuhvaćeni židovskim Zakonom Broj XLV.-68 Z.p. od 30. travnja 1941. muškog i ženskog spola (bez razlike u godinama starosti i bilo koje vjeroispovijesti) da u toku 27. i 28. o.m. pristupe u *Predstojništvo gradskog redarstva* radi primitka židovskog znaka. Tako primljeni židovski znak imaju primaoci odmah prikopčati na lijevu stranu prsiju i na lijevu lopaticu. Svaki arijevac dužan je svakog židova ili židovku koji se ovom pozivu ne odazove prijaviti kod ovog Predstojništva.”⁸³ U svezi *Zakonske odredbe o vanjskom označivanju Židova* od 4. lipnja 1941. godine od strane središnjih državnih vlasti, *Redarstveno ravnateljstvo* u Sarajevu izdaje saopćenje prema kojemu svi Židovi i Židovke moraju svoje dosadašnje trake zamijeniti novim znakovima izrađenim od metala, a imaju ih nositi na lijevoj strani grudi. Zapovijed se mora izvršiti zaključno s 4. rujnom 1941. godine. Slijedi upozorenje kako će oni koji ne zamijene znak biti najstrožije kažnjeni.⁸⁴ Tako se u Sarajevu Zakonska odredba o nošenju židovskih znakova u obliku okruglih limenih pločica od 4. lipnja 1941. godine počela primjenjivati početkom rujna 1941. godine.

Ustaški organi Sarajevskog Redarstvenog ravnateljstva primijetili su “da židovi u velikom broju nisu postupali po naredbi o postavljanju propisanih tabla «Jüdisches Geschäft» - «Židovska radnja» na svoje trgovine, da je židovska radnja.” Stoga se naređuje, bez obzira postoji li u radnji povjerenik ili nije određen, da u roku od 24 sata na svoje radnje postave određene table, “koje mogu kupiti u zgradi Gradskog poglavarstva.”⁸⁵ Ranija Naredba o kretanju Židova Sarajevom ostaje na snazi, no slijede nadopune ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva dr. Branka Gjikovića:

“a) slobodno kretanje Židovima i Židovkama po gradu dozvoljavam u vremenu od 8 sati u jutro do 6 sati po podne. U 6 sati po podne, svi Židovi i Židovke moraju biti u kućama, u kojima su se prijavili kod Prijavnog ureda redarstvenog ravnatelj-

---

⁸¹ *Sarajevski novi list*, br. 66, Sarajevo, 27. VII. 1941, 5.

⁸² *Novi list*, br. 24, Zagreb, 22. V. 1941, 19.

⁸³ Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd, fond NAREDBE, reg. br. 4351, sign. K-21-1a-2/12.

⁸⁴ *Sarajevski novi list*, br. 93, Sarajevo, 28. VIII. 1941, 3.

⁸⁵ *Sarajevski novi list*, br. 7, Sarajevo, 18. V. 1941, 5.

stva u Sarajevu. Od 5 sati u jutro imaju pravo slobodnog kretanja po gradu oni Židovi i one Židovke, koji za to imaju posebno izdate legitimacije (radnici željezničkih radionica ili drugih radionica, koji su zadržani do daljnjega na radu.)

b) Židovi i Židovke, kao prometnim sredstvom mogu se služiti i tramvajem. Međutim, Židovima i Židovkama zabranjena je vožnja u tramvajskim motornim kolima. Dozvoljavam vožnju Židovima i Židovkama tramvajem jedino u tramvajskim prikolicama, i to na zadnjoj platformi.”⁸⁶ U Sarajevu se posebno ističe, kao i u Zagrebu, da su intervencije za Židove “najstrože zabranjene”. Osoba koja interwenira za Židova ili Židovku biti će pozvana na prisilni rad ili najstrožije kažnjena.⁸⁷ Stožernik i povjerenik za bivšu Vrbasku banovinu dr. Viktor Gutić sredinom svibnja 1941. godine donosi Odredbu po kojoj se svi Židovi nastanjeni u Banjoj Luci⁸⁸ smiju kretati gradom u periodu od 6 sati ujutro do 9 sati navečer. Osim toga, “Židovima se zabranjuje i posjećivanje svih javnih lokala, te kazališta i kino.”⁸⁹

Ustaška propaganda je popratila zbivanja oko odlaska sarajevskih Židova na prisilne radove. Židovi dolaze na prisilne radove, bez nošenja hrane, kako je propisano naredbom. Židovi se tijekom prisilnog rada tuže nadzornicima da su gladni, dok na odgovor kako su hranu trebali ponijeti sa sobom odgovaraju “da za nabavu hrane tobože nemaju novčanih sredstava. Da bi ostali na radu i da se ne bi mučili glađu, redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu izdalo je jutros naredbu Židovskoj bogoštovnoj općini sefardskog reda, kao i Židovskoj bogoštovnoj općini aškenaskog reda, da svakog dana za svoje vjernike koji budu pozvani na rad (pravovremeno će biti izvještteni o broju i mjestu gdje se Židovi nalaze na radu) o svom trošku nabave toplu hranu i kruh. Savjetovano je upravama općina, da organiziraju poljske kuhinje za prehranu Židova na prisilnom radu, i da bez interveniranja vlasti preuzmu svu odgovornost za redovnu prehranu svojih pripadnika.”⁹⁰ Primjerice, uslijediti će Naredba Gradskog poglavarstva u Sarajevu početkom svibnja 1941. godine prema kojoj židovski trgovci moraju njemačkim vojnicima prodavati uz popust od 20 posto.⁹¹

---

⁸⁶ *Sarajevski novi list*, br. 9, Sarajevo, 21. V. 1941, 5.

⁸⁷ *Sarajevski novi list*, br. 10, Sarajevo, 22. V. 1941, 6.

⁸⁸ Banja Luka je imala dvije židovske općine, Sefardsku i Aškenasku, a Židovi su u Banju Luku uglavnom pridošli iz Sarajeva i Travnika. U Banjoj Luci je u travnju 1941. godine živjelo oko 400 Židova. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987, 172).

⁸⁹ *Hrvatska krajina*, br. 11, Banja Luka, 14. V. 1941, 3.

⁹⁰ *Sarajevski novi list*, br. 15, Sarajevo, 29. V. 1941, 5.

⁹¹ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 125.

Neke od popratnih protužidovskih mjera bile su razne naredbe, kojima se oduzimalo židovsko vlasništvo, ali su utjecale na njihovo psihološko stanje potpunog društvenog srozavanja. Primjerice, Židovima u Banjoj Luci je naređeno da “smjesta predaju na Ustaško redarstvo, Smail Age Čengića ul. 53., židovski odsjek”, sve foto-kamere, kino-kamere i kino-projektore.⁹² Kada je riječ o ograničavanju kretanja za Židove, možemo izdvojiti primjer malog gradića Visoko⁹³ pored Sarajeva. *Ustaški logor* u Visokom izdao je Naredbu “da se poslije 7 sati na ulici ne smije vidjeti ni jedan Židov.”⁹⁴

Krajem svibnja 1941. godine uslijediti će mjera prema kojoj sarajevski židovski trgovci smiju prodavati samo Židovima⁹⁵, pod kojim stoji da je zapovjedništvo grada izdalo ovu naredbu, ali pod tim se uključuje i naredba kako “trgovci nežidovi (arijevci) ne smiju više prodavati živežne namirnice Židovima”, dok čitavu situaciju nedvojbeno razjašnjava obvezan natpis “Židovska trgovina”, koju svaka židovska trgovina u Sarajevu mora imati u izlogu. Također, *Redarstveno ravnateljstvo* u Sarajevu određuje “da ni jedan Židov ni Židovka ne smiju odlaziti izvan grada” bez prethodne prijave i odobrenja, dok dnevne novine *Novi list* pišu kako je prema sarajevskom *Redarstvenom ravnateljstvu* ustanovljeno da u tom gradu “većina Židova i Židovki” izlazi svakodnevno rano ujutro izvan grada pod izgovorom da odlaze na izlet, a ustvari po selima odnose hranu skrivenim Židovima koji su “pobjegli pred protjerom redarstvenih organa”⁹⁶. Građanima Sarajeva se upućuju upozorenja *Redarstvenog ravnateljstva* na osnovu donesenih protužidovskih mjera, tj. prijetnje svima koji bi eventualno pomogli progonjenim Židovima “da nitko od građana ne smije primiti na konačenje ili dulji boravak ni jednog Židova ili Židovku.”⁹⁷ Naređuje se svim sarajevskim Židovima koji promijene svoje mjesto stanovanja kako su obavezni o tome izvijestiti nadležne organe vlasti “u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrože kazne”, jer će se protiv prekršitelja postupat najstrožije, a prema zapovijedi ravnatelja sarajevskog *Redarstvenog ravnateljstva* dr. Branka Djikovića.⁹⁸ Nakon više mjeseci, u studenom 1941. godine, kada će odvođenja Židova postati dnevne i neskrive-

---

⁹² *Hrvatska krajina*, br. 32, Banja Luka, 2. VII. 1941, 1.

⁹³ U Visočkom srezu prije travnja 1941. godine živjelo je 199 Židova. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1987, 171.).

⁹⁴ *Sarajevski novi list*, br. 44, Sarajevo, 2. VII. 1941, 7.

⁹⁵ *Novi list*, br. 26, Zagreb, 24. V. 1941, 8.

⁹⁶ *Novi list*, br. 18, Zagreb, 16. V. 1941, 7.

⁹⁷ *Isto*.

⁹⁸ *Isto*.

ne aktivnosti, ustaška policija u Sarajevu poduzeti će još strožije mjere, zbog učestalih pokušaja bježanja Židova iz grada, a sarajevski veliki župan će izdati proglas u kojem se predviđa smrtna kazna za svakoga tko pomaže Židovima pri bijegu.⁹⁹

Masovne deportacije u cijeloj Bosni i Hercegovini počinju krajem lipnja 1941. godine. Primjerice, sve Židove iz grada Bihaća ustaške su vlasti pohapsile 24. lipnja 1941. godine, deportirale ih preko Kulen – Vakufa u selo Bukovaču kod Bosanskog Petrovca, te početkom lipnja 1941. godine zatočile ih u sabirnom logoru na periferiji Bosanskog Petrovca. Sredinom rujna 1941. godine odvedeni su u Prijedor, odakle su pušteni. No, najveći dio je ostao u Prijedoru, odakle su ih ustaške vlasti deportirale u Jasenovac, gdje su ubijeni.¹⁰⁰ Uz sabirni logor u Bosanskom Petrovcu, središnje značenje je imao sabirni logor u Kruščici, blizu Travnika. Logor je formiran tijekom kolovoza 1941. godine, u rujnu je brojno stanje bilo oko 3.000 zatočenika, a već 3. rujna 1941. godine je u sabirni logor Kruščica iz Sarajeva upućeno oko 500 Židova. Slijedeća masovna deportacija za sabirni logor u Kruščici iz Sarajeva je uslijedila već 9. rujna 1941. godine, također s oko 500 sarajevskih Židova. Sabirni logor u Kruščici je rasformiran tijekom listopada 1941. godine, a logoraši su željezničkim transportima odvedeni u logore smrti Jasenovac i Auschwitz. U prvom transportu 5. listopada 1941. godine bili su muškarci koji su upućeni za Jasenovac, dok je drugi transport za žene i djecu upućen slijedećeg dana za logor u Loborgradu, odakle je ovaj transport za svoje konačno odredište imao Auschwitz. Nakon rasformiranja sabirnog logora u Kruščici bosanskohercegovački Židovi su masovno deportirani u logore na području Hrvatske.¹⁰¹

Konkretni primjeri – svjedoci vremena

Prema svjedočanstvu Rahele Altaras (rođ. Volah), rođene 1927. godine u Bijeljini, odmah po dolasku Nijemaca i ustaša u grad njezinom ocu su kao Židovu oduzeli radnju sa suvremenim strojevima i alatima, a kretanje po gradu za Židove je bilo ograničeno. Masovna deportacija svih odraslih Židova iz Bijeljine provedena je 2. kolovoza 1941. godine kada su odvedeni na željeznički kolodvor za transportiranje u logor. O tome danu Rahele Altaras piše: “Odjurila sam na stanicu i vidjela kako ih guraju u vagone za stoku. Tražila sam pogledom oca, a on me je valjda primijetio dok su ga utjerivali u vagon, nekako uspio da se pojavi iza malog otvora sa rešet-

---

⁹⁹ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 137.

¹⁰⁰ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 129.

¹⁰¹ *Isto*, 130-131.

kama i poslao mi ‘poljubac’ s tužnim izrazom lica. To je posljednje sjećanje na mog dragog oca.”¹⁰² Istog dana s dolaskom noći, ustaše su počele s akcijom hapšenja svih preostalih bijeljinskih Židova. Odmah s majkom i braćom napušta kuću, odlaze u kuću susjeda Mađara, koji ih prihvaća i skriva. Njezinog brata Jakoba, koji je bio u borbenim jedinicama NOB-a, zaklali su četnici 1944. godine blizu Trnova, a njegovo tijelo nikada nije pronađeno.

Nijemci i ustaše su s oduševljenjem većine naroda dočekani u Zagrebu, a atmosferu koja je vladala prilikom dočeka i, s druge strane, psihološko stanje kod Židova možemo na identičan način sagledati na primjeru malog bosanskog grada Gradačca. Prilike u Zagrebu, gdje je studirala medicinu na Sveučilištu u Zagrebu, opisuje dr. Etelka Eta Najfeld (rođ. Spitzer), rođena 1916. godine u Slavenskom Brodu, ovim riječima: “Nijemci su zajedno s ustašama ušli na tenkovima u grad. Bilo je to 10. travnja 1941. godine. Ulica je bila zasipana cvijećem, bombonima i narančama. Stanovništvo je na nogostupima ushićeno klicalo. Mi smo bili nijemi od muke, nemoći i saznanja što nas čeka.”¹⁰³ O svom vraćanju u Gradačac i ulasku njemačke vojske, kao i mjerama za psihičko uništavanje u vidu židovskih znakova, Tirca Ginzberg (rođ. Kraus), rođena 1924. godine u Zagrebu, ispričala je: “U Gradačac sam se vratila u posljednji čas. Tata je mislio da smo u malom mjestu sigurniji nego u velikom Osijeku, gdje je gro stanovništva bilo hrvatsko i već se naziralo njihovo ustaško opredjeljenje. Sredinom travnja 1941. Nijemci su ušli u Gradačac. Velika većina stanovnika lijepo ih je dočekala. Židovske obitelji su bile očajne. Znale su što ih čeka. Mi smo imali kuću s vrtom. Jedna velika grupa Nijemaca došla je pravo k nama. Smjestili su se u našoj kući. Ne znam da li ih je poslala općina ili tko drugi. Uglavnom, su se smjestili gdje je bilo prostora i gdje su kuće bile ljepše. Okupirali su cijelu kuću, a nas ostavili u jednoj sobi... Nisu ni slutili da smo Židovi. Ali su se čudili kako moji roditelji znaju govoriti tako dobro njemački. Bilo im je i malo sumnjivo.” Vrlo brzo “je Židovima ograničeno vrijeme kretanja po varoši i to da zavjese navečer moraju biti spuštene, da moramo nositi žute trake, da nam je zabranjeno da se krećemo svim ulicama. Tada sam morala da stavim žutu traku oko rukava. Pravili smo ih sami. Znam da se moja sestra Tonka već vratila iz Zagreba. Imala je žutu haljinu i nosila traku preko nje. Rekla je da, ako preživi rat, nikada više neće nositi žuto.”¹⁰⁴

---

¹⁰² Svjedočanstvo Rahele Altaras, Uz pomoć dobrih ljudi, u: *Mi smo preživeli...1. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2001, 18-22.

¹⁰³ Svjedočanstvo dr. Etelke Najfeld, Srećno, kume Igore!, u: *Mi smo preživeli...1. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2001, 339-350.

¹⁰⁴ Svjedočanstvo Tirce Ginzberg, Mladost u godinama rata, u: *Mi smo preživeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 39-50.

O hapšenjima do masovnog deportiranja sarajevskih Židova 1942. godine, stanju terora odmah po dolasku ustaša u Sarajevo, talijanskom odnosu prema židovskim znakovima i prijavljivanju talijanskim vlastima u Mostaru, Lea Salceberger je kazala: “U prvoj grupi Židova intelektualaca koje su ustaše odvele iz Sarajeva, odveden je i moj brat, inženjer. Potom su kupili i druge Židove, muškarce i žene, povremeno i cijele obitelji. Bila je zima 1941. kad je moj otac odveden u Jasenovac. Od prvog dana po dolasku ustaša, svi smo morali nositi žute trake s Davidovom zvijezdom. Imali smo određeno vrijeme za izlaske iz kuća, od 7 ujutro do 7 navečer.” Lea uspijeva napustiti Sarajevo s lažnim dokumentima, najvažnije je bilo preći granicu kod Konjica i prijeći na teritorij pod okupacijom Talijana. O dolasku u Mostar kaže: “U Mostaru nitko nije nosio trake, pošto Talijani nisu tražili da Židovi budu obilježeni. Tamo toga nije bilo, ali su svi osjećali obavezu da se prijave.”¹⁰⁵ Napoljetku, Talijani su mostarske Židove preko Splita i Hvara deportirali na Rab, gdje se Lea poslije kapitulacije Italije priključuje “Židovskom Rapskom bataljunu” i kao partizanski borac dočekuje kraj rata, bez oca i brata, ubijenih u Jasenovcu, i bez majke, koju su iz Splita 1943. godine odveli na Staro sajmište i ubili na stratištu Jajinci pored Beograda.

Sarajevska Židovka Sara Mandelbaum (rođ. Finci),¹⁰⁶ rođena u Sarajevu 1911. godine, svjedoči kako je odmah po dolasku Nijemaca u travnju 1941. godine sarajevskim Židovima postalo strašno. Kazuje: “Moj tata je prvi put izašao iz radnje ranije. Još je radio kao limar u svojoj radnji. Rekao je da su prethodne večeri iz Sarajeva odveli pedeset Židova. Poslije su počela masovna odvođenja. Svi Židovi su bili popisani, skupili su nas tamo gdje je bila Židovska općina i slali na prinudni rad... Zaključali su nam kuću i zapečatili vrata.” S majkom prelazi u susjedstvo, bez ičega, kod jedne njihove prijateljice Židovke. Na dan kada su odvodili Židove muškarce, a iz određenog predjela grada, na red je došao njezin otac. O tome Sara kaže: “Poslije nekoliko dana, jedne nedjelje, tata je izašao pred kuću, fino obučen. Došao je kamion u koji su kupili Židove, pa su i njega odveli. Jedna susjeda, muslimanka, koja je stanovala preko puta nas, dala mu je komad kruha.” Sarin otac je ubijen u Jasenovcu, njezin brat je poginuo u partizanima u borbi s četnicima. Iz Sarajeva s majkom pomoću lažnih dokumenata koje su dobili od rođice iz Konjica nastoje otići u Konjic. Međutim, osoba za kontakt ih je prevarila, tako da je majka ostala u gradu, a Sara je ipak stigla u Konjic. Sarina majka je kasnije odvedena u Logor Jasenovac

---

¹⁰⁵ Svjedočanstvo Lee Salceberger, Stazama Rapskog bataljona, u: *Mi smo preživjeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 57-68.

¹⁰⁶ Svjedočanstvo Sare Mandelbaum, Nije bilo lako biti mlad, u: *Mi smo preživjeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 69-73.

br. V. Stigavši u Konjic, Sara se prisjeća: “Od Židova je tamo bio samo moj stric koji se uzdao u to da će ga zaštititi Hrvati. Ali, jednog dana, prvo su upali partizani, pa četnici, pa ustaše, i onda su nas odveli. Povelj su nas natrag, u Sarajevo. Spasio nas je David Hajon, iz Mostara. On je javio talijanskom kolonelu da su oni napisali da su u njihovoj zoni svi Židovi zaštićeni. Talijani su tada platili za svakog našeg Židova.” Stigavši ponovno u Konjic, Sara odlučuje napustiti ga, te je stric odvodi u Mostar. “Početkom studenog 1942., David Hajon je pozvao sve Židove da dođu u sinagogu. Tamo su održali molitvu i rekli da će svi morati napustiti Mostar i ići u Dubrovnik, gdje će biti smješteni u talijanski logor, jer je Mostar postao nesigurno područje u koji su povremeno upadale Francetićeve “Crne legije”, a talijanska vojska nije mogla osigurati zaštitu. Legije su kupile židovske izbjeglice, posebno one koje nisu imale prebivalište u Mostaru. Svi Židovi su, 17. studenog te godine, s najnužnijim stvarima koje su mogli ponijeti, i žutim trakama s Davidovom zvijezdom na rukama, vlakom prebačeni u Dubrovnik.” Talijanske vojne vlasti su potom Židove iz Dubrovnika brodovima prebacili na Kupare, pa na Hvar, Lopud i Velu Luku. Sara je s mostarskim Židovima otišla na otok Lopud. U svibnju 1943. godine svi Židovi su prebačeni u Talijanski koncentracijski logor na Rabu.

Sida Levi (rođ. Danon),¹⁰⁷ rođena u Sarajevu 1925. godine, zahvaljujući prijateljstvu njezina oca sa sarajevskim muslimanima, sa sestrom Sarom već je tijekom kolovoza 1941. godine napustila Sarajevo, stigavši u Mostar. Kasnije je u Mostar došla i cijela njezina obitelj. O svom boravku u Mostaru napominje: “Ja sam u feredži (muslimanska odjeća) prenosila oružje do prve veze s partizanima. Poslije mjesec dana primljena sam u SKOJ. Mostarski muslimani, s kojima smo se družili, maksimalno su nas pomagali. Donosili su nam brašno, šećer i druge namirnice. Zaista su bili pažljivi, napredno orijentirani i većina ih je otišla u partizane.” Sida je s ostalim Židovima u Mostaru internirana od strane Talijana, koji su ih potom odveli iz grada. O tome svjedoči: “Mi smo internirani najprije na otok Lopud. Na Lopudu smo bili smješteni u hotelu, ali ograđenom bodljikavom žicom. Život je bio vrlo organiziran”. Kraj rata dočekali su i Sidini roditelji, koji su se potom vratili u Sarajevo.

Sara-Vukica Kajon Stupar,¹⁰⁸ rođena je u Višegradu 1911. godine. O sjećanju na Židove u Višegradu kazuje: “Otac je u Višegradu imao trgovinu. Mi smo, kao i osta-

---

¹⁰⁷ Svjedočanstvo Side Levi, Uz teškoće, i malo sreće, u: *Mi smo preživeli...2 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2003, 74-78. Napomena: Sida Danon je ovo svoje svjedočanstvo osobno donijela u redakciju Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, nekoliko dana prije svoje iznenadne smrti.

¹⁰⁸ Svjedočanstvo Sare-Vukice Kajon Stupar, Prijatelji uvijek u pomoći, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 25-31.

li Židovi, živjeli skromno. Svi Židovi u Višegradu su manje-više bili trgovci.” Sara-Vukica je radila u Sarajevu u apoteci sve do 1942. godine, kada apoteku zauzima ustaški povjerenik. Nosila je žuti židovski znak, a zbog opasnosti koja je vladala u gradu, uspijeva se pomoću lažne osobne iskaznice domoći Mostara. O Talijanima i Židovima u Mostaru svjedoči: “S obzirom na okolnosti, može se reći da nam je u Mostaru bilo dobro. Ja nisam imala nikakvu vezu sa Židovskom općinom niti sam nosila žutu traku. Mostar je bio pod talijanskom upravom i ja sam bježala tamo gdje su Talijani.” Kraj rata Sara-Vukica dočekala je u borbenim redovima NOV-a.

O prilikama u Sarajevu i hapšenjima Moric Montiljo,¹⁰⁹ je rekao: “Dali su nam žute trake sa Magen Davidom i natpisima Jude – Židov... Majka je bila preplašena. U tri sata ujutro njemački agenti pokucali su na vrata susjede. Upitali su da li je tu Moric Montiljo, a ona im je odgovorila da ne zna, pa su otišli. Majka me je probudila, znakovima objasnila da treba da bježim i šutim. Zgrabio sam zimski kaput i pobjegao u podrum. Tog jutra su ispraznili cijelu ulicu. Ja sam tako izbjegao hapšenje i slanje u logor.” Pred kraj rujna 1941. godine Nijemci i ustaše su počeli “skupljati” Židove i upućivati u logore Kruščica i Lobargrad, a po svjedočanstvu Gonde Pinto Izrael,¹¹⁰ “[...] to su radili noću. Po spisku su upadali u židovske stanove i izvodili stanare.”

Gonda Pinto Izrael rođena je u Sarajevu 1922. godine. Njezina majka umire 1939. godine, dok početak rata dočekuje u Sarajevu, u koji dolazi iz Zagreba gdje je studirala. Gondin otac dr. Samuel Pinto bio je ugledan društveni djelatnik i predsjednik Židovske sefardske općine. Kako je znao da će biti među prvim Židovima koji će se tražiti za hapšenje, uz pomoć brata dr. Davida Pinta, liječnika, skriva se u Gradsku bolnicu. Gondi je otac savjetovao da bježi iz grada što prije. Već sutradan je napustila Sarajevo. Početkom 1942. godine u Splitu je dočekala ponovni susret s ocem i svojom sestrom Nelom, koja je stradala u partizanima na području Slavonije 1943. godine, dok je otac Samuel preživio rat i logor na Rabu. Gonda poput svoje sestre odlazi u partizane, te tako dočekuje kraj rata.

Kada je počeo travanjski rat, Isak Iso Finci,¹¹¹ imao je četiri godine. Rođen je u Sarajevu 1937. godine, a u Holokaustu su mu stradali otac, majka i mnogi članovi šire obitelji. S majkom je iz Sarajeva deportiran u logor u Đakovu, iz kojeg ga je

---

¹⁰⁹ Svjedočanstvo Morica Montilja, Mladić i rat, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 58-66.

¹¹⁰ Svjedočanstvo Gonde Pinto Izrael, Prijatelji im spasili živote, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 67-70.

¹¹¹ Svjedočanstvo Isaka Ise Fincija, Roditelje ne pamtim, spasioce ne znam, u: *Mi smo preživeli...4 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2007, 262-266.

odvela i na taj način spasila kći njegove tete Cilika Altarac, koja se poslije rata odvela u Izrael i tamo živjela sve do svoje smrti 1999. godine. Cilika je u dogovoru s jednom časnom sestrom zaštitila Isakov identitet. Majku više nikada nije vidio. Njegova oca su u Sarajevu odmah s ostalim Židovima upućivali na prisilne radove, optužili su ga kao komunista na kaznu strijeljanja. Isakov otac je strijeljan na području Kovačića u Sarajevu.

Rahela Albahari Perišić¹¹², rođena 1922. godine u Sanskom Mostu, kroz prisjećanje na određena događanja nakon uspostave NDH kaže: “Prije ulaska ustaša u Drvar, kroz grad je prošla njemačka vojska. Krišom smo promatrali prolaz njemačkih jedinica. Na motor-biciklu, dva plava mlada vojnika zaustavila su se pred našom radnjom i prstom pokazivali natpis ‘David Albahari - mješovita radnja’. Nije prošlo mnogo vremena, ulaze ta ista dva mladića, s fašističkim pozdravom i rekoše: ‘Hinaus mit Juden’ (Napolje sa Židovima)... Uzeli su iz radnje što su htjeli i ‘galatno’ platili njihovim bezvrijednim markama... Dolaskom ustaša izloženi smo još strašnijem ponižavanju i maltretiranju. Ocu su odmah oduzeli radnju, a nas djecu poslali na prinudni rad.”

Faza deportacija prema “konačnom rješenju židovskog pitanja” – konkretni primjeri

Prema nacističkoj strategiji provođenja “konačnog rješenja” kao programa sustavnog fizičkog uništenja europskih Židova, pristupilo se realizaciji tri faze koje su upotpunjavale potpuno biološko istrebljenje. Prva faza se sastojala u ekskomunikaciji Židova, vodeći računa o koncentraciji židovskog naroda, kako ne bi došlo do disperzije židovskog stanovništva, te se u takvim uvjetima pristupilo masovnom deportiranju i na kraju konačnom fizičkom uništenju u logorima smrti.¹¹³ U NDH su pristupili identičnom modelu za fizičko istrebljenje židovskog naroda, a prema dokumentima možemo uvidjeti nekoliko činjenica. U židovskim općinama postavljeni su ustaški povjerenici uz uprave izraelskih bogoštovnih općina. Preko židovskih općina vršio se nadzor deportacija po popisima članstva, znale su se adrese i odlazilo se izravno na vrata židovskih stanova i kuća iz kojih ih se odvodilo, te konačno deportiralo u logore smrti. Židovske općine su prema nalogima ustaških vlasti provodile akcije prikupljanja pomoći deportiranim Židovima u novcu i drugim materijalnim sredstvima, prvenstveno hrani, koje su u logore gdje su Židovi bili zatočeni mo-

---

¹¹² Svjedočanstvo Rahele Albahari Perišić, Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma, u: *Mi smo preživeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 107-123.

¹¹³ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 124.

gli slati jedino na adresu opet ustaških vlasti. Transporti koji su od ustaša organizirani nisu, unatoč troškovima željeznice, čekali pune kapacitete, odvodili su od nekoliko desetaka do nekoliko stotina Židova u logore. Također, iz dokumenata se može uvidjeti psihičko i fizičko stanje deportiranih osoba, njihove potrebe i poruke. Sofisticirana protužidovska propaganda je u svom psihološkom pristupu sveukupnom židovstvu isticala oštrinu i prijetnje kako bi unijela strah i dezorganizaciju židovstva u NDH, pratila je protužidovske zakonske odredbe, no židovsko stanovništvo nije imalo realnu predodžbu o tome što im se sprema. U svojim domovima su dočekali hapšenja, a još u svibnju 1941. godine odlučeno je u samom vrhu ustaške vlasti – odluka je bila eksterminacija svih Židova u NDH. Prema dopisima se može zaključiti kako je Koncentracijski logor u Kruščici blizu Travnika rasformiran između 29. rujna i 8. listopada 1941. godine. Formiranje Koncentracijskog logora u Kruščici naredio je Vjekoslav Luburić, a za zapovjednika logora imenovan je ustaški zastavnik Mate Mandušić, koji je ostao zapamćen po svojim učestalim odgovorima na žaljenja logoraša: “Crknite!”.¹¹⁴ Dobro je poznato što se dešavalo s paketima pomoći logorašima. Prema jednom dokumentu saznajemo: “Poznato je da su u Kruščici iz Mostara i Sarajeva, gdje je još u ono vrijeme bilo dosta Židova, stizavali paketi sa hranom. Ta se hrana nije davala gladnim internircima, nego su dobivali ljuške od krumpira, koje su si morali kuhati... gladne žene i djeca pozvana su, da gledaju, kako im na očigled ustaše uništavaju hranu gazeći i plešući po njoj.”¹¹⁵

U policijskom radio-telegramu za velikog župana Vrhbosna – Sarajevo od 20. listopada 1941. godine od Eugena Kvaternika stoji: “Ovih dana doći će u Sarajevo nadstojnik židovskog odjela i Ustaškog redarstva g. Kühnel¹¹⁶ stop Njegova je dužnost da odredi smjernice glede rješavanja židovskog pitanja u Sarajevu stop Pozivaju se sve vlasti, da mu u tom pogledu pruže svaku moguću pomoć i da izvršavaju nje-

---

¹¹⁴ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 130.

¹¹⁵ HDA, Zagreb, fond ZKRZ GUZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 401.

¹¹⁶ Vilko Kühnel, mladi pravnik iz Bjelovara, predratni član ustaškog pokreta i pripadnik Pro-nacističke organizacije njemačke nacionalne manjine. Tijekom rujna 1941. godine postaje predstojnik Židovskog odsjeka u Vojnovičevoj ulici br. 31., u okviru Ravnateljstva ustaškog redarstva, kao prvog ureda UNS-a. Bio je predstojnik Židovskog odsjeka u UNS-u i poslije unutar GLAVSIGUR-a do proljeća 1944. godine. Također, bio je među glavnim organizatorima masovnih hapšenja zagrebačkih Židova, koji su deportirani u Auschwitz, tijekom kolovoza 1942. godine i tijekom svibnja 1943. godine. (Vidi: I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 156-159).

gove upute stop Potvrda gornjeg naloga slijedi dopisom stop Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Pres broj 7401/41.”¹¹⁷

Iz dokumenta koji je Izraelska bogoštovna općina u Dubrovniku uputila povjerenicima židovskih vjeroispovijednih općina u Sarajevu od 29. rujna 1941. godine vidi se kako je Dubrovačka općina “...iscrpila sve fondove i sredstva radi velikih zadataka i zahtjeva današnjice, a naročito radi pripomoći jevrejskim izbjeglicama i internircima.” Nadalje se u istom dopisu navodi kako je u Dubrovniku malen broj Židova, od kojih je jedan dio upućen na pomoć od strane židovske općine, dok su drugi internirani. Doznačuju 10.000 Kn kao prvu pripomoć, da bi ustvrdili kako je njihova općina: “...sretna da je i ona sa svoje strane doprinijela skromni obol za svoju ugroženu braću, a da će i nadalje učiniti krajnje napore u tu svrhu odazivajući se zdušno svakom pozivu za ublaženje bijede svoje braće.”¹¹⁸ U telegramu ili “brzobjavci” iz Broda na Savi šalje se upit: “Brzobjavite kad kreće ženski transport iz Kruščice, predsjednik doktor Pollak”, na što se iz Sarajevske židovske općine odgovara: “Danas odpremljeno iz Kruščice četristopedeset osoba.”¹¹⁹ Židovska bogoštovna općina u Brodu na Savi izvješćuje Židovsku bogoštovnu općinu u Sarajevu 7. listopada 1941. godine: “Izvješćujemo Vas savezno s jučerašnjom našom brzobjavkom, da su sad svi transporti židovskih interniraca prošli iz Kruščice preko Slav. Broda za Lohor. Bilo je oko 1.600 osoba, od toga oko 1.350 žena i djece, a ostali muškarci. Žene i djeca su obskrbljeni na ovdašnjoj željezničkoj stanici mlijekom, čajem, kruhom i vodom – ostalu spremljenu hranu i lijekove nijesu im mogli izručiti, već ćemo to sve poslati za njima posredstvom židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Iztičemo, da su sve ženske osobe činile povoljan utisak, zdravstveno stanje je dobro, vanjski izgled zadovoljavajući.” Uz dopis slijedi i molba: “Dodajemo, da Frida i Vera Adler iz Sarajeva mole, da obavijestite njihovu rodbinu, da su zdrave.”¹²⁰ Jedan od dva povjerenika židovskih općina u Sarajevu Srećko Bujas, predsjednik Kotarskog suda Sarajevo, u dopisu od 8. listopada 1941. godine odgovara Travničkoj židovskoj općini na njezin upit od 29. rujna 1941. godine slijedeće: “U pogledu logora u Kruščici i pogledu rada za logore uopće. Sarajevske židovske općine učinile su sve moguće da se olakša položaj interniraca u Kruščici, i u tom poslu imale su i odgovarajuće uspjehe. Internircima u granicama logorskih propisa data je velika pomoć u hrani, tako da je u kratko vrijeme otišlo iz Sarajeva nekoliko transporta s hranom. Da-

---

¹¹⁷ JIM, Beograd, fond USTAŠKA ARHIVA, bez reg. br., sign. K-21.f.8/1.

¹¹⁸ JIM, Beograd, fond ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB, reg. br. 4042, sign. K-21-5-1/25.

¹¹⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4043, sign. K-21-5-2/1.

¹²⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4045, sign. K-21-5-2/3.

nas se internirci ne nalaze više u Kruščici, nego se nalaze u logorima u Hrvatskoj.” Nadalje se zaključuje da: “Sarajevske židovske općine imale bi tako biti jedan centar koji bi bio u kontaktu sa svim općinama u Bosni i Hercegovini, a koji bi bio u direktnom saobraćaju sa zagrebačkom Židovskom općinom.”¹²¹ Iz Židovske bogoštovne općine u Osijeku od 1. listopada 1941. godine upućuju dopis ustaškom povjereniku Srećku Bujasu u Sarajevsku židovsku općinu, u kojem naglašavaju da: “...Vam se radi Vašeg zauzimanja oko ublaženja položaja interniraca u Kruščici najljudnije zahvaljujemo.” Pomoć logorima je pružena u što većem razmjeru, i to ne novčano, već u živežnim namirnicama iz Osijeka. Iz Osječke židovske općine kazuju kako danas imaju kupljeno “...oko 30.000 kg. krumpira, 10.000 kg. pasulja...”, te navode: “Dne 20. pr. mj. otposlao je Zagreb oko 10.000 kg. namirnica za logor u Kruščici a mi smo poslali za logor Jasenovac dne 22. pr. mj. tamo 10.000 kg. namirnica, željeznicom... Situacija je ta, da sada čekamo od Zagreba daljnje tovarne listove, da bismo što prije mogli uputiti 1 vagon za Kruščicu i 1 vagon za Jasenovac.”¹²² Iz Jevrejske bogoštovne općine u Tuzli obavještavaju Sarajevsku općinu 14. listopada 1941. godine kako im je zbog doprinosa za održavanje logora Kruščica, rečeno da je u međuvremenu “...logor napušćen i prevezen u Loborgrad”, a kako su povelj akciju prikupljanja novčanih i odjevnih priloga, uz obavijest Osječkoj općini, tu će pomoć odaslati izravno u Židovsku bogoštovnu općinu u Zagrebu.¹²³ Iz Osječke židovske bogoštovne općine naglašavaju svoje namjere Zagrebačkoj i Sarajevskoj općini dana 18. rujna 1941. godine slijedeće: “Sada je situacija ta, da organiziramo istočni dio države /okolne općine/; prikupljamo materialna sredstva /novac i nošenu odjeću/ te ćemo oko 1.-og listopada uputiti 10.000 kg. hrane i ostalog u m u š k i logor u Jasenovac. Radi našeg geografskog položaja nam je pomaganje ovog logora najlakše, a i u tom logoru imademo svoje sugradjane /124 njih/”, uz naglasak kako primjećuju da je Zagrebačka židovska općina razvila veoma djelotvornu i korisnu akciju pomoći Židovima koji su prošli kroz Zagreb.¹²⁴ Međutim, Osječka židovska općina u dopisu od 27. listopada 1941. godine javlja Zagrebačkoj židovskoj općini kako: “...mi nijesmo u stanju iz vlastitih sredstava snadbjevati jasenovački logor, pa je uslijed toga bezuvjetno potrebno, da nam pri snadbjevanju Jasenovca i sarajevska sefardska općina stavlja na raspolaganje svoja novčana sredstva. To bi tim više bilo opravdano, što Vi u cijelosti snadbjevate zatočenice Loborgrada, u kojem su smještene po-

---

¹²¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4047, sign. K-21-5-2/5.

¹²² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4049, sign. K-21-5-2/7.

¹²³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4051, sign. K-21-5-2/9.

¹²⁴ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4053, sign. K-21-5-2/11.

---

glavito zatočenice iz bosanskih i hercegovačkih krajeva, pa bi obzirom na to Sarajevo imalo opet doprinijeti svoj obol za Vaše i naše zatočenike u Jasenovcu.”¹²⁵ Već slijedećeg dana iz Židovske općine u Brodu na Savi šalju obavijest Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu: “Izvješćujemo Vas, da je jučer ovuda prošao jedan transport od 400 židovskih interniraca, a poslije toga jedan drugi manji transport od 30 židovskih interniraca sve samih muškaraca. Danas je pak prošao jedan transport od 360 muškaraca. Dolazili su iz Bosne, a odredište nam nije poznato, no vjerojatno je Jasenovac. Predsjednik dr. Pollak.”¹²⁶ Dva dana kasnije, 30. listopada 1941. godine iz Sarajevske židovske općine šalju informacije Zagrebačkoj židovskoj općini “...da je tokom ove nedelje otišlo iz Sarajeva u dva transporta oko 690 muškaraca u dobi od 16 do 60 godina... Od jučer počelo je novo skupljanje, tako da je sakupljeno još oko 80 do 100 muškaraca. Prema navodima ovdašnjeg Redarstva spomenuta dva transporta otišli su za Jasenovac”.¹²⁷ Istog dana, povjerenik Bujas u Sarajevskoj židovskoj općini kazuje: “U prilogu čast mi je dostaviti obavijesti nekih Vaših općinara interniranih u JASENOVCU-KRAPLJU.” Također, kontinuirano se vrši pritisak i ističe “...da su za uzdržavanje interniraca potrebna velika novčana sredstva, koja moraju namaknuti sve općine, sa maksimumom požrtvovnosti svakog općinara, bez obzira na broj interniranih iz nekog mjesta. Pred malo dana deportirano je iz Sarajeva i još nekih mjesta daljnjih hiljadu osoba. Briga i skrb za ove predstavlja nov i težak teret za židovsku zajednicu.”¹²⁸ Ustaški povjerenici u sarajevskim židovskim općinama Srećko Bujas u Sefardskoj vjeroispovijednoj općini i Branko Milaković u Aškenaskoj vjeroispovijednoj općini zahtijevaju od Osječke židovske općine novčane priloge i druge predmete za akciju pomoći židovskim zatočenicima, a u istom dopisu od 31. listopada 1941. godine pišu u izvješću: “Ovih dana naime odpremljena su ponovo iz Sarajeva dva transporta sa od prilike 700 ljudi, navodno u Jasenovac. Time kako izgleda još nije završeno čišćenje, jer se još uvijek skupljaju muškarci između 16 i 60 godina...”¹²⁹ U dokumentu ustaških povjerenika u sarajevskim židovskim općinama od 2. studenog 1941. godine dolaze slijedeće brojke o zatočenicima prošlih dana: “U nedelju 26. X. odpremljena je jedna grupa muškaraca od 395 ljudi, u ponedjeljak 27. X. odpremljena je daljnja grupa od 300 muškaraca. 53 muškarca zadržani su u Sarajevu od strane njemačkih vlasti na radu... Od srijede 29. X. vrši

---

¹²⁵ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4055, sign. K-21-5-2/13.

¹²⁶ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4056, sign. K-21-5-2/14.

¹²⁷ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4057, sign. K-21-5-2/15.

¹²⁸ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4061, sign. K-21-5-2/19.

¹²⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4062, sign. K-21-5-2/20.

se daljnje sakupljanje muškaraca u dobi od 16 – 60 godina, pa će isti pošto im broj bude popunjen biti transportirani. Takovih do danas ima oko 148... Primite i ovom prilikom izraze našeg osobitog poštovanja.”¹³⁰

Obavijesti o deportacijama Židova vidljivi su, između ostalog, u dokumentima u kojima ustaški povjerenici u židovskim općinama traže novac, hranu i razna materijalna sredstva kao dužnost židovskih općina za uzdržavanje logoraša. Preko djelatnosti židovskih općina ustaške vlasti su imale potpuni nadzor židovske općine sve do konačnog okončanja masovnih deportacija svih Židova u logore. Iz Židovske općine u Brodu na Savi od 3. studenoga 1941. godine izvješćuju židovske općine u Zagrebu, Sarajevu i Osijeku “...da je dne 1. XI. 1941. ovdje prošao iz bosne za Jasenovac jedan transport muških židovskih interniraca, njih 40.- Isti su dočekani u Bos. Brodu, ali su izjavili, da ne trebaju ništa, jer da su sa svime obskrbljeni.- Dana 2. XI. 1941. prošao je jednaki transport, koji je od naše općine dočekan na kolodvoru u Slavanskom Brodu te obskrbljeni s svime što su tražili.”¹³¹ Iz Sarajevske židovske općine obavještavaju 3. studenog 1941. godine Osječku židovsku općinu: “Tokom prošlog tjedna oko 1.000 muškaraca iz Sarajeva između 16 i 60 godina je internirano, te je tako oko 1.000 porodica ostalo bez hranitelja.”¹³² Iz Židovske općine Brod na Savi od 6. studenog 1941. godine pišu Sarajevskoj židovskoj općini: “Danas 6. XI. 1941. u 11 sati prije podne dostavljen nam je slijedeći Vaš brzoglasnik: ‘Danas u ponoć polazi transport 150 muškaraca pravac Jasenovac stop molimo poduzmite moguće za okrijepu’.”¹³³ Prema jednom dokumentu za židovsku općinu u Brodu na Savi jedino što piše jest: “Večeras polazi transport 71 muškarac.”¹³⁴ Židovska općina u Brodu na Savi izvješćuje Zagrebačku, Sarajevsku i Osječku židovsku općinu već nakon dva dana, 8. studenoga 1941. godine kako je “...danas kroz Slavonški Brod prošao transport od oko 180 većinom posve mladih muškaraca iz Sarajeva za Jasenovac. Mi smo ih na kolodvoru mogli dobro obskrbiti potrebnom hranom jer nijesmo bili pravodobno obaviješteni, to im nijesmo mogli spemiti ništa toplog, navlastito ne čaja.”¹³⁵ Ustaški povjerenici za Židovske općine u Sarajevu pišu dopis 17. studenog 1941. godine Zagrebačkoj židovskoj općini: “U toku narednih dana biće otpremljeni svi Židovi iz Sarajeva... Kratko, u Sarajevu neće ostati niti jedan židov.

---

¹³⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4063, sign. K-21-6-1/1.

¹³¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4065, sign. K-21-6-1/3.

¹³² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4066, sign. K-21-6-1/4.

¹³³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4071, sign. K-21-6-1/9.

¹³⁴ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4073, sign. K-21-6-1/11.

¹³⁵ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4079, sign. K-21-6-1/17.

Molimo Vas i apelujemo na Vas da sa svoje strane učinite sve što bi moglo olakšati sudbinu ovih interniraca.”¹³⁶ Slijedeći dan, 18. studenog 1941. godine, slijedi uputa ustaških povjerenika iz Sarajeva Židovskoj općini u Brodu na Savi: “Izvjješujemo Vas da je sinoć prošao iz Sarajeva jedan transport sa oko 400 muškaraca interniraca. Danas će slijediti drugi transport, i to žena, a iza njega će slijediti i ostali transporti, jedan za drugim. Dokle će to trajati, ali je sigurno da će biti internirani svi sarajevski Židovi.”¹³⁷ Uslijedio je izvještaj Židovske općine u Brodu na Savi prema Zagrebačkoj i Sarajevskoj židovskoj općini da je: “dne 22. XI. 1941. oko 8 sati ujutro ovdje prošao transport židovskih žena iz sarajeva... Transport je prema našim obavijestima brojio oko 600 žena i djece. Mi smo transport dočekali i obskrbili hranom. Ta obskrba biva svaki dan težom, jer se životne namirnice, koje dolaze u obzir za obskrbu ovakovih transporta, ovdje tako reći uobće više ne mogu dobiti.”¹³⁸ Oko mjesec dana kasnije u dopisu iz Židovske općine Sarajevo prema židovskoj općini u Brodu na Savi od 20. prosinca 1941. godine stoji: “Izvještavamo Vas ovim, da će u nedelju t.j. sutra u noći poći iz Sarajeva transporti sa oko 600 osoba u pravcu Jasenovac i Djakovo. Od tog broja predpostavljamo da će biti oko 100 muškaraca, a ostalo žene i djeca.”¹³⁹

Sarajevska židovska općina u svezi s dosadašnjim dopisima izvještava Osječku židovsku općinu o novim transportima Židova iz Sarajeva. U dopisu od 23. prosinca 1941. godine stoji: “...sinoć otpremljeno novi transport Jevreja iz Sarajeva. U istom su se nalazili oko 800 žena i djece, koji će biti otpremljeni u Djakovo i oko 200 muškaraca u Jasenovac... Napominjemo, da se broj žena u dubokoj starosti kao i teško bolesnih penje na preko 200 (podcrtao B. Z.).”¹⁴⁰ Slijedećeg dana 24. prosinca, uslijedila je “brzobjavka” iz Židovske općine u Brodu na Savi: “utorak 20 sati prošlo iz sarajeva 160 muškaraca za jasenovac a 640 žena i djece za djakovo svi od nas dočekani židovska bogoštovna općina.”¹⁴¹

O deportaciji od 3. prosinca 1941. godine koja je stajala u Slavonskom Brodu četiri i pol sata zbog pretovara na drugi kolosijek u drugu željezničku kompoziciju, izviještene su židovske općine u Zagrebu i Sarajevu. “Dne 3. XII. 1941. u 23 sata stigao je na željezničku stanicu u Slavonski Brod posebni vlak s 1400- 1500 žena i

---

¹³⁶ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4087, sign. K-21-6-2/5.

¹³⁷ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4093, sign. K-21-6-2/11.

¹³⁸ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4101, sign. K-21-6-2/19.

¹³⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4176, sign. K-21-7-2/8.

¹⁴⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4182, sign. K-21-7-2/14.

¹⁴¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4185, sign. K-21-7-2/16.

djece iz Sarajeva... Budući da je bilo vrlo mnogo djece, pa i sasvim male, a ženske osobe bile velikim dijelom vrlo slabe, pomogli smo im kod prenosa prtljage, a zatim pružili hrane i toplog čaja u dovoljnoj količini.”¹⁴² U Sarajevu u Židovskoj općini pišu izvještaj 12. prosinca 1941. godine u kojem stoji kako “...se je kupilo u nedelju, i da je tom prilikom internirano oko 110 osoba. U ponedjeljak se nije kupilo, ali se zato nastavilo kupljenjem i idućih dana i ono još uvijek traje... Jučer je tako internirano oko 20 osoba, ali danas, i ako je tek podne internirano je oko 40 osoba. Stanovi se njihovi zapečate, a familije se pošalje u zgradu La Benovolencije.”¹⁴³

Iznesenim dokumentima se potpuno potvrđuju misli Goldsteina, koji piše za Zagrebačku, ali i židovske općine u drugim gradovima NDH: “Ustaške vlasti u NDH očigledno su ocijenile, a možda su primile takve savjete i od njemačkih predstavnika, da će postojanjem Židovske općine lakše kontrolirati preživjele pripadnike židovske zajednice u Zagrebu i u drugim mjestima NDH.”¹⁴⁴ Povjerenici u sarajevskim židovskim općinama Bujas i Milaković su tijekom najopsežnijih hapšenja sarajevskih Židova ukazali Zagrebačkoj židovskoj općini da sarajevsko “židovsko pitanje” smatraju prijeko važnim i središnjim pitanjem tog momenta, te da ih na dnevnoj ravni obavještavaju o svim njihovim aktivnostima, kao i u “općim i posebnim pitanjima židovskih zajednica.”¹⁴⁵ U jeku “psihološke persuazije” za potrebitost deportiranja bosanskohercegovačkih Židova u *Katoličkom tjedniku – glasilu vrhbosanske nadbiskupije* sredinom lipnja 1941. godine pišu kako “ljubav ima granica”, a “pokret za oslobodjenje svijeta od Židova jest pokret, za obnovu čovječjeg dostojanstva.” Jer, neće se valjda dati “uništiti Crkvu i vjeru” i “narode pretvoriti u medvjede, koje će židovski svjetski cigani vući na lancu; ili u pse, koje će moći uvijek tući.”¹⁴⁶

Realizacija “konačnog rješenja” u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini neposredno pred Drugi svjetski rat živjelo je preko 14.000 Židova. Pri utvrđivanju što preciznijeg broja Židova u BiH treba uzeti u obzir, uz popise židovskih zajednica, asimilirane neprijavljene Židove izvan uvida ili registriranja pri židovskim zajednicama. Prema *Zapisniku* od 22. studenog 1945. godine pred *Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomaga-*

---

¹⁴² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4111, sign. K-21-7-1/7.

¹⁴³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4164, sign. K-21-7-1/16.

¹⁴⁴ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 239.

¹⁴⁵ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 243.

¹⁴⁶ Članak *Katoličkog tjednika* prenosi *Novi list*, br. 50., Zagreb, 18. lipnja 1941, 7.

ča u Sarajevu dr. Baruh Avram, sudac Vrhovnog suda i predsjednik Jevrejske općine u Sarajevu, iznio je podatke o broju Židova pred rat u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁷ Baruh Avram naveo je podatke o broju Židova neposredno pred rat za niz gradova, a za ukupan broj Židova u Bosni i Hercegovini pred rat iznio je podatak od oko 14.000 Židova, a za grad Sarajevo 10.500 Židova. Prema skrupuloznim analizama Jaše Romana, u Bosni i Hercegovini je pred rat živjelo oko 14.500 Židova.¹⁴⁸ Nadalje, prema preciznim podacima, Avram Pinto iznosi podatak od preko 14.700 Židova.¹⁴⁹ O preživjelim i stradalim Židovima Avram je dao slijedeći iskaz u "Zapisniku" 22. studenog 1945. godine: "Iz cijele Bosne i Hercegovine vratilo se do sada svojim kućama oko 1.360 Jevreja i to / iz logora oko 250, a iz izbjeglištva nešto više od 1.100 osoba. Danas je ukupni broj Jevreja u Bosni i Hercegovini blizu 1.400. Od tih je 800 žena, a oko 600 muškaraca. Do 14 godina vratilo se nekih 140, od 14 do 21 vratilo se 160, od 21 do 50 godine 650, a preko 50 godina, vratilo se 380. Zna se da su ostali u životu i da se još nalaze u Italiji oko 150, u Švicarskoj oko 60 i u Americi oko 30. Zna se sigurno da od jevrejskog stanovništva Bosne i Hercegovine nije ostalo više u životu oko 12.500. Povratnici iz koncentracionih logora u vrlo su bijednom stanju. Većinom su ti povratnici uvijek gladni premda se dobro hrane. Naročito boluju od reume, nervnih bolesti, osećaju sve posljedice pretrpljenih muka u logorima, a naročito posljedice od preboljelog tifusa. Kako psihičko tako i fizičko stanje ovih povratnika je vrlo slabo."¹⁵⁰

Izuzev većih gradova i njihovih okolica, u manjima mjestima sudbina Židova je bila tragična. "U Prnjavoru su četnici pobili Jevreje. U Srebrenici su ih pokupile ustaše i strijeljani su u logoru. Isto tako u: Tesliću, Tešnju, Kladnju, Gradačcu, Gračanici, Jajcu, Doboju. Ustaše su iz Rogatice dovele u Podromaniju 17 Jevreja i tamo pobile... Jevreji iz Bosanske Gradiške, Bosanskog Novog i Bosanskog Šamca odvedeni su u Staru Gradišku i tamo pobijeni... U Bugojnu je bilo 11 jevrejskih obitelji. 2. 8. 1941. godine ustaše su ih u zatvorenom kamionu odvele do susjednog sela Gračanice, te ih zaklali i bacile u jednu jamu. Žene i djecu su odvele u logor Jasenovac."¹⁵¹

Do danas, nakon brojnih skrupuloznih analiza, došlo se do općeprihvaćenih podataka o preživjelima i Holokaustu u Bosni i Hercegovini. Smatra se da je u Bosni i

---

¹⁴⁷ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, br. U.g.16/1945, sign. K-194.

¹⁴⁸ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 14.

¹⁴⁹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 162.

¹⁵⁰ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, br. U.g.16/1945, sign. K-194.

¹⁵¹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 180-181.

Hercegovini pred rat 1941. godine živjelo oko 14.000 Židova, od kojih je preživjelo oko 4.000 osoba, odnosno manje od 30 posto.¹⁵² ■

POLITICAL CONDITIONS DURING THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THE PSYCHOLOGY OF HOLOCAUST AGAINST THE JEWS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1941

Boško Zuckerman

Summary

Immediately after the proclamation of the pro-Nazi Independent State of Croatia on April 10th 1941 in Zagreb, the political head of the Ustasha government brings a series of anti-Jewish legal proclamations and measures for the entire area of the state authority. The Ustasha anti-Jew ideological program became transformed into legal regulation. The Jewish population becomes legally unprotected, helpless and outcast category. Within the first weeks the Jewish population has been brought into the state of social excommunication and isolation. The “new European order” was established hastily, the suppressed anti-Semitism erupted overnight into contempt and encouragement. In less than two months the Jews became subjected to all types of terror and abuse. The Jewish communities hoped to overcome this difficult period that was ahead and that could be anticipated. The initial fears and uncertainty within the Jewish communities was more than justified. Practically, Jews met the mass deportations toward the Ustashi camps of death in their own homes. This text tries to point out the psychological and existential elements that befell Jews, the individual fate which shows the systematic tendency of the Ustasha government for destruction of entire Jewish population, as well in Bosnia and Herzegovina as in all of the Independent State of Croatia ■

(Summary translated by author)

---

¹⁵² I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 636.

UDK: 322:272.9 (497.6) “1945/1955”
Izvorni naučni rad

REPRESIJA PREMA SVEĆENICIMA KATOLIČKE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1955. GODINE

Denis Bećirović
Tuzla

Apstrakt: U radu se na osnovu neobjavljene arhivske građe objašnjavaju uzroci, tok i razmjere represije organa vlasti protiv svećenika Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine. Posebna pažnja je posvećena istraživanju, prezentiranju i analizi kvantitativnih pokazatelja o hapšenjima svećenika Katoličke crkve i njihovim suđenjima.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Katolička crkva, svećenici, komunizam, vjerske zajednice, represija.

Abstract: Based on unpublished archival sources, this paper explains the causes, course and the extent of repression towards the priests of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina performed by the authorities in the period from 1945 to 1955. Special attention is dedicated to the research, presentation and analysis of quantitative indicators about the arrests and trials of catholic priests.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Catholic Church, priests, communism, religious communities, repression.

Početak izgradnje novog društveno-ekonomskog i političkog sistema avnojevske Jugoslavije bio je prekretnica i za politiku prema vjerskim zajednicama, s naglašenom tendencijom brzog rješavanja brojnih neriješenih pitanja egzistentnih još iz

prethodnih vremena. Državno-partijski rukovodioci su odmah poslije završetka Drugog svjetskog rata započeli proces uspostavljanja i reguliranja odnosa sa vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini. Ključni princip koji su u tom procesu zastupali komunistički predstavnici bazirao se na potpunom odvajanju vjerskih zajednica od države, uz garanciju svim priznatim vjeroispovijestima da mogu slobodno regulirati svoje unutrašnje vjerske odnose, a da se pri tome ne miješaju u državne poslove.¹ Prvi Ustav avnojevske Jugoslavije je regulirao pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantira sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice. Komunistička vlast je smatrala da samo potpuno odvajanje vjerskih zajednica od države može osigurati ravnopravnost spomenutim zajednicama i zaštititi najvažniju tekovinu narodnooslobodilačke borbe – bratstvo i jedinstvo.² Gotovo identična rješenja o vjerskim slobodama i nadležnostima vjerskih zajednica bila su ugrađena i u Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine.³ Međutim, Ustavom zagwarantirana vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo stvarno primjenjivanje u praksi.

Nepovjerenje Katoličke crkve u komunističku vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) bilo je duboko ukorijenjeno. Ateistički pogled komunista na svijet i njihov program još iz najranije faze djelovanja, iz razdoblja monarhističke Jugoslavije, predviđao je neke mjere koje se nisu sviđale Katoličkoj crkvi. To se posebno odnosi na programske odrednice o odvajanju vjerskih zajednica od države i škole, oduzimanje crkvene imovine, te postupno uklanjanje vjerskih zajednica iz političkog života. Ne prihvatajući komunističku, a time i ateističku ideologiju jugoslavenskih komunista, biskupi su na Biskupskoj konferenciji 1936. godine komunizam okarakterizirali kao opasnost za vjeru i civilizaciju. Na istom fonu je i zagrebački nadbi-

---

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), kut. 3, sign. b.b./54. Materijali Savezne komisije za vjerska pitanja upućeni predsjedniku Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine Vladi Šegrtu, 1.6.1954.

² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje: SKVP), sign. 144-8-131. Odnosi između države i crkve u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, 1953.

³ Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, III, 8.1. 1947, br. 1, 5-7.

skup Alojzije Stepinac početkom 1943. godine uputio okružnicu svećenstvu u kojoj je tražio da oni prednjače u borbi protiv komunizma. Slične teze nadbiskup Stepinac je ponovio i u svojoj propovijedi 18. marta 1945. godine, osuđujući komunistički nauk i zalažući se za slobodu Katoličke crkve, kao i za pravo hrvatskog naroda na samostalnu državu. Šest dana poslije Biskupska konferencija u Zagrebu donijela je poslanicu u kojoj je osudila postupke partizanskog pokreta. U njoj se najoštrije protestuje protiv ubijanja katoličkih svećenika i vjernika, a Nezavisna država Hrvatska se predstavlja kao trinaeststoljetna težnja hrvatskog naroda za samostalnom državom.⁴

S druge strane, pored ideoloških razloga, koji su u manjoj ili većoj mjeri bili slični u svim komunističkim partijama, na negativan odnos Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) prema Katoličkoj crkvi utjecala je i činjenica da je dio svećenika tokom Drugog svjetskog rata podržavao ustaški pokret. Historijsko iskustvo o učešću dijela svećenika u širenju nacionalne i vjerske mržnje tokom rata bilo je naročito svježe poslije oslobođenja zemlje 1945. godine. Komunistička vlast u Bosni i Hercegovini je veći dio svećenika Katoličke crkve smatrala stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima. Obrazloženje za ovakav negativan stav partijskih struktura prema njima najčešće je u dokumentima Komisije za vjerska pitanja argumentiran sljedećim razlozima: da je većina svećenika u toku rata podržavala okupatora i domaće izdajnike; da su širili neprijateljsku propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta; da su aktivno participirali u borbi protiv novog društvenog uređenja; da su počinili ratne zločine i progonili pripadnike drugih vjeroispovijesti, te da su bili povezani sa zločinačkom ustaškom emigracijom u inozemstvu.⁵ Pri tome, treba ukazati na činjenicu da ovakve ocjene partijskih rukovodilaca nisu bile karakteristične samo za svećenike Katoličke crkve. U materijalima Savezne komisije za vjerska pitanja navedeno je da su u toku Drugog svjetskog rata "sveštena lica svih veroispovesti saradivala sa okupatorom u najrazličitijim formama, a veći broj je počinio veoma teške ratne zločine prema našim narodima". Zbog ovih djela i nastavka vršenja krivičnih djela poslije rata, kako stoji u materijalu Komisije, "bila su osuđena 1.403 sveštena lica". Od ovog broja je do 1953. godine "u toku izdržavanja kazne bilo pomilovano 152, uvjetno pušteno 88, na izdržavanju kazne ostalo 254, dok su ostali izdržali kaznu".⁶

---

⁴ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*. Rijeka: Otokar Keršovani, 2004, 7-8.

⁵ ABH, Sarajevo, KZVP, kut. 3, sign. b.b./54. Materijali Savezne vjerske komisije upućeni predsjedniku Vjerske komisije NR BiH Vladi Šegrtu, 1.6.1954.

⁶ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-8-131. Odnosi između države i crkve u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, 1953.

Jugoslavenski komunisti su se u poslijeratnom vremenu ponovo vratili izvornom marksističkom učenju, ističući da tolerisanje religiozne savjesti i sujevjerja predstavlja “idejnu kapitulaciju pred neprijateljskom ideologijom”. Pomirljivi i tolerantni tonovi prema religiji iz perioda antifašističke borbe (od 1941. do 1945. godine) zamijenjeni su shvatanjima po kojima se religija posmatrala kao “dio jedinstvenog problema idejnog prevaspitavanja ljudi” i “njihovog pripremanja za više oblike društvenog života”. Promovirana je permanentna borba za pobjedu “naprednih naučnih shvatanja”, s ciljem ubrzanja socijalističke izgradnje i borbe protiv zloupotrebe vjere u antiustavne svrhe. Komunisti su predviđali da će sa korjenitom promjenom materijalnih društvenih odnosa doći do stvaranja realnih uvjeta za konačno oslobođenje “ljudi od svih oblika i vidova religioznog mraka i mistike”. Sprovođenje principa da je religija privatna stvar pojedinca i vjerskih organizacija, kao i jačanje borbe protiv religijskog utjecaja na građane postali su stalni zadatak i briga partijskih organizacija širom zemlje.⁷

Iako su postojale određene razlike u pristupu prema pojedinim crkvama i vjerskim zajednicama, koje su proizlazile iz njihove unutrašnje organizacije, brojnosti i specifičnog historijskog razvoja, partijsko-državne strukture su proklamovale načelo potpune jednakosti svih crkava i vjerskih zajednica sa stanovišta njihovog ustavnopravnog i političkog statusa u društvu. Teorijski naslonjeni na iskustva Sovjetskog saveza - prve socijalističke države, jugoslavenski komunisti su, u namjeri da oslabe utjecaj crkava i vjerskih zajednica posebno apostrofirali važnost zabrane zloupotrebe vjerskih obreda, vjerskih poslova i vjerskih osjećanja u političke svrhe. U tom kontekstu oni nisu pravili razlike među crkvama i vjerskim zajednicama, već su ih naprotiv posmatrali kroz istu ideološku dioptriju, gledajući u njima protivnike novog poretka. Između ostalog, to i jeste razlog zašto je avnojevska Jugoslavija u isti položaj stavila sve crkve i vjerske zajednice, bez obzira na njihovu rasprostranjenost, brojnost, veličinu i položaj koji su imale prije završetka Drugog svjetskog rata.⁸

Prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini je nakon 1945. godine imala tri biskupije⁹: u Sarajevu, Mostaru i Ba-

---

⁷ “Demokratska doslednost ili ograničenje demokratije? O upotrebi i zloupotrebi slobode religijskog uverenja”, *Nedeljne informativne novine*, II, br. 70, Beograd, 4.V.1952, 4.

⁸ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-10-164. Odnos vjerskih zajednica prema državi. Materijali sa savjetovanja, 1954.

⁹ Biskupija je u Katoličkoj i nekim drugim kršćanskim crkvama administrativna teritorijalna jedinica kojom upravlja biskup. Dijeli se na župe, a župe se grupiraju u arhidakonate i dekanate, ovisno o veličini biskupije. U Katoličkoj crkvi, istočnim i nekim protestantskim crkvama biskup je poglavar kršćana ujedinjenih unutar konkretne geografske površine, koja se

njoj Luci, sa biskupima na čelu. Osim biskupija u Bosni i Hercegovini su postojala i dva provincijalata¹⁰ sa provincijalima u Sarajevu i Mostaru. Njima su bile podređene niže instance: 29 dekanata, 4 arhidakonata i 204 župe. Također, pod njihovom upravom bili su i vjerski objekti: 19 svećeničkih samostana, 9 samostana časnih sestara, 1 novicijat franjevaca, 3 novicijata časnih sestara, 250 crkava i 877 kapela.¹¹

Nakon okončanja Drugog svjetskog rata Katolička crkva je nastavila sa otvorenim izražavanjem svojih antikomunističkih pogleda i stavova. Objavljivanjem Pastirskog pisma, 20. septembra 1945. godine, sukob između vlasti i katoličkog svećenstva dobio je novi zamah. U navedenom pismu su kritikovane započete reforme i politika strogog odvajanja vjerskih zajednica od države. Posebno je ukazano na ubijanja i hapšenja svećenika, konstatirajući da su ubijena 243, da ih je u zatvorima 169, te da je nestalo 89. Uz to, spomenuto je 19 ubijenih bogoslova, 3 redovnika, 4 redovnice i 28 ubijenih franjevaca u Samostanu u Širokom Brijegu.¹² Ovaj protestni

---

obično naziva biskupijom. Smatra se da su biskupi nasljednici uloge koju su vršili apostoli. Glavne funkcije biskupa su: naučavati i održati autentičnim kršćanski nauk, upravljati, brinuti se o potrebama biskupije, predvoditi bogoštolje, kao i pridonositi napretku svetosti kod članova svoje biskupijske zajednice. U Bosni i Hercegovini su ponovo formirane biskupije 1881. godine. Te godine su osnovane biskupije u Mostaru i Banjoj Luci, te nadbiskupija i metropolija u Sarajevu, u čiji sastav je ušla i Trebinjska biskupija. Opšir. *Suvremena katolička enciklopedija*. Split: Marjan tisak, 2005, 124-126; *Pravni leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007, 96; Vladimir Anić, *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber, 2006, 83; Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 2004, 176; *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2000, 76-77.

¹⁰ Provincijalat je sjedište uprave neke provincije. Provincija je u Katoličkoj crkvi pokrajina; zajednica više redovničkih kuća koje su međusobno združene u okviru jedne uprave. Na čelu provincije stoji provincijal. Pod njegovu upravu potpadaju i samostani tog reda. Ivan Cvitković, *Rječnik religijskih pojmova*. Sarajevo: DES – Sarajevo, 2005, 367.

¹¹ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742. Brojčani podaci o kleru i vjerskim objektima u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 1956.

¹² Pastirsko pismo je nesumnjivo imalo političku težinu u vremenu kada KPJ još nije uspostavila potpunu vlast u zemlji i kada među velikim silama još uvijek nije bila postignuta puna saglasnost o budućnosti jugoslavenske države. Jugoslavenskim komunistima su posebno teške pale ocjene katoličkih biskupa o tome kako je zavladao "materijalistički i bezbožnički duh, koji se danas javno i potajno, službeno i neslužbeno širi po našoj domovini". U pismu je, između ostalog, rečeno: "Mi katolički biskupi Jugoslavije, kao učitelji istine i zastupnici vjere osuđujemo ovaj materijalistički duh, od kojega se čovječanstvo ne smije nadati ničemu dobrom. A zajedno s tim osuđujemo i sve one ideologije, i sve one društvene sis-

akt Katoličke crkve dostavljan je ne samo vjernicima i organima vlasti u zemlji već i inozemnoj katoličkoj propagandi, koja je otvoreno kritikovala primjenu nedemokratskih metoda i postupaka prema svećenicima u Jugoslaviji.¹³

Ovakvo djelovanje katoličkog svećenstva bilo je razlogom više za obračunavanje KPJ sa Katoličkom crkvom. Važan preduvjet za neutraliziranje nepodobnih svećenika i drugih protivnika vlasti bilo je ovladavanje pravosuđem. Polazeći od slične matrice kao i u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, i Jugoslavija tokom prve tri poslijeratne godine uspostavlja jedinstven sistem sudske, zakonodavne i izvršne vlasti, u kojem su sudovi pretvoreni u produženu ruku Partije kao društvene avangarde. Paralelno sa preuzimanjem partijskog monopola u sudstvu, tužilaštvu i policiji, uspostavljana je zakonska podloga kao osnova za obračunavanje sa različitim vrstama protivnika novog poretka. Najvažniju ulogu u istražnom postupku imali su organi državne bezbjednosti koji su odrađivali najveći dio aktivnosti, koristeći se i primjenom sile u dolasku do dokaza.¹⁴

Represivne mjere protiv svećenika Katoličke crkve uglavnom su se sprovodile pod izgovorom da unutar njenih struktura djeluje dio svećenika koji pripadaju “klerikalnoj reakciji”. Analizirajući u jednom dokumentu odnos Katoličke crkve prema državi, Savezna komisija za vjerska pitanja ocjenjuje da unutar ove zajednice postoje određeni “reakcionarni elementi” koji vrše neprijateljsku propagandu i djelatnost protiv novog poretka. Prema navodima Komisije, oni su tokom rata bili ustaški sljedbenici i glavni oslonac ustaške vlasti u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.¹⁵ Nakon rata, vlast se obračunavala sa svima onima koji su na onaj ili ovaj način bili upleteni u djelovanje ustaškog režima ili, kako su to komunisti govorili, “onima koji su okrvavili ruke”. Znatan broj sudskih presuda izrekli su vojni sudovi još tokom juna i jula 1945. godine. Ubrzo nakon Pastirskog pisma intenzivirani su sudski procesi. Tako su u decembru 1945. godine pred Vojnim sudom u Sarajevu osuđena na smrt dva katolička svećenika zbog pružanja pomoći proustaškim križarima, dok su tri

---

teme, koji svoje životne oblike izgrađuju ne na vječnim načelima objave i kršćanstva, nego na šupljim temeljima materijalističke, dakle bezbožne filozofske nauke (kurziv: D.B.)”. Opšir. Ivan Mužić, *Katolička crkva i Stepinac*. Split: Marjan tisak, 2003, 301-312.

¹³ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-10-164.

¹⁴ Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 330-331.

¹⁵ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-138-708. Odnos Katoličke crkve prema državi.

svećenika bila osuđena na vremenske kazne.¹⁶ Posebno težak udarac za Katoličku crkvu predstavljalo je hapšenje nadbiskupa Alojzija Stepinca (18. septembra 1946. godine) i njegovo suđenje u Zagrebu. Inače, nadbiskup Stepinac bio je prvi potpisnik Pastirskog pisma, a time i najodgovorniji za iznesene tvrdnje.¹⁷ Nepune dvije godine kasnije u Mostaru je uhapšen biskup Petar Čule i sproveden u mostarski zatvor. Nakon sudskog procesa, u kojem je bio optužen za saradnju sa neprijateljem i saradnju sa križarima, biskup Čule je osuđen na 11 godina i šest mjeseci zatvora. Čule je u zatvoru proveo 7 godina i 6 mjeseci, te još dvije godine u zatočeništvu.¹⁸ Ni drugi biskupi u toku ovih godina nisu bili pošteđeni neprijatnosti, saslušavanja, zabrana rada i zatvaranja. Bio je to vid pritiska na hijerarhiju, koji su vlasti izvodile sa velikim stepenom upornosti i čvrstine. Osim spomenutih, na udaru organa vlasti bili su i niži, župni svećenici, redovi, redovnici i redovnice. Cijela organizacija Katoličke crkve bila je izložena snažnom pritisku i uklanjanju sa političke scene. Organi vlasti su uglavnom predstavljali držanje svećenstva antidržavnim i izdajničkim. Držanje značajnog dijela katoličkog svećenstva bilo je od strane režima tretirano kao sumnjivo i neprijateljsko. Najčešće vrste optužbi bile su: naklonost prema ustaškom režimu; saradnja sa diverzantskim grupama; održavanje ilegalnih veza sa inozemnim službama; ispoljavanje otvorenog ili prikrivenog otpora prema postojećoj vlasti itd.¹⁹ Popravljanju opće slike o Katoličkoj crkvi poslije završetka Drugog svjetskog rata neće doprinijeti ni činjenica da je 75 katoličkih svećenika saradivalo sa partizanima, te da su nakon rata imali status sudionika narodnooslobodilačke borbe. Osim njih, 43 katolička svećenika su tokom rata kao saradnici antifašističkog pokreta poubijani od strane četnika, ustaša, njemačkih i italijanskih vojnih formacija.²⁰

Koliko je u ovom razdoblju bilo i neutemeljenih optuživanja svjedoče i pojedini partijski izvještaji. Tako je, primjera radi, u Izvještaju Izvršnog odbora Narodnog odbora grada Sarajeva o administrativnom kažnjavanju građana u 1949. godini konstatovano da je bilo izricanja i kazni koje uopće nisu postojale u ondašnjem za-

---

¹⁶ Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslavenska vlast 1941-1958*. Beograd: Javno preduzeće "Službeni glasnik", 2007, 160. i 173.

¹⁷ Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 1998, 373-380.

¹⁸ Ivica Lučić, *Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945-1990*. Zagreb: *National Security and the Future*, Faculty of Philosophy, 2008, br. 3, 50.

¹⁹ D. R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslavenska vlast 1941-1958*, 157, 170-171.

²⁰ I. Lučić, *Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945-1990*, 42.

konodavstvu. “Bilo je slučajeva odbijanja žalbe iz formalnih razloga, iako ti razlozi nisu postojali. U pogledu odmjeravanja visine novčanih kazni kao i kazni prinudnog rada, nije bilo jasno određenog kriterija, tako da se dešavalo da su prekršiocu u istim slučajevima različito kažnjavani (...) U mnogim slučajevima pripremni postupak je sproveden manjkavo (...) a dokazi odbrane nisu provjeravani.”²¹ Navedene i neke druge greške primorale su partijske rukovodioce da najozbiljnije sagledaju posljedice uzrokovane agresivnom politikom prema vjerskim zajednicama. Zato je unutar Partije bilo otvoreno pitanje preispitivanja dotadašnje politike u ovom segmentu, u okviru kojeg je došlo čak i do priznanja određenih grešaka u pogledu odnosa prema religiji. Kritički analizirajući dotadašnju politiku KPJ prema religiji, Savezna komisija za vjerska pitanja ukazuje na štetnost svakodnevne prakse partijskih organizacija na terenu, jer nisu pravile nikakve razlike među vjerskim licima, bez obzira kakav je bio njihov odnos prema novoj vlasti. Obrazlažući kako to izgleda u praksi, članovi ove Komisije navode da je “za mnoge naše drugove čovjek koji vjeruje u boga neprijatelj”, a “za mnoge je dovoljno to što sveštenik nosi mantiju pa da ga odmah gledaju kao neprijatelja i da se tako prema njemu odnose (kurziv: D.B.)”.²² Zbog masovnih prekoravanja okvira zakona raspravljano je i na Četvrtom plenumu Centralnog komiteta KPJ u junu 1951. godine, kada su osuđeni protuzakoniti i samovoljni postupci nekih pojedinaca u organima vlasti. U referatu Aleksandra Rankovića na ovom skupu je ukazano na neopravdano pokretanje krivičnih postupaka, samovoljno ponašanje organa bezbjednosti (naročito UDB-e) i brojne prekršaje u primjeni administrativnih kazni.²³

Iako je nakon ovih upozorenja državnih i partijskih organa represija prema svećenicima Katoličke crkve, ali i vjerskim službenicima drugih vjerskih zajednica, bila umanjena, kažnjavanje nije prestalo ni poslije 1951. godine. Od 1952. godine svećenici Katoličke crkve najčešće su kažnjavani po osnovu Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira. U razdoblju od 1952. do 1955. godine po Zakonu o prekršajima kažnjena su 74 katolička svećenika.²⁴

Uporedo sa drugim aktivnostima ograničavanja vjerskih prava i sloboda komunistička vlast je radila i na uspostavljanju kontrole nad svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, kao i na stvaranju podjela među njima. Na inicijativu vlada-

---

²¹ ABH, Sarajevo, Savjet za izgradnju narodne vlasti NR BiH, sign. 59/50. Izvještaj o administrativnom kažnjavanju u 1949. godini, 2.2.1950.

²² AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742.

²³ *Četvrti plenum CKKPJ (3. i 4. juni 1951. godine)*, Beograd, 1951, 13-14.

²⁴ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742.

---

jućih krugova 25. i 26. januara 1950. godine održana je Osnivačka skupština Udruženja katoličkih svećenika "Dobri pastir". Udruženje je bilo pod budnim nadzorom vlasti i zalagalo se za aktivnije učešće svećenika u socijalističkoj društvenoj stvarnosti. Uspostavljajući apsolutnu vlast u svim oblastima društveno-ekonomskog i političkog života, za novu vlast je posebno bilo značajno da spriječi djelovanje vjerskih struktura protiv nje, kao i da zavisno od mogućnosti i prilika osigura njihovu podršku za svoju politiku. Koristeći snažne mehanizme državne vlasti, režim je u tome dijelom i uspio, stavljajući neke svećenike u funkciju promoviranja zvanične politike. Da je to doista tako bilo, svjedoči i ocjena Savezne komisije za vjerska pitanja o pozitivnom utjecaju državne politike prema vjerskim zajednicama, koja je utjecala na izazivanje podjela među svećenicima u odnosu na pitanje izgradnje novog sistema. U vezi s tim, konstatira "se sve veće diferenciranje kod svećenika na mnogim pitanjima odnosa crkve i države. Sve je veća tendencija onih koji su se okupili oko udruženja da saraduju sa vlastima. Čak se oseća kod nekih biskupa da menjaju svoj odnos prema državi, češće nego ranije obraćaju se vlastima, daju tolerantne izjave, itd."²⁵

Nakon usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica u aprilu 1953. godine došlo je do određenih promjena kada je riječ o politici kažnjavanja svećenika. Na sjednici Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća u junu 1953. godine, kojom je predsjedavao Aleksandar Ranković, konstatira se da u odnosu prema vjerskim službenicima treba više tražiti "političke forme borbe", a ne samo "osloniti se na UDB-u kao što je to do sada bilo". I pored ove ocjene, u jednom od zaključaka sa ove sjednice je stajalo da prema svećenicima koji čine povrede zakonskih propisa treba izricati oštrije sankcije. "To mogu biti mjere propisane za primjenu u administrativno-krivičnom postupku, ali ako se radi o težoj djelatnosti koja predstavlja mogućnost krivično-sudske odgovornosti, onda o istoj treba raspravljati u sudskom postupku. Osnovno je da se izrečene kazne izvršavaju i o tome ne treba nikako popuštati." Osim ovoga, na sjednici je zaključeno da u "važnijim slučajevima" kažnjavanja svećenika podatke o tome ne treba kriti od šire javnosti, jer će građani u suprotnom primati netačne informacije od vjerskih predstavnika ili inostrane štampe.²⁶

---

²⁵ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, Ideološka komisija, sign. 507-VIII, II/9-(1-36)-K-30. Opšta ocjena i posebni osvrti na delovanje pojedinih vjerskih zajednica i njihov odnos prema državi. Materijal Ideološke komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 1958.

²⁶ AJ, Beograd, Savezno izvršno vijeće, sign. 130-992-1052. Zapisnik sa I sjednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća, 25.6.1953.

Poseban problem za organe vlasti predstavljala je činjenica da se Katolička crkva, pored ostalog, razlikovala u odnosu na IVZ i SPC po svojoj organizacionoj i institucionalnoj strukturi, koja je bila povezana sa njenim crkvenim centrom u Rimu. Na već spomenutoj sjednici Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća skrenuta je pažnja na problem organa vlasti da uspostave komunikaciju sa predstavnicima Katoličke crkve mimo Vatikana. Ukazano je da Katolička crkva zabranjuje svećenicima da se učlanjuju u svećenička udruženja. Stoga je na spomenutoj sjednici rečeno da prema Katoličkoj crkvi treba oštrije postupati i ne davati joj nikakve povlastice. Svećenike koji daju podršku “narodnim vlastima treba podupirati”, a one koje je crkva ekskomunicirala treba “prihvatiti i to starijima dati penzije, a mlađe zaposliti na pogodna mjesta”.²⁷

Kad je riječ o brojčanom prikazivanju razmjera represije prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, treba napomenuti da svaki pokušaj da se dođe do egzaktnih pokazatelja nailazi na ogromne probleme. Na osnovu dostupne arhivske građe teško je sa potpunom tačnošću prikazati podatke o represiji prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine. Probleme u istraživanju ove problematike stvara i ideološka obojenost postojeće arhivske građe, ali i često prisutna praksa minimiziranja ili predimenzioniranja kod različitih autora koji su se bavili ovim pitanjem. Nažalost, spomenuta tema je do sada bila predmet jednostrane interpretacije koja je uglavnom do 1990. godine nudila “pogled s pobjedničke strane”, a nakon 1990. godine “pogled s poražene strane”. Također, prepreku u istraživanju predstavlja i još uvijek nedostupna građa nastala radom sudskih i policijskih organa. Naprijed navedeni, kao i još neki drugi razlozi govore da sva istraživanja pa i ovo treba posmatrati sa određenom dozom rezerviranosti.

Interesantni arhivski podaci o stradanju svećenika Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini predstavljeni su i u jednoj informaciji Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1956. godine. Prema podacima u ovoj informaciji, broj svećenika i časnih sestara u Bosni i Hercegovini je smanjen “zbog toga što su u toku rata naše jedinice streljale oko 60 svećenika, 55 ih je u emigraciji, priličan broj ih je u međuvremenu umro, a neki su otišli u druge republike. Također, navedeno je da se smanjio i broj časnih sestara i njihovih samostana.”²⁸ Neki autori, poput Ante Bakovića, prezentirali su podatke o znatno većem stradanju katoličkih svećenika. Ovaj autor navodi da su komunisti tokom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata ubili 511 katoličkih

---

²⁷ Isto.

²⁸ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742. Brojčani podaci o kleru i vjerskim objektima u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 1956.

svećenika. Najviše svećenika stradalo je u Bosni i Hercegovini: 136 svećenika, 39 bogoslova i sjemeništaraca, 4 redovnika laika, a 5 svećenika je stradalo u zatvoru.²⁹

Prema podacima koje je prikupila i obradila Savezna komisija za vjerska pitanja zbog “neprijateljske djelatnosti” u Bosni i Hercegovini, od 1945. do 1955. godine, vođeni su sudski procesi protiv 319 svećenika i vjerskih službenika. U strukturi uhapšenih i suđenih bilo je “154 katoličkih, 110 muslimanskih, 48 pravoslavnih i 7 službenika raznih sekta”. Brojčani pokazatelji o hapšenjima i suđenjima svećenika Katoličke crkve po godinama prikazani su u tabeli br.1.³⁰

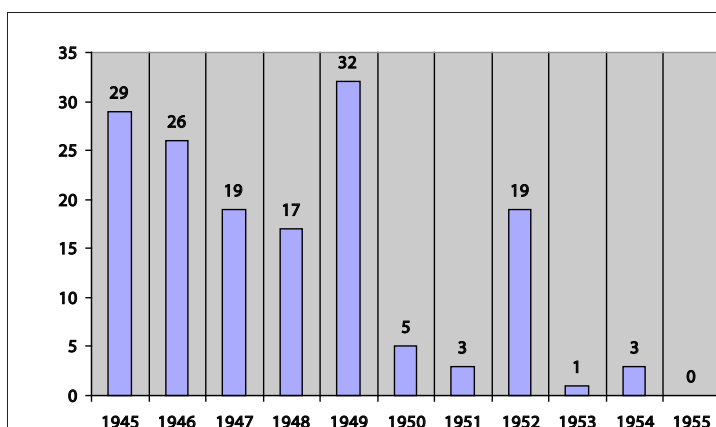

Tabela br. 1. Pregled uhapšenih i suđenih svećenika Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1955. godine

Na osnovu prezentiranih statističkih podataka u ovoj tabeli vidi se da je od ukupnog broja uhapšenih i suđenih od 1945. do 1955. godine na svećenike Katoličke crkve otpadalo 154 ili 48,2%. Represivna politika organa vlasti prema katoličkim svećenicima u Bosni i Hercegovini bila je najintenzivnija u razdoblju od 1945. do 1950. godine, kada je uhapšeno 79,8% od ukupnog broja uhapšenih i suđenih svećenika u prvoj poslijeratnoj deceniji. Nakon određenih kritičkih tonova unutar državno-partijskih organa protiv široko rasprostranjene prakse kažnjavanja koji su, pored ostalog, došli do izražaja i na Četvrtom plenumu CKKPJ, broj uhapšenih i suđenih svećenika se od 1951. godine osjetno smanjivao. Djelimično odstupanje predstavlja 1952. godina, kada je jugoslavenska vlast prekinula diplomatske odnose sa Vatikanom. Ipak,

²⁹ I. Lučić, *Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945-1990*, 42-43.

³⁰ Tabela br. 1. konstruisana je na osnovu podataka u: AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742.

generalno gledano, upotreba državne represije protiv svećenika Katoličke crkve nakon 1951. godine postaje znatno manjeg obima. Na ublažavanje kaznene politike dijelom je utjecalo i popravljjanje odnosa sa Zapadom, kao i naponi jugoslavenskog rukovodstva da, prekine sa dotadašnjom kopijom staljinističke prakse i teorije, posebno od uvođenja samoupravljanja 1950. godine. Sve ovo je utjecalo da u periodu od 1950. do 1955. godine dođe do smanjenja kažnjavanja svećenika Katoličke crkve, tako da je u ovom razdoblju kažnjeno 20,2% svećenika od ukupnog broja uhapšenih i kažnjenih u prvoj deceniji nakon rata. Posmatrano po godinama najveći broj katoličkih svećenika je uhapšen i kažnjen u 1949. godini (32 ili 20,7%), 1945. godini (29 ili 18,8%) i 1946. godini (26 ili 16,8%). Veliki broj uhapšenih i suđenih svećenika u 1949. godini može se, pored ostalog, objasniti i činjenicom da je upravo u toj godini sukob Jugoslavije sa blokom istočnoevropskih zemalja predvođenih Sovjetskim savezom dosegao kulminaciju.

Jedan od mogućih pokazatelja koji oslikava represiju organa vlasti prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini može biti i njihovo procentualno učešće u ukupnom broju uhapšenih svećenika i vjerskih službenika svih vjerskih zajednica u ovoj jugoslavenskoj republici. Ovi podaci ne mogu biti potpuno vjerodostojni, ali svakako mogu poslužiti kao kvantitativni parametri određenih kretanja. Uvidom u dokumentaciju Savezne komisije za vjerska pitanja utvrdili smo sljedeća kretanja procentualnog učešća katoličkih svećenika u ukupnom broju uhapšenih i suđenih vjerskih lica u Bosni i Hercegovini.³¹

---

³¹ Tabela br. 2. sastavljena je na bazi podataka u: AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742.

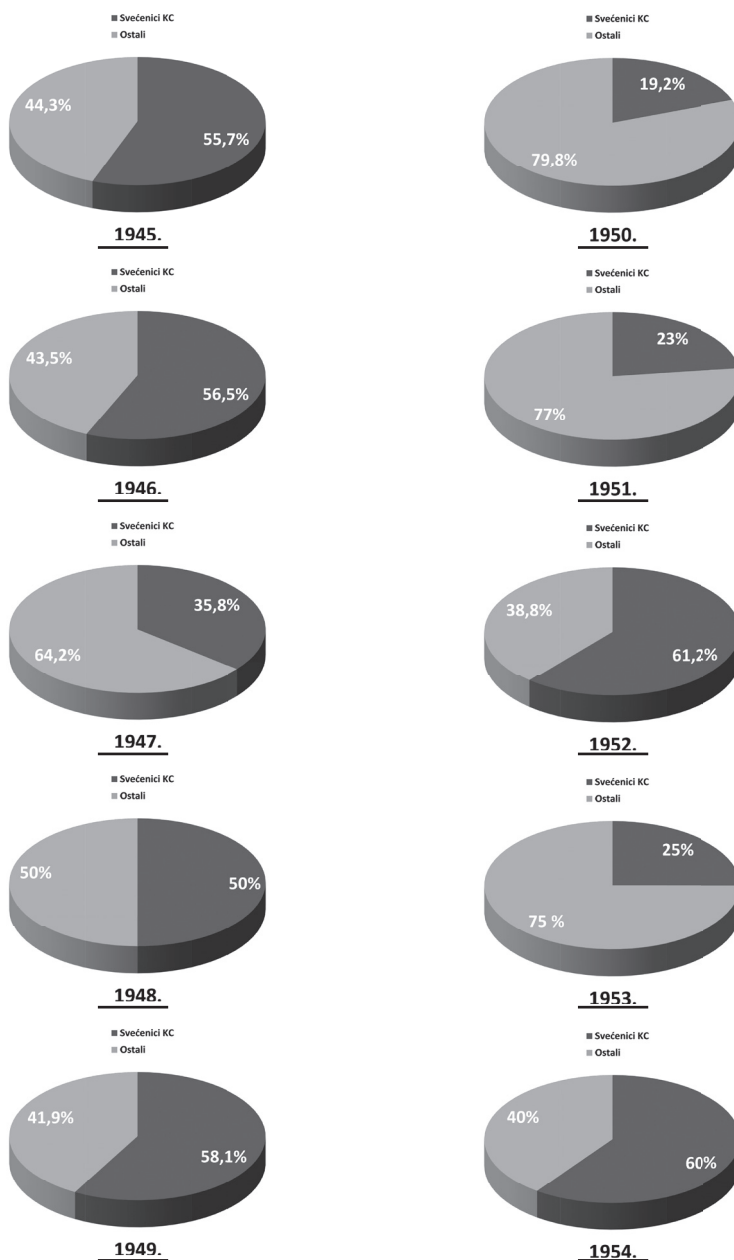

Tabela br. 2. Pregled procentualnog učešća svećenika Katoličke crkve u ukupnom broju uhapšenih i suđenih svećenika i vjerskih službenika u Bosni i Hercegovini

Iz priloženog uočavamo da su svećenici Katoličke crkve u razdoblju od 1945. do 1955. godine dominirali među uhapšenim i suđenim vjerskim licima u Bosni i Hercegovini. U prvih pet godina poslije okončanja Drugog svjetskog rata katolički svećenici su procentualno bili zastupljeni najviše među uhapšenim i suđenim vjerskim licima (1949. godine 58,1%, 1946. godine 56,5%, 1945. godine 55,7%, itd.). Djelimično odstupanje u ovom periodu predstavlja 1947. godina, što se jednim dijelom može objasniti povećanim brojem uhapšenih vjerskih lica drugih vjerskih zajednica u toj godini. Ukupno posmatrajući, u periodu od 1945. do 1955. godine na svećenike Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini otpadalo je 48,2% od ukupnog broja uhapšenih i suđenih vjerskih lica. Navedeni statistički podaci potvrđuju ocjenu da se Katolička crkva u Bosni i Hercegovini najteže prilagođavala novonastalim prilikama poslije Drugog svjetskog rata, ne prihvatajući gubitak ranije stečenih vjerskih prava i sloboda. Iako brojčano malobrojnija u odnosu na Islamsku vjersku zajednicu i Srpsku pravoslavnu crkvu, ona je na teritoriji Bosne i Hercegovine pružala najsnažniji otpor izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Eo ipso ne iznenađuje da su represivne mjere organa vlasti najviše bile usmjerene protiv svećenika Katoličke crkve.

Korisne podatke o trideset osuđenih svećenika Katoličke crkve iz Bosne i Hercegovine nalazimo u jednom nedatiranom spisku osuđenih svećenika i vjerskih službenika svih vjeroispovijesti koji je sačinila Savezna komisija za vjerska pitanja. Međutim, iako nije navedeno kad je tačno ovaj spisak sastavljen, riječ je o dokumentu koji pruža korisne podatke za osvjetljavanje pitanja hapšenja i kažnjavanja katoličkih svećenika. Bez obzira što ove podatke ne možemo uzeti kao potpuno vjerodostojne, njihovo kritičko analiziranje i čitanje može nam, ipak, djelimično prikazati intenzitet represije prema svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Iz podataka u ovom spisku vidi se da je spomenutih trideset svećenika osuđeno na ukupno 282 godine zatvora u razdoblju od 1945. do 1953. godine. Dakle, u prosjeku je svaki od trideset osuđenih svećenika Katoličke crkve, ne računajući kasniju amnestiju ili pomilovanje, osuđen na kaznu zatvora od 10,6 godina, što samo govori o strogom kažnjavanju od strane sudova u ovom razdoblju. Uz to, treba napomenuti da su svi osuđeni svećenici kaznu zatvora izdržavali u Kazneno-popravnim domovima Zenica. Iako su ovi podaci nepotpuni i nesavršeni, oni nam, ipak, mogu osvjetliti dio problematike hapšenja i suđenja svećenika Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini.³²

Ublažavanje represivnih postupaka organa vlasti i postepena normalizacija odnosa između države i Katoličke crkve postaju vidljivi posebno nakon donošenja Za-

---

³² AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-136-740. Evidencija osuđenih sveštenika svih veroispovesti u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.

kona o pravnom položaju vjerskih zajednica 1953. godine. Na promjenu odnosa države prema Katoličkoj crkvi dijelom je utjecala i nova vanjsko-politička orijentacija jugoslavenske države. Okretanje prema zapadnim državama i razlaz sa SSSR-om nesumnjivo je utjecao i na poboljšanje položaja Katoličke crkve. Dio svećenika koji su saradivali sa organima vlasti (članovi Udruženja katoličkih svećenika "Dobri pastir") odlikovani su državnim priznanjima. Tako je fra Boni Ostojiću i fra Josipu Markušiću u 1955. godini Josip Broz Tito lično uručio Orden bratstva i jedinstva I reda. Četiri godine kasnije isto priznanje dobili su: fra Karlo Karin, fra Serafin Dodig, fra Mile Leko i drugi.³³ O postepenom procesu promjene odnosa države prema Katoličkoj crkvi svjedoče i dokumenti Savezne komisije za vjerska pitanja. Tako se na jednoj od sjednica ove Komisije u 1955. godini konstatira da je potrebno prekinuti sa agresivnom politikom nekih lokalnih organa vlasti prema vjerskim zajednicama, jer to nanosi štetu državnim interesima. Pojedini aktivisti na terenu, prema ocjeni Komisije, svakog su čovjeka koji je bio religiozan smatrali nepovjerljivim. Zato je Komisija ocijenila da politika "sveopćeg jurišanja na službenike vjerskih zajednica ugrožava napore države na sređivanju odnosa sa vjerskim zajednicama, te da "potkopava politiku koja se odozgo sprovodi (kurziv: D.B.)".³⁴

Zaključak

Nepovjerenje između Katoličke crkve i komunističke vlasti bilo je duboko ukorijenjeno i obostrano. U prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata komunistička vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) sprovela je niz mjera pomoću kojih je oslabila poziciju i utjecaj Katoličke crkve u društvu. Paralelno s ovim mjerama, organi vlasti su sprovodili organizovanu aktivnost s ciljem obračunavanja sa svima onima koji su, kako su komunisti tvrdili, na onaj ili ovaj način bili upleteni u djelovanje ustaškog režima, a posebno sa onima koji su bili odgovorni za ratne zločine. Također, vlast je sprovodila represivne mjere i prema onim svećenicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini koji se nisu htjeli potčiniti politici nove vlasti nakon 1945. godine. Oni su najčešće etiketirani i optuživani kao: "reakcionari", "neprijateljski elementi", "klasni neprijatelji" itd. Tokom primjene represivnih mjera bilo je i neutemeljenih optuživanja svećenika, o čemu svjedoče i pojedini partijski dokumenti. Posmatrajući u cjelini sve vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1955. godine, evidentno je da su u ovom razdoblju represivne mjere organa vlasti najviše bile primjenjivane protiv svećenika Katoličke crkve ■

---

³³ I.Lučić, *Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945-1990*, 58.

³⁴ AJ, Beograd, SKVP, sign. 144-137-742.

REPRESSION TOWARDS PRIESTS OF THE CATHOLIC CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945-1955

Denis Bećirović
Tuzla

Summary

Mistrust between the Catholic Church and the communist authorities was mutual and deeply rooted. During the first years after the end of the Second World War, communist authorities in Yugoslavia (and Bosnia and Herzegovina) enforced a number of measures through which they weakened the position and influence of the Catholic Church in society. Parallel to these measures the authorities also undertook organized activities with the aim of dealing with all those who, as the communists claimed, were in one way or another involved in the functioning of the Ustasha regime, and especially with those individuals who were responsible for war crimes. The authorities also carried out repressive measures towards those catholic priests in Bosnia and Herzegovina who did not want to submit to the policy of the new authorities after 1945. They were often labelled and accused as "reactionists", "hostile elements", "class enemies", etc. During the implementation of repressive measures there were unsubstantiated accusations of priests as can be seen in certain Party documents. Observing generally all the religious communities in Bosnia and Herzegovina, in the period from 1945 to 1955, it is evident that during this period the repressive measures of the authorities were mainly directed against the priests of the Catholic Church ■

UDK: 930.1 (497.1) “19/20”
Izvorni naučni rad

CJENOVNIK SJEĆANJA: ISTORIJSKI REVIZIONIZAM U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Srđa Pavlović
Univerzitet Alberte, Edmonton, Kanada

Apstrakt: Ovaj rad se bavi analizom problematičnog odnosa između konceptata kolektivnog i individualnog sjećanja s jedne strane, i stručne discipline istorije koja se izučava na univerzitetima s druge. Oslanjajući se na teorijske postulate i metodološke alatke istorije, sociologije, antropologije i kulturnih studija, kao i poddiscipline kakva je mnemoistorija, autor definiše proces konstrukcije kolektivnog sjećanja i analizira kategorije prisustva i odsustva u okviru zvanične istorijske naracije. Autor nadalje problematizuje koncepte “istine” i “sjećanja” i smatra ih veoma nestabilnim i destabilizirajućim. Polazna osnova autora je shvatanje da se prošlost uvijek iskazuje u okvirima naracije i da se, stoga, radi o reprezentaciji i konstrukciji. Iz tih razloga naše shvatanje prošlosti ima strateške, političke i etičke konsekvence u sadašnjosti.

Ključne riječi: kolektivno sjećanje, kolektivni zaborav, konstrukcija istorijske naracije, mnemoistorija, istina, istorijski revizionizam, bivsa Jugoslavija, nacionalizam, mitologizacija prošlosti, istorijska odsustva i istorijska prisustva.

Abstract: This paper deals with the analysis of problematic relations between the concepts of collective memory, on one side, and the scientific discipline of history which is studied at Universities, on the other. Relying on theoretical postulates and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies, as well as on sub-disciplines such as mnemohistory, the author identifies the process of construction of collective memory and analyses the categories of presence and absence in the frame of official historical narration. Further on, the author deals with the

concepts of "truth" and "remembrance" considering them very unstable and destabilizing. The starting point is the understanding that past is always expressed in the frames of narration and because of that, it is about representation and construction. Due to these reasons our comprehension of the past has strategic, political and ethical consequences in the present.

Key words: Collective memory, collective forgetting, construction of historical narrative, mnemohistory, truth, historical revisionism, the former Yugoslavia, nationalism, mythologizing of the past, historical absence and historical presence.

Jezik jasno pokazuje da sjećanje nije instrument za istraživanje prošlosti, već prostor koji ta prošlost naseljava. To je medijum prošlih iskustava, kao što je tlo medijum u kojem počivaju mrtvi gradovi.¹

Rad koji slijedi predstavlja pokušaj da se dešifruje unutrašnja dinamika odnosa između sjećanja (pamćenja) i discipline istorije koju izučavamo na katedrama univerziteta i koju nudimo generacijama kroz sistem obrazovanja. Ovo je, istovremeno, pokušaj da se skiciraju modeli konstrukcije društvenog pamćenja i zaborava.

Čini se da je u kontekstu analize konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije kolektivnog i društvenog pamćenja i zaborava gotovo nemoguće izbjeći priču o sjećanju. Tokom posljednjih decenija dvadesetog vijeka ovaj koncept se jasno definisao kao globalna kulturna opsesija, i nema indicija da će se taj trend uskoro mijenjati.² Pitanje istorijskog sjećanja je igralo centralnu ulogu u razvoju politike identiteta, a imalo je značajan uticaj i na započinjanje i razbuktavanje etničkih sukoba i građanskih ratova širom svijeta. U akademskim krugovima je izučavanje sjećanja (pamćenja) zaokupilo mnoge discipline, a pogotovo istoriju, sociologiju, antropologiju i kulturne studije.

---

¹ Walter Benjamin, *One way Street and Othert Stories*, preveli na engleski Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, (London: NLB, 1970), str. 314. Ukoliko nije drugačije naznačeno, svi prevodi s engleskog jezika su autorovi.

² Andreas Huyssen, Present, Past: Media, Politics, Amnesia. u: *Public Culture*, br. 12, 2000, 26.

Na veoma opštem nivou, sjećanje (pamćenje) je termin koji se koristi da bi se opisao proces ili sposobnost da se događanje ili utisak iz prošlosti sačuvaju i/ili ispričaju nakon određenog vremena. Kolektivno sjećanje – ili jedan od mnogih sinonima kao što su društveno ili kulturno sjećanje – odnosi se na relativno uniformno shvaćanje prošlosti od strane članova određene grupe. Ovo sjećanje određuje prirodu naracije koju ta grupa kazuje o sebi i svojim članovima. Takva priča, između ostalog, ima za cilj da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost u jednu pojednostavljenu naraciju. Ovo povezivanje čini prošlost – ili vrlo selektivnu sliku o prošlosti – živom i prisutnom u sadašnjosti. To, naravno, ne mora da bude tačna verzija prošlih dešavanja, a često se i ne može verifikovati. U nekim slučajevima to može da vodi ka potpunom nipodaštavanju osnovnog postulata na kojem počiva linearna percepcija vremena – progresa. U zavisnosti od referentnosti i upotrebne vrijednosti specifične verzije prošlosti, ovo kolabiranje vremenskog faktora koji razdvaja prošlost, sadašnjost i budućnost može da vodi onome što je Walter Benjamin nazivao apsolutnim vremenom. Jedino je u apsolutnom vremenu moguće da sjećanje na događaj iz davne prošlosti ima direktan uticaj ne samo na identitet grupe koja se tog događaja sjeća nego i na mnoge odluke koje članovi grupe svakodnevno donose. Avishai Margalit je u pravu kada sjećanje definiše kao “znanje iz prošlosti, koje nije obavezno i znanje o prošlosti.”³

Pitanje je šta, u suštini, podrazumijeva napor usmjeren ka dekonstrukciji i rekonstrukciji sjećanja, odnosno, osporavanju prošlosti ili određenih dešavanja iz prošlih dana. Ovo pitanje otkriva određena istorijska i politička predubjeđenja o odnosu između sadašnjosti i prošlosti. Istovremeno, diskurs o sjećanju, odnosno pamćenju postao je centralna tačka u analizi pomenutog odnosa. Platforma ideje o osporavanju prošlosti je, u bukvalnom smislu, očigledna i jasna: radi se o neslaganju (nadmjetanju?) o tome šta je istina o prošlim dešavanjima. Ako se, kao što je to često slučaj, osporava slijed događaja, onda novi odgovori od strane grupa koje su ranije bile marginalizovane (izolovane?) mogu da dovedu u pitanje dominantne ili privilegovane naracije. Ti novi odgovori ne moraju obavezno biti proizvod novih izvora, već mogu da predstavljaju manifestaciju nove i drugačije, odnosno alternativne interpretacije prošlosti. Osporavati prošlost takođe znači postavljati pitanja o sadašnjosti i o tome kako prošlost utiče na dinamiku i suštinu naše svakodnevice. Sve naprijed pomenuto predstavlja veoma specifičan način razmišljanja o istoriji.⁴ Naše shvaćanje

---

³ Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003, 14.

⁴ O temi raznorodnih percepcija istorije vidi: Stephan Feuchtwang, *Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations*. u: S. Radstone i K. Hodgkin (ur.), *Regimes of Memory*. Lon-

prošlosti ima strateške, političke, i etičke konsekvence u sadašnjosti. Ideje o restituciji, reparaciji ili nekom drugom obliku formalne kompenzacije, koje u sebi sadrže elemente postizanja finansijskog i političkog sporazuma kojim se rješavaju slučajevi učinjene nepravde, kao i spremnost da se saslušaju i prihvate kao legitimne priče koje su do tada bile skrivene, baziraju se na osjećanju da je sadašnjost obavezna da u obzir uzme prošla dešavanja kako bi se od tih dešavanja iskoračilo naprijed. Osnovna funkcija napora ka ostvarivanju prava na reparaciju iz vremena komunističke vlasti u srednjoj i istočnoj Evropi (konfiskovanog vlasništva; odštete itd.) bila je da se stvori i definiše specifičan okvir za sjećanje i da se time potvrdi identitet grupe.⁵

Etika sjećanja ima nekoliko tokova. Postoji značajna veza između političke legitimnosti i sjećanja. Političke odluke se, na kraju krajeva, legitimišu na domaćem terenu, ali i za konzumente u inostranstvu, tako što se u pomoć pozivaju kolektivno ili nacionalno sjećanje.⁶ Specifična viđenja prošlosti takođe su od centralnog značaja za delegitimizaciju bivših sistema vladavine i režima na vlasti.⁷ Ovo se postiže tako što se predano radi na otkrivanju i javnom pokazivanju pogrešaka koje su ti sistemi i režimi učinili. Vrlo često se radi o otkrivanju zločina, otkopavanju kolektivnih grobnica, i publikovanju slične faktografije nasilja iz prošlosti. Gotovo kao po pravilu bivši sistemi vladavine i režimi brišu se iz udžbenika istorije, ili se njihova uloga drastično reducira. Istovremeno, pomenuta specifična viđenja prošlosti nužna su za legitimisanje alternative onome što se dekonstruiše i smjenjuje. Novi politički modeli i diskursi, kao i novi sistemi vladavine i novi režimi, legitimišu se samim činom delegitimacije svojih prethodnika, odnosno činjenicom da su došli u poziciju iz koje to mogu učiniti. Nadalje, etika sjećanja može da se odnosi na etički impuls za komemoracijom žrtava – uglavnom onih koji su ubijeni u ratu. Ovo se obično radi kako bi se manifestovala želja za pomirenjem, iako postoje situacije u kojima pomirenje nije krajnji cilj. Komemoracija može, po liniji frojdotske podjele na ‘žaljenje’ i ‘me-

---

don: Routledge, 2003.

⁵ Christopher Kurtz, *Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk*. u: *Philosophy & Public Affairs*, br. 32, 2004, 283.

⁶ Jan-Werner Muller (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 26. Takođe vidi: Joshua Foa Dienstag, *The Pozsgay Affair: Historical Memory and Political Legitimacy*. u: *History & Memory*, br. 8, 1996, 51-65.

⁷ Važno je napomenuti da termin ‘režim,’ koji se koristi u ovom radu, označava samo i isključivo strukturu koja se nalazi na vlasti (vladu) u određenom istorijskom trenutku. U sklopu ovog rada upotreba termina ‘režim’ sa sobom ne nosi negativne konotacije političkog radikalizma, niti služi da bi se implicitno delegitimizovala bilo koja struktura na vlasti.

lanholiju', imati formu melanholije, u kojoj dominiraju bol za izgubljenim i ljutnja. Melanholija čini društvenu psihološku osnovu na kojoj se definiše želja za osvetom kao formom postizanja pravde i može inicirati nove cikluse nasilja, kao i postepeno nazadovanje i fragmentaciju predašnjih modernih društava.⁸

Ovdje je potrebno reći nešto više o kombinaciji 'žaljenja' i 'melanholije' koji karakterišu komemoraciju kod Južnih Slovena. Komemoracija je na našem prostoru često, ako ne kao po pravilu, bila ankerisana u nacionalnim, odnosno nacionalističkim diskursima. Tako je diskurs 'žrtve nesretnih istorijskih okolnosti' bio prisutan na prostorima nekadašnje SFJ i snažno se manifestovao na mnogo nivoa i na različite načine kod svih naroda koji su bili dio te federacije.⁹ Naracija o Kosovu kao kolijevci srpske civilizacije i najskupljoj srpskoj riječi, kao i naracija o Kosovu kao svetoj albanskoj zemlji koja je njihova prapostojbina predstavljaju interesantne primjere kroz koje se može analizirati ova problematika.¹⁰ Ovaj diskurs je neodvojivo vezan za mitove o istorijskom kontinuitetu prisustva na određenoj teritoriji.¹¹ Od mitologije o hrvatskoj hiljadugodišnjoj evropskoj kulturi, preko one o bogumilskoj Bosni, pa

---

⁸ Larry Ray, *Mourning, Melancholia and Violence*. u: Duncan Bell (ur.), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, London: Pelgrave Macmillan, 2006. Takođe vidi: Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, London: Duke University Press, 1991, kao i Misha Glenny, *The Balkans, 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books, 1999.

⁹ Vidi: Matjaz Klemenčič, *Ustanovitev Slovenske Države – Davna Želja vseh Slovencev?* u: zborniku *Mitsko in Stereotipno v Slovenskem Pogledu na Zgodovino*, Ljubljana, 2006. Takođe vidi: Ivo Goldstein, *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*. u: *Historijski mitovi na Balkanu*. Zbornik radova (gl. ur. Husnija Kamberović) Sarajevo: Insitut za istoriju, 2003, kao i Branko Paunov (ur.), *Istorija na Makedonskiot Narod*, tom 1, Skopje, 2000.

¹⁰ O mitologizaciji Kosova vidi: Milica Grković, *Spisi o Kosovu*. Beograd: Prosveta/SKZ, 1993; Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991; Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*. Boulder, CO.: East European Monographs, 1990. Za analizu Kosova kao srpskog etnonacionalističkog mita vidi: Ivan Čolović, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1994.

¹¹ Kao odlične primjere tekstova koji čine dio nacionalističke mitologije o temi antičkog porijekla srpskog naroda vidi: Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*. Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988. Prevod pod naslovom *Srbi...narod najstariji*. Beograd: Dosije, 1990. Ponovljena izdanja 1993, 1994 i 2003, kao i Draško Šćekić, *Sorabi: Istoriopis*. Beograd i Podgorica: Sfauros/Timor, 1994. O nacionalističkoj apropijaciji Muslimana Bosne i Hercegovine vidi: Čedomil Mitrinović, *Naši Muslimani*. Beograd: 1926, kao i Stjepan Radić, *Živo Hrvatsko Pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: 1908. O mitologizaciji porijekla Bošnjaka

do mitologije o Srbima kao najstarijem narodu, nacionalne istorijske naracije obrazovale su generacije na mitskim predstavama.¹² Konačno, etika sjećanja može da se odnosi i na vjerovanje pojedinaca i grupa u obavezu da ne zaborave nepravde koje su njima učinjene u prošlosti. Darko Gavrilović je ispravno primijetio: “Iznošenje mitskih predstava u školskim udžbenicima u stvari nikada i nije prestalo.”¹³

Napor ka osporavanju prošlosti se vrlo često ne fokusira na različite interpretacije onoga što se dogodilo, nego se bavi pitanjem ko u sadašnjosti (ili šta, u institucionalnom smislu) ima pravo da govori u ime prošlosti i interpretira prošlost. Želja da se otključa značenje u sadašnjem trenutku vodi, dakle, ka konfliktu oko reprezentacije, odnosno prava na reprezentaciju: gdje se treba postaviti neki spomenik ili obilježje; koje artefakte treba uvrstiti u muzejske zbirke, čiji stavovi treba da budu prezentirani u televizijskim intervjuima. U ovim okvirima nadmetanje se odvija oko toga kako će se istina predstaviti, a ne oko toga šta se, u stvari, dogodilo u prošlosti. U svim debatama o odnosu između sjećanja i istorije postoji jedna tema koja je konstantno prisutna: iako se radi o različitim konceptima, istorija i sjećanje su gotovo isključivo i uvijek fokusirani na sadašnjost i njihova svrha jeste, između ostalog, i definisanje, promocija, i održavanje specifičnih značenjskih, kognitivnih i društvenih okvira. Stoga su česta podsjećanja da je sjećanje živo, aktivno i sveprisutno, pa se na njemu treba bazirati naš napor da se sazna “šta se zaista dogodilo.”

Ovo sveopšte okretanje sjećanju kao sigurnoj alatki za dešifrovanje prošlih dešavanja je ipak problematično. Valja se podsjetiti da su termini “sjećanje” (pam-

---

vidi: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: 1997, kao i Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*. Sarajevo: 1995.

¹² Antropolog Marko Živković je napisao zanimljivu analizu ove problematike u svojoj knjizi pod naslovom *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia* koja će se pojaviti u štampi 2011. godine u izdanju Northwestern University Press. Zahvalan sam profesoru Živkoviću za dozvolu da konsultujem njegov rukopis tokom priprema ovog rada. Kritička evaluacija argumenata koje su prezentirali Luković-Pjanović i Ščekić (vidi fusnotu br. 11), kao i šira analiza mitologizacije istorijske naracije se može naći u: Radivoj Radić, Velesova Knjiga: Uzbudljiva priča o jednom falsifikatu. *Kultura Polisa*, br. 67, Novi Sad: 2007. Takođe vidi: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega: Istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv “novoromantičara”*. Beograd: Stubovi kulture, 2005.

¹³ Darko Gavrilović, *Mitovi Nacionalizma: Začarani Krug Sukoba*. Novi Sad - Sremska Kamenica: Centar za Istoriju, Demokratiju i Pomirenje, Fakultet za Evropske Pravno - Političke Studije, 2009, 7. Takođe vidi: Ljubodrag Dimić, “Rat i historiografija”, kao i Natalija Jovanović, “Mitovi i stereotipi u gimnazijskim udžbenicima srpskog društva 19. veka,” u: *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*. Zbornik radova (ur. Darko Gavrilović), Novi Sad: 2008.

ćenje) i “istina” istovremeno veoma nestabilni i destabilizirajući. Ako privilegujemo sjećanje kao tačku iz koje se kreće u proces nalaženja istine (kojom se, potom, može ili želi osporiti validnost zvaničnih verzija prošlosti), to moramo da uradimo na premissi da postoje direktna veza i odnos između iskustva i načina na koji je to iskustvo zapamćeno. U ovom modelu, osoba koja pamti je sposobna da zna i kaže istinu o događaju zato što je on/ona bila tamo u vrijeme kada se događaj odvijao. Iskustvo je garancija sigurnosti zapamćenog. Ipak, za istoriju, kao i za druge discipline koje su prošle revolucionarne metamorfoze u proteklih nekoliko decenija, ovaj model nije zadovoljavajući. Mjera u kojoj se možemo osloniti na sjećanje/pamćenje i iskustvo kao tačne opise prošlosti sve se češće i sve snažnije dovodi u pitanje. Osim toga, i stabilnost samog koncepta istorijske istine često se dovodi u pitanje. Prošlost je iskazana u okvirima naracije, pa se stoga uvijek radi o reprezentaciji i konstrukciji.¹⁴ Odnos između sjećanja (pamćenja) i istorije je kompleksan i predstavlja zasebnu temu kojom se ovaj rad neće baviti. Ipak, vrijedno je pomenuti postojanje suprotstavljenih stavova o ovom pitanju. Tako Jacques LeGoff kritikuje preuveličavanje značaja sjećanja i kaže, na žalost, da “savremeni naivni trendovi naizgled potpuno poistovjećuju istoriju i sjećanje tvrdeći da je sjećanje, na određeni način, sirovi materijal za istoriju [...] i živi izvor sa kojeg istoričari crpe saznanja.” Pierre Nora takođe insistira na jasnoj demarkaciji između sjećanja i istorije.¹⁵ S druge strane, Raphael Samuel smatra da je granica koja se povlači između sjećanja i istorije potpuno vještačka, i podsjeća na sličnosti između ova dva koncepta tvrdeći da “istorija uključuje seriju brisanja, dodataka i kolaža/kompozicija koji su veoma slični onome što Frojd naziva *sjećanja na platnu*.”¹⁶ U svojoj knjizi *Istorija u praksi*, Ludmila Jordanova kaže da je “na individualnom nivou, za istoričare i za one koji su predmet njihovog izučavanja, vrijeme uokvireno sjećanjem ... na kraju krajeva, praktikovanje istorije jeste visoko specijalizovana forma komemoracije.”¹⁷

Imajući u vidu širinu i obim onoga što se naziva društveni život i činjenicu da iz praktičnih razloga relativno ograničen prostor može biti dodijeljen sjećanju na stvari iz prošlosti, postavlja se logično pitanje u kojoj mjeri je korisno govoriti o “zaborav-

---

¹⁴ Za detaljniju diskusiju ove problematike vidi: Hayden White, *Tropics of Discourse*. New York: John Hopkins University Press, 1978, kao i Keith Jenkins, *Re-Thinking History*, London, Routledge, 1991.

¹⁵ Jacques LeGoff, *History and Memory*. preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, New York: Columbia University Press, 1992, xi – xii. Takođe vidi: Pierr Nora, *Memory and Counter-Memory*. u: *Representations*, br. 26, proljeće 1989.

¹⁶ Raphael Samuel, *Theatres of Memory*. London: Verso, 1994, x.

¹⁷ Ludmila Jordanova, *History in Practice*. London: Arnold, 2000, 138.

ljanju”)? Iako zvuči kao teorijska postavka, ovo pitanje ima naglašen praktični značaj na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U okvirima kolapsa komunističke ideologije i nestajanja SFR Jugoslavije kao državnog okvira, primijetan je bio revizionistički napor u svim državama nastalim raspadom SFR Jugoslavije kada su u pitanju bile nacionalne, odnosno takozvane velike istorijske naracije. U odnosu na raniju ideološki definisanu platformu o sličnostima i zajedništvu, relativno brzo i oštro se napravio otklon u knjigama i udžbenicima istorije ka platformi o razlikama i hegemonističkim tendencijama susjeda. Ovaj revizionizam se, takođe, ogleda i u konstrukciji za školske udžbenike novih istorijskih naracija o ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije. U zavisnosti u kojoj od država nasljednica žive i pohađaju školu, mlade generacije uče o nedavnoj prošlosti ili kroz prizmu borbe za očuvanje Jugoslavije i otpora golorukog naroda ili kroz vizuru domovinskog rata, marginalne uloge u ratnim operacijama na našem prostoru, ili, pak, kroz patriotski nadahnutu naraciju o ugroženim ljudskim pravima koja su, na kraju, morala naučiti da pucaju kako bi izvojevala sopstvenu slobodu. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri selektivno (instrumentalizovano?) zaboravljanje posljedica radikalnih društvenih, ekonomskih, političkih, vojnih i demografskih promjena tokom posljednjih dvadesetak godina i na koji način se disciplina istorije može oduprijeti (ako je to uopšte moguće?) pritiscima da se konstruišu nove naracije koje dolaze iz sredina izvan akademije?

Oslanjajući se na zaključke do kojih su došli oni koji se bave problematikom sjećanja, može se reći da je društveni zaborav, iznad svega i prije svega, **odustvo** određenih segmenata onoga što zajednica vidi i doživljava kao “realnost prošlosti”. Ovi segmenti su viđeni kao integralni dio te realnosti, pa je zato za mnoge njihovo očuvanje od izuzetne važnosti. Napori da se osigura sjećanje često su predstavljeni kao napori da se spriječi zaboravljanje. Interesantno je zapaziti da je to, u stvari, preventivni napor, zato što se bazira na očekivanju (pretpostavci?) da pod određenim uslovima, može doći do zaboravljanja važnih segmenata koji čine kolektivno iskustvo onoga što se zove realnost prošlosti. Ideja o **društvenom zaboravljanju** kao nečemu što se primijeti i protiv čega se bori, naravno, opstaje zahvaljujući podjeli između onih koji prihvataju odsustvo određenih segmenata kao neminovnost i onih koji se tome protive. Iako svjesni činjenice da je pamćenje socijalna konstrukcija, smatramo da se politički induciranom kolektivnom zaboravu treba opirati.

Prepoznati da nešto nedostaje u kolektivnom sjećanju istovremeno znači pozicionirati se (fizički i mentalno) izvan toga sjećanja. Oni koji uspiju da se ovako pozicioniraju imaju, kao po pravilu, lakši zadatak – identifikovanje segmenata koji nedostaju. Nakon što se ti i takvi segmenti identifikuju, na onima koji žive i rade u konkretnoj zajednici leži odgovornost konstruisanja prihvatljivih alternativa za neka-da legitimne interpretacije prošlosti, kojih više nema. Na primjer, za Međunarod-

nu zajednicu je važno da pažljivo procjenjuje način na koji se države nastale raspadom bivše SFRJ odnose prema ratnim dešavanjima i počinjenim zločinima. Međutim, mnogo je važnije šta se dešava unutar tih država i na koji način one djeluju u vezi sa istorizacijom prošlosti. I pored svih napora Međunarodne zajednice i pritisa koji dolaze izvana, reforme obrazovnih sistema ovih država i aktivnosti njihovih kulturnih institucija inicirane iznutra nose konačnu odgovornost za novu strukturu kolektivnog sjećanja. Na primjer, činjenica da su dešavanja na Tjenanmen trgu odlično dokumentovana u zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama nije nikakva garancija da stanovnici Kine nijesu podlegli još jednoj amneziji dizajniranoj od strane njihove državne birokratije. Domaći radikalniji primjer bi bio slučaj Srebrenice i činjenica da i pored relativno obimne i dostupne dokumentacije o tome šta se tamo dogodilo postoje oni koji još uvijek nijesu uvjereni da je tamo zaista počinjen zločin koji, osim individualne dimenzije, ima i svoju političku, ideološku, kao i kulturnu stranu. Po riječima Sonje Biserko i Edine Bećirević, “poricanje se najintenzivnije reflektira u političkom diskursu, medijima, pravnim procesima i obrazovnom sistemu.”¹⁸ Ovo poricanje ima različite forme i nivoe. Rijetki su primjeri decidnog poricanja zločina u Srebrenici, na način kako to praktikuju Srđa Trifković, Smilja Avramov, Kosta Čavoški, Emil Vlajki, Milivoje Ivanišević, ili Darko Trifunović, na primjer.¹⁹ Ovaj zločin se, *de facto*, negira i tako što se u pitanje dovode motivi, namjera, tehnologija zločina, komandna odgovornost i vojna pripadnost počinitelaca, kao i to da li su ubijeni bili civili ili pripadnici neke od vojnih jedinica Armije BiH.²⁰ Nadalje, ovaj zločin se implicitno negira i tako što se pokušava s pojedinačnog preći na opšte, i time određivanje prema specifičnom događaju kao što je zločin u Sre-

---

¹⁸ Sonja Biserko i Edina Bećirević, “Zločin i kazna: proces suočavanja u Srbiji i mogućnost normalizacije Odnosa u Regionu,” *Dani*, br. 642, Sarajevo: 9. oktobar 2009.

¹⁹ Srđa Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*. Regina: Regina Orthodox Press, 2002. Emil Vlajki, “Marš smrti,” *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006. Milivoje Ivanišević, *Srebrenica, Jul 1995 - u traganju za istinom*. Beograd: Hrišćanska Misao, 2007. Zanimljivo je napomenuti da se tekstovi Milivoja Ivaniševića u kojima ovaj autor negira zločin u Srebrenici često objavljuju na internet stranici srpskog ogranka Neofašisticke organizacije “StormFront”. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*. Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002.

²⁰ Alex Dragnich, “Srebrenica: No Definitive Verdict Yet”. *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002, 23-29.

brenci pretočiti u generalizaciju, odnosno priču o potrebi da se osude svi zločini iz ratova 1990-ih godina.²¹

Kada su u pitanju dešavanja tokom 1990-ih, crnogorska situacija je posebno interesantna s pozicije profesionalnog historičara. Crna Gora može biti zahvalan subjekt istraživanja i analize savremene konstrukcije historijske naracije o bližoj i daljoj prošlosti, i toga kako se direktno i indirektno kreiraju historijska odsustva i prisustva. Nadalje, kada je u pitanju rat u bivšoj Jugoslaviji, Crna Gora predstavlja značajan izazov u vezi sa historijskim izvorima i dostupnosti tih izvora. Zvanični diskurs o tangentalnoj umiješanosti Crne Gore u ratna dešavanja ranih 1990-ih još uvijek dominira društvenim prostorom. Ovakav diskurs se, između ostalog, oslanja na proklamovani nedostatak primarnih izvora, odnosno dokumenata i audio-vizuelnog materijala, koji bi jasno pokazali nivo i prirodu učešća Crne Gore u raspadu SFRJ. Ovaj nedostatak izvora prezentira se kao snažan dokaz o marginalnom učešću crnogorske elite u procesu nestajanja Jugoslavije. Tačno je da se zapisnici skupštinskih zasjedanja tokom 1991. i 1992. godine moraju tretirati kao sekundarni izvori, zato što su dostupni jedino kroz kolekciju odabranih tekstova profesionalnog novinara. Prosto rečeno, autorska selekcija materijala za tu knjigu oduzima pomenutim zapisnicima atribut primarnih izvora. Tačno je da se ne zna šta se desilo sa video i audio arhivom TVCG o dešavanjima iz ranih 1990-ih.²² Ipak, ne treba zaboraviti da su 2003. godine uništeni primjerci dnevnog lista *Pobjeda*, koji su se čuvali u gradskoj biblioteci *Radosav Ljumović* u Podgorici. U njima su štampani tekstovi crnogorskih političkih lidera koji su bili dio tada snažne nacionalističke kampanje u prilog ratu. Ne treba zaboraviti ozbiljne indicije da je bivši generalni sekretar Skupštine Republike Crne Gore izdao uputstvo svojim službenicima da iz podruma Skupštine izmjestе ar-

---

²¹ “Naravno da sam saglasan s tim da treba osuditi zločine iz ratova devedesetih, ali postavljam pitanje predsedniku zbog čega to nije učinjeno 2005. godine, i pitam se da li je Tadić svestan da postavljanje pitanja kolektivne odgovornosti Srbije i Republike Srpske nema za cilj pravdu prema žrtvama, već je naprotiv, uglavnom, deo naknadnih ratnih napora Republike Hrvatske, i Muslimana i Hrvata iz BiH.” Komentara historičara Čedomira Antića prenesen u tekstu Aleksandra Ćirića, “Slučaj Srebrenica: zločinac bez kazne,” *Vreme*, br. 996, Beograd: 4. februar, 2010. U istom broju nedjeljnika *Vreme* u tekstu Filipa Švarma “Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić” navedene su izjave ministra unutrašnjih poslova Srbije, Ivice Dačića i predsjednice Skupštine Srbije, Slavice Đukić-Dejanović, koje se skoro u potpunosti podudaraju sa komentarom Čedomira Antića.

²² Dokumentarni film “Rat za mir” autora Koče Pavlovića, Podgorica: IPG OBALA, 2004, kao i knjiga Veseljka Koprivice *Sve je bilo meta* (Podgorica: Monitor, 2004) predstavljaju rijetka autentična svjedočanstava o opsadi Dubrovnika koja su u određenom stepenu dostupna javnosti u Crnoj Gori.

hivu koja se odnosila na ratni period. Još uvijek se ne zna kakva je sudbina zadesila te dokumente. U međuvremenu, oni koji se bave ovom problematikom oslanjaju se na privatne arhive u Crnoj Gori i u inostranstvu kako bi sklopili sliku dešavanja iz 1990-ih. Ovakvi primjeri nedostupnosti primarnih izvora mogu da izazovu sumnju u postojanje koncentrisanog napora od strane vladajuće elite da se eliminišu istorijski izvori, i time se profesionalni istoričari ostave bez mogućnosti da argumentovano analiziraju prošla dešavanja. Ipak, nadamo se da će dokumenta o ulozi Crne Gore u raspadu SFRJ biti uskoro stavljena na raspolaganje profesionalnim istoričarima. Ovakve situacije se, takođe, mogu interpretirati i kao primjeri kreiranja kolektivnog sjećanja (zaborava?) kroz selektivnu konstrukciju kolektivnog pamćenja i instrumentalizovanog iskustva *realnosti prošlosti*. Zanimljivo je da se uporedo konstruiše alternativna interpretacija prošlosti: idealizovana predstava mediteranske, multi-etničke, tolerantne i multikulturne Crne Gore, koja je, zbog spleta nepovoljnih istorijskih okolnosti, bila žrtva hegemonističke politike velikih susjeda. Istovremeno se nudi nova vizija budućnosti koja se bazira na brisanju teških sjećanja lokalnog i regionalnog karaktera i promociji širih okvira: evro-atlanski integracioni procesi i članstvo u NATO-u. Ovi medijski atraktivno upakovani okviri predstavljeni su kao sve-moćni lijek za neprijatna sjećanja o prošlim danima i kao magična pilula koja namah otklanja sve glavobolje iz prošlosti, a građanstvo i političku elitu oslobađa obaveze da se osvrću na ono što je bilo. Ovim se, naravno, manifestuje ozbiljnost problema sa kojima se Crna Gora još uvijek nije suočila, ali i nespремnost (nemoć, nesposobnost?) elita da te probleme riješi na lokalnom i regionalnom nivou. Ovdje se, takođe, radi o mnogo kompleksnijem problemu nego što je to politički motivisano promovisanje zaborava kao vrline. Radi se, naime, o konstrukciji sjećanja i selekciji elemenata koji će činiti novu crnogorsku istorijsku naraciju. Navedeni primjeri služe da ukažu na očiglednu stvar: borba protiv zaborava mora se voditi i na domaćem terenu.

Iako ovdje nije riječ o južnoslovenskom specifikumu, valja podsjetiti na to da ovaj proces ima svoj istorijat, odnosno, da postoje domaći primjeri na osnovu kojih se može (i treba?) mjeriti valjanost savremenih struktuiranja kolektivnog sjećanja. Tako su napori na "obnovi i izgradnji" kao i proces "građenja novog čovjeka" u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno bili napori ka konstrukciji (redefinisaju?) kolektivnog sjećanja kroz reformu sistema obrazovanja, kontrolisanu izdavačku djelatnost i mnoge aktivnosti na polju kulture i umjetnosti. Sličan proces se nakon Drugog svjetskog rata odvijao u državama kao što su Njemačka, Sovjetski savez, Japan i SAD. Istočna Evropa je u periodu poslije 1989. godine bila preplavljena primjerima kolektivnog zaborava, restruktuiranja kolektivnog sjećanja, a nerijetko i sasvim novih konstrukcija sjećanja. Isto se može reći i za prostor nekadašnje SFRJ.

Bavljenje sprečavanjem kolektivnog zaborava oslanja se na teorijski važan princip: ono što nije poznato javnosti i ono o čemu se javno ne govori neminovno će biti podvrgnuto društvenom zaboravu. Nasuprot pravilima koja regulišu individualno sjećanje – gdje gospodari kompleksna dinamika neizraženih sjećanja – kolektivno pamćenje mora biti dio javnog domena. Osim iskustava koja formiraju individualna sjećanja, postoji potreba za dokumentima, obilježjima, spomenicima i podsjećanjima. Drugim riječima, postoji potreba za stvaranjem (očuvanjem) široke informativne osnove za sjećanje. Ovo znači – kada govorimo o društvenom zaboravu, potrebno je da se više fokusiramo na društvene, političke i kulturne faktore, a manje na psihološke i psihoanalitičke kategorije.²³ *Odustvo* u kolektivnom sjećanju može, naravno, biti motivisano psihološkim faktorima, ali posljedice takvog odsustva utiču na mnogo šire okvire nego što su individualna svijest i savjest. Njemačka može poslužiti kao primjer. Veoma je korisno kada se publikuju rezultati istraživanja psihodinamike ćutanja onih koji su živjeli u doba nacizma. Ipak, rezultati ovakvih istraživanja nude samo jedan od mnoštva komadića znanja koji čine kompleksnu sliku prisustva i odsustva u današnjem kolektivnom sjećanju stanovnika Njemačke.²⁴ Ovo bi moglo poslužiti kao model i metod očuvanja kolektivnog sjećanja na našim prostorima. Lične naracije bola i patnje uzrokovane ratovima za teritorije u bivšoj SFRJ važan su dio kolektivnog sjećanja i njih treba sačuvati i publikovati. Istovremeno, ne smije se zaboraviti da su ove naracije samo i jedino dio mnogo šire priče. Ukoliko se ova individualna sjećanja ne budu tretirala kao mali segmenti kompleksne naracije koja ima svoje važne političke i kulturne elemente, kolektivno iskustvo realnosti prošlosti (nova konstrukcija društvenog sjećanja) imat će mnogo praznina i bit će prepoznatljivo po onome što nedostaje. Odsustva su, čini se, i do sada bila najupečatljiviji elemenat kolektivnog sjećanja na našem prostoru.

Kada govorimo o društvenom zaboravljanju, mi, u stvari, govorimo o *odsustvima* koja su zapažena i očigledna, što implicira da kolektivni zaborav kao i kolektivno pamćenje imaju svoju istoriju. Ono što je u jednom istorijskom trenutku izgledalo kao potpuno prirodan nedostatak pažnje posvećene specifičnim detaljima iz prošlosti, u drugom vremenu postaje veoma značajna činjenica koja je izostavljena iz korpusa kolektivnog pamćenja. Kao što je to slučaj sa konceptom pamćenja, i *odsustvo pamćenja* je socijalna konstrukcija koju uobličavaju jednako snažni moralni i

---

²³ Za opširan pregled stručnih radova koji se bave analitičkim perspektivama vidi: “La memoire et l’oubli,” u specijalnom broju časopisa *Communications*, br. 49, Pariz: Seuil, 1989.

²⁴ Za detaljniju analizu ove problematike vidi: Anson Rabinbach i Jack Zipes (ur.), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*. New York: Holmes & Meier Publishers, 1986.

ideološki faktori.²⁵ Kada se grupe čije je iskustvo zadugo bilo isključeno iz ukupnog društvenog sjećanja bore protiv “zaboravljanja” tog iskustva, one, u stvari, redefinišu sopstveno iskustvo od onoga koje nije bilo vrijedno da se zapiše i zapamti, do onoga koje to jeste. U crnogorskoj historiografiji, na primjer, nije dovoljno obrađivana problematika političkih lojalnosti u pograničnim krajevima u vremenu redefinisanja granica i nacionalnog buđenja. Naracije o ulogama koje su u ovim procesima u Crnoj Gori imale etničke i vjerske manjine, kao i analize suprotstavljenih osjećanja lojalnosti predstavljaju tematske okvire, odnosno ‘praznine’ koje treba popuniti. Ovaj napor, naravno, ne predstavlja samo prepoznavanje odsustva, izazov za strukture vlasti u određenom društvu i dekonstrukciju mnogih kulturnih stereotipa, već se radi o jasnom političkom činu.

Postoje brojni radovi multidisciplinarnog karaktera koji nude kritičke procjene različitih modela i načina sjećanja, odnosno pamćenja. Većina ovih radova počinje eksplicitnom izjavom da je cilj čitavog napora da se iznova uspostavi prisustvo određenih segmenata prošlosti koji su bili marginalizovani, ili sasvim zanemareni. Dajući mogućnost da se ranije nepoznanice iznova snažno pojave na javnoj sceni, oni predstavljaju istovremeno i prepoznavanje odsustva i model koji koriguje raniju grešku, pa to odsustvo uspostavlja kao integralni dio savremenog društvenog pamćenja. Ovim se, naravno, ne konstruiše kompletan idealni model. Potrebno je imati na umu da ono što mi u ovom trenutku smatramo da je vrijedno pamćenja ili spašavanja od zaborava samo je i jedino naša subjektivna projekcija istorijskog sjećanja. To nije i ne može se uzeti kao apsolutni standard.

Tvrđnja da su “odsustva” u korpusu kolektivnog sjećanja jasan dokaz potpunog društvenog zaborava istovremeno je veoma značajna i problematična. Postoje situacije kada je takva tvrdnja analitički kontraproduktivna, jer naš fokus na “dokazivanje zaborava” često može zamagliti, odnosno marginalizovati važan element: dinamiku isključivanja, koja je, kao po pravilu, cilj ovakvih istraživanja. Možda bi bilo funkcionalnije i ispravnije koristiti termin *praznina sjećanja*, jer se često ne radi o potpunom zaboravu, nego o modalitetima marginalizacije specifičnih sjećanja do nivoa da se ona ne zaboravljaju, ali se o njima ne govori javno.

Ono što je ovdje u pitanju nije sitničarenje oko terminoloških odrednica i jasnoće. Radi se o prepoznavanju različitih zahtjeva koje analiza odsustva nameće.

Dokumentovanje odsustva u kolektivnom sjećanju znatno se razlikuje od utvrđivanja i analize procesa i tehnologije eliminacije određenih sjećanja. Dokumentovanje je, naravno, važno za što bolje razumijevanje sadašnjosti i budućnosti: nedo-

---

²⁵ Vidi komparativnu analizu ovih pitanja u: Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*. New York: Simon & Schuster, 1990.

statak osnovnih resursa za sjećanje (pamćenje) određenih aspekata prošlosti znatno umanjuje, ako ne i sasvim onemogućava kolektivno pamćenje. U ovom smislu, saznati šta je izostavljeno iz dokumenata i arhiva može dati veoma važne rezultate. Kao dobar primjer može poslužiti donekle problematičan proces dokumentovanja ratnih sukoba i njihovih posljedica na prostoru nekadašnje SFRJ krajem 1990-ih godina.

Utvrđiti *razloge* za odsustva i analizirati *modele* eliminacije dvije su različite stvari. U nekim slučajevima dokumentacija može biti sasvim jasna i decidna. Ovo važi u slučajevima političkih režima koji određeni događaj (događaje) ili ljude proglašavaju nepostojećim i potrudu se da uklone sve tragove njihovog postojanja i sjećanja na njih.²⁶

Do sada smo koristili termin *odsustvo* u njegovom osnovnom značenju: da nešto nedostaje. U relativno ograničenom broju slučajeva sasvim je opravdano koristiti ovaj termin u njegovom osnovnom značenju. Udžbenici istorije i knjige koje su se objavljivale o istorijskim temama u Sovjetskom Savezu bile su "ispunjene" odsustvima.²⁷ Takođe je bilo primijetno odsustvo tematike Holokosta u udžbenicima istorije i istorijskim monografijama pisanim i objavljivanim na Zapadu.²⁸ No, čak i u ovim slučajevima ideja da nešto nedostaje funkcionira naspram slijedeće pozadine: nešto drugo je veoma prisutno. Izuzetno su rijetki slučajevi potpunog vakuuma u arhivskim materijalima, pa se ovakva pretpostavka potpunog i apsolutnog odsustva ne koristi u procesu promišljanja društvenog zaborava. Valja, ipak, napomenuti da nas istorija uči tome da diktature i drugi represivni režimi imaju veoma veliko poštovanje prema sjećanju (pamćenju). Nivo tog poštovanja je u direktnom odnosu obrnutog reciprociteta s brojem i kompleksnošću metoda koje ovi režimi koriste kako bi uništili sve ono što ne odgovara zvaničnoj naraciji koju kreiraju. Što je veći napor da se unište izvori i da se marginalizuju alternativne naracije, to je poštovanje prema sjećanju prisutnije.

Udžbenici istorije i knjige koje se bave tematikom crnogorske istorije mogu poslužiti kao dobra ilustracija. Najveći broj udžbenika i knjiga o istoriji Crne Gore pisanih u posljednjih stotinjak godina jasno pokazuju oboje: *prisustva* i *odsustva*. Do

---

²⁶ Vidi Jonathan Mirsky, "The Party's Secrets," *The New York Review*, 25. mart 1993, 57-64.

²⁷ Interesantna i informativna analiza procesa "otkrivanja" ovih odustava u sovjetskoj historiografiji može se naći u: R. W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989.

²⁸ U ovom pogledu su interesantne studije Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, kao i Gerd Korman, "Silence in the American Textbooks," *Yad Vashem Studies* VII (1970), 183-203.

perioda poslije Drugog svjetskog rata skoro sve knjige individualnih autora i gotovo svi udžbenici istorije za škole u Crnoj Gori su kulturne odlike, tradiciju i društvene odnose, kao i identitetsku problematiku ovog prostora analizirale kroz diskurse predmoderne i plemenske strukture, kao i crnogorskog srpstva. No, i tadašnji režim je pokazivao zdravu dozu poštovanja prema sjećanju i veoma istančan politički instinkt kada su u pitanju prisustva i odsustva. Tako je 17. jula 1861. godine knjaz Nikola Petrović podigao spomenik grupi Vasojevića i Cetinjana koji su, nakon naivno zamišljenog vojnog angažmana u Srbiji, bili internirani od strane tamošnjih vlasti. Ovo je bio prvi spomenik koji je podignut u Crnoj Gori, i oni kojima je bio namijenjen nazvani su junacima. Jednu deceniju kasnije knjaz je ustvrdio da je to “spomenik izdajstvu Srbije,” da bi 1896 godine, uoči posjete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju, crnogorski vladar naredio da se taj spomenik sruši.²⁹

Istoriografija i udžbenici u socijalističkoj Jugoslaviji naglašavali su prisustvo ideološkog elementa i novih konstrukcija koje su nametane kako bi se naizgled riješila kompleksna pitanja identiteta i odnosa među zajednicama na prostoru Crne Gore. U oba slučaja istoriografija prije i nakon 1945. godine je snažno, i s pozicija vlasti, naglašavala veoma specifična *prisustva*. S druge strane, naracije žrtvi raznih vojski i velikodržavnih projekata, kao i čitav korpus koji se odnosi na suverenističku ideju u Crnoj Gori činili su ono što bi se moglo nazvati veoma očiglednim *odsustvom*. U zavisnosti od perioda u kojem se praktikovalo, “zaboravljanja” ove istorijske naracije bivala su racionalizovana raznoraznim konstrukcijama vezanim za crnogorsko srpstvo: od teze da je toponim prihvaćen kao etničko i nacionalno ime, pa do toga da su crnogorsku naciju izmislili komunisti. Izvan okvira identitetskih tema pojedini događaji koji se nijesu uvijek mogli iskoristiti za političku promociju bivali su ili sasvim isključeni iz zvanične istoriografije, ili su svodeni na fusnotu u nekom od radova. Poznati *Vraneški slučaj* iz perioda između dva svjetska rata, kao i brojne priče o takozvanim ‘pasijim grobljima’ dobri su primjeri ove marginalizacije. S druge strane, iako je crnogorsko iskustvo Informbiroa bilo tabu tema sve do 1990 godine i pojavljivanja knjige Rifata Rastodera i Branislava Kovačevića *Crvena Mrlja*, tadašnje veoma snažno promovisano oživljavanje ovog značajnog *odsustva* je, čini se, bilo ideološki motivisano. Politički inducirane alternativne interpretacije istorijske naracije u Crnoj Gori tada su zahtijevale da se napravi otklon od “starog” režima i poražene ideologije, pa su dotadašnja odsustva postala centralne teme istoriografije, beletristike i novinarstva.

---

²⁹ Šerbo Rastoder, “Crnogorci is: ulični obračun sa istorijom,” u: Šerbo Rastoder, *Janusovo Lice Istorije: Odabrani Članci i Rasprave*. Podgorica: Vijesti, 2000, 280.

Životni put jednog od vođa Božićne pobune Krsta Popovića interesantan je primjer *prisustva* i *odsustva*. Naime, u zavisnosti od vremenskog perioda i od toga koja je državna formacija bivstvovala na našem prostoru, kao i od karakteristika ideološkog profila vladajućih režima, istorijska naracija o Krstu Popoviću je ili bivala uključena u zvanično sjećanje ili bivala djelimično “zaboravljena.” Paralelno sa periodičnim i ideološki motivisanim odsustvima iz zvaničnog društvenog sjećanja i udžbenika istorije Krsto Popović je postao integralni dio oralne istorije, odnosno alternativnog sjećanja koje je bilo marginalizovano. Popović predstavlja ne samo jednu od kontroverznijih ličnosti moderne istorije Crne Gore nego su njegov životni put i izbori koje je pravio vremenom postali epitomija crnogorskih podjela, manipulacija i emocijama obojene političke naivnosti.

Interesantno je pratiti kako se ovaj proces konstrukcije istorijske naracije i dizajniranja *odsustva*, odnosno spašavanja onoga što je bilo marginalizovano odvijao tokom kasnih devedesetih godina i početkom dvadeset prvog vijeka. Kraj devedesetih godina bilo je vrijeme kada se u Crnoj Gori publikovalo relativno dosta istorijskog materijala koji je analiziran u okviru suverenističkog diskursa. U ovom naporu da se akademski uokviri politički projekat crnogorske nezavisnosti, koji je decenijama bio marginalizovan i potiskivan u zaborav, dotadašnji dominantni elementi društvenog sjećanja potisnuti su u pozadinu. Revizionizam u istoriji, kao i dizajniranje kolektivnog sjećanja nakon Podgoričke skupštine zamijenio je istovjetan proces nakon 1945 godine.³⁰ Nakon “antibirokratske revolucije” do tada potiskivani diskurs crnogorskog srpstva je iznova zauzeo centralnu poziciju na javnoj sceni. Promjena političkog kursa vladajuće elite u Crnoj Gori nakon 1997. godine bila je tačka u kojoj je dotadašnje odsustvo suverenističke naracije ubrzo postalo dominantni element zvaničnog društvenog sjećanja. Dakle, jedan te isti proces ponavljao se u različitim vremenskim periodima. Ono što se mijenjalo bila je politička klima i nivoi nasilja koji su pratili kreiranje *novih odsustava*. Model je, međutim, ostao nepromijenjen; iako se o njima ili nije govorilo ili su bivala osporavana u stručnoj i popularnoj literaturi, činjenica je da su *odsustva* bila integralni dio društvene svakodnevice u Crnoj Gori. Ona su bila izmještena izvan okvira zvaničnog i formalnog, ali nikada nijesu sasvim zaboravljena.

Ideja o “izmještanju”, odnosno o tišini koja je “odjenuta u riječi” pomaže da shvatimo kako društveno zaboravljanje funkcioniše u velikom broju slučajeva. Naše kognitivne mape ne mogu lako da tolerišu prazninu i kaos, pa potpuno brisanje či-

---

³⁰ Za detaljniju analizu Podgoričke skupštine vidi: Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*. West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008.

tavih perioda/događaja/ličnosti iz dokumentacije često (ako ne uvijek) prouzrokuje nelagodnost ili sumnjičavost. Suprotno ovome, ponuditi prihvatljivu verziju prošlosti, bez obzira što se isključuju neke centralne komponente, predstavlja siguran način da se ponuđena verzija ne dovede u pitanje sve do onog trenutka kada se društvena situacija drastično ne promijeni. Kada se radi o “zaboravljanju” i “isključivanju” iz naracije onih aktivnosti koje su bile moralno i etički problematične, ova odsustva bivaju više nego nadoknađena alternativnom i moralno prihvatljivom verzijom prošlosti. Koliko je prihvatljiva ova alternativna verzija i na koji način se ona može održati kao dominantna zavisi, čini se, od vjerodostojnosti prezentacije u odnosu na mitove koji su već odavno prihvaćeni od strane zajednice, kao i od sposobnosti da se eliminiše svaka kritika alternativne verzije. Primjer Austrije je dobra ilustracija vitalnosti alternativne verzije prošlosti. Interpretacije uloge Austrije u Drugom svjetskom ratu svode se na priču o žrtvi nesretnih istorijskih okolnosti, i ovaj segment prošlosti analizira se u okvirima viktimologije. Ova alternativna verzija bila je nevjerovatno uspješna uprkos aferama kakva je bila ona sa Kurtom Valdhajmom, na primjer. Zaboravljanje nacističke prošlosti dobro se uklopilo u širu naraciju o propasti Imperije, ali se ovo nije moglo desiti bez pristanka i saradnje spoljašnjeg faktora: Sovjetskog saveza i SAD-a. Paralela može biti povučena i u slučaju Poljske i njenog nepristajanja da prihvati dio odgovornosti za holokaust.

Istorijska naracija u periodu poslije 1995. godine o “tangentalnoj” ulozi Crne Gore u procesu raspada nekadašnje SFRJ, koju nalazimo u nekim udžbenicima i pojednim stručnim analizama, kao i društveno sjećanje koje se ovom naracijom pokušava kreirati (nova *prisustva* i *odsustva*) može da posluži kao dobra ilustracija “izmještanja” i nudenja alternativne verzije istorijskog sjećanja. I u slučaju Crne Gore (kao, uostalom, i svih bivših republika SFRJ) saradnja spoljašnjeg faktora bila je neophodna, pa se Međunarodna zajednica potrudila da legitimiše diskurs žrtve nacionalističke politike sjevernog susjeda, koji je ponuđen kao alternativna verzija novije crnogorske istorije. Vidjeti sebe (kolektiv/naciju/državu) kao žrtvu istorije uopšte, a posebno kao žrtvu nacista, diktatora, nacionalista ili vjerskih fanatika, veoma je snažna i privlačna ideja, koja, uz to, konzumentu nudi privid sigurnosti i kreira okvir postojanja koji ne mora uvijek da ima mnogo dodirnih tačaka s realnošću.

Prepoznavanje činjenice da su *odsustva* veoma često rezultat *izmještanja* predstavlja dobru polaznu osnovu za analizu dinamike društvenog zaboravljanja. Tradicionalna kritička analiza društvene konstrukcije znanja pomaže nam da obilježimo postojeće modele pamćenja. Obilježiti detalje određenih naracija, kao i generalnu “strukturu senzibiliteta” u koju se te naracije uklapaju, značajno pomaže da shvatimo kako je moguće da neke od alternativnih verzija prošlosti nikada nijesu zaživjele.³¹ Ono što je važno imati na umu jeste da suprotstavljati se *odsustvu* tako što će se kreirati i obogaćivati informaciona baza koja će govoriti o tom i takvom odsustvu predstavlja samo početnu fazu. Drugim riječima, ovim se jedino kreira *moгуćnost* promjene u okviru kolektivnog sjećanja. Iskorištavanje te mogućnosti predstavlja teži dio posla, jer re-kreiranje naracije na osnovu novih izvora (informacione baze) mora zadovoljiti najmanje dva kriterijuma. Prvo, ono mora biti uvjerljivo na emotivnom i kognitivnom nivou. Drugo, ono mora kreirati potrebu da se zajednica sjeća onoga čega se ranije nije sjećala. Ovaj posao je težak ne samo zato što zahtijeva dobro poznavanje i razumijevanje korijena i istorijata specifičnog procesa zaboravljanja nego i zato što je ono što se konstruiše novom naracijom manje stvarno i mjerljivo nego pređašnje znanje ili njegovi fizički markeri. Da bi se opravdali novi načini sjećanja, bilo na moralnoj, intelektualnoj ili na emotivnoj osnovi, često se moraju marginalizovati ili potcijeniti neke od veoma važnih kulturnih vrijednosti i vjerovanja. Naravno, kreiranje novih načina sjećanja može biti (a često i jeste) eksplicitno politička aktivnost. Politički motivisani projekti konstrukcije sjećanja nose u sebi određene rizike. Ovo je posebno očigledno u slučajevima kada su takvi projekti povezani sa procesom rekreiranja i razvoja kolektivnog identiteta. Jedan od značajnih rizika jeste pročišćavanje arhiva o prošlim dešavanjima i selekcija konstruktivnih elemenata alternativne istorijske naracije kako bi se postigla što veća inspirativna vrijednost novih realnosti prošlosti.

Po svim ovim linijama, mnogi od osnovnih principa koji uređuju život zajednice mogu biti dovedeni u pitanje. S obzirom da sjećanje pomaže da se održi društveni identitet i poredak, boriti se protiv zaborava često predstavlja izazov i za poredak i za uspostavljeni društveni identitet. Ovo su neki od razloga za značajan otpor čak i onda (ili posebno onda) kada je dozvoljeno da se nova “infrastruktura” sjeća-

---

³¹ Termin “struktura senzibiliteta” (*structure of sensibility*) pozajmljen je od Rejmonda Vilijsa. Njegove ideje o kulturi značajno su utjecale na formiranje mojeg viđenja ove tematike. Vidi: Raymond Williams, *Culture and Society*. London, Chatto and Windus, 1958; *The Long Revolution*. London, Chatto and Windus, 1961; *The Country and the City*. London, Chatto and Windus, 1973. Takođe vidi: Paul Jones, *Raymond Williams’s Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*. London: Palgrave, 2004; J.E.T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections*. New York: Routledge, 1994.

nja konstruiše. Ovdje je važno napomenuti da društveni zaborav može biti, i često jeste, viđen kao potreban i poželjan. Osim veoma uopštene ideje da prevelika briga za prošlost može biti kontraproduktivna za zdravlje kolektiva, postoje drugi specifičniji i kulturno konstruisani principi koji zaborav uokviruju na pozitivan način. Ranije pomenuta naracija o pomirenju i evropskim integracijama u Crnoj Gori odličan je primjer ovog pozitivnog viđenja zaborava. Insistiranje na tome da se treba okrenuti budućnosti, a prošlost istorizovati kako ne bi predstavljala teret za društveni napredak, predstavljaju model pozitivne prezentacije zaborava, odnosno promocije zaborava kao vrline.

Ideja o tome da često treba da *oprostimo, ali ne i da zaboravimo* namah zvuči kao pravilo o tome kako se treba odnositi prema prošlosti. Međutim, praktične primjene ove ideje često zamagljuje liniju koja razdvaja opraštanje od zaborava. Kada je, kao tek izabrani predsjednik Česke, Vaclav Havel apelovao na svoje sugrađane da jedni drugima “ne iskopavaju prljavštinu” iz prošlosti, on je podržao ovaj apel moralno utemeljenim priznanjem da je i on odgovoran za nedjela komunističkog režima. Zarad društvenog mira, tvrdio je Havel, ljudi treba da prepoznaju sopstvenu odgovornost i da istovremeno oprostite drugima. U tadašnjoj situaciji Havelov glas je predstavljao racionalnost i moralnost stopljene u leguru. Ipak, on je ovim aktom istovremeno učutkivao one koji su željeli da kreiraju detaljni dokumentacioni centar o događanjima iz bliske prošlosti.

Zaboraviti, ali ne i oprostiti mnogo je prisutnija strategija u centralnoj i istočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida. Paralelno sa širokim i raznorodnim naporima da se od zaborava spase sjećanja učutkana od strane režima odvija se temeljan i veoma obiman posao na brisanju očiglednih tragova komunističke prošlosti iz javne sfere. Preimenovanje ulica i trgova, pa i čitavih gradova nerijetko je značilo vraćanje na originalne nazive. Često je, međutim, to bila prilika da se omrzuta simbolika starog svijeta iz perioda poslije 1989. godine zamijeni referencama iz alternativne istorijske naracije. Sličan proces društvenog inženjeringa zaborava može se pratiti u mnogim zemljama, od bivše Istočne Njemačke preko država nastalih raspadom bivše SFRJ. Crna Gora je, takođe, integralni dio ovog procesa.

Imajući u vidu brzinu kojom se najveći dio “infrastrukture” sjećanja mijenja ili sasvim uništava u zemljama u tranziciji, uspjeh ovog poduhvata još nije potpuno osiguran. Da bi društveni zaborav postao integralni dio svakodnevice određenog kolektiva, nije dovoljno da sa horizonta nestanu samo najočigledniji tragovi prošlosti. Potrebno je mnogo više. Naravno, ono što se postiglo više je nego očigledno: postalo je praktično nemoguće da se obilježava prošlost koja je sada *izmještena*. U ovom pogledu, naponi u zemljama centralne, istočne i jugoistočne Evrope nijesu izuzetni, već potvrđuju univerzalnu funkcionalnost modela konstrukcije kolektivnog zabora-

va. Kao što se poziv za sjećanje često oslanja na moralne principe pravde, tako se i poziv na zaborav često oslanja na osjećaj istorijske korektnosti. Kada se od nas traži da se nečega ne sjećamo, odnosno da zaboravimo, od nas se, u suštini, traži da **ne poštujuemo** i **ne obilježavamo** određeni događaj, ljude ili čitave istorijske periode. Ono što je obično u pitanju jeste da li individua, grupa, ili pokret **zaslužuju** da budu zapamćeni. Zaboraviti ideološki problematičnu prošlost pojava je koja se može de-tektovat i širom svijeta. Ono što je značajno, bez obzira kako to vidimo u datom političkom trenutku, jeste da **odsustva** mogu da ožive namah. Politički, ideološki, ali i širi kulturni faktori igraju značajnu ulogu u ovom procesu oživljavanja, pa se analiza procesa društvenog zaborava treba započeti dešifrovanjem svih ovih faktora ■

PRICE LIST OF MEMORIES – HISTORICAL REVISIONISM IN FORMER YUGOSLAVIA

Srđa Pavlović

Summary

This paper analyzes the tensed and sometimes problematic relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the sub-discipline of mnemohistory, the autor is defining the process of constructing and re-constructing collective memory and is elaborating on the categories of *presence* and *absence* within an official historical narrative. Furthermore, the concepts of “truth” and “memory” itself are treated as unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind, our understanding of the past has strategic, political, and ethical consequences for our present ■

(Summary translated by author)

UDK: 355.012 (497.6 Srebrenica) “1995”
Pregledni rad

GENOCID NAD DJECOM U SREBRENICI - SIGURNOJ ZONI UN-A JULA 1995. GODINE

Zilha Mastalić-Košuta
Institut za proučavanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

Apstrakt: Genocid nad djecom u julu 1995. godine u sigurnoj zoni UN-a u Srebrenici počinjen je pred očima svjetske javnosti. Najodgovorniji zločinci za genocid koji se dogodio u sigurnoj zoni UN-a Srebrenici su: Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Radislav Krstić, Miroslav Deronjić, Vidoje Blagojević, Dragan Obrenović, Momir Nikolić, Ljubiša Beara i drugi. Pored ubijanja, djeci su nanesene razne psihičke povrede, s kojima će se preživjela djeca nositi zauvijek.

Ključne riječi: djeca, Srebrenica, “sigurna zona”, demilitarizacija, agresija, vojna operacija “Krivaja 95”, Konvencija o pravima djeteta, genocid, glad, Potočari, Holandski bataljon UN-a.

Abstract: The genocide of children during July of 1995 in the safe haven of UN in Srebrenica was committed in front of the world public. The people responsible for the genocide which took place in Srebrenica are: Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Radislav Krstić, Miroslav Deronjić, Vidoje Blagojević, Dragan Obrenović, Momir Nikolić, Ljubiša Beara and others. Apart from killing, the children were exposed to various psychological wounds which the children will carry forever.

Key words: Children, Srebrenica, “Safe haven”, demilitarisation, aggression, military operation, “Krivaja 95”, Convention on the Rights of the Child, genocide, famine, Potočari, Dutch battalion of the UN.

Uvod

Postoje četiri Ženevske konvencije iz 1949. i dva Dodatna protokola iz 1977, kao i mnoge druge međunarodne konvencije i akti međunarodnog humanitarnog prava koji sadrže pravila kojim se štite djeca u oružanom sukobu. Tu su i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948, Konvencija o pravima djeteta iz 1989, zatim Statut Stalnog međunarodnog krivičnog suda, Otava povelja i mnogi drugi dokumenti. Djeca su tim konvencijama zaštićena i kao osobe koje ne učestvuju u neprijateljstvima. Djeca uživaju svaku opću zaštitu namijenjenu svakom civilnom licu, kao i specijalnu zaštitu, jer čine posebnu ranjivu grupu. Opća zaštita podrazumijeva odnos prema djeci na human način. Moraju biti poštovani njihovi životi, fizički i psihički integritet. Na djecu kao i druge civile zabranjen je napad. Specijalna zaštita podrazumijeva zabranu svakog oblika napastvovanja, a sukobljene strane će osigurati staranje i pomoć djeci koja im je potrebna. Međutim, sva prava djece u Srebrenici, kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini na najgrublji način su prekršena i zanemarena.

Bez obzira na sve ove akte, rezolucije, konvencije, sporazume itd., sve vrijeme do potpunog zauzimanja Srebrenice jula 1995. vršeni su različiti oblici zločina i genocid izvršen nad djecom u tom području. Agresor je u toku jedne sedmice u julu 1995. ubio na brutalan način preko 8. 000 Bošnjaka od 14 do 74 godine, gdje je oko 800 djece do 18 godina, zakopao na stotine živih osoba, odvajao djecu od njihovih roditelja i ubijao ih pred njihovim očima, silovao djevojčice, djevojke, deportovao oko 30.000 ljudi, uglavnom žena i djece, natjerao djeda da pojede jetru svom unuku i mnogi drugi stravični primjeri.¹ Sudac Riad iz Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju govori o sudbini koja je zadesila kolonu koja je krenula prema Tuzli 11. jula 1995, gdje jedan očevidac opisuje “kako je više od 100 zarobljenih muslimanskih muškaraca, žena i djece jedna grupa srpskih vojnika polako noževima klala. Djecu su klali pred očima majki...”² Pored fizičkog ubijanja djece, težak oblik obuhvata i psihičko stradanje. Ovakva psihička stradanja ostavljaju trajne posljedice na život djeteta, proizvode stres, depresiju, koja za posledicu ima poremećaj ličnosti, slabost koncentracije i opću slabost organizma, glavobolje. Sve ove posljedice agresije prisutne su i danas, i predstavljaju veliki problem sa kojim se Bosna i Hercegovina mora nositi. Jedan od načina su i utvrđivanje istine i pravde, koje su spore, a nažalost, ti ljudi moraju i dalje živjeti sa ovim problemima.

---

¹ Smail Čekić, Pokolj u Srebrenici jula 1995. *Srebrenica, 1995, Knjiga I*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 1998, 23.

² Bianca Yagger, Optužujem-izdaja Srebrenice. *Srebrenica, 1995, Knjiga I*, Sarajevo: 1998, 79-83.

Broj ubijenih i kratkoća likvidacije govore o tome da je u pripremi i izvršenju zločina učestvovalo veoma mnogo organizovanih i discipliniranih izvršilaca, zapravo cijeli politički, upravni, policijski i vojni potencijal velikosrpskih snaga.

Srebrenica do jula 1995.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, općina broji 36.666 stanovnika. Sam grad imao je oko 7.000. Od tog broja Bošnjaka je 75%, Srba 23%, 2% Jugoslavena i ostalih.³ U aprilu 1992. Srebrenica je pala u srpske ruke. Međutim, ubrzo nakon toga srpske snage su otjerane od lokalnih bosanskih odbrambenih snaga. U gradu i njegovoj široj okolini 1992. godine bilo je oko 60.000 ljudi zajedno sa izbjeglicama. Oko Srebrenice nalazile su se srpske snage, pa je stanovništvo Srebrenice bilo odsječeno od ostatka svijeta i držano kao taoci.⁴

Od 11. decembra 1992. srpske snage nisu dopustile prolaz ni jednoj humanitarnoj pomoći.⁵ Dana 12. aprila najmanje 56 ljudi je ubijeno i 106 ranjeno granatiranjem Srebrenice. U ovom trenutku Savjet sigurnosti usvojio je Rezoluciju br. 819 od 16. aprila 1993, kojom se zahtijeva “da sve strane tretiraju Srebrenicu i njenu okolinu kao sigurno područje koje će biti slobodno od svakog napada ili drugih neprijateljskih radnji”. Dana 18. aprila 1993. potpisan je Sporazum o “demilitarizaciji” Srebrenice.⁶ Sporazum je uključivao potpuni prestanak vatre na području Srebrenice, raspoređivanje vojnika UNPROFOR-a, otvaranje vazdušnog koridora za evakuaciju teško ranjenih i bolesnih ljudi do Tuzle, a nijedna strana neće sputavati slobodu kretanja; demilitarizacija treba nastupiti u roku od 72 sata od dolaska snaga UNPROFOR-a i sve oružje koje se nalazi unutar grada treba predati UNPROFOR-u, dozvoliti nastavak dopreme humanitarne pomoći u Srebrenicu, te razmjenu zatvorenika, mrtvih i ranjenih, po principu “svi za sve” pod kontrolom ICRC-a.⁷ U isto vrijeme, postaju učestalije provokacije srpskih snaga, dok je demilitarizovano uglavnom muslimansko stanovništvo.

Nakon što je Srebrenica Rezolucijom 819 proglašena sigurnom zonom pod zaštitom UN-a na to područje se iz susjednih općina koje su zauzele srpske snage doselilo nekoliko desetina hiljada civila. Među ovim izbjeglicama je bio najveći broj

---

³ *Srebrenica, 1995, Knjiga 2.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 1999, 25-26.

⁴ Tilman Zülch, *Srebrenica, 1995, Knjiga I*, 27.

⁵ *Srebrenica, 1995, Knjiga 2*, 23.

⁶ *Isto*, 25.

⁷ *Isto*, 25-26.

žena i djece, jer su se vojno sposobna lica preko šuma prebacivala ka slobodnoj teritoriji. Jedan dio ovih izbjeglica UNHCR je prebacio za Tuzlu, ali je ipak u enklavi ostalo oko 42.000 ljudi.⁸ Sve vrijeme do zauzimanja tog kraja u julu 1995. protiv tamošnjeg, potpuno izoliranog bošnjačkog stanovništva vođeni su specijalni oblici rata i genocidnog uništenja kao što su uskraćivanje vode, struje, ometanje i zabrana dostave humanitarne pomoći, lijekova, energenata i svega onoga što je u biološko-egzistencijalnom smislu neophodno za preživljavanje. Takva situacija je po Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida jedan od elemenata genocida (“nametanje grupi teških životnih uvjeta sračunatih na to da dovedu do njenog potpunog ili djelomičnog fizičkog uništenja”).⁹ Količina hrane koju je UNHCR dopremao na ovo područje iznosila je 220 grama po stanovniku dnevno.¹⁰ U sigurnoj zoni UN Srebrenica na dan 8. novembra 1993. bilo je 11.193 djece mlađe od 18 godina.¹¹

Život u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica prema mnogim izvještajima sa terena najviše je ličio na svojevrsan logor u kome su najviše patila djeca. Elementarne životne potrebe za hranom, smještajem i higijenom u demilitarizovanoj zoni Srebrenice nisu se poštivale. To je bio san za njene stanovnike, posebno za djecu, koja su najviše pogođena. Minimalna količina hrane koja je stizala u Srebrenicu nije ni izbliza odgovarala potrebama ljudskog organizma za normalno funkcioniranje, a pogotovo za djecu, koja su se nalazila u fazi razvoja. Neadekvatna zdravstvena zaštita, nedostatak lijekova i loši higijenski uvjeti u stambenim objektima rezultirali su pojavom različitih bolesti, zbog kojih su djeca često umirala ili su preživjela sa teškim posljedicama. Humanitarna i zdravstvena situacija bila je katastrofalna; učestalo je granatiranje manjih sela od strane srpskih snaga, hiljade ljudi su bile bez krova nad glavom, zatim 90% ljudi je pothranjeno i nedostajali su lijekovi. Povećan je broj abortusa, zaraznih bolesti i samoubistava, a psihička situacija stanovništva bila je veoma teška. Dana 6. jula 1995. trinaest osoba je umrlo od gladi i pedeset osoba od tuberkuloze.¹²

Ako govorimo o problemu u mentalnom razvoju djece, treba navesti podatke da su djeca primorana na brzo odrastanje zbog potrebe da se sami bore za život u potrazi za hranom. Dječije igre i radosti zamijenjene su skupljanjem drva za ogrjev, potra-

---

⁸ Tilman Cilh (Tilman Zülch), *Zločin genocida u Srebrenici. Srebrenica 1*, Sarajevo: 1998, 27.

⁹ *Info*, Univerzitetski informativni glasnik, specijalno izdanje. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, juli 2009, 13.

¹⁰ Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*. Sarajevo: 2008, 84.

¹¹ AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica, broj: 384/93, 1-2.

¹² T. Zülch, *Zločin genocida u Srebrenici. Srebrenica, 1995, knjiga 1*, 29.

gom za hranom i donošenjem vode sa obližnjih izvora za ličnu higijenu. Veliki broj djece ostao je bez očeva, koji su ubijeni. Tako su dječaci sa napunjenih desetak godina na neki način morali brinuti o porodici i mlađoj braći i sestrama. Ako govorimo o dječijoj mladosti, onda se može konstatovati da je ona za djecu na ovom prostoru zauvijek izgubljena sa trajnim i nesagledivim posljedicama. Psihološke rane ove nedužne djece ostat će neizbrisive i nikad dovoljno istražene. Četiri godine agresije za djecu koja su bila tog uzrasta veliki su gubitak u njihovom obrazovanju i daljem školovanju, jer je bilo nemoguće da se školovanje adekvatno organizuje u Srebrenici. Općinski organi vlasti u Srebrenici su pored svih teškoća i problema organizovali nastavu koliko je to bilo moguće. Odvijanje nastave ponudilo je dodatni osjećaj normalnog života djeci i odraslima, ponudile su snagu i vjeru da je moguće preživjeti nemoguće uvjete, glad, žeđ, bolesti, ranjavanje, umiranje. Na površini oko 150 kvadratnih kilometara bilo je smješteno oko 45.000 stanovnika, a o njihovom zdravlju brinulo je 5 ljekara. Osnovnu školu pohađalo je 5.385 učenika, a srednju školu oko 1.025, te zbog nedovoljnog broja nastavnog osoblja nastavu su držali studenti.¹³ Od 9. maja 1993. do 20. septembra 1994. na prostoru demilitarizovane zone Srebrenica ubijeno je 46 ljudi, 39 nestalo i 85 ranjeno.¹⁴ Na širem području općine spaljeno je 81 selo, porušeno i spaljeno 27 džamija i drugih vjerskih objekata, raseljeno oko 22.000 ljudi, ubijeno i nestalo preko 3.000, ranjeno 1820 ljudi, 912 je djece bez jednog ili oba roditelja.¹⁵

Slika iz centra Srebrenice, gdje za vozilima snaga UN-a trči kolona djece da bi rijetki od njih ugrabili bombonu koju im bacaju vojnici UN-a najbolja je slika životnih uvjeta, srebreničkih mališana. Zato i ne čudi podatak da su djeca UNPROFOR-ove vojnike zvali “bombon-čike”. A da nisu svi bili darežljivi u dijeljenju slatkiša, govori podatak da su neki mamili djecu čokoladama i bombonama, i kad dijete priđe da uzme slatkiš, UNPROFOR-ov vojnik bi ga gazio nogom. Neki od ovih vojnika koristili su djecu kao mamac za otkrivanje mina ucjenjujući ih slatkišima.¹⁶

Sve ove činjenice su uvod u nešto što će uslijediti nedugo kasnije, a najveće razmjere će postići jula 1995. godine.

---

¹³ AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica broj 142/94 od 15. 8. 1994. godine, 1-2.

¹⁴ AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica broj 22/94 od 27. 4. 1994. godine, 1.

¹⁵ AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica broj 22/94 od 27. 4. 1994. godine, 3.

¹⁶ Iskaz ratnog komandanta mr. Velida Šabića.

Pripreme za genocid

Srpske snage su iskoristile primopredaju zaštite sigurne zone UN-a Srebrenica između Kanadskog i Holandskog bataljona, koja je obavljena 1. januara 1995. Tada srpske snage upadaju u enklavu i popravljaju svoj strateški položaj. Zauzimaju povoljne pozicije u zapadnom dijelu enklave i vrše pripreme za borbena djelovanja koja su izvršili u julu 1995. Na sastanku generala Mladića i komandanta UNPROFOR-a 7. marta 1995. Mladić je izjavio da je nezadovoljan režimom sigurnih zona i da će možda preduzeti vojne akcije na istočne enklave, te ukoliko se dogode, garantovat će sigurnost bošnjačkoj populaciji u tom području.¹⁷ Stvarne namjere u vezi sa enklavama u istočnoj Bosni Karadžić je predočio u jednoj direktivi u martu 1995. Izdao je naređenje VRS kako da provodi strategiju definitivnog oslobađanja Podrinja, gdje je trebalo “svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.”¹⁸ VRS, navodi se u direktivi, trebala je “što pre izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe”. Ovo naređenje je uslijedilo dan nakon sastanka komandanta UNPROFOR-a i generala Mladića i u vrijeme kad se u UN-u raspravlja kako da se završi agresija, te nađe rješenje za enklave u istočnoj Bosni.¹⁹ Četiri dana ranije, 4. marta, na Jahorini su sadržaj direktive temeljito razmotrili vojni i politički vrh Republike Srpske i Savezne republike Jugoslavije, pri čemu je posebna pažnja posvećena Podrinju.²⁰

Da bi popravili svoje pregovaračke pozicije, Srbi su veoma često obustavljali svoje konvoje koji su trebali ući u Srebrenicu, tako da je Radovan Karadžić naredio sljedeće:

“Preko nadležnih državnih i vojnih organa, zaduženih za rad sa UNHCR-om i humanitarnim organizacijama, planskim i nenametljivim retroaktivnim odobravanjem zahtjeva, smanjiti i ograničiti logističku podršku snaga UNPROFOR-a u enklavama i dotur materijalnih sredstava muslimanskom življu, i učiniti ga ovisnim od naše dobre volje, a istovremeno izbeći osudu međunarodne zajednice i svetskog javnog mnjenja”.²¹

---

¹⁷ *Srebrenica 1995, knjiga 3*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2000, 107.

¹⁸ AIIZ, Vrhovna komanda OS Republike Srpske, dt.br. 2/2-11, 8. marta 1995. Komandi 1. i 2. KK i drugima. ICTY, Predmet “Radislav Krstić”, br. IT-98-33-T, Presuda, paragraf 28.

¹⁹ V. Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, 100.

²⁰ *Info*, 14.

²¹ AIIZ, Vrhovna komanda OS Republike Srpske, dt.br. 2/2-11, 8. marta 1995. Komandi 1. i 2. KK i drugima.

Humanitarna situacija u sigurnoj zoni Srebrenica se pogoršavala. Konvoji sa humanitarnom pomoći bili su jako rijetki, te su i snage UN-a bile prisiljene od siromašnih stanovnika kupovati neke namirnice. Enklavom je zavladao strah i panika. Neki muškarci već odranije pokušavaju pronaći spas bježeći preko šuma ka Tuzli. Međutim, srpske snage su kontrolisale sve puteve za prolazak, te su zarobljavale i ubijale te ljude. Na taj način je likvidirano na stotine. VRS (Vojska Republike Srpske) je počela zarobljavati i vojnike UNPROFOR-a i budući da snage UN-a nisu adekvatno odgovorile na ta zarobljavanja i napade, VRS-u je dato zeleno svjetlo da nastavi vršiti genocid i da ih za to neće niko kazniti. Da je sudbina Bošnjaka od tada bila u rukama VRS, potvrđuje i izjava francuskog generala Žanvijea, vrhovnog komandanta snaga UN-a za bivšu Jugoslaviju, nakon sastanka sa Mladićem u hotelu "Vidikovac" u Zvorniku 4. juna 1995. Rekao je: "Ono što će biti najprihvatljivije za Srbe jeste da se enklave napuste".²²

Početak jula 1995. Komanda Drinskog korpusa preduzima neposredne pripreme za vojnu operaciju protiv sigurne zone UN-a Srebrenica pod nazivom "Krivaja-95".²³

Srebrenica od 6. jula do 10. jula 1995.

Vojska Republike Srpske je 6. jula 1995. počela iz svog raspoloživog arsenala granatirati demilitarizovano područje, te nedugo poslije toga krenula i sa pješadijskim napadom. Snage Holandskog bataljona nisu reagovala, a 8. jula 1995. VRS zarobljava i oklopni transporter sa holandskom posadom. Napadi se nastavljaju, a Radovan Karadžić naređuje zauzimanje Srebrenice. Nakon što su zauzeta sela Pusmulići i Ljubisavići, u samom gradu je zavladao panično i teško stanje. Veliki broj ljudi je tijekom ovih napada od strane VRS ranjen i ubijen. Radovan Karadžić izdaje naređenje Miroslavu Deronjiću: "Miroslave, to sve treba pobiti. Princip zapadna Slavonija".²⁴ Poslije zauzimanja naselja Bojne i paljenja stambenih objekata od strane VRS, stanovnici Srebrenice napuštaju svoje stanove i bježe prema bolnici i zgradi PTT-a, gdje su se nalazili posmatrači UN-a. Stanovnici Srebrenice nisu uspjeli spri-

---

²² B. Jagger, Optužujem-izdaja Srebrenice. *Srebrenica, 1995, knjiga 1*, 84.

²³ U Presudi Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007, str. 149. navodi se sljedeće: "Pretno vijeće je uvjeren da su sva kriminalna djela koja su počinile snage bosanskih Srba predstavljala dio jednog jedinstvenog plana da se izvrši genocid nad bosanskim muslimanima u Srebrenici, što se vidi i u dokumentu "Operacija Krivaja 95", čiji je krajnji cilj bio da se uništi enklava, a prema tome, i zajednica bosanskih Muslimana koja tamo živi". (Blagojević, IZ-02-60-T, Presuda, 17. januar 2005, paragraf 674)

²⁴ ICTY, Predmet "Miroslav Deronjić", br. IT-02-61, Izjava svjedoka, 53.

ječiti ulazak VRS u grad, prije svega zbog nedostatka naoružanja (demilitarizacijom je razoružano muslimansko stanovništvo), nepostojanja vojne organizacije, obećanja snaga UNPROFOR-a da će ih oni zaštititi, te nepovoljnih pozicija od prije, kada su snage VRS zauzele okolna područja Kamenicu, Cersku, Konjević-Polje i veći dio slobodne teritorije na području Srebrenice. Neznatna odbrana stanovnika Srebrenice brzo je odbijena od strane VRS, te srpske snage izbijaju na brdo Bojna, 300 metara od centra Srebrenice. Dana 10. jula 1995. dogodio se pravi egzodus. U Srebrenici su se našle izbjeglice iz svih okolnih zauzetih sela, te se cjelokupno stanovništvo moralo povući ka Potočarima i drugim mjestima. Komandant Holanskog bataljona potpukovnik Karemans obećavao je vojnu intervenciju NATO-a na srpske položaje i povlačenje na polazne položaje. Naravno, to se nije dogodilo, a branioци Srebrenice više nisu imali nikakvih izgleda za odbranu grada. Prema razgovoru između majora Simića i Slaviše Zebe,²⁵ VRS je već 10.7.1995. bila kod ulaza u sam grad.

11. juli 1995.

Dana 11. jula 1995. u 13 sati Srebrenica je bila u rukama VRS. Vojsci RS niko nije pružao otpor. Većina stanovništva se povukla u Potočare, dok je u gradu ostalo svega nekoliko stotina osoba. Kolone ljudi iz svih pravaca bježe prema Potočarima, glavnoj bazi UNPROFOR-a. U Potočarima, u krugu fabrike, smjestilo se između 20.000 i 25.000 ljudi. Jedan dio ljudi presijeca ogradu te sklonište traži u skladištima tvornice, dok su se ostali zadržali oko baze – u halama tvornice i poljima. Te izbjeglice VRS granatira i pali kuće, snajperisti gađaju, pa je bio izvjestan broj ubijenih i ranjenih. Djeca, žene i starci uglavnom su potražili spas u Potočarima, dok je bio i jedan određeni broj vojno sposobnih muškaraca nenaoružanih (između 1.000 i 2.000).²⁶ Među njima je bilo i tridesetak gluhoonijemih osoba, među kojima i gluhoonijema djeca, i uglavnom su svi likvidirani u narednim danima.²⁷ Uvjeti su bili nesnosni, a situacija haotična. Gladni i žedni, uspaničeni i prestrašeni. Bez lijekova i hrane, bez sanitetskih čvorova, a julske vrućine su bile nepodnošljive.

Jedan broj stanovnika Srebrenice (između 10.000 i 15.000), među kojima ima žena i djece, okuplja se u Šušnjarima i organizuje bijeg šumama, dijelom miniranim teritorijem i srpskim linijama ka Tuzli (udaljena oko 50 km), pretpostavljajući šta im se može desiti i ne želeći da dospiju u ruke VRS. Vojska Republike Srpske i MUP

---

²⁵ AIIZ, ARBiH, RI frekvencija: 785.000 mHz, kanal 9, vrijeme 12.50, učesnici major Simić i Slaviša Zebo, od 10.7.1995.

²⁶ ICTY, Predmet “Momir Nikolić”, br. IT-02-60-PT, Izjava o činjenicama i prihvatanje krivic, p. 16362.

²⁷ V. Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, 100.

Republike Srpske iz raznih pravaca granatiraju tu izbjegličku kolonu. Od samog polaska kolone napadani su artiljerijom, oruđima i borbenim sistemima velikih kalibara. Na jednoj njivi pronađeno je oko stotinu osoba.²⁸ Srpske vojne i policijske snage, uključujući i jedinice iz Srbije i “Republike Srpske Krajine”, 12. i 13. jula 1995. po kratkom postupku na raznim mjestima oko baze UN-a u Potočarima likvidirale su brojne muškarce bošnjačke nacionalnosti, kao i određen broj žena i djece.²⁹

Zlodjela 12. i 13. jula 1995.

Vojnici RS ušli su u Potočare i nekoliko vojnika ušlo je u tvornicu da provjere ima li naoružanih osoba. Vojska je stigla sa četrdeset do pedeset vozila, uključujući manje i veće kamione i mala vojna vozila. Sa njima je stigao i Mladić. Jedna od njegovih izjava tog dana pred TV kamerama bila je: “Ne bojte se. Samo polako, polako. Neka žene i djeca idu prvi. Doći će mnogo autobusa. Prebacit ćemo vas u Kladanj. Odatle ćete preći na teritoriju pod kontrolom Alijinih snaga. Samo bez panike. Neka prvo pođu žene i djeca. Pazite da se ne izgubi ni jedno dijete, ne bojte se. Niko vas neće povrediti.” Nakon izjave za štampu i odlaska kamera, otpočeo je progon oko 20.000 ljudi ispred vojne baze Holandskog bataljona. Trupe VRS smjesta odvajaju muškarce između 14 i 65 godina, kao i mnoge starije. Ti muškarci su kasnije na različitim lokacijama pogubljeni.³⁰

Dana 12. jula 1995. na vanrednoj sjednici Savjeta sigurnosti u New Yorku usvojena je rezolucija br. 1004 (1995), gdje se prema Poglavlju VII povelje traži da “snage bosanskih Srba smjesta prekinu ofanzivu i povuku se iz sigurne zone Srebrenice”.³¹ Naravno, to nikad nije ostvareno. U to vrijeme, kad je noć pala u Potočarima, “Bijela kuća” pred bazom Holandskog bataljona puni se Bošnjacima, dječacima i punoljetnim muškarcima, i otud ih trpaju u jedan hangar, gdje rijetki preživjeli svjedoci pričaju o izvlačenju muškaraca otud i udaranju tupim predmetima i ubijanju. Ranjenici koji su trebali biti prevezeni do Klادنja, kako svjedoci navode izvlačeni su iz autobusa i prisiljavani da pješake do Klادنja. Neki su ubrzo podlegli. Vojnici Holandskog bataljona također su izvijestili o odvođenju određenog broja muškaraca sporednim stazama, te kad su otišli na to mjesto, vidjeli su leševe. Svi ubijeni su na le-

---

²⁸ *Info*, 16.

²⁹ *Isto*, 15.

³⁰ *Srebrenica 1995, Knjiga 3*, 174-175.

³¹ *Isto*, 178.

đima u predjelu srca imali rane od metaka. Vojnici Holandskog bataljona vidjeli su i odvođenje muškaraca i dječaka u veliku fabriku, a nedugo zatim su se čuli rafali.³²

Procjenjuje se da je 12. jula 1995. odvojeno oko 1.000 muškaraca od 14 godina i pobijeno. Odvođeni su u zgradu “Elektrodistribucije”, te u mjesto Bratunac u Osnovnoj školi “Vuk Karadžić” i hangare Srednjoškolskog centra u Bratuncu. Popodne 12. jula u Potočarima je počelo odvajanje žena, djece i staraca u autobuse, kamione. Tu je vršena i dodatna selekcija. Ako bi ko od muške djece bio fizički napredniji, snage VRS su ga odvajale od majki i odvodile. Odvajani su i starci koji su bili boljeg fizičkog izgleda. Jedan je svjedok izjavio da je 12. jula oko 12 sati vidio jednog vojnika kako je nožem ubio dijete usred gomile prognanika.³³ Iz grupe u Potočarima odvajane su i djevojčice od 15 godina i odvođene su u Bratunac na strijeljanje. Mnoge od njih su prvo silovane.

Kako se smračilo, teror se pojačao. Krici, puščana paljba i drugi zastrašujući zvuci mogli su se čuti tokom cijele noći i niko nije mogao spavati. Vojnici su izvlačili ljude iz gomile i odvodili ih. Neki bi se vratili, a neki ne. Jedan svjedok je ispričao da su te noći odveli trojicu braće, od kojih je jedan bio tek dijete, dok su ostali bili adolescenti. Kada je majka dječaka krenula da ih traži, našla ih je zaklane.³⁴

Polja na kojima su vršene egzekucije obično su se nalazila na osami.

VRS dovodi odvojene muškarce u autobusima i zarobljene ljude koje su hvatali po šumama u pokušaju probijanja do Tuzle, kod nogometnog igrališta u Novoj Kasabi i jednoj poljani u Sandićima. Tu je bilo zatočeno između 1.000 i 4.000 ljudi.³⁵ Po zarobljavanju, neki su odmah i likvidirani. Jedna grupa se predala na poljani Sandići i druga sjeverno od Nove Kasabe na nogometnom igralištu. Sudbina te dvije grupe bila je stravična. Većina je odvedena u Bratunac, dok je stotinjak njih strpano u poljoprivredno skladište u Kravici i pobijeno granatama i paljbom iz laskog naoružanja. Osoblje UN-a pri posjeti Kravicama moglo je vidjeti kosu, krv i ljudsko tkivo zalijepljeno po zidovima ovog skladišta. Vidjeli su se tragovi granata i metaka. Druga grupa ljudi odvedena je na poljanu kod Kravice i ubijena duž obale rijeka, posvjedočio je preživjeli svjedok koji se sakrio ispod mrtvih tijela. U područje Cerske dovedena je u tri autobusa grupa zarobljenih Bošnjaka i strijeljano je najmanje 149 lica. Bili su starosti od 14 do 50 godina. Njih 147 bilo je u civilnoj odjeći. Imali su svezane ruke žicom preko leđa. Nekoliko desetina ubijeno je na putnoj komunikaciji Kravica – Milići. Procjene idu da je zarobljeno oko 6.000 Bošnjaka te da su srp-

---

³² *Isto*, 181-182.

³³ *Isto*, 184-186.

³⁴ *Isto*, 182-190.

³⁵ ICTY, Predmet “Radislav Krstić”, br. IT-98-33-T, Presuda, paragraf 171.

ske snage rasporedile te ljude u nekoliko grupa i tako ih likvidirali. Pristizali su autobusi i odvodili grupu po grupu na masovna pogubljenja. Radovan Karadžić je tražio od Miroslava Deronjića iz Bratunca podatke o broju zarobljenih. Deronjić je odgovorio da ima trenutno 2.000, na šta je Karadžić rekao da “sva roba mora biti smještena u magacine prije 12 sati sutra”.³⁶ Naravno, pod izrazom “sva roba” podrazumijevali su zarobljene Bošnjake.

Nakon naređenja generala Mladića na sastanku da se napravi spisak vojnosposobnih muškaraca u Potočarima, Holandski bataljon je napravio spisak od 239 muškaraca koji je predao VRS i zatim naredio ovim ljudima da napuste Potočare. Ti se ljudi više nikada nisu vratili, odvedeni su i ubijeni su od strane VRS. Na ovom spisku se nalaze dječaci do 18 godina, i to:

- petnaestogodišnji dječaci: Damir Jusić, Meho Hasanović, Mensur Musić;
- šesnaestogodišnji dječaci: Zildžija Begić, Samir Begić, Kadir Suljić, Behadil Hasanović, Meharis Gušić, Mihret Lolić, Suad Bektić, Dahmo Krdžić, Esad Mujić, Fikret Kiverić;
- sedamnaestogodišnji dječaci: Alić Elvis, Nuriya Smajlović, Senad Sirvić, Sabahudin Beganović, Sevdahet Salkić, Muhidin Duraković.

I do osamnaest godina su imali: Elvis Alić, Ahmo Jusić, Dževad Mujić, Admir Mujić, Nedžib Huremović, Tahir Bajramović, Abdulah Salihović. Svi oni su poslani u smrt, iako su molili snage UNPROFOR-a da ih ne predaju, svjesni činjenice šta im se može dogoditi ako padnu u ruke VRS.

Najteže je bilo odvajanje majki od njihove djece. Mnogim ženama otimali su djecu iz naručja i odvodili ih, tako da se više nikada nisu vidjeli. Svjedokinja u Sudu BiH Hajra Ćatić priča o odvajanju 14-godišnjeg dječaka, koga je majka pokušala sakriti u deku. Ali nije uspjela. Sina su joj oteli i odveli i više ga nikada nije vidjela. Munira Subašić kaže da su srpski vojnici rekli: “Vidite svoju djecu zadnji put, svi će biti pobijeni.”

Sedamnaestogodišnji dječak Dževad Hafizović rođen je u Zvorniku, živio je sa ocem, majkom i sestrom u Potočarima i svakodnevno je skoro bos pješačio do škole, a bio je među najboljim učenicima u razredu. Odlazeći u šumu, 11. jula rekao je majci: “Zar je stvarno došlo vrijeme da se razilazimo?” Poslije se više nikada nisu vidjeli. Njegova majka i sestra su se godinama nadale da je živ. Njihova nada nestala je juna 2004. kada su pronađeni Dževadovi posmrtni ostaci. Sedamnaestogodiš-

---

³⁶ AIIZ, ARBiH, frekvencija: 785.000 mHz, kanal 5, vrijeme 20.10, učesnici Deronjić i Karadžić preko posrednika, od 13.7.1995.

nji dječak Rijad Fejzić još nije identifikovan, posljednji put viđen je kad su ga srpski vojnici pokušali razdvojiti od majke, brutalno je udarajući. Blijed i u suzama, rekao je majci: “Mama, molim te, idi.” Huseinović Sadik imao je samo 13 godina kada je ubijen.³⁷

Analiza kose, krvi i ostataka eksplozivnih materijala napravljena je u skladištu Kravica. Jaki su dokazi da je ondje došlo do ubijanja. Na zidovima i podu zgrade vještaci su pronašli tragove hitaca, ostatke eksplozivnog materijala, metaka i čahura, kao i ostatke ljudske krvi, kostiju i tkiva. Forenzički dokazi koje je predočio tužilac upućuju na vezu između skladišta u Kravici, primarne masovne grobnice poznate kao “Glogova 2” i sekundarne grobnice poznate pod nazivom “Zeleni Jadar 5”.

Na spisku žrtava genocida nad stanovništvom sigurne zone UN-a Srebrenica u julu 1995, na kojem se nalazi poimenice 9.503 osobe,³⁸ stoje i:

- petogodišnja djevojčica Edina (Zijad) Mujić, rođena 1990. godine, ubijena 1995.
- četverogodišnja Emina (Nail) Vranjko, rođena 1991, ubijena 11.7.1995.
- trogodišnja Nesiba (Muharem) Alić, rođena 1992. ubijena 11.7.1995.
- Dječak Fahrudin (Jusuf) Smajlović imao je 12 godina, kao i Edin (Habib) Memić, Admir (Amir) Muminović. Remzudin (Hasib) Hasanović i Sadik (Omer) Husejnović imali su 13 godina kad su ubijeni. I mnogi drugi dječaci su ubijeni sa 11, 12, 13 godina i dalje. Jedan broj zarobljenih u Konjević-Polju uključujući i dječake, odvođe na Jahorinu i Trnovo, te ih kasnije ubijaju specijalne jedinice MUP-a Republike Srbije (Grupa *Škorpioni*) što je snimljeno TV-kamerom i plasirano diljem svijeta. Na snimku se vidi i ubijanje šesnaestogodišnjeg dječaka Azmira Alispahića (vidi *Prilog tekstu*).

14. juli 1995. (pokolj u Tišći, Grbavcima, Orahovcu, Pilici i Branjevu)

Iz Bratunca je tokom 14. jula 1995. prevezeno oko 2.000 do 2.500 muškaraca u oko trideset autobusa. Zatočeni su u sali Osnovne škole u Grbavcima. Otud su prevezeni na stratište u Orahovcu. Prethodno su im povezani oči. Egzekuciju je lično nadgledao Ratko Mladić. Pogubljeni su odmah zatrpavani u masovne grobnice. Kasnije će VRS te grobnice prekopati i prenijeti tijela na druge lokacije (“Lažeta 1” i “Lažeta 2”, a zatim još jednom ista tijela prenijeti na lokalitet zvani “Cesta za Hadžiće”).³⁹

---

³⁷ Tekstovi preuzeti sa postamenata u Spomen sobi u Potočarima.

³⁸ Iz Arhive Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

³⁹ ICTY, Predmet “Radislav Krstić”, br. IT-98-33-T, Presuda paragrafi 220, 221, 222; Predmet “Momir Nikolić”, br. IT-02-60-PT. Izjava o činjenicama i prihvatanje krivice.

Istog dana VRS iz Bratunca prevozi oko 1.500 do 2.000 zarobljenika do Petkovaca, žicom im veže ruke, tjeraju ih da izuju cipele i kamionima prevoze do brane Petkovci i tamo ih u grupama od 5 do 10 strijeljaju. U tim grupama nalazila su se i djeca. Dvojica zarobljenika su preživjela.⁴⁰

15. juli 1995. (nastavljaju se pokolji u Pilici i Branjevu)

Oko 11 h pukovnik Ljubo Beara upoznao je generala Krstića da ima oko 3.500 paketa (pritom misleći na zarobljene) koje mora razdijeliti, a nema rješenja. Kasnije će pukovnik Beara naći rješenje i organizovati strijeljanje svih 3.500 ljudi.⁴¹

Ostali dani pokolja

Strijeljanja su nastavljena. U Petkovcima, na vojnoj ekonomiji Branjevo došlo je i do potpunog zatvaranja prolaza koloni koja se probijala do Tuzle. Jedan određeni broj (oko 1.500) uspio je stići na slobodnu teritoriju, dok ostali to nisu uspjeli. Velika većina njih je zarobljena i odmah likvidirana, te su na licu mjesta zatrpavani u masovne grobnice. VRS je poduzela sve mjere da pobije što veći broj ljudi iz kolone, što je u velikoj mjeri i uspjela.

Dana 18. jula 1995. komandant Zvorničke brigade Vinko Pandurević naredio je da se zarobljeni ne privode, već na licu mjesta odmah ubijaju. Ubijanje je trajalo do 21. jula 1995. U tom periodu VRS je radila na pronalaženju Bošnjaka i ubijanju. VRS je vodila računa i o izvještavanju sa terena iz Srebrenice. Samo oni mediji za koje je dao pristanak Ratko Mladić mogli su izvještavati. Dana 19. i 20. jula 1995. nastavljeno je sa pronalascima i likvidacijama Bošnjaka.⁴² Vojna policija je 23. jula 1995. po naređenju generala Mladića likvidirala jedan broj ranjenika iz Srebrenice, koji su liječeni u Zvorniku.⁴³

*Optužnice i presude
vezane za događaje u Srebrenici, jula 1995.*

U uvodnom dijelu sam već spomenula najodgovornije zločince za genocid u Srebrenici. Ovdje ću istaći pojedince.

P.16357;p.16356.

⁴⁰ *Info*, 18.

⁴¹ AIIZ, ARBIH, RI, Dokumenti sa radio izviđanja, 200.

⁴² *Srebrenica 1995, knjiga 3*, 201-206.

⁴³ *Info*, 19.

Radislav Krstić osuđen je na 46 godina i proglašen je krivim za genocid, progon putem ubistava, okrutnog i nečovječnog postupanja, terorisanja civilnog stanovništva, prisilnog premještanja i uništavanja lične imovine civila bosanskih muslimana Bošnjaka, ubistva, kao i kršenje zakona i običaja ratovanja. Ovaj postupak dao je mnoge odgovore na pitanja i svjedoci koji su u ovom postupku svjedočili otkrili su mnoge detalje, šta se dešavalo u periodu od 10. do 19. jula 1995. Jedna svjedokinja govori o odvođenju njenog 14-godišnjeg sina: “[...] Iz lijeve kolone iskočio je jedan vojnik i obratio se mom djetetu. Rekao nam je da se sklonimo udesno, a mom sinu je kazao: ‘Mladiću, ti ćeš na lijevu stranu’. [...] Zgrabila sam ga za ruku [...] I onda sam ih molila, preklinjala sam ih: ‘Zašto ga odvodite? Rođen je 1981.’ No on je ponovio naređenje. A ja sam ga tako čvrsto držala, no on ga je zgrabio [...] I uhvatio je mog sina za ruku i odvuкао ga na lijevu stranu. A on se okrenuo i rekao mi: ‘Mama, možeš li mi ponijeti ovu torbu? Možeš li je, molim te, čuvati?’ [...] To je posljednji put da sam mu čula glas.” Akcija sprovođenja genocida u Srebrenici bila je dobro isplanirana i svako je imao određene zadatke.

Vinko Pandurević je rođen 1959. godine u bosanskom mjestu Sokolac. Kada je u Bosni i Hercegovini započeo oružani sukob, imenovan je za zapovjednika snaga VRS-a u Višegradu, koje su kasnije preimenovane u Prvu višegradsku brigadu lake pješadije. Od 12. decembra 1992. do novembra 1996. bio je zapovjednik Prve zborničke brigade lake pješadije (Zbornička brigada). Jedinice njegove brigade učestvovala su u samom zaposjedanju sigurne zone UN Srebrenica. Njegova brigada je kasnije učestvovala u borbama s kolonom bosanskih muslimana koja se povlačila iz sigurne zone UN-a ka Tuzli.⁴⁴ Tokom napada na sigurnu zonu UN-a Srebrenica i ubijanja i pogubljenja muškaraca bosanskih muslimana koja su uslijedila, Vinko Pandurević je u činu potpukovnika komandovao Zborničkom brigadom. Kao zapovjednik brigade bio je odgovoran za planiranje i rukovođenje aktivnostima svih potčinjenih formacija svoje brigade, u skladu s instrukcijama nadređene komande na nivou Korpusa. U izmijenjenoj optužnici, koja je podnesena 27. oktobra 1999. i oštećena 7. decembra 2001, navodi da su početkom jula 1995. jedinice Drinskog korpusa Armije bosanskih Srba (VRS) granatirale sigurnu zonu UN-a Srebrenicu i napale promatračke položaje Holandske jedinice Ujedinjenih naroda, koji su ondje bili smješteni. Snage VRS-a su zatim ušle u Srebrenicu. Do 18. jula 1995. te su snage istjerale ili ubile većinu stanovnika bosanskih muslimana u Srebreničkoj enklavi, i na taj način nastavile kampanju etničkog čišćenja, koja je započela u proljeće 1992. U junu 1997. unaprijeđen je u čin general-majora i do aprila 1998, kad je razriješen dužno-

---

⁴⁴ www.genocid.org

sti, bio je član Generalštaba VRS-a. Vinko Pandurević se tereti na osnovu lične krivične odgovornosti (član 7(1) Statuta) i/ili, alternativno, po odgovornosti nadređenog (član 7(3) Statuta) za: genocid (član 4 Statuta - genocid; ili, alternativno saučesništvo u genocidu), zločine protiv čovječnosti (član 5 Statuta- pogubljenje; ubistvo; progoni na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, deportacije ili, alternativno, prisilno odvođenje) i kršenje zakona i običaja ratovanja (član 3 - ubistvo).⁴⁵

Ljubiša Beara rođen je 14. jula 1939. u Sarajevu. U maju 1992. imenovan je za načelnika za bezbjednost Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (VRS). Bio je na toj dužnosti sve vrijeme na koje se odnosi Izmijenjena optužnica. Za vrijeme napada VRS-a na Srebreničku enklavu, te ubijanja i pogubljenja bosanskih muslimana koja su uslijedila, Ljubiša Beara je imao čin pukovnika i bio načelnik za bezbjednost Glavnog štaba VRS-a. Od 13. jula do 16. jula 1995. godine bio je prisutan na područjima Bratunca i Zvornika. Bio je zadužen za rukovođenje jedinicama Vojne policije Glavnog štaba i za predlaganje načina angažovanja Vojne policije. On je, na općem nivou, bio zadužen i za koordinaciju s organima MUP-a (Ministarstva unutrašnjih poslova) u zonama odgovornosti šest korpusa VRS-a. Ljubiša Beara bio je odgovoran i za zarobljene bosanske muslimane iz Srebrenice u periodu od 11. jula 1995. do 1. novembra 1995. godine.⁴⁶ U toku nekoliko dana nakon napada na Srebrenicu snage VRS-a su zarobile, pritvorile, po prijekom postupku pogubile i pokopale više od 7.000 muškaraca i mladića, bosanskih muslimana iz Srebreničke enklave, a bosanskomuslimanske žene i djecu Srebrenice prisilno premjestile van enklave. Optužnica navodi da je Ljubiša Beara počinio, planirao, poticao, naredio i na druge načine pomagao i podržavao planiranje, pripremu i izvršenje ovih zločina za koje je okrivljen.⁴⁷ Navodi se da je zajedno sa drugim starješinama i jedinicama VRS-a i MUP-a imenovanim u ovoj optužnici bio član i svjesni učesnik udruženog zločinačkog poduhvata, a zajednički cilj im je bio, između ostalog, da žene i djecu iz Srebreničke enklave prisilno premjeste u Kladanj, 12. jula i 13. jula 1995. Cilj im je, također, bio zarobiti, zatočiti, po prijekom postupku strijeljanjem pogubiti, pokopati i nanovo zakopati hiljade bosanskih muslimana, muškaraca i mladića od 16 do 60 godina iz Srebreničke enklave, u periodu od 12. jula 1995. do 19. jula 1995. ili približno do tog datuma. U optužnici se Ljubiša Beara tereti na osnovu individualne krivične odgovornosti (član 7 (1) Statuta) po:

---

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

- jednoj tački za genocid (član 4 Statuta - genocid; ili, alternativno, saučesništvo u genocidu),
- četiri tačke za zločine protiv čovječnosti (član 5 Statuta - istrebljenje; ubistvo ili progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi; nečocječna djelovanja (nasilno premještanje)
- jednoj tački za kršenje zakona i običaja ratovanja (član 3 Statuta – ubistvo).⁴⁸

Dražen Erdemović, rođen u Tuzli 1971. godine, od majke Hrvatice i oca Srbinna, optužen je za zločine protiv čovječnosti, jer je 16. jula 1995. sudjelovao u pokolju Bošnjaka u Srebrenici. Za vrijeme istrage i suđenja izražavao je žaljenje zbog zločina koji je počinio. Erdemović je objasnio kako je morao pucati, jer kada je prvi put to odbio, zapovjednik mu je zaprijetio smrću. Izrečena mu je kazna od deset godina zatvora, koja je nakon žalbe smanjena na pet, jer je Međunarodni sud priznao da je Erdemović bio pod ekstremnim pritiskom. Bio je svjedok tužitelja u slučajevima Krstić i Karadžić–Mladić. Danas je na slobodi i uživa status zaštićenog svjedoka. Iz teksta sa internet stranice *www.genocid.org*, gdje se opisuje jedan dan iz života Dražena Erdemovića, stoji: “Već je prošlo devet sati ujutro kada je Dražen Erdemović sa svojom jedinicom stigao na farmu Branjevo. Toga jutra, kada su ih pokupili iz baze u Vlasenici, nije im rečeno kakav ih zadatak očekuje. Zapovjednik Bruno Gojković nije baš bio razgovorljiv - za čitave vožnje autobusom nije svojim vojnicima rekao kamo idu. Zadaci njihovog Desetog protivdiverzantskog odreda Vojske Republike Srpske obično su bili jasni - izviđanje ili postavljanje eksploziva na neprijateljski teren, o čemu su uvijek bili unaprijed detaljno obaviješteni. Ali ovaj zadatak bio je obavijen velom tajne. Dražen je samo znao da sa sobom nose mnogo municije za pištolje i automatske puške. Nakon kraće vožnje iskrcali su se u blizini neke farme. Bila je to svinjogojska farma, ali sve su zgrade bile napuštene; nije bilo životinja niti ljudi, osim jednog stražara. Nekoliko je vojnika sjelo u sjenu velikog hrasta u dvorištu. Iako je bilo rano prijepodne, već je bilo vruće. Uskoro su na tu farmu počeli pristizati autobusi sa zarobljenicima. Kad je izašao prvi zarobljenik iz autobusa, Dražen je odmah znao o čemu se radi. Počelo je strijeljanje zarobljenika. Dok je otpijao jedan dugi gutljaj šljivovice, Dražen je krajičkom oka ugledao dječaka koji je izlazio iz autobusa. Oči mu nisu bile vezane i Dražen mu je vidio lice, iako je sebi obećao da zarobljenicima neće gledati u lice; to mu je otežavalo posao. Dečko je mogao imati nekih petnaest godina, možda i manje. Bio je go do pojasa i blijeda mu je koža bila izložena suncu. Pogledao je vojnike, zatim leševe u polju. Oči su mu bile sve veće, kao da nisu mogle upiti sve što su vidjele. Kada su zarobljenici kleknuli

---

⁴⁸ Isto.

ispred Voda, prije naredbe za pucanje, Dražen je začuo dječakov glas. ”Mama”, prošaptao je, ”mama!” Toga je dana Dražen čuo ljude kako mole za svoj život, odrasle muškarce koji su plakali poput djece, obećavali vojnicima novac, automobile, čak i kuće. Mnogi su psovali, neki su ječali. Ali ovaj dječak je zvao majku, kao što djeca obično čine kada se probude iz ružnog sna i žele osjetiti majčinu ruku na čelu”.

Ratko Mladić, koji još nije uhapšen i nalazi se u bjekstvu, optužen je na osnovu krivične i individualne odgovornosti i na osnovu krivične odgovornosti nadređenog po dvije tačke za genocid, sedam tačaka za zločine protiv čovječnosti i šest tačaka za kršenje zakona i običaja ratovanja.⁴⁹

Radovan Karadžić, uhapšen u Srbiji 21. jula 2008. tereti se na osnovu individualne krivične odgovornosti i krivične odgovornosti nadređenog po dvije tačke za genocid, pet tačaka za zločine protiv čovječnosti, tri tačke kršenja zakona i običaja ratovanja i jednoj tački za teške povrede odredaba Ženevske konvencije.⁵⁰

Prekopavanja grobnica

Forenzički dokazi pokazuju da su početkom jeseni 1995. godine srpske snage napravile značajan napor da se prikriju masovna pogubljenja tako što su premještali primarne grobnice u udaljene sekundarne grobnice. Forenzički dokazi također pokazuju da su u periodu od nekoliko sedmica u septembru i početkom oktobra 1995. godine srpske snage iskopale mnoge primarne grobnice i premjestile tijela u udaljene sekundarne grobnice.

Masovne grobnice se i dan-danas otkopavaju, a žrtve se sa počastima sahranjuju što daje osjećaj epiloga za porodice koje su izgubile svoje najmilije. Dana 27. juna 2005. godine američki Predstavnički dom je usvojio Rezoluciju i na taj način obilježio desetogodišnjicu genocida u Srebrenici. Rezolucija je višepartijska mjera kojom se obilježavao 11. juli 1995-2005. ili desetogodišnjica srebreničkog genocida, u kojem je preko 8.000 muškaraca i dječaka detaljno i metodično odvojeno od njihovih kćeri, majki, sestara i supruge i potom ubijeno od strane srpskih snaga, zakopano u masovne grobnice i onda prekopano u sekundarne grobnice kako bi se prikrilo zločin. Nažalost, pronađene su i tercijarne grobnice, što govori o kakvoj vrsti zločina i kakvim zločincima se ovdje radi.

---

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

Prilozi tekstu

*Priča o Azmiru Alispahiću**

Nepoznati dječak napisao je iz svoje perspektive priču o ubijanju Azmira Alispahića, 16-godišnjeg dječaka koji je izveden iz kamiona sa još pet osoba od strane Specijalne jedinice "Škorpioni". Snimak koji je dospio u javnost viđen je u cijelom svijetu.

"Posljednja Azmirova priča" 9.7.2006.

"Trucka kamion. Svaki kamenčić na putu osjetim na mnogobrojnim modricama po svome tijelu. Gledam u nebu krošnje drveća pored kojih prolazimo. Pokušavam disati duboko i udisati vazduh koji dolazi iz vana. Za trenutak mi se pomuti svijest. Vjerovatno, jer se ne sjećam kada sam posljednji put jeo. Misli usmjeravam u želudac. Tražim glad u sebi. Tražim čovjeka u meni. Nema ga. Samo strah koji raste i bol na modricama po tijelu. Ne usuđujem se gledati u dvojicu sa puškama. Za pogled oni me nagrađuju modricama. Pitam se zašto? Gledam u oči prijatelja pored mene. Još više se plašim. Nema ništa u njegovom pogledu osim molbe za život. Možda nas zato i udaraju, jer ih pogledom molimo. Možda se boje da se čovjek probudi u njima. Počinjem se tresti. Gledam niz svoje tijelo. Moje pantalone sašivene od padobranskog platna. Već su odavno izbljedjele. Noge mi podrhtavaju. Same odskaču od poda. Ne mogu ih kontrolisati. Pokušavam se smiriti jer me strah još udaraca. Ponovo gledam u zelene krošnje, koje se stapaju u plavetnilo neba. Taj djelić prirodne ravnoteže me smiruje. Ne mogu da udišem sparan vazduh pomiješan s mirisom znoja. Osjetim neugodan miris svoga znoja. Zamišljam mamu kako mi daje čistu bijelu majicu. Skoro da osjetim njenu svježinu. Čujem majčin osmijeh. Sretna je! Mora ovo završiti zbog nje.

Nisam ni osjetio da je kamion stao. Trebamo izaći. Ne mogu se potpuno dići na noge. Pužući izlazim vani. Tek sada osjetim da su žice na rukama previše stegnute. Boli me. Udišem punim plućima svježi planinski vazduh. Kao da će mi ga neko ukrasti. Pustio sam vjetar da mi prelazi preko lica. Zamišljam da je to nježna majčina ruka. Uplašio sam se čovjeka sa kamerom. Neće me valjda ismijavati i sramotiti pred kamerom. NE, samo to ne. Bolje

---

* Azmir Alispahić je šesnaestogodišnji sin srebreničke majke Nure Alispahić, a drugog sina Admira je izgubila na Tuzlanskoj kapiji iste godine, 25. maja 1995.

neka me ubiju. Daću im život, neka ga uzmu, ali ne dam im dostojanstvo. Ne bojim se više smrti, sada me strah za moje dostojanstvo.

Tjeraju nas da legnemo. Jedva to uspijevam. Vezanih ruku i sa bolom u nogama gubim ravnotežu. Psuju nam. Ako me nastave vrijeđati, skočit ću. Usprotiviću im se. Oni će me ubiti i biće mi lakše.

Ubijaju. Jednog po jednog. Ne smijem da gledam jer bojim se svoga bijesa i nezadovoljstva. Mučiće me za krivi pogled. Za protivljenje ko zna šta bi bilo. Ostali smo ja i prijatelj. Neće nas ubiti!? Brzo su mi riječi jednog od njih razbile tu misao. Doći će red i na nas, ali prvo moramo mrtve skloniti. Ne usuđujem se gledati u prijatelja dok prenosimo tijela. Ne želim to da radim. Neću da im udovoljim. Zato zamišljam sebe u školi. U mislima su mi lica školskih prijatelja. Majka me na kapiji dočekuje pitanjem kako je bilo u školi. Kako je to lijepo.

Uvreda i mrski glas me vraćaju u stvarnost. Okrenuli su me licem prema drveću. Sada ću se sastati sa bratom. Dočekaće me sa osmijehom. Radujem se tome. Možda se i smijem od radosti zbog susreta sa mrtvim bratom. Čekam svoju nagradu. Čekam svoj metak. Čujem cvrkut ptice. Cvrkuće najljepšu pjesmu. Obuzima me sreća. Umrijet ću uz cvrkut ptice, dostojanstveno. Mislim na mamu i porodicu. Vrijeme kao da ne teče. Odjednom, najljepši cvrkut pretvori se u najstrašniji prasak. Udahnuo sam toliko vazduha, pa me počeo gušiti. Gledam u zelene krošnje. Sada se najljepše stapaju u plavo nebo. Idealno. Trava i vjetar na mome licu pretvoriše se u majčinu ruku [...]”.

Navodim i jedan kratki odlomak iz knjige **“Prekinuto djetinjstvo”** grupe autora, knjige u kojoj 9 mladih ljudi, preživjelih mladih ljudi iz Srebrenice koji su tada bili djeca, pišu svoje autobiografske priče.

Nermina Sejdinović je napisala:

“Sretni su ljudi koji se mogu vratiti svom djetinjstvu i tom slikom sjećanja oživjeti neke trenutke. Neke trenutke koji će nas podsjetiti na nešto što je vezano za nas i što ostaje u nama. Moje je djetinjstvo ukradeno. U mom sjećanju nema lijepih slika i nema lijepih zvukova, sve je to rat uništio. [...] Ponekad se ne možemo sjetiti šta je bilo prije nekoliko dana, a u sjećanje dolaze davno prohujali dani djetinjstva. Tako i meni dolaze u sjećanje očeve riječi, ‘Ljubi vas babo, slušajte majku i vidimo se, ako Bog da, za koji dan.’ Ove riječi ostat će urezane u mom sjećanju do kraja života. Otišao je preko šume, vidjela sam mu oči pune suza i kako nestaje u dubini šume.

Krenuli smo prema autobusima koju su nas trebali prevesti na slobodnu teritoriju. Trojica vojnika stala su ispred nas i mome djedu, starcu koji je imao 65 godina, pokazali put prema 'bijeloj kući', u koju su odlazili svi muškarci. Osjetila sam na njemu da drhti. Prišao mi je, poljubio me u čelo posljednji put i otišao. S polaskom autobusa potekle su i suze koje se nisu mogle zaustaviti. Osjetila sam majčine dlanove na očima, ali i dan-danas nosim u očima sliku koju su pokušali prikriti majčini dlanovi, ali nisu uspjeli. Čovjek je ležao pored puta, glava mu je bila odvojena od ostatka tijela i bačena po strani, a od tijela je tekao potočić krvi i prelazio sredinom puta... Djeda više nikad nisam vidjela, a od prošle godine njegove su kosti pronašle svoj smiraj u Memorijalnom centru u Potočarima. Očevo obećanje da se vidimo za koji dan pretvorilo se u dvadeset jedan dan. Uspio je. Dvadeset prvi dan je prešao na slobodnu teritoriju i pronašao nas, nakon svega, lutajući šumom, hodajući po mrtvim tijelima, jedući gljive, jabuke i bukov list. Pamtim taj vrisak sreće i drhtaj u očevom zagrljaju [...]."

Nermina je ipak imala sretnije djetinjstvo od mnogih drugih Srebreničana. Njen otac je ipak preživio, što nije slučaj sa hiljadama druge djece. I Nermina je, hvala Bogu, preživjela, što također nije slučaj sa oko 800 druge djece tog jula mjeseca 1995. godine. Ali će Nermina nositi ružne slike iz svog djetinjstva cijeli svoj život.

Dječaku Azmiru Osmanoviću su razdvojili oca i brata, i nikada više nije vidio svog brata, a da tragedija bude veća, njegov drugi jedanaestogodišnji brat od posljedica ratnih trauma se ubio. Azmir u knjizi govori: "Posljedice rata odrazile su se uveliko na moje zdravstveno stanje, i psihičko i fizičko. Iako me za ovaj grad vežu najružnije uspomene, **odlučio sam da živim u njemu**".

Zaključak

Jula 1995. u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica počinjen je genocid, dobro smišljen, isplaniran, efikasno organizovan i izvršen. Ideološki i politički nosilac genocida bio je velikosrpski režim Slobodana Miloševića, a glavni izvršioc i bili Vojska (Savezne republike) Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Vlada Republike Srpske, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske i Vojska Republike Srpske.⁵² U Presudi Međunarodnog suda pravde Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore, 26. februara 2007, piše: "Nastojeći eliminirati dio bosanskih Muslimana, snage bosanskih Srba izvršile su genocid. Njihov je cilj bio uništenje četrdeset hiljada bosanskih mu-

---

⁵² *Info*, 19.

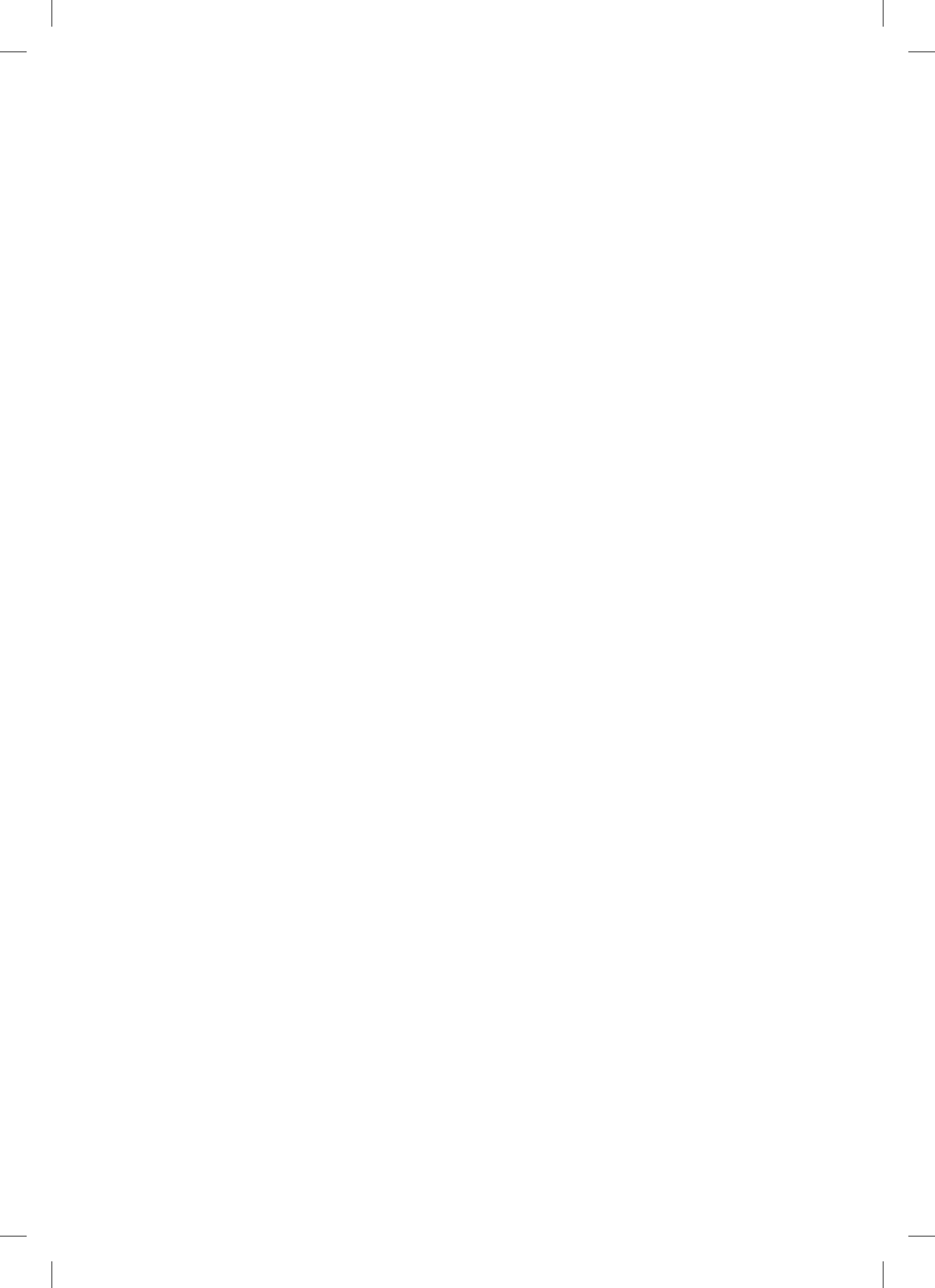
slimana koji su živjeli u Srebrenici. Oni su od svih muškaraca muslimana koji su bili zatvoreni, kako vojnika tako i civila, starih i mladih, oduzimali njihove osobne stvari i osobna dokumenta, te ih namjerno i metodično ubijali, isključivo po osnovi njihovih identiteta. I nad djecom jula 1995. u Srebrenici je počinjen genocid i prekršeni su svi akti Međunarodnog humanitarnog prava kao i ostale međunarodne konvencije o pravima djeteta”■

THE GENOCIDE OF CHILDREN IN THE UN SAFE HAVEN OF SREBRENICA, DURING JULY OF 1995

Zilha Mastalić-Košuta

Summary

During July 1995 in the safe haven of UN in Srebrenica genocide was committed, well planned, efficiently organized and executed. The ideological and political bearer of the genocide was the Great Serb regime of Slobodan Milošević, and the main executors were the Army of the (Federal Republic) Yugoslavia, Ministry of Internal Affairs of Republic of Serbia, the Serb Democrat Party of Bosnia and Herzegovina, the Government of Republic of Srpska, Ministry of Internal Affairs of Republic of Srpska, and the Army of the Republic of Srpska. The Ruling of the International Court of Justice in the case brought by Bosnia and Herzegovina against Serbia and Montenegro, delivered on 26 February 2007, states the following: "By seeking to eliminate a part of the Bosnian Muslims, the Bosnian Serb forces committed genocide. They targeted for extinction the forty thousand Bosnian Muslims living in Srebrenica, a group which was emblematic of the Bosnian Muslims in general. They stripped all the male Muslim prisoners, military and civilian, elderly and young, of their personal belongings and identification, and deliberately and methodically killed them solely on the basis of their identity." During July 1995 in Srebrenica genocide was also committed against children whereby all acts of International humanitarian right and other International conventions about the rights of the child were broken ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 32-05 (497.1 Brioni) “1977”
Historijska grada

KO ĆE NASLIJEDITI DŽEMALA BIJEDIĆA? RAZGOVOR CVIJETINA MIJATOVIĆA I EDVARDA KARDELJA NA BRIONIMA 27. JANUARA 1977. GODINE

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: U ovom radu se objavljuje razgovor što su ga 27. januara 1977. vodili Edvard Kardelj i Cvijetin Mijatović o nasljedniku Džemala Bijedića na dužnosti predsjednika Saveznog izvršnog vijeća. U uvodnom dijelu se ukazuje na ličnosti koje su obavljale tu dužnost od kraja Drugog svjetskog rata do 1977. godine (Josip Broz Tito, Petar Stambolić, Mika Špiljak, Mitja Ribičič, Džemal Bijedić), te ukratko ukazuje na okolnosti pod kojima su izabrani na tu dužnost. U nastavku se objavljuje sadržaj razgovora između Kardelja i Mijatovića, iz kojega se može vidjeti kakvi su se sve potezi vukli u pozadini oficijelne političke scene. Također se može vidjeti kakva je stvarna uloga najviših državnih institucija, kao što je Predsjedništvo SFRJ, ali i uloga pojedinih republičkih rukovodstava Saveza komunista, koja su donosila presudne odluke o kadrovskim pitanjima na jugoslavenskoj razini pred kraj Titove ere.

Ključne riječi: Jugoslavija, Jugoslavenska vlada, Edvard Kardelj, Cvijetin Mijatović, Džemal Bijedić.

Abstract: This paper publishes the conversation led on the 27th January 1977 between Edvard Kardelj and Cvijetin Mijatović about Džemal Bijedić's successor on the post of president of the Federal Executive Council. In the introduction the author discusses persons who have previously performed this duty from the end of the Second World War until 1977 (Josip Broz Tito, Petar Stambolić, Mika Špiljak, Mitja Ribičič, Džemal Bijedić), and briefly

reviews the circumstances under which they were elected to this office. Further on he publishes the content of the conversation between Kardelj and Mijatović, from which we can see all the moves that were carried out behind the official political scene. We can also see the genuine role played by the highest state institutions, such as the Presidency of the SFRY, but also the role of individual republican authorities of the League of Communists, which made crucial decisions about personnel issues on the Yugoslav level at the end of Tito's era.

Key words: Yugoslavia, Yugoslav government, Edvard Kardelj, Cvijetin Mijatović, Džemal Bijedić

Nakon tragične pogibije Džemala Bijedića 18. januara 1977. otvoreno je pitanje izbora novog jugoslavenskog premijera. Konsultacije su trajale tokom januara i februara, a završene su izborom Veselina Đuranovića, koji je bio šesti premijer socijalističke Jugoslavije.

Prvi premijer socijalističke Jugoslavije bio je Josip Broz Tito. On je prvo bio predsjednik ratne jugoslavenske vlade, koja je pod nazivom Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije ustanovljena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 30. novembra 1943. godine. Tito je bio i predsjednik Privremene narodne vlade, koja je funkcionirala od 7. marta 1945. do 31. januara 1946. godine. Ova je Vlada bila rezultat dogovora Tita i Šubašića i njome je prekinut dotadašnji paralelizam u postojanju jedne jugoslavenske vlade u izbjeglištvu i vlade pod partizanskim vodstvom u zemlji. Pored Tita kao predsjednika Vlade i ministra odbrane, u ovoj Vladi su bili još Milan Grol – potpredsjednik, Edvard Kardelj – potpredsjednik i ministar za Konstituantu, dr. Ivan Šubašić – ministar vanjskih poslova, dr. Josip Smodlaka, dr. Juraj Šutej – ministri bez portfelja, Vlada Zečević – ministar unutarnjih poslova i Frane Frol – ministar pravosuđa.

Nakon donošenja prvog Ustava Jugoslavije 31. januara 1946. formirana je 2. februara 1946. nova Vlada, čiji je predsjednik ponovo bio Josip Broz Tito. Uz poziciju predsjednika, Tito je i u ovoj Vladi obavljao i dužnost ministra narodne odbrane. Vladu su činili još dva potpredsjednika i 18 ministara. Prilikom prve reorganizacije u aprilu 1950. ova je Vlada umjesto 18 dobila 28 ministara, da bi u aprilu 1951. došlo do još jedne rekonstrukcije.

Ustavnim zakonom od 13. januara 1953. izvršene su izmjene u karakteru i sastavu Vlade. Naime, tim je zakonom uvedena funkcija predsjednika Republike, a umje-

sto Vlade FNRJ uvedeno je Savezno izvršno vijeće. Na temelju tog zakona Tito je 14. januara 1953. izabran istodobno i za predsjednika Republike i Saveznog izvršnog vijeća. Novo Savezno izvršno vijeće je brojalo 38 članova.

Nova reorganizacija Vlade izvršena je u aprilu 1958, kada su, pored 29 članova Saveznog izvršnog vijeća, u Kabinet ušli i predsjednici republičkih izvršnih vijeća. Tito je još uvijek obavljao dužnost predsjednika Republike i predsjednika Saveznog izvršnog vijeća.

Prema odredbama Ustava iz 1963, dužnost predsjednika Republike odvojena je od dužnosti predsjednika Saveznog izvršnog vijeća. Nakon što je Tito 30. juna 1963. po četvrti put izabran za predsjednika Republike, izabrano je i novo Savezno izvršno vijeće, prvo u kojemu on nije bio predsjednik. Tada je za drugog po redu premijera u historiji socijalističke Jugoslavije izabran Petar Stambolić, koji je tu dužnost obavljao do 17. maja 1967. godine.¹

Treći premijer po redu u historiji socijalističke Jugoslavije bio je Mika Špiljak, koji je tu dužnost obavljao od 17. maja 1967. do 17. maja 1969. godine.² Nakon toga je mandat preuzeo Mitja Ribičič (premijer od 17. maja 1969. do 30. jula 1971),³ a potom je na tu dužnost došao Džemal Bijedić.⁴

---

¹ Petar Stambolić rođen je 1912. u selu Brezova kod Ivanjice. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je sve vodeće funkcije: bio je savezni ministar poljoprivrede, potom politički sekretar CKSK Srbije 1948-1957, predsjednik Savezne skupštine (1957-1963), predsjednik SIV-a (1963-1967), zatim 1968. opet kratko vrijeme predsjednik CKSK Srbije. Kasnije je bio član Predsjedništva SFRJ. Umro je 2007. godine.

² Mika Špiljak rođen je 1916. u Sisku, a poslije Drugog svjetskog rata bio je jedno vrijeme sekretar Gradskog komiteta SK Hrvatske u Zagrebu, potom predsjednik Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske. S te dužnosti je 1967. postao predsjednik SIV-a. Kasnije je bio predsjednik Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije i predsjednik Predsjedništva SFRJ. Umro je u Zagrebu 2007. godine.

³ Mitja Ribičič rođen je u Trstu 1919, a poslije Drugog svjetskog rata bio je član Vlade SR Slovenije i zastupnik u Skupštini Slovenije i u Skupštini Jugoslavije. Nakon odlaska sa pozicije predsjednika SIV-a 1971. bio je član Predsjedništva SFRJ, a 1982-1983. bio je i predsjednik Saveza komunista Jugoslavije. Zbog sumnji da je kao pripadnik OZNE pred kraj Drugog svjetskog rata sudjelovao u masovnim ubojstvima u Sloveniji, Državno odvjetništvo Slovenije protiv njega je 2005. bilo podiglo optužnicu, koja je zbog nedostatka dokaza odbačena.

⁴ Džemal Bijedić rođen je 1917. u Mostaru. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je razne dužnosti u Mostaru, Sarajevu i Beogradu. Bio je predsjednik Skupštine SRBiH od 1967. do 1971, a od 1971. u dva je navrata bio predsjednik SIV-a. Poginuo je 1977. prilikom pada aviona u blizini Kreševa, u središnjoj Bosni.

Jedino je izbor Tita i Petra Stambolića prolazio bez većih političkih potresa, dok se svaki naredni izbor predsjednika vlade odvijao u atmosferi oštrih političkih debata između pojedinih republičkih elita. Nakon što je Mika Špiljak izgubio podršku hrvatskog političkog vodstva, krajem 1968. i početkom 1969. godine započele su oštre debate o tome ko će zauzeti poziciju predsjednika SIV-a. O tome se razgovaralo najprije na sjednicama Izvršnog biroa Saveza komunista Jugoslavije i zauzet je stav da se bira nova vlada, jer ova, na čelu sa Mikom Špiljkom kao predsjednikom i Kirom Gligorovim kao potpredsjednikom, očito nema podršku Hrvatske, a i nekih drugih republika. Tito je, kao predsjednik Republike, bio u obavezi konsultirati kandidate. Među kandidatima za mandatara odmah su se spominjali Stane Kavčič iz Slovenije i Mika Tripalo iz Hrvatske, ali je nakon niza političkih debata na tu poziciju izabran Mitja Ribičič. Krajem 1970. došlo je do ozbiljne krize u radu SIV-a, što se pokazalo na primjeru ostavke Nikole Miljanića, potpredsjednika SIV-a zaduženog za ekonomska pitanja zbog razilaženja sa Ribičičem i ostalim ministrima u vezi s devalvacijom dinara i ostalim mjerama stabilizacionog programa.⁵ Miljanića je na poziciji potpredsjednika SIV-a zamijenio dr. Jakov Sirotković, koji je tu dužnost obavljao i u Bijedićevoj vladi.⁶

Ribičičeva vlada ubrzo je izgubila podršku, pa su otvorene oštre političke debate o novom premijeru. Josip Broz Tito je pokušavao na tu poziciju dovesti Savku Dabčević-Kučar,⁷ Miku Tripala ili Marka Nikezića.⁸ Većina naučnika i tadašnjih političkih aktivista je saglasna u stavu da se iza Titova pokušaja da na poziciju pred-

---

⁵ AJ, CKSKJ (507), IV/126, Trideset sedma sjednica Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, 17. novembar 1970.

⁶ Dušan Dragosavac, *Zbivanja i svjedočenja* (razgovore vodio Stevo Ostojić). Zagreb: 1985, 40-46.

⁷ Savka Dabčević-Kučar piše da joj je u pauzi proširene sjednice Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ održane 17. maja 1971. u Karađorđevu Josip Broz ponudio mjesto mandatara: "U prvoj stanci prilazi mi, uzima me pod ruku, izdvaja iz skupine i vodi u vrt ispred zgrade u kojoj zasjedamo (...) Kad smo odmaknuli cvijetnom stazicom malo dalje od zgrade, tek toliko da nas niko ne može čuti, on mi, potpuno neočekivano kaže: kako bi mi predložio da ja prihvatim prazno mjesto predsjednika SIV-a! To mi djeluje kao bomba (...) Osjećam hoće me skloniti iz Hrvatske. Miko je već u Beograd, sad i ja! Brzo pribirem sve argumente koje mogu ponuditi, jer ne pada mi na pamet da to prihvatim. (...) Sad sam sigurna – želi me kratkim bezbolnim postupkom maknuti iz Hrvatske." Odbila je tu ponudu. (Savka Dabčević-Kučar, *1971: hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb: Interpublic, 621-622).

⁸ Tito je već tada nudio mandat i Nikeziću, mada je on malo prije toga došao na čelo Saveza komunista Srbije. Nikezić je tada imao 47 godina, "...ni mlad, ni star (...) a ipak njegov do-

sjednika SIV-a dovede nekoga od vodećih političkih lidera iz Srbije ili Hrvatske krije njegova namjera da oslabi republičke nacionalne pokrete pomjerajući ih u federalne institucije.⁹ Tripalo je nakon toga ipak ušao u Predsjedništvo SFRJ, ali je i dalje zadržao čvrstu vezu sa hrvatskim političkim rukovodstvom s kojim je koncem 1971. i uklonjen s političke scene.

Nakon dugih i često vrlo mučnih diskusija u raznim političkim forumima, Tito je 25. juna 1971. godine zvanično povjerio Džemalu Bijediću mandat za sastav novog Saveznog izvršnog vijeća.¹⁰

Nakon toga Bijedić je obavio niz konsultacija po svim republikama o sastavu Saveznog izvršnog vijeća. Konačno, na prvoj sjednici Predsjedništva SFRJ 29. jula 1971. podržan je raniji Titov prijedlog o Bijediću kao mandataru, a na zasjedanju Vijeća naroda i Društveno-političkom vijeću Savezne skupštine 30. jula Bijedić je održao nastupni govor i predložio novi sastav Vlade, što su oba vijeća Skupštine podržala. Bijedićeva vlada, sukladno Zakonu o SIV-u, brojala je 22 člana (po tri člana iz svake republike i po dva iz autonomnih pokrajina). Na sjednici Vijeća naroda Savezne skupštine 16. novembra 1971. Bijedić je predložio izmjene Zakona o SIV-u, kako bi se otvorila mogućnost da svaka republika umjesto tri predloži po četiri člana u SIV.¹¹ Na temelju prihvaćenih izmjena tog zakona, na zasjedanju Savezne skupštine 2. i 3. decembra 1971. Vlada je proširena sa šest novih članova.¹²

---

lazak simboliše promenu.” (“Portreti savremenika: Marko Nikezić. Za pravu meru”, *Borba*, 31. decembar 1968 – 1. i 2. januar 1969, str. 3).

⁹ Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.* S engleskog prevele Vesna Racković i Mirjana Valent, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009, 318; Američka CIA je početkom 1967. primjećivala da je Tito “...u partijske i državne republičke organe uveo veliki broj mladih ljudi, verovatno u nadi da će na taj način oslabiti partikularističke ideje (...) Mlađi ljudi koji pripadaju establišmentu i koji su vaspitavani u nezavisnoj Jugoslaviji po svojoj prilici će verovati da ekonomske i političke vrednosti jedinstvene federacije nadjačavaju emocionalnu privlačnost secesije. Ova strategija do sada, kako se čini, funkcionise.” (*Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983.* Priredio Momčilo Pavlović, Beograd, Službeni glasnik, 2009, 215). Pokazat će se da je Tito, koji je sredinom 1960-ih doista podmladio kadrove u republičkim strukturama Partije i države, početkom 1970-ih morao poduzeti sličan korak, samo znatno otvorenije smjenjujući dotadašnja rukovodstva koja su došla do pozicija republičkih moći sredinom 1960-ih godina.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije, Kabinet predsjednika Republike, Idejna strujanja (II-4a).

¹¹ “Džemal Bijedić: Zašto treba povećati sastav Vlade”, *Oslobođenje*, 17. novembra 1971, str. 5.

¹² “Novi članovi SIV-a”, *Oslobođenje*, 4. 12. 1971, str. 4.

Tokom 1972. naporavljene su nove izmjene u Vladi, kada je umjesto Mirka Tepavca u Vladu ušao Miloš Minić. Krajem 1972. formiran je novi Savezni sekretarijat za tržište i cijene,¹³ a početkom 1973. došlo je do još nekih manjih izmjena u sastavu Vlade.¹⁴

Nakon ovih rekonstrukcija u prvom mandatu, Bijedić je uspješno priveo kraju svoj prvi i sredinom 1974. od Josipa Broza dobio drugi mandat, koji je također dobio u uvjetima oštih debata u federaciji u vezi s novim ustavnim amandmanima i donošenjem novoga ustava. Očito naoružan iskustvom iz 1970. i 1971, kada se, nakon iskustva sa Mikom Špiljakom i Mitjom Ribičićem, koji su na funkciji predsjednika SIV-a bili po dvije godine, a i njih proveli u teškim polemikama sa republičkim vladajućim elitama, Tito je ovoga puta odlučio zaigrati “demokratski” i odmah na početku debata o novim saveznim funkcionerima jasno iznio svoj stav – Džemal Bijedić je njegov kandidat za predsjednika SIV-a, a imena ostalih članova Vlade prepušta Bijediću. Zapravo, kada su koncem 1973. pokrenute diskusije o novoj raspodjeli federalnih funkcija, jedino se nije raspravljalo o tri pozicije: poziciji predsjednika SIV-a, ministra odbrane i ministra vanjskih poslova. Na sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ 21. novembra 1973, na kojoj je otvorena diskusija o budućim kadrovskim rješenjima u federaciji, vispreni i Titu do krajnosti odani Stane Dolanc, koji je predsjedavao sjednicom, odmah je na početku kazao da je Titov prijedlog da Izvršni biro ima 12 članova sa pet sekretara, te da Džemal Bijedić i dalje ostane predsjednik SIV-a, Nikola Ljubičić sekretar za narodnu odbranu, a Miloš Minić sekretar za vanjske poslove, dok bi se o ostalim pozicijama moglo i dalje diskutirati.¹⁵

Nakon što je u krugu najviših partijskih krugova odlučeno o Bijediću kao novom/starom mandataru, slijedila je uobičajena procedura dobivanja suglasnosti svih republika, što je prošlo bez ikakvih primjedbi, nakon čega je Konferencija SSRN Bosne i Hercegovine na Titov prijedlog utvrdila ime Džemala Bijedića kao kandidata za mandatara Saveznog izvršnog vijeća. Formalno je Predsjedništvo SFRJ na sjednici od 4. marta 1974, na prijedlog J. B. Tita, a uz prethodno postignutu suglasnost svih republika i pokrajina, imenovalo Bijedića mandatarom,¹⁶ a Saveznu konferenci-

---

¹³ “SIV. Novi savezni sekretarijat”, *Oslobođenje*, 7. decembra 1972, str. 3.

¹⁴ “U saveznoj skupštini zasjedalo svih pet domova”, *Oslobođenje*, 8. marta 1973, str. 3.

¹⁵ AJ, CKSKJ, IV/230, Magnetofonske beleške sa sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, Beograd, 21. novembra 1973.

¹⁶ Odluka Predsjedništva SFRJ: Džemal Bijedić kandidat za predsjednika SIV-a.” *Oslobođenje*, 5. marta 1974, str. 1.

ju SSRN na sjednici 6. marta 1974. o tome je obavijestio Mitja Ribičič, nakon čega je prihvaćen taj prijedlog.¹⁷

Bijedić je u ekspozeu pred Saveznom skupštinom 17. maja 1974. govorio o programu Vlade i predložio njen sastav. Ovom je Vladom Bijedić predsjedavao do smrti u januaru 1977. godine.

Nakon Bijedićeve pogibije otvorile su se ponovo debate oko izbora novoga jugoslavenskog premijera. Bijedića je naslijedio Veselin Đuranović,¹⁸ ali se ni do ovoga izbora nije došlo lahko, jer su debate o tome bile prilično oštre. O tome svjedoči i razgovor što su ga desetak dana nakon Bijedićeve pogibije na Brionima vodili Cvijetin Mijatović i Edvard Kardelj. Radi se o dvije tada jako moćne političke ličnosti: obojica su bili članovi Predsjedništva SFRJ. Edvard Kardelj bio je jedan od najbližih saradnika Josipa Broza,¹⁹ a Cvijetin Mijatović tada jedan od najmoćnijih kadrova iz Bosne i Hercegovine.²⁰

Iz ovoga razgovora možemo vidjeti kakvi su se sve potezi vukli u pozadini oficijelne političke scene. Dva člana Predsjedništva sasvim legitimno razgovaraju o konsultacijama za izbor budućega mandataru Savezne vlade, ali vidimo i da svaki od njih ima svoje informatore koji ih obavještavaju o događajima kojima sami nisu mogli prisustvovati. Iz ovoga razgovora se, također, može vidjeti kakva je stvarna uloga

---

¹⁷ “Socijalistički Savez i predstojeći izbori.” *Oslobođenje*, 7. marta 1974, str. 3.

¹⁸ Veselin Đuranović rođen je 1925. u Danilovgradu. Prije dolaska na dužnost saveznog premijera obavljao je dužnost predsjednika CSSK Crne Gore (od 1968. do 1977). Poslije završetka mandata na poziciji saveznog premijera (1982) obavljao je dužnost predsjednika Predsjedništva SR Crne Gore (1982-1983). Bio je i predsjednik Predsjedništva SFRJ. Umro je 1997. godine.

¹⁹ Edvard Kardelj rođen je u Ljubljani 1910. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je dužnosti potpredsjednika Savezne vlade od 1945. do 1963, bio je od 1948. do 1953. i ministar vanjskih poslova, potom predsjednik Savezne skupštine i član Predsjedništva SFRJ. Umro je 1979. u Ljubljani.

²⁰ Cvijetin Mijatović rođen je 1913. u Loparama. Poslije Drugog svjetskog rata neprestano je obavljao visoke partijske, diplomatske i državničke dužnosti. Bio je politički sekretar, a kasnije i predsjednik CKSKBiH, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, član Predsjedništva i predsjednik Predsjedništva SFRJ. Jedno vrijeme je bio i ambasador SFRJ u Moskvi. Zbog izuzetno oštrog i protitoistički orijentiranoga govora na IV plenumu 1966. neki su ga smatrali “intelektualnim pretorijancem iz koncentričnih krugova Velikog vođe.” Ključna je politička ličnost koja je u drugoj polovici 1960-ih godina pokrenula proces skidanja hipoteke ustaštva sa hrvatskog stanovništva iz zapadne Hercegovine, a imao je i veliku ulogu u procesu afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta. Umro je 1993. u Beogradu.

najviših državnih institucija, kao što je Predsjedništvo SFRJ, ali i uloga pojedinih republičkih rukovodstava Saveza komunista, koja su, očito je, donosila presudne odluke o kadrovskim pitanjima na jugoslavenskoj razini pred kraj Titove ere.

Iz ovoga razgovora vidi se da je odmah nakon Bijedićeve pogibije Tito o budućem mandataru razgovarao sa Kardeljom, te da je među kandidatima za premijera Tito imao u vidu i Branka Mikulića. Možemo, također, vidjeti da je Tito računao i na nekoga iz Srbije, ali da je, ipak, prednost davana predstavnicima Crne Gore ili Makedonije, iz prostog razloga što iz tih republika do tada niko nije preuzimao dužnost saveznog premijera. Takvo je mišljenje zastupao i Kardelj, ali je Mijatović smatrao da bi svi, osim Bosne i Hercegovine, trebali imati priliku kandidirati svoje kadrove za tu dužnost. Prema Mijatovićevom mišljenju, Bosna i Hercegovina je već imala dva mandata, ali bi, ukoliko dođe do "velikog zatezanja" između ostalih republika, Bosna i Hercegovina mogla insistirati da njen kandidat ponovo zauzme premijersku poziciju do istaka mandata na koji je bio izabran Džemal Bijedić.

Iz razgovora, također, možemo vidjeti šta su Kardelj i Mijatović mislili o drugim mogućim kandidatima (Kiro Gligorov,²¹ Miloš Minić,²² Vidoje Žarković,²³ Veselin Đuranović, Vojo Srzentić, Dobroslav Čulafić, Aleksandar Grličkov²⁴). Zanimljivo je da je Mijatović tada nagovijestio i mogućnost aktiviranja ideje o "...stvaranju političkog centra zemlje, odnosno reorganizacija vrha, pa da onda taj vrh i kongres priprema, da i tu nema razloga čekati, pa ne moramo ni kongres čekati, jer ćemo izgubiti na vremenu, a ne znamo šta nas čeka." Mada nije posve jasno na šta je Mijatović mislio, ovo bi mogla biti potvrda teze da su u Jugoslaviji, počevši od 1975, uz

---

²¹ Kiro Gligorov rođen je 1917. u Štipu. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je niz dužnosti u Jugoslavenskoj federaciji. U nekoliko navrata bio je savezni ministar i potpredsjednik Vlade, a od 1974. do 1978. bio je predsjednik Savezne skupštine Jugoslavije. Izabran je 1991. za prvog predsjednika Republike Makedonije. Živi u Skoplju.

²² Miloš Minić rođen je 1914. u selu Preljini kod Čačka. Tokom 1950-ih i 1960-ih obavljao je dužnost predsjednika Vlade SR Srbije, a od 1972. do 1978. bio je jugoslavenski ministar vanjskih poslova. Umro je u Beogradu 2003. godine.

²³ Vidoje Žarković rođen je 1927. u selu Nedajno kod Plužina. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je niz dužnosti u Crnoj Gori. Od 1967. do 1969. bio je predsjednik Izvršnog vijeća SR Crne Gore, a od 1969. do 1974. bio je predsjednik Skupštine SR Crne Gore. Poslije toga obavljao je niz dužnosti u Savezu komunista u Beogradu i Podgorici. Umro je 2000. godine u Beogradu.

²⁴ Aleksandar Grličkov rođen je 1923. u Štipu. Profesor je Skopskog i Beogradskog univerziteta. Bio je član Izvršnog vijeća SR Makedonije i SIV-a, ali se više bavio teorijskim radom nego praktičnom politikom.

Tita ključne političke odluke donosila tzv. Četvorica koordinatora, što je u izvjesnoj mjeri marginaliziralo zvanične državne institucije.²⁵ Ali, za donošenje dalekosežnijih zaključaka to bi valjalo još detaljnije istražiti.

Kazat ćemo nešto o samoj bilješci. Ona se nalazi u ostavštini Cvijetina Mijatovića, koja se čuva u Arhivu Tuzlanskog kantona u Tuzli. Cvijetin Mijatović je tu bilješku sačinio odmah nakon razgovora sa Kardeljom. Rukopis je na nekoliko mjesta teško čitljiv, a mnoga su imena navođena ili samo inicijalima ili su jednostavno skraćena. Radi lakšeg razumijevanja mi smo načinili neke intervencije u tekstu, a te dopune smo stavili u uglaste zagrade.

Zabilješka

o dužem nevezanom razgovoru sa drugom Edvardom Kardeljom 27 – I – 77, na Brionima²⁶

Razgovor je vođen o dvije osnovne teme, uglavnom o pripremama budućih sjednica saveznog savjeta za međunarodne odnose i o konsultacijama koje treba obaviti i u kojima treba učestvovati i Predsjedništvo SFRJ za postizanje dogovora o novom predsjedniku SIV-a. Budući da je ovu drugu temu već u početku počeo i otvorio sâm Kardelj, to smo o njoj prvo i opširno razgovarali i razmijenili mišljenja.

Kardelj mi je rekao da ga je Dolanc obavijestio o dogovoru s drugom Titom kako da se vrše konsultacije i da su one u toku.²⁷ Rekao je da ga je Dolanc obavijestio da je V[idoje] Žarković već u subotu bio kod druga Tita po tome, a da on, Dolanc, o tome nije znao. K[ardelj] mi pri tom rekao da je on, još u četvrtak, pred sahranu druga Džema razgovarao sa drugom Titom (na njegovo traženje) o tom pitanju. K[ardelj] mi je, ukratko, iznio sušti-

---

²⁵ Tzv. Četvoricu koordinatora su, navodno, činili Stane Dolanc, Petar Stambolić, Džemal Bijedić i Kiro Gligorov (Pero Simić, *Tito: fenomen stoljeća. Prva politička biografija*, Zagreb, Večernji posebni proizvodi, 2009, 336).

²⁶ Mijatović dosljedno piše *Brijoni*, a ne *Brioni*.

²⁷ Stane Dolanc rođen je 1925. godine. Bio je član Predsjedništva CKSKJ i prvi sekretar Izvršnog biroa SKJ (1969-1979), član Savezne vlade i ministar unutrašnjih poslova (1982-1984) i član Predsjedništva SFRJ (1984-1988). Neki su ga smatrali jednim od najmoćnijih političara poslije Tita. Umro je 1999. u Ljubljani.

nu tog razgovora. Na T[itovo] pitanje šta on [Kardelj] misli kako doći, kakvim postupkom, do kandidata za predsjednika SIV-a i imali li predloga. Pri tome T[ito] odmah rekao da misli na N. Lj.²⁸ i B[ranka] M[ikulića]²⁹ i pitao K[ardelja] šta misli o tome. K[ardelj] rekao da misli da N[ikola Ljubičić?] ne bi mogao tako uspješno, pogotovo u ovoj situaciji kad je, posebno u privredi, veliki i složen posao pred SIV-om, da vrši tu dužnost, jer u te i druge poslove SIV-a nije tako upućen – razvijao se po drugoj liniji, trebalo bi mu mnogo vremena da uđe u te probleme, a momenat je takav da to ne dozvoljava. Što se tiče drugog predloga [tj. Branka Mikulića] [Kardelj] misli da bi mogao biti [dobar], ali praktično i on otpada, jer nema smisla da ostaje samo godinu i nešto više – rješenje treba tražiti ne privremeno, nego trajnije, u najmanju ruku bar za još jedan mandat, a BiH to više ne bi mogla dobiti. Bilo bi neozbiljno ma koga čovjeka dovesti da na takvom položaju ostane samo godinu dana praktično.

Dalje je K[ardelj] predsjedniku [Titu] rekao da misli da je stvar hitna, ali da, ipak, ne treba prebrzati, jer treba solidno obaviti konsultacije i to po partijskoj i po državnoj liniji, da treba voditi računa o tome da prednost imaju Crna Gora i Makedonija (ne sjećam se je li pomenuo pokrajine) i iz određenih političkih razloga – Srbija; no, pri svemu tome, odnosno prije svega, treba tražiti najpogodniju ličnost. K[ardelj] kaže da je T[ito] bio saglasan s tim i da će preduzeti [odgovarajuće mjere] da se tako postupi. Kardelj mu [tj. Titu] je, kaže, naglasio da se konsultacije, od početka, moraju vršiti, po njegovom mišljenju, sa i preko predsjednika CK po republikama i pokrajinama, i sa Predsjednicima republ[ičkih] odn[osno] pokrajinskih, predsjedništava, a i o tome se dogovoriti sa Dolancom i Žarkovićem, da je najbolje čuti sva načelna mišljenja oko toga kakva ličnost, iz koje republike ima prednost, pa onda i konkretne personalne predloge. Sve je ovo K[ardelj] re-

---

²⁸ Vjerovatno se misli na Nikolu Ljubičića (1916-2005), dugogodišnjeg ministra narodne odbrane (1967-1982), te kasnije predsjednika Predsjedništva SR Srbije (1982-1984). Od 1984. do 1989. bio je član Predsjedništva SFRJ. Umro je u Beogradu 2005. godine.

²⁹ Branko Mikulić rođen je u Bugojnu 1928. godine. Bio je sekretar CKSKBiH, predsjednik Izvršnog vijeća SRBiH, a potom i predsjednik CKSKBiH, te predsjednik Saveznog izvršnog vijeća. Bio je ključna politička ličnost koja je tokom 1960-ih i 1970-ih afirmirala Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu članicu Jugoslavenske federacije, te je odigrao važnu ulogu u “otvaranju” zapadne Hercegovine i afirmaciji Muslimana kao nacije. Pokazao se kao vrstan organizator Zimskih olimpijskih igara 1984. godine u Sarajevu, gdje je i umro 1994. godine.

kao Dolancu, a Žarkoviću je mislio reći poslije, u ponedjeljak, jer nije predpostavljao da će Ž[arković] već u subotu ići kod T[ita]. Tako je ispalo kako je ispalo.

Rekao sam mu da se P[etar] S[tambolić] ljutio kad mu je Ž[arković] prenio, poslije razgovora D[olancu] sa Pr[edsjednikom Titom] da se odluka o sastanku proširenog Predsjedništva SFRJ, zakazana za subotu, mijenja, odnosno da se ta sjednica odlaže, jer je to, po Perinom mišljenju, opet prebacivanje stvari, na drugi kolosijek, odnosno opet se potiskuje Predsjedništvo SFRJ. K[ardelj] kaže: “Reci Peri da se u ovom slučaju ne brine za položaj i prestiž Predsjedništva, i ja često moram Predsjedništvo da branim od stvarnog nerazumijevanja ili iz drugih razloga podgrijavanja, ali ovdje je predviđeno ne da se Predsjedništvo potisne, nego da se ne potisne partijska linija jer se ovakva krupna pol[itička] pitanja zaista ne mogu rješavati bez uključivanja od početka SK-sta”.³⁰

Rekao sam da se čudim da je Ž[arković] bez konsultacije – prethodne – dao predlog predsjedniku, predpostavljao sam da je on sigurno to učinio – izvršio razmjenu mišljenja sa njim – Kardeljem i sa Dolancom. Peporučio sam Kardelju da se što više angažuje u predstojećim konsultacijama na vrhu.

K[ardelj] rekao da je obaviješten da se danas počinju vršiti konsultacije s republikama i da će ga Dolanc zvati.

Ja iznio naša načelna stanovišta i rekao da se ona poklapaju sa njegovim, iznio [sam] naš konkretan prijedlog – Dolanca za predsjednika SIV-a i obrazložio ga, a zatim rekao i naš stav, odnosno neslaganje da prednost ima Srbija, ističući i objasnivši naš stav da mogu kandidirati sve republike i pokrajine osim BiH.³¹ I da pri svim kombinacijama prvo polazimo od značenja u predstojećem periodu funkcije predsjednika SIV-a, pa prema tome i profila, ugleda, sposobnosti i svake druge pogodnosti ličnosti koja će to biti.

K[ardelj] je ostao i dalje obrazlagao svoj stav oko Srbije, iako u daljem razgovoru stekao sam dojam, nije bio u tome tako uporan. Rekao je da, i po-

---

³⁰ Valja skrenuti pažnju na dio u kojemu Kardelj sugerira Mijatoviću šta da prenese Petru Stamboliću, jer može ukazivati na odnose koji su vladali između Stambolića i Mijatovića. Njih dvojica su, kako je pisao sâm Stambolić, poslije Drugog svjetskog rata bili u drugarskim odnosima (“Kad su državni sastanci u Beogradu, uveče, u mom stanu, su bili Uglješa, Cvijetin, Hasan, obavezno”, veli Stambolić), ali su se kasnije odnosi između lidera u Bosni i Hercegovini i Petra Stambolića znatno zaoštrili. (Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, Službeni glasnik, 2009, 156-157).

³¹ Ovo je vrlo važno, jer omogućava da se jasnije sagledaju Mijatovićevi politički stavovi.

red mjesta koja su veoma značajna koje Srbija ima u Federaciji, ona, ipak, odavno nema predstavnike na najodgovornijim funkcijama, da s obzirom na razne okolnosti iz prošlosti i neke snage kojima ne smijemo davati hrane da je Srbija pitisnuta, da nema svoje pravo mjesto u Federaciji, odnosno treba da mi i svojom kadrovskom politikom vodimo računa o realnosti i da više dajemo podršku snagama u Srbiji koje će sprečavati zatvaranje Srbije i njeno izolovanje koje je pogodno za nacionalističke elemente i svake druge vrste podgrijavanja nezadovoljstva.

Za naš predlog (Dolanca) u početku [Kardelj je] rekao da se ne slaže, ali poslije je znatno "smekšao". Argumenti su mu bili, naročito u početku, da uviđa prednosti i razloge koji nas rukovode da predložimo Dolanca, ali da to mjesto ne treba da drži Slovenija, ona je već imala predsjednika (ja upao da to nije bio puni mandat),³² da se sa Dolancom otvara novi problem – traženje sekretara I[zvršnog] K[omiteta] koji nije lakši, nego čak i teži, da Dolanc za ovu predloženu dužnost nije najpogodniji (ne zna privredu i sistem, nagal je, voli da prenegli i na brzinu da prelomi stvar, ne bi bio najpogodniji za strpljivo pregovaranje što je umio Džemo, iako je bio i on nagal, ali je imao i znanja i strpljenja i razumijevanja potrebe usaglašavanja različitih interesa). Rekao je pri tome da je za njega, Kardelja, ako se već govori o Slovincu, mnogo bolje rješenje Sergej Krajg[h]er.³³ K[ardelj] se na Krajg[h]era vraćao nekoliko puta, tvrdeći da on uopšte (kad je bilo riječ i o ličnostima iz drugih republika), ne vidi da bi neko drugi tako dobro obavljao tu dužnost kao S[ergej] Krajg[h]er. Kad sam upitao je li Kr[ajgher] dovoljno zdrav, K[ardelj] rekao da je on, Sergej, zdrav ko konj. No, Kardelj je odmah uvidio da ni Krajg[h]er ne dolazi u obzir, pored ostalog, jer je Dolanc sekretar [Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, pa ne bi bilo realno očekivati da dvije tako važne funkcije pripadnu kadrovima iz Slovenije].

---

³² Riječ je o Mitji Ribičiću, koji je bio predsjednik SIV-a od 1969. do 1971. godine.

³³ Sergej Krajgher rođen je 1914. u Postojni. Poslije Drugog svjetskog rata bio je guverner Narodne banke Jugoslavije. U razdoblju od 1967. do 1974. bio je predsjednik Skupštine SR Slovenije, a od 1974. do 1979. obavljao je dužnost predsjednika Predsjedništva SR Slovenije. Poslije toga je bio član i jednu godinu predsjednik Predsjedništva SFRJ. Od 1981. nalazio se na čelu Komisije za pitanja ekonomske stabilizacije i glavni je autor Programa ekonomske stabilizacije jugoslavenske privrede. Umro je 2001. u Ljubljani. Mnogi su taj program, koji je sadržavao puno kompromisa, smatrali tada najboljim mogućim izlazom za jugoslavensku posustalu privredu.

Ja sam ga [Kardelja] upozorio i na okolnost da Dolanc već za nešto više od jedne godine mora ići sa ove funkcije, a u tom momentu mjesto predsjednika SIV-a biće popunjeno, kao i neke druge funkcije, najvažnije u Federaciji (jer će morati pripasti drugima i za Dolanca neće biti mjesta – odgovarajućeg – u Federaciji, a to je šteta, to je još relativno [mlad] čovjek u najboljoj snazi, a afirmisana ličnost i u Jugoslaviji i van nje. Postavlja se pitanje da li nam je to pametna politika).

K[ardelj] se složio, no ipak je ponavljao da ne može poći od toga da nema druge alternative. Ja sam ga pitao da li pri tom misli i ima li predloge tih alternativa, ističući da ne tvrdim da u Jugoslaviji nema, sem Dolanca, više nikog ko bi mogao biti predsjednik SIV-a, uostalom šta bi bilo da nema Dolanca? – našli bismo nekoga, ali u ovoj situaciji, kad postoje mogućnosti sa Dolancem, zaista ne vidim, iako znam da će, pa i koga će, odprilike, predlagati, boljeg, pa ni takvog ili približno takvog rješenja. Ako bude i neko drugi, SIV će djelovati, ali imaćemo nekih dodatnih problema i u zemlji i vani, a osim toga, imaćemo, bojim se, mnogo više teškoća da se složimo oko nekih, vjerovatnih, drugih predloga nego što bismo to imali ako ostanemo na Dolancu (sve sam ovo opširnije obrazlagao, ističući da nam je neobično važno da se održi i u zemlji i u svijetu povjerenje u stabilnost i jasne stavove Jugoslavije po svim dosad zauzetim idejnim i političkim pozicijama i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici). Rekao sam da će Dolanc brzo više ući i u privredu i u sistem, da treba svi da mu pomažemo.

K[ardelj] je s razumijevanjem slušao. Na moje pitanje ima li drugog koga u vidu i šta misli, opet, o Dolancu, na moje primjedbe i upadicu da, eto, iz Srbije ne dolazi u obzir ni prvi koji je bio pomenut,³⁴ iz razloga koji je on iznio Pr[edsjedniku Titu] ni M[iloš] M[inić] iz drugih razloga jer ga većina, a vjerovatno ni Srbija neće prihvatiti, da je Pero [tj. Petar Stambolić] meni i Vidoju [Žarkoviću] nabacivao da mogu, izgleda, biti istureni Kiro [Gligorov] i Miloš [Minić], ali, po njemu, da neće proći i da je njegov [tj. Stambolićev] kandidat Vidoje [Žarković], a poslije meni rekao da je za Dolanca a za Vidoja na mjesto Dolanca. K[ardelj] najprije rekao da ne dolazi u obzir ni Kiro, ni Minić. Pitao sam ga je li Pr[edsjednik Tito] pominjao Minića. K[ardelj] kaže da nije, vjerovatno zato što su mu se sa više strana žalili na njega, a i on, K[ardelj] je Predsjedniku [Titu] govorio o M[iniću] i njegovim nedostacima. Pominjao, isticao (meni K[ardelj]) da je M[inić] zaista

---

³⁴ Mijatović ga samo spominje pod inicijalima N. Lj. Vjerovatno je u pitanju general Nikola Ljubičić.

težak čovjek za saradnju, da je on opširno upozoravao i iznosio Predsjedniku [Titu] i dobre i loše M[inićeve] osobine, da je sav okupiran sobom, sve hoće da drži u rukama, pretjerano ambiciozan. Zna da je DŽ[emal Bijedić] imao s njim teškoća.

K[ardelj] za Žarkovića rekao da ne dolazi u obzir, jer je nervčik [?], čovjek koji ne zna privredu. Ja sam rekao da se slažem i da je kod Ž[arkovića prisutna] uz to i jedna crta da on misli da zna privredu i sistem, u to je previše uvjeren, pa je onda to još teže u saradnji. U uslovima složene ek[onomske] i političke situacije i različitosti i šarenila interesâ.

Kardelj dalje rekao da će, možda, još neki biti za Dolanca – iako misli, inače, da naš predlog neće, uglavnom, naići na podršku, ali iz različitih motiva. “Eto, i Pero [Stambolić] Dolanca predlaže vjerovatno što bi rađe vidio nekog drugog na tom sekretarskom mjestu,³⁵ a predlaže [Vidoja] Žarkovića za sekretara na mjesto Dolanca, pored ostalog, i za to da bi eliminisao mogućnost da tu dođe B[ranko] M[ikulić].³⁶

K[ardelj] rekao da on ima u vidu jednog kandidata iz Srbije i pomenuo S. Gl., uz nekoliko pozitivnih ocjena, pored ostalog da je čist od nacionalizma, da je sposoban i razložan, pogodan za saradnju, da je već bio u Vladi. Ja sam rekao da se slažem sa tim mišljenjem o čovjeku, ali, eto, odmah mi se nameće poređenje kako će njega, a kako Dolanca, primiti Jugoslavija i inostranstvo, jer se afirmacija jednog i drugog ne može ni porediti, a nama u ovoj situaciji to je izuzetno važno.

K[ardelj] se s tim slažio – da to, zaista, stoji.

Kad sam ja na ovu Kardeljevu tvrdnju da bi se još teže pitanje otvorilo sa upražnjavanjem mjesta sekretara, rekao da ne mislim da bi to bio tako veliki problem jer ima rješenja među istaknutim part[ijskim] funkcionerima, K[ardelj je] rekao da bi tu mogao doći B[ranko] M[ikulić], ali da ne bi prošao, ne bi bio prihvaćen. Ja sam rekao da bi se to, zaista, moglo razmotriti, a da mi se čini, u prvi mah, da bi, najvjerovatnije bio prihvaćen od većine. Eto, možda ga, u početku, ne bi prihvatila Srbija, ali vjerujem da bi ga prihvatili drugi, eto, rekao sam, mislim da bi ga prihvatila Slovenija, na šta je

---

³⁵ Misli se na dužnost sekretara Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, što je bila izuzetno utjecajna pozicija.

³⁶ Petar Stambolić je bio u prilično oštrom sukobu sa Mikulićem. Oni su se razišli sredinom 1960-ih, kada je Stambolić kao savezni premijer podržavao crnogorske prijedloge o izgradnji aluminijske industrije, što mu je rukovodstvo Bosne i Hercegovine na čelu sa Mikulićem, koje je namjeravalo centar aluminijske industrije graditi u Mostaru, oštro zamjeralo.

K[ardelj] upao da ne vjeruje da bi ga prihvatili drugi, da ne bi ni Slovenija, oni u Sloveniji vide u Br[anku Mikuliću] tvrdu liniju, čvrstu ruku, a on ga je više puta pred njima branio. Ja sam rekao da se čudim takvom gledanju u Sloveniji, da je dobro da je branio Br[anka Mikulića], da je baš neki dan na moje pitanje kakvi su odnosi BiH sa Slovenijom ... ima li načelnih razlika i kakve su u pitanjima jugosl[ovenske] politike i bilaterale, odnosno među interesima dviju republika, Br[anko Mikulić] rekao da su nam pozicije po jugoslov[enskim] pitanjima identične, a nekih razlika kad se radi o problemima republika ima, ali su one razumljive. Tako, Slovenci imaju primjedaba oko daljeg razvoja nedovoljno razvijenih republika, tvrdeći, pored ostalog, da je već pitanje je li BiH tako nerazvijena kao što je bila – što donekle, kao pitanje, ima mjesta.³⁷

Ja sam, pri tom, nabacio ne bi li bilo u vezi sa upražnjavanjem mjesta sekretara, ako bi Dolanc išao na novu dužnost, pogodno i potrebno da se otvori pitanje, odnosno oživi ranija ideja o stvaranju političkog centra zemlje, odnosno reorganizacija vrha, pa da onda taj vrh i kongres priprema, da i tu nema razloga čekati, pa ne moramo ni kongres čekati, jer ćemo izgubiti na vremenu, a ne znamo šta nas čeka ...

K[ardelj] je najprije bio skeptičan da se to sad pokreće, odnosno da se može pokrenuti, ali je u docnijem razgovoru sve više prihvatao tu ideju kao dobru i realnu.

U međuvremenu je zvao Dolanc (2x) i izvještavao kako teku konsultacije, što je K[ardelj] meni prepričao: da Bosanci predlažu samo Dolanca, da Crnogorci predlažu četvoricu: Vidoja Ž[arkovića], Vesu [Veselina Đuranovića], [Voju] Srzentića i [Dobroslava] Čulafića, da Vojvodani nemaju kandidata, a složiće se s ostalima, da Makedonci predlažu Kiru [Gligorova] ili [Aleksandra] Grličkova, da Kosovari predlažu Vidoja [Žarkovića] i (čini mi se da je rekao Kiru), da su svi koncilijski i niko nije isključiv. Ostale su još 3 republike: Slovenija, Hrvatska i Srbija. Dosad svi se slažu da je najvažnije naći najpogodniju ličnost. Sa preostale 3 republike konsultacije će se izvršiti u ponedjeljak.

U daljoj fazi, iza toga, došlo bi do zajedničkog razgovora sa drugovima iz republika i pokrajina s orijentacijom da se svede broj kandidata na mini-

---

³⁷ Ovaj problem odnosa između razvijenih i nerazvijenih dijelova zemlje često se postavljao u doba socijalističke Jugoslavije. Postojala je zakonska obaveza razvijenih da pomažu razvoj nerazvijenih, pa je djelovao i poseban Fond za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika, ali je njegovim funkcioniranjem malo ko bio zadovoljan.

mum, odnosno da se nađe zajednički kandidat. Razumljivo, cijelo vrijeme držati u kursu, odnosno biti u neposrednoj vezi s drugom Titom.

Pošto sam ja ranije rekao da ne bi dobro bilo da se suviše, sada, jer imamo mogućnosti i pravo vrijeme da to rješavamo kroz godinu dana, insistiramo na zastupljenosti i pravu ove ili one republike, konkretno Crne Gore, Srbije ili nekog trećeg, niti da se ma ko u tome u ovom trenutku posebno podržava (ne više nego koliko da se prizna kao opravdano, da se ima u vidu, ali samo ukoliko i personalno rješenje najbolje odgovara...), da bi takvo insistiranje moglo dovesti i do sporova, da bi, zbog, recimo, neslaganja oko ličnosti Bosanci mogli postaviti i zahtjev da Bosanac bude i da ga predlože, predsjednik SIV-a do isteka BiH mandata, što sve ne bi bilo poželjno. K[ardelj] mi je, poslije razgovora s Dolancom, rekao da ima izgleda da neće doći do isključivosti i pretjeranom insistiranju na svom kandidatu.

Rekao je odmah svoja razmišljanja o kandidatima koji su predloženi. Za Dolanca rekao je, sada se, bar otvoreno ne protiveći, da, eto, i taj predlog stoji, vidiće šta će još reći ostale 3 republike, pa ćemo i taj i sve predloge suočiti i uzeti u obzir sve te razloge koji stoje ... Za crnogorske predloge misli da Ž[arković] ne dolazi u obzir, da, za njega, dolaze u obzir Veso [Veselin Đuranović] i Vojo [Sržentić], pri čemu je i za jednog i za drugog rekao dosta komplimentata. Za Kiru [Gligorova] i [Aleksandra] Grličkova rekao da ne dolaze u obzir (Grličkov je i veoma slabog zdravlja).

Ja sam se manje-više slagao, sem što sam rekao da imam drugo mišljenje o V[oji] S[ržentiću] i mislim da Ž[arković] i on ne bi došli u obzir. Za Vesu [Veselina Đuranovića] sam rekao da je tačno da ima dobrih osobina ali neka opet poredi njega i Dolanca i kako bi jedan i drugi, s kakvim šansama i prednostima preuzeli SIV, te kadrove kojima nije svejedno ko će im doći za predsjednika, i s kakvim autoritetom u Jugoslaviji i vani, na šta se on opet složio da tu jest velika razlika.

Kad sam ranije, u toku razgovora rekao da zamjena sekretara IK jest bitna, ali, ipak, ne tako kao predsjednika SIV-a, i da, dok se to ne riješi, može poslove voditi i jedan od sekretara u IK-tetu, K[ardelj] rekao da to ne bi išlo, jer je stanje u IK-tu loše, i Dolanc jedva uspijeva da održi manje ili više uspješno, IK-tet kao tijelo.

Pojedinci vuku na svoju stranu – i tu naveo J[uru] B[ilića],³⁸ na koga mu se Dolanc žalio i pričao svoje razgovore s njim, ali Jure dalje tera sâm. Ja

---

³⁸ Jure Bilić rođen je 1922. u Makarskoj. Obavljao je niz republičkih i saveznih političkih dužnosti. Bio je član Izvršnog komiteta CKSKH i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ. Od

sam dodao da je to tačno, ali da bi se to prevazišlo ako bi se i to stanje rješavalo drugačijom organizacijom vrha, da Jure djeluje kao slobodni strijelac, ali on ipak nije to, iza njega i s njim i ne baš tako neorganizovano djeluju drugi – i [Stipe] Šušar i opozicionari i nacionalisti i demagozi po nekim našim punktovima,³⁹ u listovima i institucijama, navodio mu primjere (NIN-a, “Politike”, televizije, protežiranje nekih ljudi koji su aktivni i poznati oponenti našem kursu, da se pokazuje da ima istine u onome o čemu je bilo govora na jednoj sjednici Predsjedništva CK SKJ – o tome je i Br[anko Mikulić] govorio, da ti elementi dižu opet glavu, a ne nailaze na adekvatnu našu reakciju).

K[ardelj] rekao da to stoji, ali, sami po sebi, ti pojedinci nisu najvažniji, oni neće ugroziti ovo društvo. Ako bi oni mogli ugroziti ovo društvo, onda ono zaista i ne bi vrijedilo: težište treba baciti na uzroke, na stanje razvoja stvarnog samoupravljanja, područvljavanja politike u tim institucijama i uopšte u tim sredinama.

Ja sam rekao da se s tim slažem, ali su ovo pojavni oblici tog stanja koji upozoravaju. Dugi nevezan razgovor vraćao se na temu oko Partije, klase, agrarne politike, amnestije političkih zatvorenika ...

K[ardelj] naročito podvlači štetnost B. izjave i pisanja oko r[adničke] klase i njegovih shvatanja kao shvatanja i drugih kad se radi o r[adničkoj] klasi i kako da ona bude zastupljena u Partiji i sl[ično]. Pominjao da je to Staljinov prilaz, rekao da se sprema da polemiše sa nekim člancima, kao onom iz *Pregleda* i nekim drugim (ne sjećam se kojim). Ja sam ga obavijestio šta je na prijedlog F[ranje] Herljevića usvojeno na Predsjedništvu u pogledu amnestije političkih zatvorenika, jednog njihovog broja, da mislim da je to dobro i dosta hitno, pored ostalog i pred pripreme beogradskog KEBS-a – sad se opet oživljava neka kampanja oko tog Mihajlova itd. K[ardelj] rekao da on tu ideju jako podržava: ne u prvom redu zbog Zapada – te kampanje – tu oni nama nemaju šta, ne mogu – nego zbog nas samih. I sad nije nam ubjedljivo što držimo tog Mihajlova kad nije nikakva opasnost, ne znači ni-

---

1978. bio je predsjednik Sabora SRH, a od 1982. predsjednik Predsjedništva CKSKH, te od 1983. do 1986. član Predsjedništva CKSKJ. Umro je 2006. godine.

³⁹ Stipe Šušar rođen je 1936. godine. Profesor je sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1974. do 1982. bio je republički ministar za prosvjetu i kulturu i u tom razdoblju inicirao reformu školstva. Od 1982. bio je član Predsjedništva CKSKH i inicirao nastanak tzv. Bijele knjige, u kojoj se obračunava sa kritikama koje su se javljale na račun SKJ. Kasnije je bio predsjednik CKSKJ. Umro je u Zagrebu 2004. godine.

šta, a na slobodi pogotovo. K[ardelj] rekao da bi Fr[anjo Herljević] trebao da o tome vidi sa Predsjednikom [Titom]. Ja sam rekao da je on to već učinio i rekao sam mišljenje druga T[ita].

Bilo je govora oko pogibije Džeme i Raze i ostalih, o veličini gubitka, o vrijednosti Džeme i onoga što je učinio, pri čemu je K[ardelj] dodao da je to Džemo, pored svojih osobina, mogao učiniti i zato što je imao podršku i pomoć (To je tako naglasio da sam stekao dojam da hoće da kaže da sada kada se govori o djelu i zaslugama Džeme, zaboravlja se, a trebalo bi reći i o podršci koju je imao, i o drugim ljudima iz SIV-a, iz rep[ublika] i pok[rajina] koji su se za iste stvari borili).

Ja sam rekao da je to tačno, kao i to da ta podrška, njen efekat, zavisi i od toga kakav je onaj kome se daje, što je on prihvatio.

Na kraju me molio da mu pogledam dio teksta – iz većeg rada koji priprema – o Ivančićima i da kažem svoje mišljenje i primjedbe i da li to uopšte valja. Ja sam pogledao – to je bilo veoma dobro, ali, zaista, još prva redakcija. Kako je i on rekao, dao sam mu 2 – 3 načelne primjedbe koje je on usvojio ■

WHO IS GOING TO SUCCEED DŽEMAL BIJEDIĆ?
THE CONVERSATION BETWEEN CVIJETIN MIJATOVIĆ AND
EDVARD KARDELJ ON THE BRIONI ISLANDS
FROM THE 27TH JANUARY 1977

Husnija Kamberović

Summary

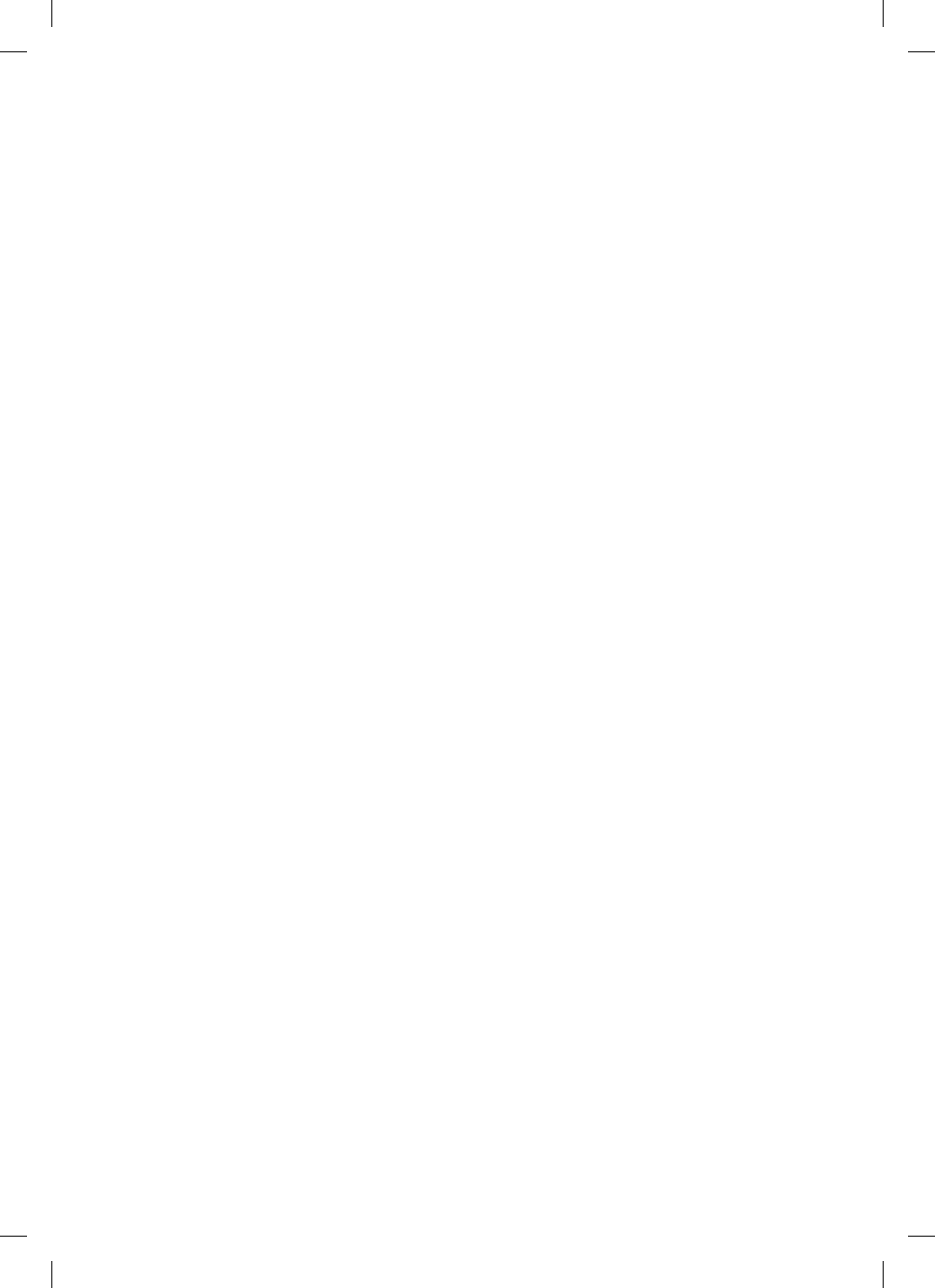
The issue about the election of the new Yugoslav prime minister arose after the tragic death of Džemal Bijedić on the 18th January 1977. Consultations lasted during January and February and were ended with the election of Veselin Đuranović who was the sixth prime minister of Socialist Yugoslavia. From the conversation led on the 27th January 1977 on the Brioni islands between Edvard Kardelj and Cvijetin Mijatović, two members of the Presidency of the SFRY, we can see that the choice was not an easy one. Stane Dolanc, Branko Mikulić, Kiro Gligorov, Miloš Minić, Vi-

---

Husnija Kamberović, *Ko će naslijediti Džemala Bijedića? Razgovor Cvijetina Mijatovića i Edvarda Kardelja na Brionima 27. januara 1977. godine*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 147-165.

---

doje Žarković, Veselin Đuranović, Vojo Srzentića, Dobroslav Ćulafića, Aleksandar Grličkov were all mentioned as possible successors to Bijedić. At the time of the Kardelj-Mijatović conversation an idea arose about the creation of a political centre in the state which could make quick decisions without waiting for assemblies and opinions of existing elected organs of state ■

POVODI

UDK: 378.096 (497.6 Sarajevo) “19/20”

ŠEST DECENIJA ODSJEKA ZA HISTORIJU

Odsjek za historiju pripada najstarijim odsjecima na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Izrastao je iz Katedre za istoriju, koja je formirana 1950. godine. Od osnivanja do danas profesori na Odsjeku za historiju bili su priznati naučnici na polju historijske nauke. Prvi profesori na Odsjeku bili su ujedno i jedni od osnivača Filozofskog fakulteta, Univerziteta i drugih naučnih institucija u Sarajevu (Anto Babić, Hamdija Kapidžić, Branislav Đurđev).

Veliki broj objavljenih naučnih radova, monografija, studija, članaka, prikaza i osvrti govore o naučnoj i stručnoj aktivnosti nastavnika i saradnika Odsjeka. Istraživanja koja su, na osnovu izvorne građe i priznatih naučnih metoda, izvršili zaposleni na Odsjeku za historiju, u 60 godina postojanja, uglavnom se odnose na različita pitanja iz historije Bosne i Hercegovine i ostalih zemalja jugoistočne Evrope, te obuhvataju period od neolita do savremenog doba. Izvorni naučni radovi članova Odsjeka, nastali kao rezultat ovih istraživanja, doprinijeli su rješavanju brojnih problema historijske nauke, kako teoretskih tako i praktičnih, produbljujući na taj način saznanja o povijesnoj stvarnosti i bogatstvu kulturnog života na navedenim prostorima.

Članovi Odsjeka su, od njegovog osnivanja, aktivno sudjelovali u naučnom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine. U vrijeme kada se u našoj zemlji posvećivala posebna pažnja otvaranju novih naučnih i kulturnih institucija, kojima je bio prijeko potreban obrazovan i stručan kadar, nastavnici i saradnici Odsjeka za historiju značajno su utjecali na organizaciju naučnog rada održavanjem brojnih predavanja i seminara, na Fakultetu i izvan njega, kao i učešćem u drugim naučnim i kulturnim ustanovama, stručnim udruženjima, redakcijama, organizacionim odborima naučnih skupova, projektima i sl. Od profesora koji su predavali na Odsjeku njih devet su bili članovi *Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, a više bivših i sadašnjih nastavnika nagrađeno je najvećim nagradama koje su se dodjeljivale u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. Neki nastavnici Odsjeka obavljali su i odgovorne funkcije u institucijama vlasti (potpredsjednik Vlade BiH, ministar prosvjete / obrazovanja, zamjenik ministra prosvjete / obrazovanja, ambasadori i sl.) ili u najprestižnijim naučnim institucijama (profesori Alojz Benac i Branislav Đurđev bili su predsjednici *Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, a šest profesora Odsjeka za historiju obavljalo je dužnost dekana *Filozofskog fakulteta u Sarajevu*).

Odsjek za historiju je centar oko kojeg su se okupljali i još se okupljaju historičari iz cijele Bosne i Hercegovine. On je bio sjedište *Društva historičara Bosne i Hercegovine*. U periodu 1949–1990. godine izišlo je 30 svezaka časopisa Društva, koji je nosio naziv *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Godišnjak je prikazivan i ocjenjivan u stručnim publikacijama u svim centrima na jugoistoku Evrope i šire. Ocjene su bile pozitivne i po svom stručnom pristupu, kvalitetnim redakcijama i recenzijama časopis se prepoznao i uvrštavao među značajnije na jugoistoku Evrope.

Odsjek za historiju je imao i ima nezamjenjivu ulogu u obrazovanju predavača historije. Obrazovanje kadrova za nastavni proces u osnovnim i srednjim školama vrši se na dodiplomskom studiju, koji je od osnivanja do sada trajao četiri godine, a od akademske 2005/2006. godine način studiranja je u duhu bolonjskog procesa. Primjena bolonjskih principa omogućava svestranije obrazovanje, efikasniju pripremu za buduće radne angažmane i prohodnost kroz raznolike evropske studije. U sadašnjim generacijama ima studenata koji dio studija obavljaju u Evropi i Americi.

Razvoj historijske nauke u Bosni i Hercegovini Odsjek je usmjeravao preko postdiplomskog studija, a sada to čini kroz nastavni i naučni smjer na drugom ciklusu, te kroz doktorski studij u trećem ciklusu. Magistarske i doktorske teze, iz različitih oblasti, na Odsjeku je do danas odbranilo nekoliko desetina postdiplomaca i doktoranata, iz zemlje i inozemstva, koji su kasnije zauzeli istaknuto mjesto u nauci.

Od 1950. godine, kada je upisana prva generacija studenata na Odsjeku za historiju, do danas, pored studenata iz Bosne i Hercegovine, studirao je određeni broj kandidata iz Evrope i svijeta. Odsjek samostalno obrazuje vlastiti nastavno-naučni kadar na svim nivoima. Nastavni plan i program po kojem se studira vremenom se profilirao u skladu s razvojem historijske nauke i promjenama u društvu. Posljednjih decenija historija se na Odsjeku za historiju izučava u tri koncentrična kruga – a) nacionalna (historija Bosne i Hercegovine); b) regionalna (historija jugoistoka Evrope); opća (opća historija). Nastava se ne izvodi isključivo u kabinetu i u čitao-nici. Obavezni dio nastavnog procesa čine i terenska nastava (praktični rad na izvorima, muzejima, arhivima i arheološkim lokalitetima). U skladu s bolonjskim principima napušta se tradicionalni način izvođenja nastave i sve više se traži aktivniji angažman u nastavi. Od akademske 2002/2003. kao sastavni dio Odsjeka počela je s radom Katedra za historiju umjetnosti, a od 2009/2010 Katedra za arheologiju.

Na Odsjeku za historiju se obrazuju budući nastavnici, profesori historije i naučni radnici. Zavisno od kombinacija s drugim predmetima i odsjecima Filozofskog fakulteta i drugih fakulteta Univerziteta u Sarajevu otvorena je mogućnost i za brojna druga zvanja koja se studiraju u kombinaciji ili uporedo s historijom.

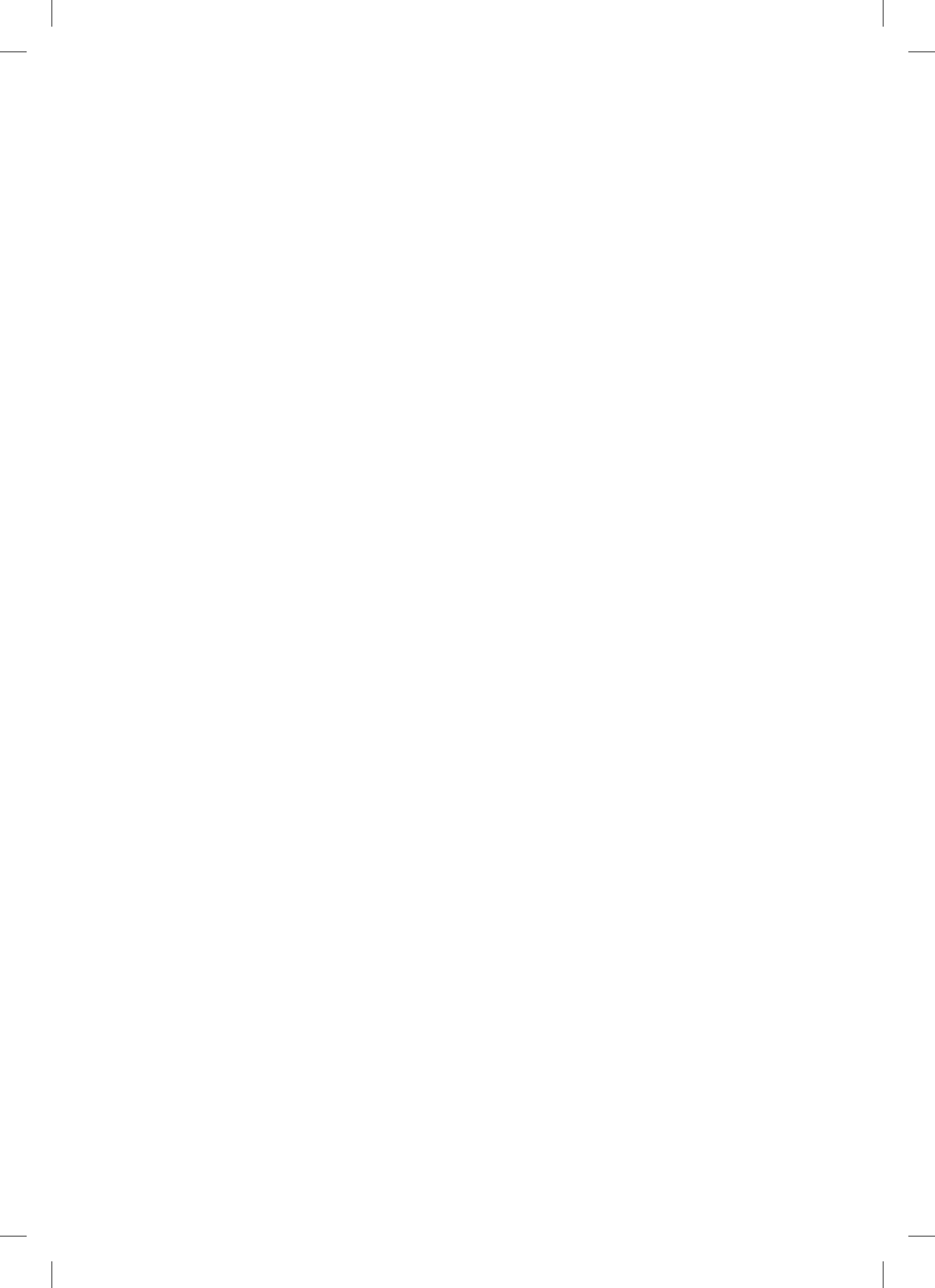
Nastavni plan i program Odsjeka za historiju koncipiran je tako da su diplomirani studenti, pored rada u osnovnim i srednjim školama, osposobljeni i za rad u naučnim i kulturnim institucijama (fakulteti, instituti, muzeji, arhivi, kulturna društva itd.). Kandidati koji završe Odsjek za historiju mogu obavljati i poslove u državnim institucijama, sredstvima informiranja i slično. Brojni naši diplomirani studenti postali su ugledni diplomati, publicisti, novinari, javni i kulturni radnici.

Odsjek čine nastavnici, docenti, viši asistenti, asistenti i studenti. U 60 godina dugoj tradiciji nastavni proces su izvodili: Ahmed S. Aličić, Vlado Azinović, Anto Babić, Nikola Babić, Miloš Bajić, Alojz Benac, Borivoj Čović, Miroslav Đorđević, Branislav Đurđev, Milorad Ekmečić, Ferdo Gestrin, Hamid Hadžibegić, Iljas Hadžibegović, Ferdinand Hauptmann, Fahrudin Isaković, Dževad Juzbašić, Hamdija Kapidžić, Ibrahim Karabegović, Muhamed Karamehmedović, Desanka Kovačević-Kojić, Tomislav Kraljačić, Ibrahim Krzović, Sida Marjanović, Ekrem Mursel, Boris Nilević, Esad Pašalić, Petar Pejčinović, Muhidin Pelesić, Stanko Perazić, Rade Petrović, Dimitrije Sergejevski, Haris Silajdžić, Slobodan Šoja, Marko Šunjić, Ibrahim Tepić, Đuro Tošić, Ahmed Tuzlić, Vinko Valčić, Milan Vasić, Željko Vujadinović, Pavo Živković.

Sada na Odsjeku nastavu izvode: prof. dr. Enver Imamović, prof. dr. Enes Pelidija, prof. dr. Dubravko Lovrenović (redovni profesori), prof. dr. Vesna Mušeta-Aščerić, prof. dr. Zijad Šehić, prof. dr. Pejo Čošković (vanredni profesori), doc. dr. Husnija Kamberović, doc. dr. Esad Kurtović, doc. dr. Edin Radušić, doc. dr. Salmedin Mesihović (docenti), mr. Amila Kasumović, mr. Fahd Kasumović, mr. Emir O. Filipović (viši asistenti), Amir Duranović (asistent), mr. Snježana Vasilj (metodičarka).

Doprinos radu Odsjeka dali su i bibliotekari koji su ovdje radili ili sada rade: Fejzulah Hadžibajrić, Montina Severin, Habiba Koldžo, Milan Nikolić, Fuada Mušlić, Sadžida Bjelak i Elvira Poljak ■

Edin Radušić – Emir O. Filipović

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

Amir Duranović, *Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama "Sarajevskog lista"*
Prilozi, 39, Sarajevo, 2010, str. 175-184.

UDK: 070 "Sarajevski list" (497.6) "1914/1918"
Izlaganja sa naučnih skupova

PRVA GODINA PRVOG SVJETSKOG RATA: DŽEMALUDIN EF. ČAUŠEVIĆ NA STRANICAMA SARAJEVSKOG LISTA*

Amir Duranović
Filozofski fakultet Sarajevo

Apstrakt: U ovome radu autor analizira pisanje "Sarajevskog lista" sa posebnim fokusom interesovanja na široku društvenu aktivnost reisululeme Džemaludina ef. Čauševića na početku Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Džemaludin ef. Čaušević, islam, muslimani, "Sarajevski list", Prvi svjetski rat

Abstract: In this paper the author analyses the writings of Sarajevski list paying special attention to the broad social activities of Grand Mufti of Bosnia Džemaludin Čaušević at the beginning of the First World War in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Džemaludin Čaušević, Islam, Muslims, Sarajevski list, First World War

Početak XX stoljeća štampa je postala potrošna roba, proizvod koji se masovno i svakodnevno kupovao, a u zapadnim – industrijaliziranim zemljama – kao i u svim drugim zemljama – stepen razvijenosti štampe ostao je neposredno zavisan od ekonomskih i socijalnih prilika jednog društva. Istovremeno, štampa je tada bila je-

---

* Referat pročitan na Međunarodnoj konferenciji "Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918". Sarajevo: Filozofski fakultet, 30-31. mart 2009. godine.

dino stvarno sredstvo kolektivnog informisanja, kao i mjerilo stepena razvoja političke kulture. Osnovni razlozi napretka ostvarenog u oblasti štampe, u odnosu na prethodni period, mogli bi se svrstati u nekoliko grupa: rastuća urbanizacija, demokratizacija političkog života, širenje obrazovanja i obavezno školovanje, razvoj prijevoznih sredstava i telegrafskih veza te time i širenje informativnog polja novina, kao i prateće povećanje broja čitalaca.² Vremenom su izvještaji sa terena postali redovnom rubrikom u dnevnoj štampi.

Prvi svjetski rat bio je za štampu od ogromnog značaja budući da je umnogome izmijenio svakodnevni život novina. Informacije o ratnim operacijama punile su stupce u dnevni novinama, a te su informacije ponajviše zanimale čitalačku publiku. Istovremeno, veliki broj senzacionalističkih informacija plasiran je putem štampe na način da se i najstrašnije vijesti prikazuju na optimistički način sa jednim ciljem – održavanjem visokog morala kod stanovništva. Posredstvom štampe ponovo je bila oživljena snažna moć propagande.³

Sve vrijeme svoga postojanja, a u ratnim uvjetima naročito, štampa je bila idealno sredstvo za mobiliziranje masa i širenje ideja koje su u datom trenutku bile od naročite važnosti. U tom smislu, analizirati pisanje jednog lista o aktivnostima vodećih političkih ili religijskih lidera čini se izuzetno vrijednim. Osobito je to važno imali se na umu činjenica da je, u našem slučaju, čin Sarajevskog atentata, tumačen kao teroristički čin, služio kao osnova za značajnu mobilizaciju masa. Konačno, moguće je ustvrditi kako je čin atentata korišten kao povod za masovnu mobilizaciju etničkih zajednica, u čemu prednjače političke elite svake od njih.⁴

Pitanje Sarajevskog atentata od 28. juna 1914. godine i danas je predmet kontraverznih tumačenja na način kao što su i prve reakcije na sam čin bile kontraverzne i dijametralno suprotne. Ipak, ubistvo prijestolonasljednika i njegove supruge ima i svoju specifičnost: činjenicu da je taj akt, iako iz različitih perspektiva tumačen kao akt terorizma ili herojstva, svijet odveo u neizvjesnost višegodišnjeg rata. Sam atentat, kao i način na koji je izveden, bio je tematski okvir veoma zavidnog broja historijske literature.⁵

Osim zvaničnih reakcija koje snažno i odlučno osuđuju ubistvo, uvid u reakcije koje je moguće pratiti kroz onovremenu štampu omogućava saznanja o raspoloženju i odnosu bosanskohercegovačkog stanovništva prema navedenom događaju. I dok s

---

² Pjer Alber, *Istorija štampe*. Beograd: Plato – Zemun: XX vek, 1998, 55-60.

³ *Isto*, 77-78.

⁴ Husnija Kamberović, *Ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914. – Devedeset godina poslije*. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2005, br. 34, 13-22.

⁵ *Isto*, 15.

jedne strane pratimo reakcije srpskog stanovništva, koje u dobroj mjeri obiluju veseljem, ponašanje druga dva bosanskohercegovačka naroda istovremeno ukazuje na žalost, ali i ljutnju. Stoga se njihov odnos prema ubistvu kreće od masovnih demonstracija, kojima ni nasilje nije strano, do mirnih i dostojanstvenih protesta, kao i molitvi u džamijama i katoličkim crkvama.⁶

***

Predmet naše analize jesu aktivnosti i širi društveni angažman koji je poduzimao reisu-l-ulema Mehmed Džemaludin ef. Čaušević tokom prve godine ratnih dešavanja. Cilj je, dakle, utvrditi sva područja reisovog djelovanja koja su evidentirana na stranicama *Sarajevskog lista*, te im odrediti širi kontekst i historijski značaj.

Iako je o reisu Čauševiću napisan zavidan broj bibliografskih jedinica nejednake vrijednosti, vrijedi napomenuti da je do sada najviše osvjetljena njegova uloga vjerskog lidera i značajnog vjerskog reformatora.⁷ Ipak, za očekivati je da ovoj ličnosti bude posvećena jedna posebna biografija koja bi obuhvatila sve segmente njegovog javnog angažmana.

Mehmed Džemaludin Čaušević rođen je u Arapuši kod Bosanske Krupe 28. decembra 1870. godine. Četiri godine je proveo u Bihaćkoj medresi učeći pred uglednim muderisom i muftijom hadži Mehmedom Sabitom ef. Ribićem. Godine 1887. Čaušević odlazi u Istanbul na dalje školovanje, u kome će ostati sve do 1903. godine, do završetka Mektebi hukuka (Pravnog fakulteta). U Bosnu i Hercegovinu, odnosno u Sarajevo, prvi put se vraća, i to nakon dužeg vremena, 1902. godine. Tu boravi cijeli ramazan, držeći predavanja u Begovoj džamiji. Specifičnim načinom izlaganja i aktuelnošću tema, vrlo brzo se nametnuo kao izuzetno dobar govornik, što nam je, sa aspekta teme koju predstavljamo, jako važno. Carskim rješenjem od 27. oktobra 1913. godine Džemaludin Čaušević imenovan je za reisu-l-ulemu za Bosnu i Hercegovinu. Svečano ustoličenje bilo je 26. marta 1914. godine u Carevoj džamiji u Sarajevu.⁸ Prethodno je Hodžinska kurija Čauševića izabrala za reisu-l-ulemu.⁹

---

⁶ Isto, 16.

⁷ Enes Karić i Mujo Demirović (prir.), *Reis Džemaludin Čaušević Prosvjetitelj i reformator*. Sarajevo: Ljiljan [etc.], 2002, 2 sv. (Dalje: Karić i Demirović, *Reis Čaušević*); Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća 1*. Sarajevo: El-Kalem, 2004.

⁸ Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*. Sarajevo: 1991, 33-36.

⁹ Omer Nakičević (prir.), *Istorijski razvoj institucije Rijasetu*. Sarajevo: 1996, 26.

***

Prateći između ostalih i aktivnosti reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića, *Sarajevski list* je prvog dana poslije atentata objavio zajedničku izjavu reisa Čauševića i Šerifa Arnautovića u kojoj je izražena kolektivna žalost svih muslimana zbog nemogućnosti da "svojim životima sačuvaju dragocjeni život Prejasnih članova naše uzvišene vladalačke kuće"¹⁰. Istoga dana je objavljeno i vanredno izdanje *Sarajevskog lista*, u kojem Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu objavljuje Prijeki sud, čime je uvedeno vanredno stanje u Bosni i Hercegovini.¹¹

Javni istupi reisa Čauševića nastavljeni su i u prvim danima mjeseca jula. Njegovom telegramu, kojim izražava saučešće vladarskoj porodici u "ime ulema medžlisa, te svih vjerskih službenika Bosne i Hercegovine", pridružuje se i Jeni Misbah.¹² Širenje nezadovoljstva zbog atentata izazvalo je masovne proteste i napade na srpsku imovinu, što je reis Čaušević oštro osudio upravljajući svoju poslanicu prema muslimanima koje opominje na "red i mir i čuvanje dobara svojih susjeda".¹³ Već narednog dana car i kralj Franz Josef je svojeručnim pismom izrazio duboku zahvalnost svima koji se "zasvjedočenom vjernošću i odanošću okupiše oko moga prijestola".¹⁴ S ciljem izražavanja podrške prema Monarhiji i vladaru, u sarajevskoj Carevoj džamiji održana je zajednička molitva za "Njegovo Veličanstvo, cara i kralja povodom zločinačkog atentata". U masi okupljenih vjernika bile su prisutne i značajne ličnosti političkog i vjerskog života, među kojima se ističu: N. Mandić, T. Zurunić, S. Bašagić, Š. Arnautović, F. Ćurčić, D. Petrović, Avram D. Salom, turski generalni konzul Resul efendi. Prije učenja dove reis Čaušević se obratio prisutnima govorom:

"Braćo muslimani!

Svaki od vas muslimana zna da se u našem gradu dogodilo jedno zlodjelo, koje je ispunilo sve čestite ljude cijeloga svijeta tugom i koje je zadalo najdublju bol ocu sviju nas, njegovih podanika, starom i ljubljenom našem vladaru, Njegovu veličanstvu, caru Franji Josipu! Mi Muslimani, koji smo po propisima uzvišenog Islama dužni, da radost i žalost vladara i Njegove Pre-

---

¹⁰ *Sarajevski list*, br. 130, Sarajevo: 29. juni 1914, 2.

¹¹ *Sarajevski list-vanredno izdanje*, br. 131, Sarajevo: 29. juni 1914, 1.

¹² Citirano prema: Karić i Demirović, *Reis Čaušević*, 287.

¹³ *Sarajevski list*, br. 137, Sarajevo: 4. juli 1914, 3. Također u: Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007, 81. (Dalje: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*).

¹⁴ *Sarajevski list-vanredno izdanje*, br. 138, Sarajevo: 5. juli 1914, 1.

---

jasne kuće dijelimo, moramo uvijek moliti velikog Alaha za zdravlje i sreću našega ljubljenog vladara i Njegovog Prejasnog Doma. Tim povodom sastavio sam molitvu, koju ću sada proučiti u jeziku naše vjere i ja sam uvjeren, da ću moliti iz srдца svih vas".¹⁵

Nakon održanog govora, proučena je dova kojom je izražena želja da "*Svevišnji utješi Njegovo Veličanstvo u Njegovoj boli radi teškog udarca sudbine*".¹⁶

U mjesecu julu objavljen je i Čauševićev proglas adresiran na muslimane, u kojem se ovi pozivaju na odanost principima njihove vjere, kao i na obaveze koje imaju prema domovini. S tim u vezi, Čaušević poručuje:

"Muslimani!

U ovim ozbiljnim časovima nalazim se pobuđenim pozvati sve muslimane Bosne i Hercegovine, da budu spremni u svakom slučaju i svakoj prigodi na sve usluge i žrtve pred postavljenim uredbama i organima bilo vojnih ili civilnih oblasti. Pokaže li se potreba kakve bilo naravi, iziskivale se žrtve tjelesne, materijalne ili moralne, nemojte ništa zažaliti. Što biste god bili pripravní žrtvovati za svoju vjeru, svoj obraz, svoju domovinu, to ste pozvani po uzvišenom islamu žrtvovati i za svog cara i državu, u kojoj uživete sve podaničke pogodnosti, u kojoj su zaštićene sve vjerske svetinje, u kojoj se poštuju propisi svetog islama, odnoseći se na vjeru i vjerske obrede, na familijarne odnošaje, kao i na sve što je jednom muslimanu kao vjerska svetinja po islamu označeno".¹⁷

Sudeći prema navedenim riječima reisa Čauševića, uviđamo da svojim porukama kod muslimana želi probuditi domovinski patriotizam i lojalnost prema Monarhiji, ukazujući kako je to njihova vjerska dužnost i obaveza. Naravno, u nastojanju da bude maksimalno uvjerljiv u svojim porukama, Čaušević ne propušta priliku da naglasi kako je to država u kojoj muslimani, iako podanici nemuslimanskog vladara, uživaju vjerske slobode koje drugi muslimani u drugim nemuslimanskim zemljama nisu u prilici uživati.

Krajem istoga mjeseca, odnosno početkom avgusta, reis Čaušević je uputio drugu poruku muslimanima, čijim je sadržajem upozorio muslimansko stanovništvo na

---

¹⁵ *Sarajevski list*, br. 143, Sarajevo: 11. juli 1914, 2.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Citirano prema: Karić i Demirović, *Reis Čaušević*, 288.

---

korektno držanje prema pripadnicima drugih vjera, ukazujući na pogubnost pogrešnih postupaka naspram sugrađana drugih vjera.¹⁸

Izuzetni angažman reisa Čauševića moguće je vidjeti i u drugim prilikama i okolnostima. Tako je sredinom avgusta u Sarajevu organizovan prijem za jednu grupu njemačkih vojnika i oficira. Tim povodom okupljenim gostima u Sarajevskoj kiraethani obratio se reis Čaušević, koji je, između ostalog, rekao:

“Bratska njemačka vojska nepokolebljivo stoji s nama i mi ćemo se moliti velikom Alahu, da naše i njezino oružje izađe ovjenčano pobjedom iz ovog velikog rata. Bosanskim muslimanima, čija je vjernost i odanost svakom poznata, naročito je mило, što ste danas među nama vi, koji se zajedno borite s našom monarhijom i koji ćete zajednički skršiti vašeg i našeg neprijatelja. Ova je naša radost još veća, kad znamo, da vi pripadate onoj vojsci, čiji članovi provode reorganizaciju vojske našeg vjerskog poglavice, našeg halife”.¹⁹

Nakon ugodnog razgovora koji su vodili sa prisutnima, reis Čaušević, H. Hranica, F. Fadilpašić i S. Sulejmanpašić napustili su Sarajevsku kiraethanu. Istovremeno, Odbor Kiraethane je odlučio da se njene prostorije za vrijeme rata pretvore u bolnicu, što je trebao biti zajednički doprinos u borbi protiv neprijatelja.²⁰

Svaki od navedenih govora imao je veoma velikog odjeka među muslimanskim stanovništvom, što su i vodeći ljudi austro-ugarskih vojnih jedinica iskorištavali za ratne ciljeve Monarhije. Neposredno po izbijanju vojnih operacija, u svim džamijama u Bosni i Hercegovini učene su zajedničke dove za pobjedu Centralnih sila. Nakon što je 15. avgusta Velika Britanija stupila u rat, u sarajevskoj Carevoj džamiji održana je zajednička molitva, prilikom koje je reis Čaušević također održao svečani govor. U dogovoru sa reisom Čauševićem i vakufskim direktorom Šerifom Arnautovićem, general Potiorek je organizirao fotografiranje tog čina, a fotografije je dao poslati muslimanskim vojnicima na ruskom frontu kao i u druge muslimanske zemlje.²¹ Time se željelo utjecati na podizanje vojnog morala kod vojnika kao i na stvaranje pozitivnog imidža Monarhije u muslimanskom svijetu.

Vijesti sa fronta kao i pobjede koje je Austro-ugarska vojska postizala u prvoj godini rata nisu mogle proći nezapaženo. U želji da proslave pobjedu jedinica ge-

---

¹⁸ *Isto*, 292.

¹⁹ *Sarajevski list*, br. 182, Sarajevo: 11. avgust 1914, 2.

²⁰ *Isto*.

²¹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 90.

nerala Auffenberga nad ruskom vojskom, sarajevski gradonačelnik Fehim ef. Ćurčić proglasom je pozvao građane na zajedničko slavlje. Na slavlju pred Begovom džamijom reisu-l-ulema Čaušević proučio je zajedničku dovu i održao govor. Kao i u većini slučajeva do tada, Čaušević je molio za pobjedu i dug život vladara Franza Josefa. Istovremeno, u govoru koji je prihvaćen sa posebnim ushićenjem, ukazao je i na potrebu solidarnosti sa nastradalima ističući kako “*nikakav rat ne može biti bez žrtava*” te je apelirao na prisutne da dadnu “*svaku moguću pomoć koje danas mnogo treba*”. Konačno, pozivajući na žrtvovanje života i imetaka “*za potrebe koje rat nosi sa sobom*”, Čaušević je završio obraćanje okupljenima.²² Odmah nakon skupa reis Čaušević je poslao telegram – čestitku generalu Auffenbergu, u kojoj je istakao lično, ali i zadovoljstvo muslimanskog stanovništva zbog izvojevanih pobjeda. Uz iskazane želje za novim uspjesima austro-ugarskih jedinica, Čaušević je zamolio generala da muslimanskim vojnim jedinicama kojima komanduje prenese njegove selame.²³ Zajedno sa reisom Čauševićem, predsjedništvo Ulema–medžlisa je Zemaljskoj vladi uputilo pismo zahvalnosti zbog korektnog držanja Monarhije prema muslimanima, naročito tokom mjeseca ramazana.²⁴

Ratna razaranja i pustošenja sa sobom obavezno donose bijedu, siromaštvo i izbjeglice što je svakako bio ozbiljan socijalni problem. Nastojanje reisa Čauševića da se pomogne izbjeglicama uočljivo je kroz njegove javne nastupe u kojima ukazuje na obaveznu solidarnost sa izbjeglicima i protjeranima.²⁵ S tim u vezi bila je pokrenuta velika akcija prikupljanja pomoći u novcu i drugim materijalnim sredstvima, a reis Čaušević je posebno bio dirnut plemenitom akcijom HNZ-a, na čemu je izrazio svoju najdublju zahvalnost.²⁶

Sredinom novembra 1914. godine objavljen je sultanov Manifest kojim je proglašen džihad kao obaveza za Osmansku vojsku i mornaricu.²⁷ Tekst Manifesta pročitao je i u Sarajevu u decembru iste godine. Prema izvještajima koje donosi *Sarajevski list*, reis Čaušević je za tu priliku okupljenom svijetu održao posebno nadahnut patriotski govor. Pored govora, Čaušević je pročitao fetvu i popratno pismo koje je šejhu-l-islam uputio muslimanima Bosne i Hercegovine.²⁸ Sudeći prema popisu pri-

---

²² *Sarajevski list*, br. 207, Sarajevo: 4. septembar 1914, 2.

²³ *Isto*, 3.

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*, br. 208, Sarajevo: 5. septembar 1914, 2.

²⁶ *Isto*, br. 247, Sarajevo: 14. oktobar 1914, 3.

²⁷ *Isto*, br. 278, Sarajevo: 14. novembar 1914, 1-2.

²⁸ *Isto*, br. 305, Sarajevo: 11. decembar 1914, 3.

sutnih, rekli bismo kako je ovom činu prisustvovala vladajuća elita političkog i društvenog života.²⁹ Pored elite, prisutnih je bilo oko 3000 ljudi, uz zabilježeno prisustvo svih pripadnika Sarajevskog garnizona, te muslimanskih đaka iz svih srednjih škola na čelu sa vjeroučiteljem Ahmedom ef. Burekom.³⁰

Nakon što se klanjala džuma-namaz, reis Čaušević je prisutne upoznao sa sadržajem poslanice, te je prisutne, ali i sve muslimane u Bosni i Hercegovini, putem svoje okružnice upoznao sa načinima na koje mogu ponuditi svoju pomoć. Cilj ove akcije bio je prikupljanje pomoći za *Hilali Ahmer (Crveni polumjesec)*, o čemu se očitovala i Zemaljska vlada izdajući svoje odobrenje 3. decembra 1914. godine.³¹ U navedenom govoru Čaušević je posebno naglasio značaj učešća muslimana Bosne i Hercegovine u vojnim jedinicama Monarhije. Preostalo je da se apelira za materijalnu pomoć u svim dijelovima Bosne i Hercegovine:

“ [...] Ostaju dakle žrtve u imetku. Saopćio sam visokoj zemaljskoj vladi želju svih muslimana, da počnemo po cijeloj Bosni i Hercegovini kupiti za Hilali Ahmer. Zemaljska nam je vlada dala odobrenje da možemo za ovu svrhu kupiti sve do 1. jula 1915.

[...] Time ćemo dokazati da naša srca kucaju za uzvišeni Islam, da nijesmo zaboravili onih starih i slavni dana, kad su dolazili fermani stambolskih sultana i tražili od svojih vjernih Bošnjaka, da im priteku u pomoć. Svako neka daje prema svome halu, ali mi dajući za Hilali Ahmer ne smijemo za-

---

²⁹ Prisutni su bili: reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević, sarajevski muftija Salim ef. Muftić, mostarski muftija h. Abdulah ef. Ridžanović, tuzlanski muftija h. Ibrahim ef. Maglajlić, bihaćki muftija h. hfz. Jusuf ef. Jahić, travnički muftija h. hfz. Husni ef. Numanagić, banjalučki muftija Muhamed Ševket ef. Kurt, osmanski konzul Resul ef., predsjednik Bosanskohercegovačkog sabora Safvet-beg Bašagić, gradonačelnik Sarajeva Fehim ef. Čurčić, vakufski direktor Šerif ef. Arnautović, Ibrahim-beg Defterdarević, predsjednik Hodžinske kurije Jusuf Zija ef. Midžić, sarajevske kadije Mutapčić, Prohić, Hatibović i Bukvica, bivši direktor Šerijatske škole h. Hasan ef. Spaho, vladin tajnik Osman ef. Hadžić, narodni poslanik Mustaj-beg Halilbašić. Još su bili prisutni: Rifat-beg Sulejmanpašić, Derviš-beg Miralem, Mehmed ef. Šarić, h. Osman ef. Prcić, Ibrahim ef. Rašidkadić, Suljaga Salihagić, Miralem-beg Begović iz Dervente, Hašim-beg Hafizadić i Mustaj-beg Ibrahimpašić iz Travnika, Mehmedali-beg Kapetanović iz Ljubuškog, h. Selman-beg Čorović iz Cazina, Muhamed-beg Ibrahimpašić iz Bihaća, tešanjski muderis M. ef. Članak, Ali-beg Omerbegović iz Banje Luke, M. Bišćević iz Bihaća, Čamil-beg Bašagić iz Nevesinja, h. Ali-beg Begtašević iz Konjica, Husein-beg Zulfikarpašić iz Foče. *Sarajevski list*, br. 306. Sarajevo: 12. decembar 1914, 2-3.

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

boraviti, da i mi imademo svoje braće i svojih sinova, koji su otišli na bojno polje, da nam junačkom borbom osvjetljaju obraz, ne smijemo zaboraviti njihove siročadi, tih naših potreba.

[...] Ujedno vas molim kao izabrane i prvake, da u svojim mjestima, u svom užem krugu protumačite ovu stvar, da na lijep način poradite, kako bi se što više priloga skupilo [...]"³²

***

U narednom periodu, *Sarajevski list* je, prenoseći pisanje bečkog *Die Zeita*, vrlo često pisao o životu na frontu sa posebnim osvrtom na život vojnika muslimana.³³ Posebno interesantnim čini se pismo jednog tabor-imama sa Karpata upućeno na Vladinog podtajnika Fehima ef. Spahu, u kojem se govori o visokom moralu među austro-ugarskim vojnicima. Uz isticanje lošeg morala koji vlada u Ruskoj vojsci, autor pisma ističe i lično zadovoljstvo i sreću što služi caru i domovini, ispunjavajući time i svoju vjersku dužnost.³⁴

Kao interesantan pokazatelj obimnosti angažmana reisa Čauševića na svim aspektima društvenog djelovanja izdvaja se pismo koje je šejhu-l-islam Mustafa Hajri uputio reisu-l-ulemi. Osim isticanja zadovoljstva zbog "požrtvovnosti bosansko-hercegovačkih muslimana", istaknuto je zadovoljstvo zbog velikog broja materijalnih priloga za pomoć putem *Hilali Ahmera*.³⁵ Naravno, odlučujuća uloga u organiziranju i distribuiranju pomoći i u ovom slučaju pripala je, kako se u prethodnom dijelu moglo vidjeti, reisu-l-ulemi Džemaludinu Čauševiću.

***

Slijedeći informacije koje *Sarajevski list* donosi u vezi sa aktivnostima reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića, sa sigurnošću možemo rekonstruirati dvije slike reisa Čauševića. U prvoj bismo mogli vidjeti odlučnog vjerskog lidera koji na najbolji način apelira na svoju zajednicu da se dostojanstveno drži u situaciji proizvedenoj Sarajevskim atentatom. S druge strane, od početka vojnih operacija do sredine 1915. godine imamo drugu sliku Čauševića koja mnogo više ukazuje na svestranost njegovog angažmana.

---

³² *Isto*.

³³ *Isto, br. 28*, Sarajevo: 28. januar 1915, 2-3.

³⁴ *Isto, br. 26*, Sarajevo: 26. januar 1915, 4.

³⁵ *Isto, br. 159*, Sarajevo: 7. juni 1915, 2.

Analizom govora koje je u različitim situacijama održao pred mnogobrojnim stanovništvom, uočavamo retoriku koja poziva na patriotizam, odanost vladarskoj porodici, humanizam te, naravno, dosljednost u primjeni vjerskih propisa. Osim retorike, Čaušević je iskoristio autoritet vrhovnog vjerskog lidera muslimana kako bi mobilizirao mase za ratne potrebe Monarhije. To su, prije svih, spremnost na žrtvovanje života i materijalnih dobara, što potvrđuju i navedeni primjeri. Medijski prostor koji je *Sarajevski list* pružio reisu Čauševiću pokazuje kako su se angažman reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića s jedne i interesi Monarhije s druge strane poklopili.

Konac ratnih dešavanja uveo je Bosnu i Hercegovinu u novu političku realnost, Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca. Kraj trajanja Monarhije, za koju se toliko zalagao, reisu-l-ulema Čaušević dočekao je svjestan činjenice da se Podunavska monarhija neće i ne može obnoviti. Stoga ni ne čudi njegov doček Srpske vojske koja je u novembru 1918. godine ušla u Sarajevo.³⁶ Njegova aktivnost u novom državno-pravnom okviru ipak pokazuje jednu konstantu, trajnu borbu za interese muslimana Bosne i Hercegovine ■

THE FIRST YEAR OF THE FIRST WORLD WAR – DŽEMALUDIN ČAUŠEVIĆ ON THE PAGES OF *SARAJEVSKI LIST*

Amir Duranović

Summary

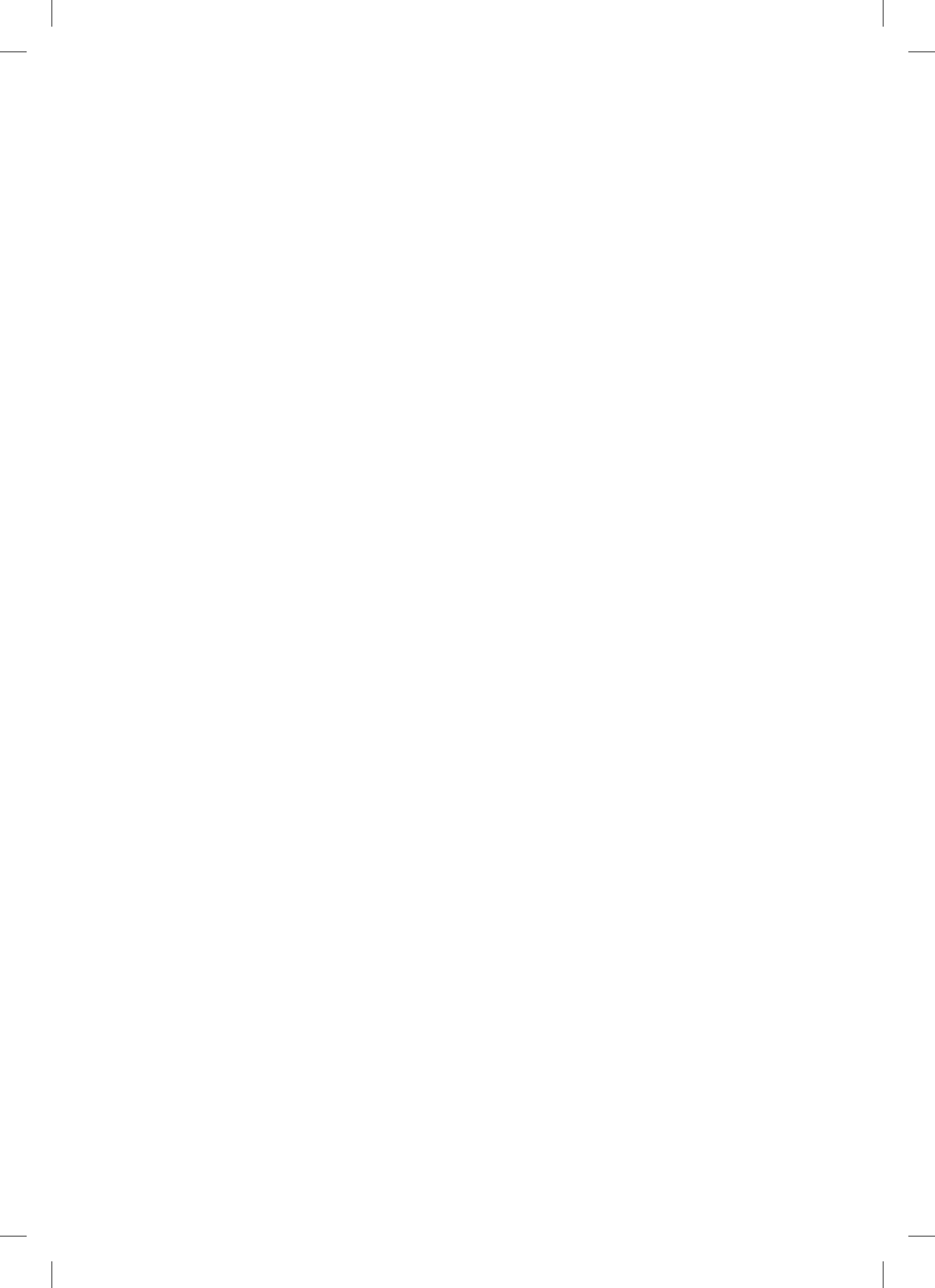
This contribution analyses the public actions of Grand Mufti of Bosnia Džemaludin Čaušević during the first year of the First World War. *Sarajevski list* regularly reported about his activities opening the possibility of analyzing Čaušević's speeches and other activities which were a reaction to broader social movements. The Muslims of Bosnia and Herzegovina, the target group of Čaušević's speeches, are called upon in these writings to observe loyalty to the principles of their faith, perseverance in doing good with loyalty and strong support to the Monarchy they lived in ■

---

³⁶ Husnija Kamberović, *Projugoslavenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine*. Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2009, br. 3, 91-105. Za širi bosanskohercegovački kontekst 1918. godine vidjeti: *Historijska traganja*, br. 3.

PRIKAZI

Грађа о прошлости Босне 1, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука, 2008, 211 str.

Одјелjenje друштвених наука при Академији наука и умјетности Републике Српске 2008. године покренуло је научни часопис под називом *Грађа о прошлости Босне*. У суштини, то је наставак рада на објављивању изворне грађе, на чему су се темељила издања *Старог српског архива*. Први број штапан у Банjoj Luci садржи 14 радова. Уредник Раде Мihalјчић у уводној ријечи, образложивши циљ објављивања оваквог издања, укратко се осврће на досадашњу традицију кориштења изворне грађе, апелирајући на опрез приликом употребе.

Аутори су своје радове базирали на анализи ћирилских и латинских докумената које су критички обрадили и понудили научној јавности на употребу. Поред визуелног описа представљени су текстови и пријеводи повелја, те фотографије оригинала, које неријетко својом величином премашују формат часописа. На крају сваког рада објашњени су термини и установе који се споминју, те су дати просопографски и топографски подаци. Ради се о квалитетно штапаном издању које садржи регистар имена, упутство за издавање исправа као, и списак скраћеница.

Jelena Mrgić је представила *Povelju bosanskog vladara Stjepana II Kotromanića којом knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje župe Banjicu i Vrbanju sa gradovima* (11-23). Анализирајући документ, ауторика прати промјене по издањима, дајући лични суд, те појашњава корелацију вјерне службе и вјере господске, што је и централни (кључни) дио документа. Треба истаћи да је за анализу користила радове старијих аутора као што су Фердо Шишић, Павло Анђелић, Сима Ћирковић и Анто Бабић.

Pismo bosanskog bana Stjepana II knezu i opštini dubrovačkoj o dugu njihovih trgovaca документ је који је анализирао Сима Ћирковић (23-37). Исправа није сачувана у оригиналу, већ у пријепису који је унијет у збирку серије *Diversa cancellarie* св. 18. ф. 64-65. Користећи се објављеном, али и необјављеном грађом Дубровачког архива, аутор објашњава неке досадашње недомислице. Наиме, исправу је први објавио Медо Пуцић као повелју бана Твртка, што је поновио и Љубомир Стојановић. Сима Ћирковић након детаљно проведене анализе нуди ново рјешење према којем би се ово писмо требало приписати бану Степану II Котроманићу. Оно што додатно даје на тежини његовом раду јесте ширина изворне грађе коју користи, што говори о снази аргумената којима је поткријепио своје ставове.

Na primjeru dva pisma koje je bosanski ban i kralj Tvrtko I poslao Dubrovčanima Dejan Ječmenica prati neke fleksibilne načine ubiranja Stonskog dohotka (37-53). Nakon što je dao kratak opis dokumenta i upoznao nas sa ranijim izdanjima, autor je analizirao diplomatske osobine isprava pokušavajući pratiti hronologiju njihova nastanka. Kao bitno obilježje istaknuta je granica koja označava prestanak upotrebe majuskule i početak korištenja minuskule na bosanskom dvoru, kao i papira u državnoj kancelariji.

Isti autor u svom drugom radu u obzir je uzeo pet pisama koja govore o potraživanju Svetodimitarskog dohotka i Mogoriša (53-75). Neke od isprava koje su uzete kao predmet analize nisu obilježene nikakvim datumom. Upravo je problem hronologije njihova nastanka jedna od poteškoća za historičare, te preduvjet za kvalitetno rekonstruisanje razmatrane tematike. U radu je istaknut karakter tzv. vjernih pisama, koje su vladari slali kao garantni dokument za svoje poklisare. U suštini, pokazan je osnovni protokol naplate tributa, kao i neke oscilacije prilikom ubiranja istih.

Povelju bosanskog velikaša Radiča Sankovića, kojom Dubrovčanima daje slobodu trgovine, predstavio je Arandel Smiljanić (75-87). Autor je naglasio lošu očuvanost dokumenta, što je pokazano na fotografiji originala, koji se nalazi u Dubrovačkom arhivu. Detaljnije su opisana ranija izdanja sa prednostima i nedostacima koja ih prate. U radu su naglašene okolnosti nastanka isprave, a zatim analizirani glavni dijelovi sa svojim specifičnostima.

Jednu od malobrojnih latinskih isprava koje su objavljene u časopisu predstavio je Neven Isailović – *Povelja vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića Ugarskom kralju Žigmundu i kraljici Mariji* (87-99). Pored uobičajenog opisa, autor pokušava dati orijentaciju za datiranje i mjesto izdavanja pisma, te utvrditi okolnosti njegova nastanka. Kroz prezentaciju dosadašnjih mišljenja na kojima se temeljilo razumijevanje dokumenta, uz uvjerljivu argumentaciju i obrazloženje, Isailović se priklanja jednom od shvatanja. Naime, autor je istog mišljenja koje je prvi zastupao Lajos Thallóczy: da su *Sučani* kod Bihaća mjesto nastanka pisma. Na osnovu predstavljениh ranijih izdanja i publikacija gdje je objavljivani prijevod bez originalnog teksta, nameće se zaključak da je isprava izazvala veliku pažnju naučne javnosti.

U svom drugom radu, objavljenom u ovom časopisu, Arandel Smiljanić je predstavio dokument koji je Pavle Radinović izdao Dubrovčanima (99-111). Isprava je, ustvari, odgovor u vidu zahvale i iskazivanja vjernog prijateljstva, jer je na ličnu molbu ovaj bosanski velikaš dobio pravo dubrovačkog građanstva. Kao njenu specifičnost autor izdvaja neobičnu invokaciju koja glasi: *Voljom Boga Oca Svedržitelja i pomoću Sina Jedinorodnoga i ispunjenjem Presvetoga duha*. U prosopografskim podacima date su osnovne informacije o svim svjedocima koje povelja spominje, čime je autor pokazao ozbiljnost pristupa temi i olakšao korištenje isprave kao izvornog materijala.

Kao predmet svog rada Pavle Dragičević je odabrao *Povelju kralja Ostoje Dubrovčanima o isplati zastalih dugova kralja Tvrtka I* (111-123). Dokument je okarakterisan kao standardna isprava koja se ne razlikuje mnogo od ostalih tog vremena. Kao jedino odstupanje od uobičajne prakse istaknuto je da nisu navedena mjesta iz kojih dolaze svjedoci. Pojašnjenjima u svom radu autor je analizirani dokument približio čitalačkoj publici.

Dokument koji je kralj Ostoja uputio Dubrovčanima Rade Mihaljčić iscrpno predstavlja, akcentirajući uvodni dio isprave (123-137). Povelja govori o ustupanju Slanskog primorja Dubrovačkoj općini od strane bosanskog vladara. Autor upućuje na Gregora Čremošnika, koji je objasnio nekoliko specifičnosti dokumenta. Posebno je istaknuta intitulacija koju koristi kralj Ostoja. Rad je upotpunjen kartom oblasti *Slanskog primorja*, tako da se možemo orijentirati kroz navedene topografske podatke.

Jedan rad koji se direktno ne dotiče bosanskog vladarskog miljea, već vlastele o kojoj se manje zna u odnosu na onu koja je sa vladarom bila "nosilac" srednjovjekovne države (Kosače, Pavlovići, Hrvatinići...), djelo je Đure Tošića – *Sudska parnica zbog navodnog ubistva dvojice franjevacu u Dubrovniku* (137-147). Rad se temelji na transkripciji, interpretaciji i prijevodu teksta notarskog zapisa. Humska vlastela Milatovići pred sudom se pojavljuju kao tužioc. Autor u radu predstavlja kraču genealogiju spomenute vlastele, opisuje njihov položaj i posjede koje su držali. Veći dio sudskog procesa objašnjen je kroz fusnote. Stavljen je akcent i na topografiju mjesta koja se spominju.

Aleksandra Fostikov objavila je dva rada sa sličnim tematskim okvirima kroz koje je, povlačeći paralele, predstavila glavne karakteristike isprava koje su bile predmet njenog interesovanja. Prvi se tiče dokumenta koji je izdao kralj Stjepan Tomašević Dubrovčanima o dugu kralja Tvrtka II (147-159). Fotografski prikaz originala teško je čitljiv, ali su autoričina analiza i interpretacija u potpunosti shvatljive jer objašnjavaju sistem funkcionisanja zaostalih dugova kroz nekoliko primjera.

U drugom radu centar pozornosti bilo je pismo koje je regulisalo pitanje zaostalih dugova iz vremena kralja Tomaša (159-165). S obzirom da su oba dokumenta izdata na isti dan i u istom mjestu (25. novembar 1461. godine u Jajcu), autorica je ukazala na neke razlike. Invokacija kod prve isprave glasi: *Milošću Božijom...*, za razliku od druge: *U ime Oca Sina i Sina i Svetoga duha*. Između samih dokumenata ima nekoliko preklapanja, što je olakšalo njihovu analizu.

Treću od ukupno četiri povelje koje je Stjepan Tomašević izdao istog dana predstavio je Srđan Rudić (165-171). Ranija izdanja i vizuelni izgled ne razlikuju se mnogo od druge dvije predstavljene isprave. Dokument je naredbodavnog karaktera a upućen je vojvodama, knezovima, županima i carinicima. Autora je zaintrigiralo kako su navođene titule u predmetnoj povelji i kroz nekoliko drugih primjera za-

ključuje da je na početku sedme decenije 15. stoljeća postojao tačno određen redoslijed nabiranja zvanja, što ranije nije bio slučaj.

U kolikoj je mjeri historija kao nauka specifična i kako se nadasve mora biti oprezan prilikom iščitavanja izvorne građe pokazao je Đuro Tošić svojim drugim radom objavljenim u ovom časopisu. Tematika isprave je *Proces hercegovačkim martolosima u Kotoru* (171-195). Iako je postupak vođen 14 godina poslije pada bosanske države pod Osmanlije, dokument je izazvao pažnju naučnika koji su pokušavali doći do valjanih zaključaka. Predstavljeni rukopis nalazi se u XVI knjizi Notarsko-sudskih spisa Arhiva u Kotoru i veoma je teško čitljiv. Od sredine prošlog stoljeća autori kao što su Pavle Butorac, zatim Slavko Mijušković te Ivan Božić bavili su se dotičnim pitanjem. Sabravši njihova saznanja, Tošić je, uz korištenje osmanskih popisnih deftera i neobjavljene arhivske građe u Kotoru, za sada, posljednji ostavio naučni pečat na ovu temu. Uz detaljno ispisane fusnote upućeno je na ranije pogreške pri interpretaciji dokumenta.

Predstavljeni časopis je svakako pozitivna pojava koja bi sa tendencijom budućeg kvalitetnog rada mogla postati respektabilni faktor među naučnim krugovima. Reizdanja dokumenata sa pratećim objašnjenjima, osim što služe kao olakšavajuća okolnost za njihovu analizu, predstavljaju i podstrek za novu interpretaciju već poznatih podataka, što bi obogatilo riznicu historiografije o bosanskom srednjovjekovlju.

Kad je riječ o preglednosti časopisa, treba istaći da prilikom objašnjavanja određenih ustanova i termina, koji se nalaze na kraju svakog rada, na nekim mjestima dolazi do njihovog ponavljanja, što može izazvati zabunu kod čitaoca. Stječe se dojam da prilikom uređivanja časopisa o tome nije vođeno dovoljno računa. Jedan sumarni popis termina i pojmova na kraju zbornika omogućio bi preglednost i značajno olakšao korištenje ■

Semir Hambo

Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*.
Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 526 str.

Posljednih nekoliko godina izdavačka djelatnost Instituta za istoriju u Sarajevu značajno se povećala. O njenom kvalitetu, između ostalog, svjedoči i objavljivanje knjige *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, čiji je autor istaknuti bosanskohercegovački medievalist Esad Kurtović. Ova monografija predstavlja doradenu doktorsku disertaciju odbranenu 6. septembra 2006. godine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu pred komisijom u sastavu: prof. dr. Dubravko Lovrenović (predsjednik), prof. dr. Pejo Ćošković (mentor, član) i prof. dr. Vesna Mušeta-Aščerić (član).

Knjiga uglavnom prati tematsko-hronološki koncept, a sastoji se od *Predgovora* (str. 7), *Uvoda* (str. 9-17), te posebnih poglavlja: I – *Prvi podaci o Sandalju Hraniću* (str. 19-28); II – *Zatečeno stanje i pojava Sandalja Hranića kao predvodnika Kosača* (str. 29-74); III – *Uzdizanje Sandalja Hranića do 1405.* (str. 75-159); IV – *Samostalni velmoža 1405-1418.* (str. 161-218); V – *Stabilnija vremena 1419-1435.* (str. 219-334); VI – *Ekonomski profil, kultura, vjera* (str. 335-405); VII – *Zaključak* (str. 407-413); *Summary Sandalj Hranic Kosaca – great duke of Bosnia* (str. 415-418); VIII – *Prilozi* (str. 419-480); IX – *Izvori i literatura* (str. 481-506), a završava se *Registrom ličnih imena* (str. 507-521) i *Topografskim registrom* (str. 522-526). Prateći Sandaljev uspon koji se zasnivao na naslijeđenim pozicijama, autor je kroz naprijed iznesenu shemu uspio prikazati njegovu ličnost i ulogu u širim političkim i društvenim zbivanjima u bosanskoj državi s kraja XIV i početka XV stoljeća.

U *Uvodu* autor pravi iscrpan pregled stanja izvora i literature, odnosno istraženosti o Kosačama, iz čega se vidi da Sandalj Hranić i njegovo doba nisu bili strana tema dosadašnjim istraživačima bosanskog srednjovjekovlja. Neke od rezultata tih istraživača Kurtović je u svom radu potvrdio i dopunio, a neke kritički odbacio kao nedovoljno utemeljene.

Nedostatak izvora, što je karakteristično za brojna pitanja iz bosanskohercegovačke srednjovjekovne historije, ne dozvoljava da se određene pojedinosti, kao što je datum rođenja ili vrijeme kada Sandalj istupa kao samostalni velmoža sa titulom velikog vojvode, tačno utvrde. Međutim, autor je na osnovu raspoloživih informaci-

ja učinio sve da se približi rješenju datih pitanja nastojeći da gotovo svaku svoju rečenicu, odnosno zaključak potkrijepi podacima iz izvorne građe koju je dobrim dijelom ugradio u svoju knjigu, često dajući njen ispis u napomenama ispod glavnog teksta.

Zamjerajući ranijoj historiografiji zbog ustaljivanja pogrešnog mišljenja o naglom slabljenju centralne vlasti nakon smrti prvog bosanskog kralja Tvrtka I, što je rezultiralo pojavom samostalnih velmoža, autor ističe kako je ta pojava vezana upravo za vrijeme njegove vladavine, kada su pojedini velikaši svoju snagu izgradili putem posjeda koje su dobili za vjernu službu. Među velikašima koji su se u narednim vremenima uspjeli izboriti za samostalnost posebno mjesto pripada Sandalju Hraniću Kosači, pa je proučavanje njegove ličnosti, karaktera i historijske uloge višestruko zanimljivo.

U trećem poglavlju ove monografije predstavljen je jedan od najznačajnijih perioda Sandaljevog javnog života. To je period kad se on, zahvaljujući prije svega dobroj početnoj poziciji (naslijedio titulu i zemljišne posjede od strica Vlatka Vukovića), uzdiže do samostalnog velmože i jedne od najjačih figura u Bosanskom kraljevstvu u političkom i ekonomskom smislu. Njegovo postepeno osamostaljivanje može se pratiti u istupima prema Dubrovčanima oko prodaje soli u Sutorini i Novom, a nešto kasnije i u rješavanju problema oko sela Lisac.

Period kada Sandalj konačno stasava u samostalnog velmožu (1405-1418) ispunjen je stalnim političkim previranjima i smjenama na bosanskom prijestolju. Pored dominantne uloge Hrvoja Vukčića Hrvatinića jedino je Sandalj, od svih ostalih bosanskih velikaša, uspio da se afirmira kako u unutrašnjoj politici širenjem posjeda i prava na njima tako i u vanjskoj politici prešavši dug put između lojalnosti Ladislavu Napuljskom do prelaska u tabor Sigismunda Luksemburškog, a na kraju prihvativši i vazalne obaveze prema Osmanlijama, čiji se interesi u Bosni naglo povećavaju u drugoj deceniji XV stoljeća. Kroz cijelo vrijeme svog javnog djelovanja Sandalj je ostao vjeran bosanskoj kruni. Iako samostalan i ekonomski stabilan, nije težio političkom separatizmu. Kako autor ove monografije ističe, Sandalj je svoje ambicije zaustavljao na nivou vlastitih posjeda, ne napuštajući okvire centralne kraljevske vlasti.

Dobro poznati događaji koji su obilježili prve decenije XV stoljeća (npr. Bosansko-dubrovački rat, Konavoski rat) našli su svoje mjesto u ovoj knjizi s obzirom na Sandaljevu ulogu u njima. U tom periodu Sandalj je najviše bio zaokupljen konavoskim pitanjem, kroz koje se odražavala unutrašnja i vanjska politika iskusnog vojvode, tako da je autor ovim dešavanjima posvetio odgovarajući prostor u svojoj knjizi, iako su ta pitanja u dosadašnjoj historiografskoj literaturi obrađivana na više načina. Autorov doprinos u razmatranju ovih problema je u novom pristupu, njihovom posmatranju kroz prizmu uloge Sandalja Hranića, te iznošenju zaključaka koji su pot-

krijepljeni izvornim podacima do tada nepoznatim ili neiskorištenim na najbolji način. U vezi s tim, morao je uzeti u razmatranje znatnu građu Dubrovačkog arhiva izvlačeći iz nje sve do najsitnijih podataka. Pokazalo se da se njezinim ispitivanjem i povezivanjem može doći do dragocjenih saznanja.

Sklapanje brakova u srednjem vijeku uglavnom predstavlja političke ili dinastičke saveze. Kako autor ističe, bračne veze sa političkom pozadinom jedan su od pokazatelja moći velmoža. Tako je Sandalj u skladu s aktuelnim političkim smjerovima imao tri braka. Prvi od njih, brak sa Jelenom Crnojević, označio je uspješan završetak pretenzija da zavlada Zetom. Ženidba Sandalja i njegovog brata Vukca sa Katarinom i Jelenom Vukčić, sinovicama Hrvoja Vukčića Hrvatinića, predstavlja vrhunac savezničkih odnosa između dvije najznačajnije velikaške porodice bosanske države tog perioda. Uz završetak afere oko sela Lisac, po autoru, ova dvostruka ženidba predstavlja "granično mjesto Sandaljevog uzdizanja u samostalnog velmožu". Ovaj Sandaljev brak, usko vezan za njegove odnose sa Hrvojem, razvrgnut je kada su se ti odnosi poremetili. Naravno, i treći Sandaljev brak, sa Jelenom Balšić, bio je politički motiviran.

Sandaljev politički uspon pratilo je teritorijalno proširenje, dok takvih promjena nema u njegovim zrelijim godinama, kad već možemo govoriti o zaokruženom posjedu koji će ostaviti svom nasljedniku Stjepanu Vukčiću Kosači. Kao njegov stric Vlatko Vuković, i Sandalj je svom bratiću ostavio u naslijeđe posjede, ali znatno uvećane i, kako autor zaključuje, puno bolja polazišta nego ih je i sam imao.

U posebnoj poglavlju autor predstavlja ekonomski profil Sandalja Hranića i to kroz prizmu odnosa sa Dubrovnikom, što je vrlo razumljivo s obzirom na susjedstvo Sandaljevih posjeda i teritorija Dubrovačke republike, pa u skladu s tim i jakih privrednih veza. Iako je vrijeme Sandalja Hranića bilo ispunjeno borbama oko prijestolja, stranim pohodima i intervencijama, nezaobilazna je činjenica da je Sandalj uspješno koristio periode primirja, ali i nemirnija vremena za vješte političke i privredne djelatnosti. Profesionalno organizirana kancelarija sa stručnim osobljem i razgranata diplomatska služba, po autoru, nosioci su „Sandaljevog dinamičnog izraza“. Sačuvana prijepiska sa Dubrovnikom jasan je pokazatelj da je Sandaljeva kancelarija bila iznimno aktivna i produktivna, te se u tom smislu s njom ne mogu porediti kancelarije drugih bosanskih velmoža. Odraž moći vlastele svakako je i izgled dvora i način svakodnevnog življenja, te je i u tom pogledu Sandalj prednjačio u odnosu na svoje savremenike.

Glavni tekst knjige obogaćen je tabelarnim priložima, dok se na njenom kraju nalazi i pet priloga. Oni predstavljaju tragove proizvoda Sandaljeve kancelarije, vodoin itinerar, pisma i druge dokumente izdvojene iz Dubrovačkog arhiva.

Knjiga Esada Kurtovića koja u centru ispitivanja ima jednu od najznačajnijih ličnosti historije srednjovjekovne Bosne pokazuje da je autor postavljeni problem u

potpunosti pratio kroz domete historiografije i stručne literature, ali vrijednost rada počiva prije svega na vlastitom istraživanju i detaljnom proučavanju bogate izvorne građe Dubrovačkog arhiva. Zahvaljujući izdavaču i spremnosti autora, ova najnovija istraživanja postala su dostupna svim zainteresiranim, iako je riječ, prije svega, o stručnoj knjizi opskrbljenoj potrebnim naučnim aparatom ■

Elmedina Kapidžija

Esad Kurtović, *Radosalići – Primjer “jednokratnih prezimena” srednjega vijeka*. Beograd: Istorijski institut, Studije, knj. 2, 2009, 161 str, ćir.

Svoju poziciju među istaknutim istraživačima ekonomske i društvene historije srednjovjekovne Bosne Esad Kurtović, profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, obilježio je prepoznatljivom akribijom i temeljitosti, o čemu svjedoče njegovi radovi objavljeni u stručnoj periodici u zemlji i inostranstvu. U protekloj godini objavio je i svoje prve monografski oblikovane radove, koji su već rezultirali visokim ocjenama u stručnim krugovima.

Knjigom *Radosalići – Primjer “jednokratnih prezimena” srednjega vijeka*, u izdanju beogradskog Istorijskog instituta, javnosti je predstavljen dio rezultata do kojih je autor došao radom na projektu “Likovi srednjovjekovne bosanske historije (1350-1500)”. Po riječima autora, izradom kataloga sa imenima pojedinaca iz srednjovjekovne historije, što bi trebao biti krajnji rezultat projekta, osigurala bi se polazna osnova za proučavanje kretanja pojedinih porodica, porodičnih loza i širih rodbinskih veza kroz vrijeme. Uostalom, to bi olakšalo istraživanje bosanskog srednjovjekovlja uopće. Stoga, raduje autorova najava skorog okončanja ovog projekta.

Pored uvoda, u kojem je obrazložio program i ciljeve svog istraživanja, dalje izlaganje autor razlaže kroz nekoliko naslova i podnaslova. Međutim, na osnovu metodologije kojom se služio, mogli bismo reći da knjigu čine dvije cjeline. Prvi dio nam pruža važan teorijski okvir, neophodan za razumijevanje prezimena u srednjem vijeku. Upozoravajući na česte pogreške u ranijoj literaturi kada su se u nedostatku izvora ili nedovoljnom poznavanju srednjeg vijeka olahko izvodile pretpostavke i

donosili zaključci, te pojedina prezimena vezivala za određenu srodstvenu lozu kroz duži niz godina, autor na početku knjige postavlja jedno vrlo zanimljivo pitanje i dovodi u sumnju da li se uopće za srednjovjekovna prezimena može koristiti taj naziv vezan za moderno poimanje prezimena. Stoga, on uvodi novu formulaciju - ‘jednokratna prezimena’, koja na najbolji način govori o karakteru srednjovjekovnih prezimena s obzirom na to da su bila vezana za jednu generaciju, odnosno jedan ljudski vijek. Napominjući kako treba razlikovati prezimena od rodovske oznake, što je značajno širi pojam (npr. Kotromanići, Kosače), ističe da se isto prezime nije moglo duže održati čak ni u vladarskim porodicama ili porodicama najvažnijih velikaša. Izuzetak je porodica Pavlovića, koja je imala isto prezime u dvije generacije, ali autor to objašnjava pokušajem da prezime jedne generacije preraste u oznaku roda.

Najčešća osnova za izvođenje prezimena u srednjem vijeku je patronimik. Dakle, izvedenica iz očevog imena kao prezime prenosila se na djecu. Riječ je o muškoj djeci, dok ženska djeca nemaju te oznake koje mi nazivamo prezimenima. Uz njihova imena obično se navodi ko im je otac ili muž (ako su udate). Na primjeru Radivojevića (Bogavac – Radivoj Bogavčić – Juraj Radivojević – Vlatko Jurjević – Ivaniš Vlatković) autor je pokazao kretanje prezimena sa oca na sina i uspio dokazati kako je naizgled složeno formiranje prezimena u srednjem vijeku ustvari vrlo jednostavno. S druge strane, ovakvo nastajanje prezimena i njihova nestalnost otežavajuća je okolnost za istraživače koji nastoje pratiti rodbinske veze u dužem vremenskom periodu. Znatno rjeđe u odnosu na patronimik, prezimena su se izvodila iz nadimaka, osobina, zanimanja, podneblja i sl. Međutim, bilo bi pogrešno uzimati prezime kao siguran dokaz o porijeklu, tj. pogrešno bi bilo vezivati toponomastiku sa prezimenima i obrnuto bez dodatnih provjeravanja. Na te i slične pogreške, do kojih je dolazilo dijelom zbog površnog pristupa a dijelom uslijed nedostatka izvorne podloge, autor jasno ukazuje i upozorava na oprez buduće istraživače.

Nakon što nas je u prvom dijelu svoga rada upoznao sa pojmom ‘jednokratnih prezimena’, svim prednostima i nedostacima, odnosno poteškoćama u izučavanju ovog pitanja, u drugom dijelu, u okviru ranije predočenog teorijskog okvira, autor na vrlo jednostavan način sve to pokazuje na konkretnom primjeru Radosalića, kao jednog od najčešćih prezimena u dubrovačkom zaleđu, ali i na teritoriju same Dubrovačke republike, krajem XIV i u toku XV stoljeća.

S ciljem što boljeg prezentiranja značajne količine prikupljenih podataka o Radosalićima, autor ih je grupisao po određenim društvenim skupinama. Ovakva, uvjetna podjela olakšala je sagledavanje zastupljenosti prezimena Radosalić. Iz toga možemo zaključiti da je bilo Radosalića koji su pripadali gotovo svim slojevima društva, te da su imali razna zanimanja i obavljali razne službe. Izuzetak čine vladarska porodica i najkрупnije velikaške porodice, gdje ne nalazimo ljude sa prezimenom Radosalić. Ali zato ih je bilo među običnom vlastelom i vlastelićima, kao

i ljudima koji su radili za vlastelu i vlasteličice. Radosalića je bilo među trgovcima, stočarima, slugama, šegrtima, porotnicima, jamcima i brojnim drugim zanimanjima koja se mogu uočiti u dubrovačkom zaleđu. Iz izloženog možemo vidjeti kako je istovremeno na različitim mjestima živjelo više Radosalića, a da međusobno nisu bili u srodstvu, da im je jedina zajednička osobina, ustvari, bilo očevo ime (u ovom slučaju Radosav/Radoslav).

Prezime Radosalić sačuvalo se na tri mjesta u natpisima na stećcima. Najpoznatiji je natpis iz Primilova polja kod Ljubinja. Upravo je taj natpis sa imenom Stipka Radosalića predstavljao polazište u autorovoj analizi Radosalića. Ranija tumačenja iskoristio je kao polazište u vlastitim istraživanjima, čiji su se rezultati pokazali dosta drugačijim. To je svakako zahtijevalo iscrpniju i detaljniju obradu bogate, neobjavljene građe Državnog arhiva u Dubrovniku, na osnovu koje je došao do zaključaka da se Stipko Radosalić sa stećka iz Primilova polja ne može povezati ni sa jednim od brojnih navedenih ličnosti sa istim prezimenom.

Veliku pažnju autor je posvetio analizi zastupljenosti prezimena Radosalić i na tom primjeru jasno pokazao da prezimena savremenog doba jesu nešto sasvim drugo u odnosu na ona iz srednjega vijeka, te da je pogrešno na osnovu aktuelnih, savremenih prezimena tražiti egzaktne pretke u pojedincima iz srednjeg vijeka.

U završnom dijelu knjige nalazi se sažetak na engleskom jeziku, popis korištenih objavljenih izvora i literature, fotografije arhivskih dokumenata korištenih u nastanku rada, te detaljan i precizan registar imena i geografskih pojmova.

Opskrbljena naučnim aparatom, knjiga pokazuje zavidan istraživački napor autora u sabiranju i sređivanju građe. Svojom metodološkom originalnošću i naučnim rezultatima predstavlja važan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji, te se nameće kao metodološki obrazac daljim istraživanjima ■

Elmedina Kapidžija

**Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura.*
*Knjiga o vještini trgovanja, Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za
povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009, 510 str.***

Benedikt Kotrulj piše *Knjigu o vještini trgovanja* 1458. godine u kaštelu Serpico, gdje se sklonio pred naletom kuge koja je harala Napuljem. Knjigu je posvetio svom prijatelju Franu. Po mišljenju priređivača ovog izdanja Zdenke Janeković-Römer, radi se o Kotruljevu šuri Franu Stjepanu Casseli.

Brojni sačuvani rukopisi, kasniji prijepisi ovog djela, naknadnim intervencijama prepisivača djelimično su mijenjani. Najstariji rukopis otkriven je na Malti. Prepisao ga je 1475. godine dubrovački trgovac Marin Rafaelov. Upravo ovaj primjerak, koji je izvornom rukopisu najbliži hronološki, po mjestu nastanka i po porijeklu prepisivača u ovom izdanju je odštampan i preveden.

Benedikt Kotrulj je humanistički pisac. Napisao je više djela od kojih su neka izgubljena. Ovu knjigu piše na italijanskom jeziku, za njega narodnim i maternjim, jer ju je namijenio trgovcima koji su, kako kaže, “često neznalice i nevični književnosti.” To je glavni razlog zašto ne piše na latinskom jeziku. Djelo je više stoljeća u rukopisu. Prvi put je štampano 1573. godine, kada se počinje prevoditi na druge jezike. Frano Petris je prvi štampano Kotruljevo djelo. On ga je tad uredio, djelimično izmijenio i prilagodio svom vremenu. Prvi hrvatski prijevod je iz 1975. godine, sa više kasnijih izdanja. Knjiga je dragocjena zbog knjigovodstva i opisanih putovanja.

Ovo izdanje knjige je prevela i priredila Zdenka Janeković-Römer. Ona piše i predgovor *Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem* (15-112). Pored objavljenih izvora i literature koristi se i neobjavljenom građom Dubrovačkog arhiva, pogotovo kada piše o Kotruljevom životnom putu. Potom slijedi najstariji italijanski izvorni tekst rukopisa sa Malte (113-334) i konačno prijevod djela (335-510). Benedikt Kotrulj je knjigu podijelio na četiri cjeline. U prvoj raspravlja o nastanku, vrstama i biti same trgovine, u drugoj o tome kako trgovac mora poštovati vjeru i vjerske obrede, u trećoj o običajima trgovaca oko moralnih i društvenih vrlina, a u posljednjoj o upravljanju porodicom i privređivanju. U predgovoru imamo opisan životni put Benedikta Kotrulja. Njegova porodica od dobiti kupuje zemlju. Sudjeluju u podjeli konavoske zemlje. Benedikt postaje član Antunina 1435. godine sa navršenih

dvadeset godina starosti. Oženio se iz uglednog antuninskog roda Nale 1444. godine i imao jedanaestero djece.

Benedikt Kotrulj hvali putovanja i upoznavanje mnogih zemalja. Najdalje je išao u tom smislu do Barcelone. Dubrovačka republika je nastojala uspostaviti odnose sa Aragonom, dominantnom državom zapadnog Sredozemlja. Dobivaju trgovačke povlastice 1428. godine. U odnosima dvije države je porodica Kotrulj zauzimala značajne pozicije. Benedikt je stekao u Napulju titulu viteza i kraljevskog kancelara. Bio je i izaslanik kralja Ferdinanda, što i sam spominje u svojoj knjizi. Kao takav je boravio i u Bosni u februaru 1462. godine. Dolazi u spor sa Dubrovačkom vladom jer ne isplaćuje dogovoreni procenat u ime naplate duga koji je preuzeo na sebe, čime je oštetio dubrovačke građane. Dubrovčani ga pozivaju da dođe iz Napulja da mu se sudi, a on odbija doći. U Dubrovniku boravi kao kraljev izaslanik na putu za Bosnu hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Ta činjenica mu je osiguravala diplomatski imunitet. On nikad nije formalno prognan iz Republike, iako su dubrovačka vijeća raspravljala o toj temi. Dugo je boravio u Napulju, ali nije zaboravio svoj dubrovački identitet.

Kao dvadesetogodišnjak preuzima očev posao. Bio je čovjek pun erudicije, isticao je vrijednost znanja. Svestrano je obrazovan i vješt u mnogim disciplinama. Živi i djeluje među brojnim humanistima. U tom smislu čitavo poglavlje treće knjige posvećuje znanju. One koji ne žele spoznati svijet oko sebe, ne čitaju ili ih ne zanimaju duhovna dobra naziva životinjama. Ističe da trgovac mora biti svestran i višestruko nadaren zbog prirode posla. Podstiče trgovca da čita i uči razne vještine. Na taj način će znati poslovati i kretati se među ljudima.

U trinaestom poglavlju prve knjige piše “o tome kako treba voditi knjige po trgovačkim pravilima,” gdje prvi teorijski obrazlaže princip dvostrukog knjigovodstva. O toj temi kasnije nastaje brojna literatura. Dvostruko knjigovodstvo je bilo poznato i prije djela Benedikta Kotrulja, ali nije bilo teorijski objašnjeno. Dok on piše djelo, ova vrsta knjigovodstva je već u praktičnoj primjeni. Od sredine XX stoljeća posvećuje se više pažnje djelu Benedikta Kotrulja, što se intenzivira s prijevodom istog. Teorija dvostrukog knjigovodstva bila je jedna od najzanimljivijih tema istraživačima. Riječ je o procesu uspostavljanja određenih standarda slobodnog tržišta. Ono što je u knjizi teorijski obrazloženo i danas se primjenjuje u ekonomiji. Izvorni tekst ovog djela u rukopisu koji je kasnije otkriven potpuniji je od onog štampanog iz 1573. godine. Komparacijom više različitih rukopisa otklonjena je nejasnoća u objašnjenju dvostrukog knjigovodstva. Od tada za ovo djelo vlada povećan interes.

Srednjovjekovna trgovina je bila okrenuta ograničenom tržištu. Na listi je sramnih zanimanja. I najpošteniji trgovci su vrlo teško obavljali posao u skladu sa crkvenim zakonima koji su suprotni stvarnosti profesije. Benedikt nastoji uspostaviti ravnotežu između ove dvije komponente koje čine njegov život. O toj temi piše u

drugoj knjizi svog djela, a ostale tri knjige sadrže pouke za dobrog kršćanina. Po njemu, trgovac mora biti vođen ne samo zaradom nego i savješću i kršćanskim moralom. Na udaru crkvene kritike je posebno kamata, od 1179. godine i službeno zabranjena. Crkva je lihvaru posmatrala kao neprijatelje Boga. Stav prema uzimanju kamata mijenja se tokom XIV stoljeća, od kada postoji velika potreba za posuđivanjem novca. Vrijeme, novac i pokretljivost trgovca se usko prepliću. Benedikt smatra da se i trgovac treba odmoriti svake sedme godine, iskoristiti vrijeme u stvaralačkom procesu i posvetiti se vjeri. Pogotovo se ovo odnosi na ljude koji su na kraju radne karijere, kad se trebaju povući i prepustiti poslove djeci.

U XV stoljeću se u Dubrovniku i plemstvo bavi trgovinom. Rijetki su plemići koji žive samo od prihoda sa imanja. Svoje savjete Kotrulj usmjerava velikim i srednjim trgovcima, bogatim građanima okupljenim u bratovštinama sv. Antuna i sv. Lazara, kojima i sam pripada. Oni nisu politički aktivni, ali im je stil života kao kod vlastele. Građanstvo preuzima od vlastele primat u privredi u jednom dugotrajnom procesu. Benedikt je imao visoko mišljenje o svom staležu. Društvene razlike smatra prirodnim i ne želi ih mijenjati. Idealan trgovac za njega je iz reda građanstva, univerzalan čovjek, dostojanstven, ali bez težnje za vlašću. Povlaštene društvene slojeve – plemstvo i kler kritikuje samo kada se petljaju u trgovačke poslove.

Kotruljev pogled na porodicu je u skladu sa filozofijom humanizma. Porodica mu je značajna u privatnom životu, ali i u trgovini, zato što sinovi nasljeđuju oca u poslovanju. Iako su mu savjeti o braku i porodici univerzalni, obraća se prvenstveno trgovcu. Za njega je porodica poput firme u kojoj svako ima svoje mjesto i ulogu.

Posebnu pažnju u djelu posvećuje ženama. Trgovce savjetuje u vezi s izborom žene i bračnih odnosa. U tumačenju odnosa između muškarca i žene Kotrulj se poziva na klasične autoritete i na kršćanske izvore. Drži se ideala kršćanskog braka. Muškarac je po njemu gospodar kuće i ukućana u skladu sa njegovim mediteranskim mentalitetom.

Piše i poglavlje o odgoju djece, s akcentom na odgoju sinova, budućih trgovaca. Moraju se učiti retorici, dobrom vladanju, običajima svog staleža, usvajati znanja o trgovini i stjecati iskustva u poslovima. Ne zapostavlja ni odgoj svojih kćeri, kojima osigurava adekvatno obrazovanje, iako se na taj način suočavao sa predrasudama okoline.

Benedikt Kotrulj pripada humanistima iako se drži srednjovjekovnih vrijednosti. Najveća vrlina trgovca za njega je umjerenost u poslu i u privatnom životu, a ona za sobom povlači i druge vrijednosti. Osuđuje pohlepu i pretvaranje novca u božanstvo. Ipak je bio svjestan da stvarni život nije adekvatan idealu koji opisuje u svom djelu. Za njega je trgovina častan posao koji utječe na opće dobro svih. Svojim djelom želi etički i moralno utjecati na trgovca.

Knjiga o vještini trgovanja predstavlja značajan narativni historijski izvor, jer pruža teoretsku sliku o tome kakav trgovac treba biti sredinom XV stoljeća, na razmeđu historijskih epoha. Njen autor je enciklopedijski obrazovana ličnost, renesansnih životnih pogleda. On spoznaje svijet oko sebe, prenosi nam svoje znanje i ostavlja svedočanstvo o burnom vremenu u kojem živi ■

Adis Zilić

Antal Molnár, Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán – Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573-1595) / Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen – Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573-1595), Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009, 433 str.

Historiografija je već odavno prepoznala činjenicu da je izučavanje prošlosti srednje i jugoistočne Evrope znatno otežano bez detaljnog uvida u dokumente i građu Državnog arhiva u Dubrovniku. Stoga se kroz duži vremenski period ulažu veliki naponi da se ti važni izvori kontinuirano objavljuju kako bi postali dostupni, a popraćeni kritičkim komentarima i mnogo korisniji i upotrebljiviji stručnim krugovima. Iako je do sada objavljen veći broj zbirki izvora koji se odnose na različite serije Dubrovačkog arhiva i različite tematske okvire koji su se iz njih mogli crpiti, jedina zbirka koja je na osnovu te građe pratila i tretirala odnose Ugarskog kraljevstva i Dubrovačke općine u srednjem vijeku bila je ona koju su prije 123 godine objavili istaknuti naučnici i arhivisti Lajos Thallóczy i Josip Gelcich (*Diplomatarium relationum republicae Ragusanae cum regno Hungariae – Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887). Tu prazninu u mađarskoj historiografiji pokušao je popuniti svojom novom knjigom Antal Molnár, viši naučni saradnik Historijskog instituta Mađarske akademije nauka i predavač na Eötvös Loránd univerzitetu u Budimpešti. Teme njegovog dosadašnjeg naučnog interesovanja obuhvataju crkvenu i kulturnu historiju 16. i 17. stoljeća, te historiju Balkana i Ugarske pod osmanskom vlašću, a njegova zbirka *Jedno trgovačko udruženje iz Dubrovnika u osmanskome Budimu – Historija i dokumenti udruženja Scipiona Bunića i Marina Buće (1573-1595)* predstavlja drugo izdanje u ediciji *Izvori za historiju Budimpe-*

šte u srednjem i ranom novom vijeku (*Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez*), koje objavljuje Gradski arhiv u Budimpešti.

U zbirci su prezentirani dokumenti i pisma na mađarskom, njemačkom, talijanskom i latinskom jeziku, a koji se odnose na jednu značajniju trgovačku kompaniju iz Dubrovnika i njenu aktivnost u Ugarskoj tokom druge polovine 16. stoljeća. Autor je u Dubrovačkom arhivu našao obimnu građu koja se odnosi na poslovno partnerstvo dvojice Dubrovčana – Scipiona Bunića i Marina Buće – te je odlučio rekonstruirati rad i aktivnosti ovog trgovačkog udruženja u osmanskome Budimu. Njegov posao značajno je olakšala okolnost što je sačuvani izvorni materijal uključivao gotovo kompletnu ekstenzivnu prijepisku, zatim brižno vodene trgovačke knjige i knjige dužnika, te ostale razne spise vezane za poslovne aktivnosti kompanije.

Prvi dio knjige u potpunosti je posvećen historiji tog trgovačkog udruženja. On služi kao uvodni komentar koji pomaže pri praćenju objavljenih dokumenata, a bavi se poslovnim počecima Bunića i Buće u Dubrovniku, njihovim odnosima, kreditima i ulozi u pomorskom osiguranju. Tu su jasno i pregledno predstavljene dimenzije i složenost razgranatih poslova kojim su se partneri bavili, kao i obim njihovih poslovnih veza. Autor zatim s posebnim interesovanjem piše o njihovom ogranku u Budimu, gdje je kompanija bankrotirala i detaljno raspravlja o procesu njene likvidacije.

U središtu zbivanja nalaze se ugledni i bogati dubrovački patriciji Scipion Bunić i Marin Buća, koji su 15. jula 1573. godine, pred bilježnikom Dubrovačkog notarijata, sklopili ugovor o zajedničkom trgovačkom udruženju. Bunić i Buća svrstavani su među istaknutije pojedince u dubrovačkoj kreditnoj trgovini tokom druge polovine 16. stoljeća. Bili su kreditori na značajnije iznose i sume novca većem broju trgovaca iz Dubrovnika i Firence, kako to pokazuje i spisak dužnika aranžiran u tabeli na str. 75, a i sami su uzimali krupne zajmove kako bi finansirali svoje poslovne poduhvate, što je u ovoj zbirci izvora posebno obrađeno. Pored kreditnog poslovanja bili su uključeni i u pomorsku trgovinu i pomorsko osiguranje, dok se osnovna djelatnost njihove novoosnovane kompanije bazirala na izvozu sirovih tekstila iz Balkana i uvozu luksuznih tkanina iz Italije. Kompanija je, s promjenjivim uspjehom, aktivno djelovala sve do smrti Marina Buće 1. juna 1591.

Drugi dio knjige, koji obuhvata više od dvije trećine teksta (str. 121-398), odnosi se na dokumente koji oslikavaju poslovni put, kontakte, uspjehe i padove dvojice Dubrovčana u Budimu. Dokumenti su složeni u tri odvojene tematske cjeline. Prvi dio tretira *Kreditna zaduženja kompanije Bona – Bucchia (1574-1591)* (str. 124-159) i u njemu je donesen kumulativni spisak kreditora kod kojih su se Bunić i Buća zaduživali skupa sa detaljima o količini i rokovima kredita. Ukupno je zabilježeno 60 zaduživanja, u kojima su poneki zajmovi prelazili sumu od 2500 dukata. Nakon tabelarne liste dati su ispisi iz serije *Debita notariae* sv. 90-94, u kojima su izloženi

svi slučajevi zaduživanja. Druga cjelina prati *Osiguranje talijanskih teretnih brodova Scipiona Bunića (1580-1589)* (str. 161-217) i u njoj je također predstavljen spisak svih brodskih tereta koje je Bunić osiguravao. Lista obuhvata ime broda i njegova vlasnika, rutu kojom se plovilo (najčešće su destinacije bile Ancona, Otranto i Barletta), te robu i sumu na koju je teret osiguran. Autor je zatim donio prijepise dokumenata iz serije *Noli et sicurtà di Notaria* sv. 14-24, koji detaljno potvrđuju sve ono što je uredno aranžirano i navedeno u spisku. Posljednji odjeljak predstavlja *Dokumente u vezi sa aktivnostima i likvidacijom kompanije* (str. 219-398) i u njega su uvršteni razni spisi, pisma i zabilješke vezane za posljednje dane i ukidanje udruženja.

Posebnu vrijednost za historičare u Bosni i Hercegovini predstavljat će podaci o bosanskohercegovačkim gradovima koji nisu brojni, ali su u svakom slučaju značajni i korisni. Njihovo spominjanje je posljedica činjenice da su Buća i Bunić imali poslovne partnere i kontakte u Sarajevu i Banjoj Luci, te se ovi gradovi povremeno javljaju u njihovim spisima. Značajno je istaknuti da Marin Buća u svom testamentu, sastavljenom u Beogradu 31. maja 1591. godine, ostavlja deset srebrenih talera Samostanu u Olovu za gregorijanske mise (“... et in monasterio di Ollovo in Bosna lasso di argento talari dieci che dicano in 2 monasteri messe gregoriale ...”) (str. 275).

Na samom kraju ove zbirke dat je i rječnik manje poznatih pojmova, kao i iscrpan registar ličnih i geografskih imena, koji korisno upotpunjuju ovo značajno djelo za trgovačku i privrednu historiju Dubrovnika i Balkana. Objavljeni izvori nude nam podatke o sudbini trgovaca koji su dolazili iz udaljenih mjesta kao što su Dubrovnik ili Firenca kako bi trgovali u Budimu, zatim o odnosima među tim trgovcima, njihov promet i zaradu, smjer i opseg trgovačke organizacije. Knjiga nam također daje uvid u svakodnevne aktivnosti trgovaca, njihove odnose sa osmanskim vlastima, te detaljno bilježi uspone i padove trgovačkih poduhvata. Iako ima oblik i namjenu zbirke dokumenata objavljenih na izvorniku, ipak je potrebno istaknuti pozitivnu činjenicu da su uvodni tekst i popratni komentari knjige objavljeni dvojezično, i na mađarskom i na njemačkom jeziku, čime je njeno praćenje olakšano, a i ona postaje pristupačna široj javnosti van mađarskoga govornog područja ■

Emir O. Filipović

İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*. Istanbul: Timaş yayınları
(28. izdanje), 2009, 189 str.

Autor ovog djela jedan je od najuglednijih živih historičara Osmanskog carstva u svjetskim akademskim krugovima. Tu činjenicu potvrđuju i njegovi nastupi u svojstvu predavača iz spomenute oblasti na mnogim univerzitetima, od Beča i Pariza preko Oksforda i Kembridža do Tunisa i Princetona. Trenutno je direktor Muzeja "Palate Topkapija" u Istanbulu.

Na samom početku 21. stoljeća, kada je obilježena 700. godišnjica od početaka osmanske povijesti, prvenstveno turska javnost osjetila je potrebu za dubljim upoznavanjem sa svojom prošlošću, što iz znanih političkih razloga nije bilo moguće postići u zadovoljavajućoj mjeri u posljednjih 80-ak godina. Tragom te potrebe, u posljednjih pet godina Ortaylı je publikovao nekoliko djela koja imaju za cilj rekonstruirati povijest Osmanske države u svjetlu novih saznanja, te autorovih osobnih komentara i tumačenja na osnovu istih uz namjeru da se osmanska povijest prikaže koliko je moguće objektivno, a iz nauke eliminiraju brojne predrasude i iskrivljenja koja nisu mimoišla Osmanlije. Pred nama je jedna od takvih knjiga, koja je prvi put publikovana 2006. godine. Međutim, prošle godine doživjela je čak 28. izdanje. Upravo ta činjenica mnogo govori o ovom radu. Djelo "*Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*" obuhvata nekoliko predavanja, govora i razgovora o različitim temama iz povijesti Osmanske države koja je autor održao posredstvom različitih medija. Knjiga se sastoji od dvadeset i jednog poglavlja, koja ne prelaze deset stranica teksta. Iako nije dat naučni aparat, autor je to nadomjestio u samom tekstu pozivajući se na određene izvore ili literaturu, te raspravljajući sa istima.

U prvom poglavlju, nakon predgovora, pod naslovom *Inspiracije iz prošlosti Istanbula* autor ističe jedan detalj koji kazuje mnogo o osmanskome poimanju države, ali i o odnosu prema zatečenim sistemima u tom periodu. Naime, čitajući zvanične osmanske dokumente iz bilo kojeg perioda, autor zaključuje da su Osmanlije Istanbul imenovale onako kako su ga i zatele 1453, tj. *Konstantiniyye*. To im nije predstavljalo nikakav teret. Naprotiv! Pored tog imena, Ortaylı konstatuje kako Istanbul ima još mnogo historijskih imena (Stinpoli, Novi Rim, Carigrad, Islambol i dr.), te ih ukratko obrazlaže. Nadalje, autor analizira historijsku kosmopolitsku ulogu grada Istanbula od njegovog osnutka, spominjući demografske prilike glavnog

grada Carstva i zvanične protokole na dvoru, zaključujući: “Imperija je bila svjetska, a Istanbul je bio glavni grad te svjetske imperije.” (str. 14.) Na kraju ovog poglavlja Ortaylı, uz određene kritike u pogledu odnosa prema gradu, apelira na očuvanje kulturno-historijske baštine Istanbula, što se odnosi na današnje generacije.

U drugom poglavlju pod naslovom *Mimar Sinan* čitamo crtice iz vremena sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), kada nastupa era centralizacije Carstva u svakom pogledu. Na urbanističko-arhitektonskom planu ta era je vidljiva kroz djela Mimara Sinana. Autor objašnjava način na koji je Mimar Sinan, “Osmanlija i osmanski arhitekta” (str. 21.), uspio na tri kontinenta ostaviti tragove koji će svakom posmatraču biti prepoznatljivi na prvi pogled. Riječ je o Inženjerskoj školi Sinana koja je opsluživala cijelo Carstvo.

Devširma kod Osmanlija naslov je trećeg poglavlja ovog rada. Konstatujući kako je devširma jedan od fenomena koji najviše zaokuplja pažnju istraživača osmanske povijesti, autor smireno i argumentirano izlaže svoje nalaze o spomenutom problemu. Još jednom razbija pogrešnu predstavu u nauci kako muslimani nisu prikupljeni devširmom. Dalje opisuje način na koji je tekla devširma. Opovrgava mnoga pogrešna tumačenja u tom pogledu, prvenstveno balkanskih historičara, ali i nekih romanopisaca poput Ive Andrića. “Nisu se kupila djeca od 3-5 godina i nosila u sepetima kao što je to opisao Ivo Andrić u svom jako lijepom i djelotvornom romanu “Na Drini ćuprija”(…) Jer djeca u toj dobi još nisu savladala neke bolesti (ospice, difterija). Neće se valjda država s time nositi” (str. 29.), polemizira Ortaylı. Ponegdje, tj. u mjestima bez perspektive (Kavkaz, gudure i planine oko Albanije i sl.) poziv u devširmu se jedva čekao. Samo pažljivo probrani bili su dio adžemijskog korpusa, a među njima samo najbolji su mogli biti dijelom Unutrašnje dvorske službe (Enderun) i onoga što se zove Osmanska dvorska civilizacija. “Devširma je bila način života”, zaključuje autor.

Četvrto poglavlje nosi naziv *Institucija porodice kod Osmanlija*. Pod pojmom “porodica” kod Osmanlija, podrazumijevajući pripadnike svih religija, autor govori o patrijarhalnom uređenju porodice, pri čemu su otac i sinovi porezni obveznici. Analizirajući položaj žene u osmanskoj porodici svih konfesija i naroda, autor zaključuje kako je žena bila “u drugom redu”, ali pri tome odbacuje predrasude o zatvaranju i izolaciji žene među četiri zida. Mahala je predstavljala osnovni životni ambijent osmanske porodice. Jednu od zanimljivih opservacija koju nam autor kazuje u vezi sa porodicom jeste i njena uloga utočišta ili zaštitnika od mnogih nedaća kao što je npr. nezaposlenost: “Nezaposlenost jeste loša stvar; ali razlog zbog kojeg ta činjenica kod nas nije toliko katastrofalna i pogubna kao na Zapadu jeste porodica sa svojom ulogom utočišta i zaštitnika.” (str. 41-42.) Ovo poglavlje autor zaključuje iznoseći komentare o promjeni shvatanja porodice od 19. stoljeća, kada se klasična osmanska porodica koja podrazumijeva zajednički život tri generacije pretvara u najužu porodicu koju znamo danas (otac, majka i djeca).

Peto poglavlje nosi naslov *Visoka Porta*. U ovom poglavlju čitamo o samom značenju pojma Bab-ı Âli, o nekoliko momenata iz prošlosti ove ustanove, te o onome što je obuhvatala Visoka Porta kao institucija države. U nastavku poglavlja, autor iznosi korisne podatke o političko-upravnoj instituciji Divan-i Hümayun (Sultanski divan).

Šesto poglavlje *Barok u Istanbulu* otkriva nam fenomen sličan evropskom baroku koji se javlja u osmanskoj arhitekturi 18. stoljeća. To će neki istraživači nazvati osmanski barok. Međutim, iznosi podatke i o utjecaju iranske likovne umjetnosti na područje Istanbula u 18. stoljeću. Upravo su takve pojave na umjetničkom planu povezane sa određenim socijalnim promjenama koje su zahvatile osmansko društvo od 18. stoljeća. İlber Ortaylı te promjene naziva “baroknim stilom života” (str. 58.) To je, ustvari, doba tulipana (Lale Devri), kako ga je nazvao historičar Ahmet Refik. Ono je označilo “kulturnu kupoprodaju između turske i zapadno-evropske civilizacije.” (str. 60.)

Sedmo i osmo poglavlje nosi naslov *Fatih sultan Mehmedu i Fatihu i fethu*. Autor u kratkim crtama prikazuje opsadu Konstantinopolisa 1453, markirajući ulogu vojne superiornosti Osmanlija u tom periodu, da bi se zadržao na jednom detalju, a to je razlika između naziva Bizant i Istočni Rim, koji se upotrebljavaju za taj grad. Ovaj drugi naziv je povijesno precizniji. Pacificiranjem anadolskih bejluka, pridobijanjem Krima, te osvajanjem Albanije i Bosne, Osmanlije postaju “*arbiter mundi*” (str. 71.) ili svjetski sudac i svjetska sila. Uloga sultana u svemu tome bila je velika, jer je “Fatih veliki vladar, veliki političar i mecena na kulturnom planu”. (str. 72.) Osim toga “Fatih je istočnjak bez kompleksa prema Zapadu” (str. 74.), zaključuje Ortaylı.

Deveto poglavlje naslovljeno sa *Osmanska kuhinja* donosi nam vrijedna saznanja o pojmu osmanske kuhinje. Među nezaobilaznim artiklima kuhinje bili su maslinovo ulje, turšija (kiselo voće ili povrće), baklava, pekmez i slično. Evidentan je uzajamni utjecaj različitih regiona u sastavu Carstva kada je u pitanju kuhinja. Kritizirajući bijeg savremenog čovjeka od dragocjenosti kulinarstva, autor ističe: “Napraviti dobro jelo simbolizira kulturu. Dobar kuhar pohvaljeniji je od bilo kojeg intelektualca.” (str. 80.) U nastavku čitamo o načinima na koji su se snabdijevali hranom veliki gradovi poput Istanbula, te problemima koji su se javljali u vezi s tim. Spominje se i nedostatak žitarica, od čega su patili mnogi turski gradovi 19. stoljeća.

U desetom poglavlju pod nazivom *Osmanski putopisi* autor prezentira činjenicu da se najstariji sistematski i neprekidni izvještaji o Turskoj javljaju od 1135. godine i danas su pohranjeni u još uvijek nedovoljno istraženim arhivima Vatikana. Spominju se prvi evropski putopisci po Osmanskom carstvu – De la Brokijer i Hans Schilberger. Vrhunac evropocentrizma prepoznat ćemo u opisima Istoka od Jeana Chardina iz 17. stoljeća. Isto čitamo i kod Jeana Baptiste Taverniera. Interesantni su opisi i fanatičnog protestanta Salomona Schweiggera. Nakon što spominje značaj Puto-

pisa Evlije Čelebije, te još nekoliko drugih domaćih i stranih, autor objašnjava važnost uvida u ovu vrstu izvora za razumijevanje osmanske civilizacije. U nastavku jasno odvaja putopise 19. stoljeća, posebno one evropske, koji nisu oslobođeni mnogih predrasuda prema Osmanlijama.

Jedanaesto poglavlje glasi: *Osmanske palate – “Palata Topkapija”*. Nakon Bečkog kongresa 1815. godine, kada su službeni protokoli velikih država doživjele izmjene, Osmanlije su se našle u nezavidnom položaju jer Topkapija više nije mogla pratiti te standarde. Osmanlije više nisu mogle ići u korak sa ostalim evropskim državama ni u tom segmentu. Autor se zaustavlja na pojašnjenju povijesnog značaja Topkapije za Osmansko carstvo zaključujući: “Topkapija je do 19. stoljeća bila dom Carstva.” (str. 96).

Dvanaesto poglavlje *Ulemanske četvrti u Istanbulu* otkriva nam mjesta koja su ličila gnijezdima znanja u Istanbulu. Njih su predvodile istanbulske četvrti Fatih i Sulejmanija. Čitaocu će i u ovom poglavlju upasti u oči riječi kritike upućene svima onima koji nisu imali niti imaju sluha za očuvanje i njegovanje kulturno-historijskog blaga koje ima Istanbul. “Dolazi vrijeme kada ćemo to čuvati, jer nismo mi toliko bogati da bismo mogli ignorirati takvo blago” (str. 108.), završne su kritike autora.

Slijede naredna tri poglavlja pod nazivima: *Osmanski sultani*, *Osmanski namjesnici* i *Osmanski kadija*. Uz opasku da Ortaylı ispušta opisati i duhovnu stranu života sultana, on vrlo precizno i odabrano sublimira sve one osobine i vještine koje su karakterisale određene sultane tokom njihove vladavine. Kako İlber Ortaylı najveći dio rada sagledava kroz prizmu Istanbula, tako je, i govoreći o osmanskim pašama u pogledu urbanističkog doprinosa na strani 119, konstatirao kako je Istanbul “grad paša” (paşalar şehri). Nakon što navodi jedan opći presjek institucije klasičnog osmanskog namjesnika, autor završava sa “moderniziranim pašama” koji imaju iskustvo Prvog svjetskog rata. Analizirajući osmanskog kadiju, s pravom zaključuje da je riječ o vrlo važnom organu države sa širokim ovlastima. On je pravni sudija, notar, inspektor za vakufe i gradonačelnik istovremeno (str. 127). Autor dalje pojašnjava način na koji se moglo postati kadijom u Carstvu, zatim pojmove *mazuliyeta* i *mevleviyeta*. Institucija tužioca i advokata je nešto što se javlja u 19. stoljeću. Iako je i ustanova kadije doživjela jak udarac u 19. stoljeću, ipak je ostala stub Carstva do kraja.

Šesnaesto poglavlje opisuje *Sultanski divan*. Nalazimo podatke o tome šta je on predstavljao, ko ga je sačinjavao, kada bi zasjedao, koje su teme bile na dnevnom redu, do kada je funkcionirao i slično.

Da ovo djelo ima elemenata turističkog vodiča, u smislu da može biti od koristi i turistima Istanbula, potvrđuje nam sedamnaesto poglavlje *Sultanahmet*, u kojem autor vrlo precizno i slikovito kazuje o poznatom trgu (koji se do sultana Ahmeda I zvao Hippodrom ili At Meydan) u Istanbulu, a koji on naziva “početnom tačkom svijeta.” (str. 145.) Na njemu se nalaze ostaci ne samo osmanske već i ranijih svjetskih civilizacija. Čitamo i o nekim kontroverzama kroz vrijeme vezanim za ovaj trg. İlber

Ortaylı podržava očuvanje historijske vrijednosti i ovog mjesta, protiveći se neracionalnoj “betonizaciji”.

U osamnaestom poglavlju *Nazavisne pokrajine u upravnoj organizaciji Osmanske države* autor ukazuje na manjak stručnih radova koji analiziraju segment historije Osmanske države koji je u naslovu ovog poglavlja. Fokus je na tzv. drugoj kategoriji ejaleta, koji su imali jedan vid autonomije ili polunezavisnosti u okviru Carstva. Ovdje je riječ o Krimskom hanatu, Erdelju, Vlaškoj, Bogdanu (Moldaviji), Dubrovniku, te Hidžazu i Egiptu.

Devetnaesto poglavlje nosi naslov *Drevni ostaci*. Autor ističe arheološko bogatstvo Turske staro 8000 godina prije nove ere. Današnja Turska je povijesno stjecište civilizacija, čiji se tragovi svakim danom otkrivaju. Autor se ovdje osvrće i na pitanje “muzejske mafije” i probleme očuvanja civilizacijskog blaga općenito u svijetu. Zanimljiv je podatak o tome kako je “Izrael zaštitio svoje historijsko blago učinivši arheologiju nacionalnim sportom.” (str. 165.)

Pretposljednje poglavlje govori o *Unutrašnjoj dvorskoj službi*. Doista će ovo poglavlje ostaviti lijep dojam na svakog čitaoca koji se želi upoznati sa “školom Imperije” (str. 176.), koja je regrutovala osobe koje su kroz vijekove nosile Osmansko carstvo na svojim plećima.

Na kraju ove vrijedne i zanimljive priče o crticama iz osmanske povijesti autor piše o Osmanskom carstvu kao *Posljednjoj rimskoj imperiji*, pri tome donoseći vrlo zanimljiva razmišljanja o pojmovima “povijesne imperije” i “modernog imperijalizma”. Naime, “naši preci su termin Roma (Rim) shvatali kao svjetsku imperiju, tj. politički ideal i misiju koju treba postići (...) Stoga je trebalo osvojiti Istanbul, novi Rim, prestolnicu Rimske imperije, i to su ostvarili.” (str. 182-183.)

Autor zaključuje kako je osmanska povijest turska povijest ili povijest turske države. Istovremeno, ona je i zajednička povijest preko deset naroda sa njihovim jezicima i vjerama, koji danas žive u više od dvadeset nezavisnih država. Zadnje rečenice knjige autor je posvetio problemu izvora za osmansku povijest iz najranijeg perioda, perioda nastanka Osmanske države. Na kraju napominjem da je prošle godine (novembar, 2009) izdavačka kuća *Connectum* publicirala prijevod ovog djela na naš jezik, koji je načinio Salmir Kaplan, pod naslovom *Drukčije razumijevanje Osmanlija* ■

Sedad Bešlija

Samija Sarić, *Bugojno i njegova okolina (Donji Vakuf, Prusac, Gornji Vakuf i Kupres) u vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: 2009, 340 str.

Početak 2010. godine u Sarajevu je u izdanju Izdavačke kuće “Buybook” objavljena monografija o Bugojnu i njegovoj okolini u vrijeme austrougarske uprave. Samija Sarić, profesorica historije i arhivska savjetnica u penziji, afirmirano je ime u bosanskohercegovačkoj stručnoj arhivističkoj literaturi. Cijeli radni vijek je provela u Arhivu Bosne i Hercegovine, gdje je, radeći na sređivanju arhivske građe nastale djelovanjem organa austrougarske uprave, prikupljala i sistematizirala po temama sve podatke do kojih je došla, a koji se odnose na Bugojno i susjedna mjesta. Rezultat tog rada je ova monografija sa obiljem činjenica i različitih podataka o relativno kratkom vremenskom periodu i malom geografskom području u srednjoj Bosni. Svi podaci su izloženi na veoma dopadljiv i pristupačan način. Knjiga je obogaćena brojnim faksimilima izvornih dokumenata i fotografijama, kako samih gradova koji su opisani tako i njihovih stanovnika, što je čini i vizualno dopadljivom, ali i znatno obogaćuje dokumentarnu vrijednost knjige.

Monografija je podijeljena u 16 poglavlja, od kojih se 15 odnosi na Bugojno a jedno na ispostave u Bugojanskom kotaru: Donji Vakuf, Prusac, Gornji Vakuf i Kupres. Monografija sadrži i 12 različitih priloga.

U *Uvodnim napomenama* i *Predgovoru* autorica je objasnila motive za pisanje ovako zahtjevne knjige o Bugojnu. U *Napomenama* su naznačeni značaj i ljepota Bugojna i njegove okoline uz napomenu da “četrdeset godina, koliko je trajala austrougarska uprava, u životu jednog grada nije ni puno ni malo, ali je jedno sigurno, da nakon četrdeset godina austrougarske uprave, u Bugojnu ništa više nije bilo kao ranije”, dok u *Predgovoru* objašnjava svoju “vezanost” za Bugojno, u kojem su rođeni njeni roditelji i u kojem je provela dobar dio djetinjstva i mladosti. Boraveći često u ovom lijepom gradiću, pitala se kako je Bugojno izgledalo ranije, pa, između ostalog, navodi: “Tragajući i razmišljajući o tome došla sam, kroz razgovore i dokumentaciju, do vjerodostojnih podataka i iz svega sam ponešto saznala (...) pokušala sam na osnovu dostupne arhivske građe u Arhivu Bosne i Hercegovine bar donekle dočarati grad Bugojno i vrijeme u njemu, a dijelom i u bugojanskom kotaru, posebno za Prusac, Donji Vakuf, Gornji Vakuf i Kupres, od 1878. godine, tj. od dolaska

Austro-Ugarske na ove prostore, do njenog odlaska 1918. godine. Nastojala sam da predstavljanje činjenica bude potkrijepljeno pouzdanim izvorima, najprije na osnovu arhivske građe, a isto tako i literature.”

U prvom su poglavlju pod nazivom *Skopaljska kotlina do okupacije Austro-Ugarske monarhije* (9-12) navedene historijske činjenice poznate iz bosanskohercegovačke historiografije, a koje se odnose na ovo područje od perioda rimske uprave do austrougarske okupacije 1878. godine.

Slijedi drugo poglavlje *Berlinski kongres i okupacija Bosne i Hercegovine* (13-17), koje sadrži kratke napomene o čl. 25 Berlinskog ugovora iz 1878. godine, kojim su evropske sile dale mandat Austro-Ugarskoj monarhiji da okupira Bosnu i Hercegovinu. Autorica se osvrnula i na sam tok okupacije i otpora koji je pružilo domaće stanovništvo, pripadnici sve tri vjerske zajednice, kao i na prilike u Bugojnu prije okupacije. Ovo je mjesto u periodu osmanske vladavine bilo mala nerazvijena kasaba, trgovište na kojem se odvijala trgovina žitom, voćem, stokom, kožom i vunom.

Uspostava vlasti Austro-Ugarske monarhije, pravni položaj Bosne i Hercegovine i unutrašnja organizacija vlasti u Bugojnu (18-45) treće je poglavlje, u kojem su date osnovne karakteristike organizacije nove vlasti i uprave. Već u februaru 1879. godine okupirana pokrajina je u nadležnosti Zajedničkog ministarstva financija, koje je djelovalo u Beču, u okviru kojeg je oformljeno zasebno Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine, a u Sarajevu je počela sa radom Zemaljska vlada kao njegov izvršni organ. Okupirana pokrajina bila je podijeljena na šest okružnih oblasti. Bugojno sa okolinom je u ovoj novoj administrativnoj podjeli pripalo Okružnoj oblasti Travnik.

U ovom su poglavlju objašnjeni motivi zbog kojih je Kotarski ured iz Donjeg Vakufa premješten u Bugojno, kao i nagla izgradnja ovog naselja. Geografski položaj Bugojna na području isturenom prema Dalmaciji bio je novoj austrougarskoj upravi veoma bitna činjenica, pa je Odlukom Zajedničkog ministarstva financija od 3. maja 1880. godine određeno da se Kotarski ured iz Donjeg Vakufa premjesti u Bugojno. Prateći “govor arhivskih dokumenata”, Samija Sarić je utvrdila da ova odluka nije mogla biti brzo ispoštovana, jer su joj se stanovnici Donjeg Vakufa žestoko protivili, pa je sjedište kotarske uprave u Bugojno prešlo tek 1. aprila 1881. godine. Iz Donjeg Vakufa su u Bugojno premješteni i Carska i kraljevska generalna komanda i Vojna pošta (poštansko-telegrafski ured).

Dijelovi poglavlja koji se odnose na urbani razvoj grada Bugojna posebno su vrijedni. Bugojno je nakon što je postalo sjedište kotarske uprave doživjelo istinski procvat, kako privredni tako i kulturno-prosvjetni. Detaljno je opisan razvoj i rad Kotarskog ureda, kao i problemi u vezi sa njegovim smještajem. U Bugojnu se, kao uostalom i u cijeloj Bosni i Hercegovini, u periodu austrougarske uprave odvijala intenzivna izgradnja zgrada za potrebe smještaja organa vlasti i uprave, kao i škola, o

čemu ova monografija donosi brojne podatke dopunjene planovima, skicama i nacrtima o skoro svim zgradama izgrađenim u tom periodu. Naročito su detaljno opisani i brojnim dokumentima i nacrtima osvijetljeni adaptacija zgrade starog i izgradnja novog konaka i gradske vijećnice.

U četvrtom poglavlju pod nazivom *Lokalna uprava* (46-61) autorica prati razvoj lokalne samouprave u Bugojnu od 1885. do 1918. godine kao i djelovanje Općinskog vijeća, savjetodavnog tijela Kotarskog ureda. Općinsko vijeće se sastajalo po potrebi, a sastojalo se od 4 člana do 1910. godine, kad su temeljem Zakona o općinskoj samoupravi općinska vijeća postala autonomni organi čiji su članovi birani na izborima. U poglavlju se nalaze i podaci o članovima Općinskog zastupstva od 1885. do 1918. godine, o uvođenju katastra u Bugojnu, osnivanju gruntovnice i radu Kotarskog ureda kao suda (1882-1906) i Kotarskog suda u Bugojnu (1906-1918).

Poglavlja od V do XIV odnose se na stanovništvo u Bugojnu. Na temelju četiri popisa stanovništva/žiteljstva obavljena u ovom periodu, navedeni su brojevi podaci koji jasno govore o rastu stanovništva, kao i podaci koji se odnose na njihov konfesionalni i nacionalni sastav, na oporezivanje stanovništva, na vjerske zajednice, njihov rad i organizaciju, na otvaranje novih škola i njihov rad, na kulturna i sportska društva, zadruge i druga kreditna udruženja. Zanimljivo su prezentirani podaci o vlasništvu nad zemljom, agrarnoj strukturi stanovništva i agrarnim odnosima kako u Bugojnu tako i u njegovoj okolini.

Nisu izostavljene ni činjenice o zdravstvenim prilikama i gradnji nove ambulante u Bugojnu, razvoju saobraćaja i privrede/gospodarstva, kao i radu Žandarmerijske i Meteorološke stanice u Bugojnu. Sve navedene činjenice su dokumentirane pozivima na arhivske izvore i još dopunjene sa više desetina različitih ilustracija (fotografije, karte, tabele, faksimili dokumenata), do kojih može doći samo istraživač koji se dobro snalazi u ovoj vrsti posla, da od malih kockica pronađenih u različitim izvorima napravi lijep mozaik. Popis korištenih izvora i literature ovo zorno potvrđuje.

Na kraju knjige je na 50 stranica 12 priloga u kojima su objavljeni na jednom mjestu podaci koji se nalaze u kalendarima (*Bosanski glasnik* i *Bošnjak*) i zanimljivi podaci o ovom kraju sadržani u različitim arhivskim dokumentima. U priložima su: 1. imena državnih činovnika od 1882. do 1918. godine; 2. imena činovnika Kotarskog suda Bugojno (1906-1918); 3. popisi činovnika Bugojanske, Donjovakufske, Gornjovakufske i Kupreške općine (1885-1918); 4. podaci za školsko osoblje Bugojanskog kotara; 5. spisak dodijeljenih točarinskih dozvola (licenci) u Bugojanskom kotaru (1902-1904); 6. dozvole za svratišta, gostionice i restauracije u Bugojanskom kotaru za 1917. godinu; 7. registrirane trgovine mješovitom robom na malo u Bugojnu, Donjem Vakufu, Gornjem Vakufu i Kupresu (1899-1911); 8. iskaz postojećih dućana u bugojanskom kotaru 1904. godine, bez licence, 9. popis članova "Ukrašavajućeg društva" u Bugojnu iz 1895. godine; 10. spisak 58 imena poginu-

lih bosanskohercegovačkih vojnika u Prvom svjetskom ratu iz Bugojanskog kotara; 11. popis glasača u Bugojnu za izbornu listu za 1900. godinu i 12. boravak delegacije veleposjednika iz Travničkog okruga u Beču gdje su putovali u audijenciju kod cara Franje Josipa I.

Samija Sarić je ovom knjigom realizirala sve postavljene zadatke, cilj i sadržaj istraživanja, prostorni i vremenski okvir. Rezultat je opširna i detaljna historija Bugojna i njegove okoline u periodu austrougarske uprave, koja će se, sasvim sigurno, naći u mnogim bugojanskim kućama kao velika dragocjenost ■

Mina Kujović

Philippe GELEZ, *Safvet-beg Bašagić (1870.-1934.). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosne-Herzégovine*. Athènes: École française d'Athènes. Mondes méditerranées et balkaniques, 2010, 805 str.

“Mnogi na zapadu doskora nisu znali da na Balkanu, u Bosni i Hercegovini živi relativno brojna narod islamske vjeroispovjesti, pa je prema jednom suvremenom piscu historije Bosne ‘kulturalna i politička povijest muslimana (BiH) bila nešto kao tamna strana Mjeseca... nešto nevideno, nepoznato’.”

Polivalentnoj ličnosti Safvet-bega Bašagića, koji je bio i književnik i historičar, i orijentalista i političar, pripada u povijesti Muslimana/Bošnjaka, prvenstveno, i BiH posebno mjesto. Bez izučavanja njegove OSOBNOSTI i cjelokupnog OPUSA nemoguće je cjelovito rekonstruirati i objasniti proces nacionalne identifikacije muslimanskog stanovništva BiH kao procesa dugog trajanja koji je formalno završen 1993. g. usvajanjem nacionalnog imena Bošnjak.

(Navedenim riječima se potpisnik ovih redova obratio prisutnima na odbrani disertacije Filipa Železa na Sorboni 20. lipnja 2006. g.) U maniru serioznog istraživača, francuski historiograf Philippe Gelez (1977.) – Filip Želez – u ne kratkom vremenskom rasponu, ali prijeko potrebnom decenijskom radu, prešao je mukotrpan put do tiskanja ove monografije u kojoj se iz nekoliko aspekata bavio začudno zapostavljenom ličnošću bosanskohercegovačke kulturne i političke scene s kraja XIX. i pr-

---

vih decenija XX. st. – Safvet-begom Bašagićem i intelektualnim korijenima nacionalne misli muslimana Bosne i Hercegovine.

Prijedlog i poticaje za istraživanje ove problematike i tematike Gelezu je u akademskoj godini 1999.-2000. dao Henrik Heger, direktor ekipe za istraživanje hrvatske kulture i međunarodnih intelektualnih razmjena na Sorboni IV, a Gelez ih je nastavio i obavio pod vodstvom Žana Pola Bleda (Jean Paul Bled), profesora suvremene historije na istom pariskom univerzitetu. Obojica profesora sa Bernarom Lorijem (Bernard Lory), Aleksandrom Popovićem, Tomislavom Išekom i Pol-Lujom Tomasom (Paul-Louis Thomas) kao predsjednikom, bili su članovi komisije pred kojom je Ph. Gelez 20. lipnja 2006. odbranio doktorsku tezu.

Autor je, prihvatajući se monografske obrade jedne istaknute ličnosti iz redova muslimanskog, i kulturnog i političkog establišmenta, kao povjesničar po zvanju, bio svjestan velikog broja zamki pred kojima se našao. Bio je (posebno kao stranac) svjestan da Bosna i Hercegovina u zapadnom svijetu prije kraja XIX. st. nije izazivala neki poseban historiografski interes. Dakako, nije podcijenio pomanjkanje njenog imena u historijama Osmanskog carstva od XVII. st., tragovima putnika u europskoj Turskoj, primjerice, historičara Rankea, geologa Buea, diplomatskih ličnosti Napoleonovog carstva s kraja XVIII. i početka XIX. st. Za vrijeme orijentalne krize i dolaskom Austro-Ugarske članci i monografije o BiH su se umnožavali, ali do 1960. g. samo na srpskohrvatskom jeziku, dok su, prema Gelezu, kvalitetne publikacije na drugim jezicima bile rijetke. Od 70-ih godina, naročito od rata 1992.-1995., knjige stranih autora bile su brojnije (Dž. Fajn, R. Donia, Petar Vrankić). Gelez spominje i izvanredne monografije na bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku (T. Krajljačića, H. Kamberovića i Z. Grijaka).

Safvet-beg Bašagić “nije se, takoreći, na historiografskom polju ni pojavljivao”. Ph. Gelez konstatira da je doskora njegovo ime bilo zaboravljeno od velikog dijela bosanskohercegovačke javnosti. Spominjan je u ekciklopedijama, nekoliko specijaliziranih članaka, ali ne u školskim udžbenicima. Od 1992. g., od nezavisnosti BiH, njegova ličnost dobiva veći publicitet. Tragajući za monografijom o čovjeku – Bašagiću, Ph. Gelez je došao do paradoksalnog zaključka: do 2006. g. nije postojala niti jedna njegova kompletna biografija, mada su ga “muslimani BiH” smatrali jednim od osnivača njihovog nacionalnog identiteta. Te godine Muhidin Džanko, profesor književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, objavio je disertaciju u kojoj nije bilo historijskih elemenata, što nije ni dozvoljavalo procjenu LIČNOSTI. Lejla Gazić, istraživač Orijentalnog instituta u Sarajevu, odbranila je disertaciju u kojoj se više bavila predstavljanjem orijentalističkog rada Safvet-bega Bašagića nego njegovom ličnošću. Kuriozno je, po Ph. Gelezu, da o Bašagiću, iako toliko citirano nakon što je BiH postala nezavisna, niko nije dao istinski sintetički prikaz njegovog života i djela.

Gelez je svoju disertaciju kao rad od 736 strana (551 str. osnovnog – rukopisnog teksta, plus aneksi, bibliografija i indeksi) u formi monografije, neznatno modificiranu za objavljivanje, naslovio, po vlastitom priznanju, u malo kompliciranoj sintagmi u kojoj je svaki od dijelova (nacionalna misao, pridjev “intelektualni” i riječ “korigjeni”) trebalo da doprinese osnovnom cilju: sintetiziranju ličnosti i djela Safvet-bega Bašagića primarno iz historijskog aspekta. Zaintrigiranom i pažljivom čitatelju (prvenstveno onim koji se služe jezikom na kome je djelo napisano) bit će u startu dovoljno uočiti zavidan korpus izvora. Samo Bašagićevo djelo se “penje” gotovo do 600 poema, članaka i drugih (raznih) uradaka – impresionantnih 1710 jedinica. Istraživanje primarnih (neobjavljenih) dokumenata Ph. Gelez je obavio u arhivima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Istražio je i prezentirao obilje “bosanskih” i izvora i publikacija koji su mu omogućili pristup “debatama lokalne historiografije”. Koristio je i tekstove njemačke i engleske provenijencije, dok su radovi na francuskom jeziku izuzetno rijetki, osim onih koji se odnose na kraj XX. st., posebno originalnu sintezu Thierry Mudrya (Tier Midria) – *Historie de la Bosnie-Herzègovine. Faits et controverses*. Paris 1999. (*Historija BiH. Činjenice i kontroverze*).

Prema B. Loriju, izborom teme, fokusiranjem u istraživanju i elaboriranju LIČNOSTI I DJELA takve markantne osobe kakva je bila Safvet-beg Bašagić, Gelez je na sjajan način u maniru moderne francuske historiografske škole uspio da oni koji budu čitali njegovu monografiju bolje razumiju Bosnu i Hercegovinu kao zemlju, Bašagićevo epohu mentaliteta, lokalne “igre”, sve u kontekstu procesa nacionalne identifikacije muslimanskog stanovništva, misleći, vjerovatno, i na zainteresirano francusko čitateljstvo kojem su malo poznati i ta zemlja i ljudi Bašagićevog vremena, i posebno univerzitetsku sredinu Francuske.

Svi koji budu konsultirali Gelezovu monografiju uočiti će da ono što autora odvaja od većine tekstopisaca o jednom od posljednjih i najutjecajnijih begova u BiH (bio je i predsjednik prvog Sabora) jeste pristup *ab ovo* podrijetlu Bašagićeve misli, njegovom intelektualnom formiranju do 1890. g. u PRVOM, zatim njegovom nacionalizmu i orijentalizmu do 1906. g. u DRUGOM i na kraju kulturi i politici do 1934. g. u TREĆEM dijelu knjige. Treba naglasiti da je tretiranu problematiku Gelez pratio u kontekstu koliko turbulentnih toliko i tektonskih društveno-gospodarskih, političkih, kulturnih i vjerskih promjena (i poremećaja) izazvanih okupacijom BiH (1878.), aneksijom (1908.) i stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.).

U ovoj monografiji istražen je i znanstveno artikuliran cjelovit Bašagićev *portrait*, napisana svojevrsna biografija u kojoj je strogo poštovana kronologija zbivanja. Zabluda bi bilo i pomisliti da je to “samo” veoma uspjela biografija. Naprotiv, njen autor *sine ira et studio*, napisao je djelo bez prejudiciranja tako svojstvenih većini prethodnih autora koji su sa pozicija *pro et contra* prihvatili ili odbacivali Baša-

gićevu “bogumilsku ideologemu”, koja se i dan-danas rabi (i zloupotrebljava) u tumačenju procesa nacionalne misli kod bosanskih muslimana, ergo Bošnjaka.

Ovom nestandardnom biografijom u formi disertacije njen autor, Philippe Gelez, potvrdio je da orijentalizam predstavlja osnovni temelj nacionalnoj misli onog dijela stanovništva BiH kome je pripadao Safvet-beg Bašagić i da bez njegova transformiranja religiozne zajednice kod Muslimana/Bošnjaka ne bi bilo moguće ■

Tomislav Išek

Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*. Београд: Филип Вишњић, 2009, 485 стр.

Knjiga Drage Mastilovića *Hercegovina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)* predstavlja neznatno izmijenjenu magistarsku radnju pod naslovom *Političke, ekonomske i kulturne prilike u Hercegovini 1918-1929. godine*, koja je odbranjena na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Autor kao cilj svog rada navodi istraživanje i prezentiranje što više segmenata života stanovništva Hercegovine. Vremenski temu ograničava na period od ujedinjenja do zavođenja diktature, a prostorno na Hercegovinu, odnosno Mostarsku oblast u granicama definiranim Uredbom o podjeli zemlje na oblasti i Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi iz aprila 1922. godine, po kojoj je Mostarska oblast obuhvatala srezove Mostar, Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Nevesinje, Stolac i Trebinje.

Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda, pet glava podijeljenih na određeni broj poglavlja, zaključka, popisa izvora i literature, imenskog indeksa i bilješke o autoru.

U *Uvodu* (21-60) autor daje kratak pregled nastanka i značenja pojma Hercegovina, teritoriji na kojoj se prostirala, zbivanja od srednjeg vijeka preko osmanskog i austrougarskog perioda do dešavanja u Prvom svjetskom ratu, te na osnovu iznesenih činjenica izvodi bitne karakteristike Hercegovine sa kojima je ona ušla u Kraljevinu SHS – izražena vjerska netrpeljivost, neriješeno agrarno pitanje, privredna zaostalost i siromaštvo, masovna nepismenost i kulturna zaostalost Hercegovine sa Mo-

starom kao jedinom svijetlom tačkom i preovladavanje života patrijarhalne seoske porodice gdje se modernizacija nije osjećala.

Glava I - *Geografsko-demografska slika Hercegovine* (61-100) – sadrži razmatranja o granicama Hercegovine, odnosno Mostarske oblasti, i ukazuje na činjenicu da je teritorija Hercegovine prije bila mnogo veća, te da i danas u tim dijelovima Bosne i Crne Gore postoji razvijena svijest o tome da su ti predjeli nekada pripadali Hercegovini. Autor daje osnovne geografske karakteristike Hercegovine, podatke o klimi, karakteristikama tla, riječnim tokovima, i sl. Posebno opširno piše o stanovništvu Hercegovine i koristeći popise stanovništva iz 1879, 1910, 1921. i 1931. godine, prati demografska kretanja na tlu Hercegovine, analizira njihove rezultate i obrazlaže promjene i uzroke migracija na tom prostoru. Dio ovog poglavlja posvećen je i naseljima, a posebno ističe Mostar kao književni i kulturni centar Srba u Bosni i Hercegovini. Opisuje izgled i način života u gradskim i seoskim sredinama, promjene koje nastaju u stilu života u austrougarskom i periodu Kraljevine SHS, te pravni položaj naseljenih mjesta u posmatranom periodu.

U Glavi II – *Društvo* (103-133) – autor spominje plemensku i bratstveničku organizaciju koja je, za razliku od Crne Gore, u Hercegovini već bila izgubila značaj. Spominje i da su seoske zadruge u Hercegovini u posmatranom periodu već bile prava rijetkost, te da je posljedica raspadanja zadruga bila cijepanje i usitnjavanje posjeda. Da bi prikazao kulturu stanovanja, opisuje izgled i opremu kuća. Opisuje i način i probleme u ishrani hercegovačkog stanovništva – šta se koristilo najviše u ishrani, a šta rijetko; interesantnim se čini podatak da su i pored velikog siromaštva i oskudice kahva i duhan bili u masovnoj upotrebi. Uz lošu ishranu, loša higijena i higijenske navike utjecali su na zdravlje i česte pojave određenih zaraznih bolesti. Dio ove glave posvećen je i moralnim karakteristikama i običajima stanovnika.

U Glavi III – *Ekonomske prilike* (137-208) – autor analizira privredne potencijale koje je Hercegovina imala, te iznosi podatke o količini obradivih površina, površina pod šumom, rudnim bogatstvima i ogromnim vodenim potencijalima Hercegovine. Agrarno pitanje ističe kao najbolnije pitanje u Hercegovini i ukratko obrađuje zakonske akte koji su ga tretirali u Kraljevini SHS. Bavi se i posljedicama koje su ostale zbog raspadanja seoskih zadruga i usitnjavanja zemljišnjih posjeda. Navodi da je poljoprivredu karakterizirala tehnička zaostalost i ekstenzivnost proizvodnje, a to najbolje ilustrira podacima da je u Hercegovini bilo deset puta manje plugova nego u Zetskoj oblasti i stotinu osamdeset devet puta manje nego u Mariborskoj oblasti, te da je motika bila osnovna poljoprivredna alatka u Hercegovini. Konstatira da nije ni čudo da je Hercegovina u vrijeme Kraljevine SHS stalno bila na rubu gladi, te da je država u Hercegovini vidjela *prosjaka* koji je bio na teretu ostalim, umjesto da je ulagala u one privredne grane za koje su postojali potencijali i koji su Hercegovinu mogli osposobiti za samostalan razvoj. Duhan navodi kao osnovni i najpoznatiji herce-

govački proizvod koji je važio za jedan od kvalitetnijih u Kraljevini SHS, ali se ipak kvalitetom nije mogao mjeriti sa duhanima iz drugih zemalja. Vinogradarstvo navodi kao drugu po važnosti privrednu djelatnost hercegovačkih seljaka, a piše i o uzgoju voća, povrća i žita. Stočarstvo predstavlja kao osnovnu granu privrede u Hercegovini. Autor za industriju kaže da je u vrijeme Kraljevine SHS bila u povoju, te da je u ekonomskom pogledu za Hercegovinu ona imala sporedni značaj. Navedenu tvrdnju ilustrira podacima da je 1931. godine u Hercegovini svega 5,5% stanovnika bilo zaposleno u industriji i zanatstvu, a činjenica da je drvna industrija sa nekoliko pilana i dvije fabrike namještaja bila najrazvijenija industrijska grana u Hercegovini dovoljno govori. Ozbiljnije praćenje razvoja industrije i zanatstva bilo je otežano čestim promjenama kriterija za razlikovanje industrije i zanatstva. Opisuje i stanje saobraćajne infrastrukture i konstatira da planovi za rekonstrukciju postojećih i izgradnju novih pruga uglavnom nisu ostvareni u vrijeme Kraljevine SHS, a poboljšanja nije bilo ni u vezi sa drumskim saobraćajem. Analizira i stanje u trgovini i finansijskim institucijama. Za kompletnu ekonomsku sliku u Hercegovini u posmatranom periodu autor smatra da se može primijeniti isti obrazac po kome je prvo došlo do polumrtosti, zatim stagnacije i na kraju krize sa kulminacijom tridesetih godina XX stoljeća.

Glava IV – *Političke prilike* (211-372) – govori dosta opširno o političkim prilikama u Hercegovini u posmatranom periodu. Političke prilike prikazuje kroz nekoliko poglavlja. U početnom dijelu ove glave opisuje *nemirne godine* 1918-1921. na prostoru Hercegovine. Hronološki prati sigurnosnu situaciju od 1918. do 1921. godine i obrađuje nemire i nasilja nastala nakon propasti Austro-Ugarske monarhije, agrarne nemire, međuvjerske sukobe, djelovanje komita i borbu protiv njih. Nakon ovoga obrađuje pitanje političkog organiziranja u Hercegovini. Smatra da su vjerska i nacionalna netrpeljivost, te agarno pitanje imali presudan utjecaj na politička zbivanja u Hercegovini u periodu 1918-1929. godine. Opisuje stvaranje političkih stranaka na prostoru Hercegovine, koje je teklo kao i u drugim dijelovima BiH – okupljanje se uglavnom vrši na vjerskoj, odnosno nacionalnoj osnovi i oko listova. U ostatku ove glave prikazuje politička zbivanja kroz prizmu izbora (općih, oblasnih i općinskih) koji su održavani do 1929. godine, opisuje rad političkih stranaka i uvjete u kojima su one djelovale, te prikazuje rezultate izbora u Hercegovini i upoređuje ih sa rezultatima na nivou BiH i Kraljevine SHS. Dosta pažnje posvećuje statističkim podacima nakon svakih izbora i daje vlastite ocjene rezultata pojedinih političkih stranaka. Opisuje i međustranačke sukobe u predizbornim ili postizbornim vremenima i unutarstranačke sukobe i cijepanja kojima su bile izložene gotovo sve stranke u tom vremenu i na tom prostoru.

Posljednja glava (V) – *Prosvjeta i kultura* (375-456) – posvećena je kulturnim i prosvjetnim prilikama u Hercegovini i obrađena je kroz nekoliko pitanja. Analizira stanje školstva u Hercegovini u vrijeme Kraljevine SHS i upoređuje ga sa stanjem u

vrijeme austrougarske vladavine. Ističe da je u austrougarsko vrijeme Hercegovina imala najrazvijeniju školsku mrežu u BiH, a to je zadržala i u vrijeme KSHS, i razvijenu svijest kod stanovništva o potrebi školovanja djece, te problem školovanja ženske djece, koji je naročito bio izražen kod muslimana. Hronološki prati obnovu i povećanje broja škola u Hercegovini u posmatranom periodu i uopće promjene koje su zahvatile školstvo u tom periodu. Naredni dio odnosi se na kulturna društva i ustanove, te opisuje djelovanje kulturno-prosvjetnih društava u Hercegovini – *Prosvjeta, Gajret, Narodna uzdanica, Napredak* – kako u austrougarskom periodu tako i u vrijeme Kraljevine SHS, a kao bitan segment kulturnog života Mostara i Hercegovine obrađuje i rad pjevačkih i drugih društava sa kulturno-prosvjetnim ili humanitarnim karakterom u Hercegovini. Pri tome je dosta pažnje posvetio opisivanju značaja navedenih društava i pojedinih istaknutih ličnosti iz Hercegovine koji su svojim radom pravazilazili hercegovačke granice. Slijedi i poglavlje o radu sokolskih i sportskih društava, a zatim i poglavlje o štampi. Konstatira da je stranačka štampa izlazila uglavnom u Sarajevu, a oskudnost političkih listova potvrđuje i podatak da je u Hercegovini u periodu 1918-1929. godine izlazilo svega 15 listova i to neredovno. U istom periodu Hercegovina je imala samo jedan list sa kulturnom tematikom, a interesantno je da je u Mostaru povremeno izlazilo čak pet humorističkih listova. Posljednji dio ove glave posvetio je značajnim ljudima u Hercegovini na polju kulture i politike, te smatra da nakon ujedinjenja Mostar gubi svoj raniji značaj. Izdvaja niz imena iz Hercegovine, pripadnika tri konfesije, koji su svojim djelovanjem ostavili dubok trag u Hercegovini i Mostaru s kraja XIX i početka XX stoljeća, kako u samom Mostaru tako i šire.

Autor je uglavnom uspio ostvariti osnovni cilj svog rada – istražiti i prezentirati što više segmenata života stanovništva Hercegovine u periodu od 1918. do 1929. godine. Pri tome u svakom od poglavlja autor donosi mnoštvo statističkih podataka kojima želi argumentirati iznesene tvrdnje. Ti statistički podaci često se ne odnose samo na period od 1918. do 1929. godine, nego i na periode prije, a ponekad i poslije posmatranog, a sve s ciljem uspoređivanja prilika u Hercegovini u različitim periodima. Zbivanja u Hercegovini, naročito u poglavljima koja govore o političkim prilikama, uklapa u šire teritorijalne okvire i uspoređuje ih sa prilikama u ostatku BiH i Kraljevini SHS. U svojim analizama autor uglavnom objektivno pristupa problemima, premda bi se neki događaji mogli interpretirati i na drugi način. Ovdje ću navesti samo neke od njih, a prvi se odnosi na autorov pristup pogoršavanju međunarodnih i međuvjerskih odnosa. Tom pogoršanju najviše je doprinijelo rješavanje agrarnih odnosa, što nije sporno. Međutim, kada govori o nasiljima i pljačkanjima koje su činili seljaci i srpski dobrovoljci, onda kaže: „*Sve je to davalo dodatni impuls ionako haotičnom stanju u Hercegovini*“⁴. S druge strane, kada govori o reakciji muslimanskih zemljoposjednika, smatra da oni „...*nisu birali sredstva da se su-*

protstave procesu dodjele zemlje seljacima.“ (228) (potcrtao E.O) Čini se, naime, da ovakve autorove formulacije nisu baš najsretnije izabrane. Drugi slučaj je sa opisivanjem djelovanja političkih stranaka, pri čemu autor u pojedinim periodima, rekli bismo, previše naglašava djelovanje Jugoslovenske muslimanske organizacije i Hrvatske republikanske seljačke stranke u Hercegovini, te upravo ove stranke smatra glavnim krivcima za tešku političku krizu i napetost u Hercegovini. S druge strane, kada govori o srpskim političkim strankama, kritika se uglavnom odnosi na razjedinjavanje srpskog biračkog tijela i međusobne razmirice između srpskih političkih stranaka. Također, i kritički odnos prema organima vlasti i njihovim postupcima je blijed. Postoji još primjera o kojima bi se moglo diskutirati, odnosno pitanja koje su drugi autori interpretirali na drugačije načine, ali smatram da su navedeni primjeri sasvim dovoljni da pokažu autorov subjektivan pristup određenim događajima.

Gledano u cjelini, navedena knjiga, i pored spomenutih slabosti, predstavlja solidno štivo sa obiljem podataka koje na jednom mjestu govori o Hercegovini i njenom stanovništvu i na taj način obogaćuje i historiju BiH u cjelini ■

Enes S. Omerović

Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu, Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878-1941)*, Beograd: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske - Kulturni centar Beograd, 2009, 209 str.

U izdanju Muzeja savremene umjetnosti Republike Srpske i Kulturnog centra Beograd izašla je prva knjiga Sarite Vujković. Knjiga *U građanskom ogledalu* rezultat je detaljne analize raznovrsne građe, s interdisciplinarnim pristupom, koja nas upoznaje sa ženskim identitetima u građanskoj kulturi u Bosni i Hercegovini. Autorica je, zapravo, kroz fenomen ženskih identiteta na vrlo vješt način izložila stanje u bosanskohercegovačkoj umjetnosti, analizirajući ga u kontekstu historijskih promjena specifičnih za period koji ova knjiga prati, tj. period od 1878. do 1941. go-

dine. Vujković se, pored posebne analize stvaralaštva prvih akademski obrazovanih umjetnica u BiH, osvrnula i na žene koje su ostavile trag u književnosti, žurnalistici, narodnoj lirici. Knjiga je podijeljena na tri glave: *Sa istoka na zapad* (13-37), *Ukus i gracija na umjetničkoj sceni* (37-92) i *Javni identiteti žena* (93-142), nakon čega slijede *Zaključna razmatranja - Odnos privatnog i javnog*, a na kraju knjige nalaze se: *Summary, Ilustracije - Illustrations, Literatura i Indeks imena*.

U prvom poglavlju *Sa istoka na zapad* autorica je, krenuvši hronološki, izložila period austrougarske okupacije BiH, smatrajući da je on bio od presudnog značaja za strujanje novih evropskih ideja. To je period kada prodiru novi utjecaji i koncepti kulturnih organiziranja, koje Vujković posmatra kroz kontekst austrougarske politike prema kulturnim dešavanjima. To je period kada u duhu građanskog prosvjetiteljstva i građanske filantropije nastaju prva ženska društva građanske orijentacije. Posebnu analizu autorica je posvetila časopisu *Nada*, koji je izložila kao model za odnos političke vlasti prema kulturnim dešavanjima u Bosni, kao i njenu percepciju promoviranja željene slike kulturnog modela u BiH. Najviše prostora Vujković je posvetila upravo periodu austrougarske vladavine ovim prostorom, dok se na period od Prvog svjetskog rata do početka Drugog svjetskog rata osvrnula u kratkim crtama, konstatirajući da je u periodu između dva svjetska rata raniji srednjoevropski kulturni model zamijenjen novim, francuskim.

Ukus i gracija na umjetničkoj sceni naslov je druge glave, koja je posvećena prvim akademski školovanim umjetnicama u Bosni i Hercegovini. U ovom poglavlju posebno su prikazane biografije, stil i umjetnički opus prvih umjetnica koje su ostavile traga u umjetnosti Bosne i Hercegovine. Na samom početku upoznajemo se sa umjetnicama koje su posjetile Bosnu i ostavile svoj trag u umjetničkim krugovima, kao što su: austrijska slikarka Anka Linker, koja je pored slikarske karijere učestvovala u pripremama pokretanja lista *Nada*, umjetnica Paula Krامل, koja je za svečanu dvoranu Vijećnice izradila sliku *Motiv sa Kovača*, kao i slovenska slikarka Ivana Kobilica, koja je pozvana u Sarajevo da naslika portret nadbiskupa Štadlera. Ipak, posebnu pažnju Vujković je posvetila prvim šest akademski obrazovanih bosansko-hercegovačkih umjetnica. Prva u nizu nalazi se slikarka Adela Beri, koja je bila i prva grafičarka u Bosni, zatim Lujza Kuzmić-Mijić, koja je svoje slikarsko iskustvo stekla studirajući u Beču, Iva Despić-Simonović, prva vajarka u Bosni, zatim Rajka Merđep, vajarka i keramičarka, jedina umjetnica iz BiH koja je u periodu između dva svjetska rata ostvarila međunarodnu karijeru, zatim slikarka Milena Šotra, a kao posljednja u ovom vrijednom nizu izložena je biografija i stil slikarke Mice Todorović, koja je završila Akademiju u Zagrebu, a njeni crteži olovkom prikazuju alegorijski odnos prema nadmenosti, ispraznosti, malograđanštini i licemjernosti građanske klase. Interesantno je da teme djela ovih umjetnica jasno ukazuju na njihov

pogled na život, kao i njihovo viđenje političko-kulturnih promjena u periodu u kojem djeluju.

Treća glava ove knjige *Javni identitet žena* sadrži više poglavlja, u kojima Vujković radi jasnije kompletne slike prati dostignuća žena u drugim oblastima, poput književnosti i žurnalistike. Analizirala je položaj žene u isto vrijeme u određenim društvenim okolnostima stavljajući ih u kontekst promjena kao što su industrijalizacija zemlje i urbanizacija, koje su sa sobom neminovno nosile i emancipaciju žena. Važnu ulogu u tome odigrala je štampa, koja je u to vrijeme bila presudan akter za preobražaj društvene intelektualne i umjetničke svijesti. Pored štampe, važne su bile i milenijske izložbe, kao i razglednice koje promoviraju određeni prostor i time oslikavaju određeni period. U ovom poglavlju autorica se kratko osvrnula i na Milenu Mrazović, prvu novinarku u Bosni i Hercegovini, koja je bila stalna saradnica, a kasnije i urednica i vlasnica *Bosnische posta*. Pored već spomenutih listova *Nada* i *Bosnische post*, spomenut je rad listova poput lista *Bošnjak* i *Bosanska Vila*. U knjizi je također analiziran rad, finansiranje i politika ženskih časopisa koji se pojavljuju kao važan segment u razvoju opće kulture, a posebno u edukaciji žena kojima su i namijenjeni. Ipak, autorica konstatira da glavni fokus ženskih aktivnosti krajem 19. i početkom 20. vijeka nije bila književnost, već unapređivanje općeg obrazovanja, standarda i ekonomske pozicije. Stoga je kao veoma važna izdvojena uloga Adeline Pauline Irbi i njen rad, kao i uloga i utjecaj djevojačkih škola na prosvjećivanje žena. Poglavlje *Autentičnost ženske pozicije* govori o ulozi žene u nastanku narodne lirike i balade. Vujković se posebno osvrnula na rad Stake Skenderove, prve žene koja je objavila knjigu i otvorila školu za žensku djecu, analizirajući način njenog pisanja, kao i poziciju iz koje je ona posmatrala događaje. Posebno detaljno autorica je prikazala knjigu *Srpkinja*, koja je izašla 1913. godine, a u njoj se nalazi spisak od 145 žena pisaca. Osvrnuvši se na položaj muslimanske žene u poglavlju *Š one strane kućnog praga*, Vujković je govorila o pjesmama Umihane Čuvidine, kao i o ulozi *Gajreta* u podizanju općeg nivoa kulturnog i prosvjetnog obrazovanja žena.

Knjiga po svom sadržaju ujedinjuje više naučnih disciplina, gdje svaka od njih može pronaći važne i veoma interesantne podatke. Posebnu pohvalu zaslužuju odabrane slike koje, prateći tekst, pružaju kompletan dojam i sliku teme i vremena o kome autorica govori. Knjiga je napisana na osnovu veoma raznovrsnih historijskih izvora sakupljenih u brojnim naučnim i kulturnim institucijama u Bosni i Hercegovini. Posebnu vrijednost čini predstavljanje prvih šest akademski obrazovanih bosanskohercegovačkih umjetnica, koje su odigrale veoma važnu ulogu u razvoju bh. umjetnosti, te analiza njihovih radova koji su do sada bivali zanemareni. Knjiga predstavlja važan pomak u proučavanju učešća i uloge žene u javnoj sferi života, posebno umjetnosti, kao i muško-ženskih odnosa, što je učinjeno na jedan posebno privlačan i zanimljiv način. Ovim djelom autorica je otvorila vrata i pozvala na preispri-

tivanje dosadašnjih interpretacija uloge žene ne samo u historiji umjetnosti nego i u ostalim aspektima života, na čemu joj možemo samo čestitati ■

Hana Younis

Carl Bethke, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941 (Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009, 718 str.

It takes at least two somethings to create difference...

Gregory Bateson

Zamišljanje nacije, percipiranje određene etničke skupine, bilo da istoj pripadamo ili smo izvan nje, nemoguće je bez shvatanja važnosti i pozicije pojma „drugosti“. Drugo i drugačije je imalo izuzetnu ulogu u određivanju identiteta različitih društvenih grupa u evropskoj povijesti, posebno od početka 19. stoljeća. U toku formiranja i razvoja nacionalnih ideologija i pokreta bilo je bitno moći definirati onoga „drugoga“ da bi se odredio, ojačao i učvrstio vlastiti identitet.

U naučnim krugovima koji se bave problemom nacionalne i etničke pripadnosti, njihovim identitetom i sl. etablirao se stav da je pojmove nacije, etničke skupine i etničnosti gotovo nemoguće definirati, jer su oni dijelom procesa koji još uvijek traje, utječe, ali je i pod utjecajem svakodnevne stvarnosti, te se često povezuje i sa drugim društvenim pojavama. Prema Eriksenu, pojam *ethnos* je izveden iz grčke riječi *ethnikos* i izvorno označava paganina. Isti pojam se u Engleskoj u 19. stoljeću odnosio na rasne karakteristike. U današnjem jeziku ima još i značenje manjine. Drugi problem predstavlja korelacija pojmova nacija, narod i rasa sa pojmom etnosa. Zapadnoevropski tzv. državni nacionalizmi izjednačili su pojam nacije i države, dok je etnos u tom smislu ostao nebitan. U istočnoj i jugoistočnoj Evropi, gdje se razvijao model jezičkog nacionalizma, etnos je postao presudan za formiranje nacionalnih država. Radikalni pristup ideji o formiranju nacije podrazumijeva i nacionalnu čistoću, što postaje pogubno za manjine unutar te nacije. Ta činjenica dodatno komplicira istraživanje položaja i razvitka određene manjine unutar neke nacionalne

države, ali zadatak ipak nije neizvodiv. Dokaz tome je studija Carla Bethkea *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941 (Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung)*, koju je izdala ugledna Izdavačka kuća "Harrassowiz Verlag".

Studija ima 718 stranica. Izvornu podlogu za njen nastanak dali su dokumenti arhiva u Berlinu, Bonnu, Tübingenu, Zagrebu, Novom Sadu, Beogradu, Osijeku, Budimpešti, Washingtonu i Bückeburgu, 53 publikovane zbirke akata i dokumenata, dnevnic i memoari, novine i časopisi, statistike i karte, publicistika iz međuratnog perioda, kao i romani i antologije. Pri izradi studije korišteno je i preko 900 bibliografskih jedinica. Knjiga je podijeljena u osam dijelova, a vrijedna nadopuna tekstu su tabele i grafikoni.

Uvodni dio predstavlja svojevrsan dijalog autora sa dostignućima vezanim za pitanje Nijemaca u jugoistočnoj Evropi, na polju historijske, ali i drugih znanosti. On ističe da bavljenje tzv. *Volksdeutschen* (riječ potječe iz nacionalsocijalističke terminologije) još uvijek nailazi na zapreke u njemačkoj javnosti. Nakon 1918. godine pitanje Nijemaca "s one strane granice", posebice u poljskoj i sudetskoj oblasti, dobilo je važno mjesto u njemačkom nacionalizmu. Diskriminacija tamošnjih njemačkih manjina, te poniženje koje je Njemačka pretrpjela nakon Prvog svjetskog rata poslužili su kao osnovica za emocionalno i političko mobiliziranje ovih manjina. Autor govori i o teorijskim postavkama rada. Za njega su etnički identiteti diskursivni konstrukti povezani sa naracijama i kulturnim simbolima. Identitet može biti ili pripisan ili opcioni model, a za autora je ovo potonje. Veliki izazov za autora je svakako pitanje determiniranja interesa koji su povezivali pojedince ili grupe sa različitim varijantama identiteta i kako su oni iste artikulirali. Odgovor pronalazi u pojmu „politička mobilizacija“, pri čijem se definiranju priklanja stavu Milton J. Esmana: „Mobilizacija je proces u kojem jedna etnička zajednica postaje politizirana u ime svojih kolektivnih interesa i aspiracija.“ Uz to je, naravno, bitno istaći da su se identiteti njemačkih manjina u Vojvodini i Hrvatskoj formirali nasuprot drugih, u ovom slučaju mađarskih i hrvatskih identiteta. Bethke zasebno posmatra koncept njemačke manjine u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, i koncept ugarske manjine u istoj državi u jednakom vremenskom periodu, pri čemu teži istaći razlike i sličnosti ova dva koncepta.

U drugom dijelu se možda previše pažnje posvetilo opisu geografskih, topografskih i komunikacijskih karakteristika Vojvodine i istočne Hrvatske sa mnoštvom podataka, koji na momente opterećuju tekst. Međutim, autor u nastavku daje iscrpan i za temu vrlo važan opis ekonomsko-socijalnih prilika u ovim oblastima, želeći ukazati na sredinu u kojoj je živjela mađarska i njemačka manjina. Vojvodina je bila etnički dosta heterogena, zahvaćena procesom industrijalizacije (predstavnic i tzv. male industrije i feudalni kapitalisti su akumulirali značajan kapital), razvitka gra-

dova, ali i sela. Primjetno je bilo socijalno raslojavanje. Slavonija bila je nešto manje etnički heterogena. Polarizacija između socijalnih slojeva bila je manje izražena. Građanstvo njemačkog porijekla Osijeka, Zagreba i drugih gradova bilo je integrirano u nacionalni pokret predvođen od strane građanske inteligencije.

Rahmenbedingungen: Ressourcen und oppotunities structures dio je koji nas uvodi u vrlo interesantnu priču o Slavoniji i Vojvodini i njihovoj različitoj sudbini nakon 1918. godine, sa posebnim osvrtom na stanje njemačke i mađarske manjine zahvaćene beznađem poslijeratnog perioda i zarobljene u neizvjesnost trenutnog političkog momenta. Hrvatska-Slavonija je u novu državnu tvorevinu - Kraljevinu SHS ušla na temelju parlamentarne odluke, dok je Vojvodina bila okupirana, kao teritorij koji se smatrao neprijateljskim. Formalno su Bačka, Baranja i Banat priključeni Kraljevini SHS putem Mirovnog ugovora sklopljenog u Trianonu (4. VI 1920). Srpsko-mađarska konfrontacija je u ovoj regiji bila jaka, dok su "Švabe" ostali pasivni. U Vojvodini je njemačka manjina bila u povoljnijem socioekonomskom položaju. Stranke koje su djelovale u međuratnom periodu su samo djelomično imali razrađen program vezan za nacionalne manjine. Njemačka i mađarska manjina morale su se boriti sa neriješenim pitanjima njihova državljanstva, jezika u nastavi, rješavanja agrarnog pitanja i oduzimanja zemlje. Znamo da današnje države prema imigrantima imaju politiku koja se može okarakterizirati kao: a) potpuno isključenje, b) diferencijalno isključenje, c) asimilacija i d) pluralizam. Prema autorovoj analizi politike Kraljevine SHS prema manjinama, ista se ne bi mogla uklopiti u ova četiri ponudena modela, jer je bila nekoherentna - izrazito antimadžarska, od čega je njemačka manjina mogla profitirati. Dakle, nije postojao jedinstven pristup svim manjinama.

Autor nastavlja studiju rekonstruiranjem društvenog aktivizma spomenutih manjina. Pri tome se uočava velika razlika između njemačke i mađarske skupine. Za prve je bio izuzetno značajan Švapsko-njemački kulturni savez, koji je ostvario izuzetan uspjeh zahvaljujući činjenici da se svojim kulturnim aktivnostima povezao u mrežu sa dnevnim listovima, političkim strankama i zadružnim savezima. To nije bio slučaj sa Mađarima. Sa druge strane, zvanični organi vlasti nisu imali ništa protiv ovog kulturnog saveza, jer je isti radio na utvrđivanju njemačkog identiteta kod Nijemaca u Vojvodini, koji su prije 1918. bili promadžarski orijentirani. U Hrvatskoj se osjećao nešto drugačiji kurs u politici prema manjinama i uglavnom se težilo njihovoj asimilaciji i to putem Katoličke crkve.

Kada je u pitanju period 30-ih godina 20. stoljeća, Bethke daje vrlo zanimljivu analizu procesa nacifikacije, koji je zahvatio, prije svega, njemačku manjinu. Ovaj proces je bio tim više očekivan jer su organizacije sa njemačkim predznakom bile ovisne o finansijskoj potpori koja je dolazila iz Njemačke. Unutar njemačke manjine dolazi do rascjepa na "stare" i "nove", koji su podjednako bili okrenuti saradnji sa "majkom domovinom", ali su ovi drugi bili više militantni i antigrđanski nastroje-

ni. Podjela na stare i nove desila se i unutar mađarske manjine, što su mađarski diplomati korstili kao strategiju "*zwei Eisen im Feuer*." Autor je ostao poprilično oprezan u ocjeni pitanja da li je 30-ih godina među Nijemcima u Jugoslaviji postojao otpor protiv širenja nacionalsocijalističke ideologije. Potvrđan odgovor pokušao je potražiti u činjenici da je njemačka manjina u Hrvatskoj ranije bila djelomično asimilirana u hrvatski nacionalni korpus putem crkve i stranačke propagande HSS. No, kako i sam autor zaključuje, upliv "hrvatskog" u identitet njemačke manjine nije ujedno značio i njenu antifašističku orijentaciju. Nije se moglo ni utvrditi koliko je jaka bila identifikacija ranijih HSS-glasača sa ustašama ili komunistima.

Posljednje su dvije godine, od 1939. do 1941, kako Bethke navodi, prijelomne u historiji Švapsko-njemačkog kulturnog saveza. Nove snage su preuzele vodeću ulogu 1939. godine unutar ovog Saveza. Zapravo se više nije moglo govoriti o Savezu (*Verein*), nego o organizaciji "*volks*" grupa, koje je novo rukovodstvo usmjerilo putem nacionalsocijalizma. Istaknuta je posebno 1940. godina kada je bilo uzeto u razmatranje iseljavanje njemačke manjine iz Jugoslavije, te kada je mađarska manjina konačno dočekala "mig" iz Beograda da može osnovati vlastiti kulturni savez, dvadeset godina nakon što je osnovan njemački.

Na kraju, možemo zaključiti da je istraživanje koje nam je ovom knjigom predstavio Carl Bethke bilo i više nego ambiciozno. Iako zadata vremenska odrednica rada podrazumijeva kratak vremenski period, težina istraživanja počiva na činjenici da se autor odlučio rekonstruirati identitete i načine političke mobilizacije kod dvije različite etničke manjine na prostorima koji su imali specifičan i, opet je važno naglasiti, različit politički, društveni i ekonomski razvoj, iako su bili dijelom iste državne teritorije. U tome je autor i uspio. Jedina zamjerka je obimnost djela, koje je u nekim segmentima moglo biti značajno reducirano. Ova studija je izuzetna iz više razloga: korištenje široke izvorne podloge, komparativni metodološki pristup, autora doraslost teorijskim postavkama vezanim za pitanje nacije, etnije, identiteta i sl., te uspješno revidiranje određenih stavova prisutnih u historografijama njemačke i jugoslavenske provenijencije ■

Amila Kasumović

Fadil Ademović, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslavenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*. Sarajevo: Kult B i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009. Tom I-II. (862 + 612 str.)

Potencijalno zainteresirani čitatelj novog djela magistra, doktora historijskih znanosti, profesora Fadila Ademovića, inače poznatog novinara i publiciste, naći će se zatečen njegovom lako uočljivom VOLUMINOZNOŠĆU, koje *a prima vista* plijeni interesom šta se krije iza intrigantnog naslova i još više, što se danas rijetko sreće, na 1500 stranica teksta.

Apriorno suočavanje sa djelom takvog obima “čistog” teksta, tj. bez fotografija, tabela, grafikona etc. (dovoljno je “baciti pogled” na sadržaj), navodi na zaključak da se radi i o KAPITALNOJ, KOLOSALNOJ (M. Minić) knjizi o ovoj temi. Što se tiče obimnosti, nalazim zanimljivim spomenuti jednu bizarnu činjenicu koja potencira dojam o voluminoznosti. Daleke 1965. g., kada je delegacija *Instituta za istoriju radničkog pokreta* u Sarajevu imala priliku odnijeti na noge prvi broj “Priloga” (crvene boje) tadašnjem prvom čovjeku Partije u BiH Đuri Pucaru Starom, on je obimom zamjernu knjigu koja mu je uručena popratio riječima: “Ovdje mora da ima nešto veliko, važno i značajno”. Pitam se kako bi, gestom i riječju, bilo popraćeno Ademovićevo djelo!

O temi četništva kao ideologije, pokreta i prakse uopće i u pojedinim dijelovima u bivšoj Jugoslaviji pisali su brojni autori: Jozo Tomašević, Nusret Šehić, Jovan Marjanović, Branko Latas, Enver Redžić, Miloš Minić...). Brojne su i knjige objavljenih dokumenata.

KAPITALNOST Ademovićeovog dvotomnog djela proizlazi iz činjenice da su u njemu sadržani odabrani izvodi iz literature, tekstovi dokumenata, građa najrazličitije provenijencije: njemačka, ustaška (NDH), partizanska (NOP-a), italijanska, četnička. DRUGA knjiga posvećena je četničkoj propagandi iz Velike Britanije, a TREĆA se odnosi na istu materiju, ali na području SAD-a (1941.-1945.).

Pandan Ademovićeovom (što se tiče provenijencije građe) jesu npr. Redžićevo neprevaziđeno djelo historiografskog karaktera *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, u kojem je nedavno preminuli akademik prvi put koristio, takoreći, sve moguće izvore i dokumenta ili knjige (dokumenata) Branka Latasa (*Sarad-*

nja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941.-1945.) METODOLOŠKI su četiri Ademovićeve knjige, u cjelini gledano, izvrsno zamišljene i isto tako napisane, jer su *volens nolens* moderno utemeljene na zasadama najsvremenije škole ANALISTA, koja zastupa uvažavanje i primjenu “principa dugog trajanja”, tj. procesualnost. Osobno ne znam koliko se Ademović kao istraživač-znanstvenik formalno ili svjesno pridržavao tih zasada, što i nije toliko važno koliko konstatacija da je četništvo tretirao *ab ovo* do njegovog istinskog, mislilo se i definitivnog vojnog kraha – kraja Drugog svjetskog rata.

Najsumarniji uvid u sadržaj ove četiri knjige još više pažljivo, pomno čitanje tu ocjenu eklatantno i potvrđuju. *Četništvo* se kao ideologija i pragma tretiraju – istražuju preko mōra činjenica iz izvora, tekstova, a svaka za sebe i sve zajedno omogućavaju svekolika poređenja i provjere.

Ab ovo pristup od prve knjige I toma (str. 33) prati, mada krajnje reducirano, POSTANAK četničkih udruženja i njihovo organiziranje, zatim četništvo u periodu između dva rata (1918-1941).

Prevalentno za praćenje četništva dovoljna je samo jedna Ademovićeve stranica (br. 37) o programu i opcijama Velike Srbije i kratka, ali suštinski važna tema – o svojatanju BiH i srbiziranju Muslimana/Bošnjaka (logično, cjelovitog pristupa nema bez podrazumijevajućih opcija o “Velikoj Hrvatskoj”, odnosno kroatiziranju Muslimana/Bošnjaka – što, naravno, nije ni bio interes dr. Ademovića).

Neophodno je ukazati na još jednu značajnu i bitnu karakteristiku ove knjige – to je njena sveobuhvatnost, jer “pokriva” analizu četništva i četničke propagande na širokom prostoru južnoslavenskih zemalja.

VREMENSKI, oba toma, odnosno 4 knjige (sa podnaslovima “Sudionici velikih obmana” – I tom i “Drama istorijskog zaokreta” – II tom) prate i četništvo i četničku propagandu u krucijalnom periodu njihove ekspanzije – u periodu Drugog svjetskog rata.

Postavlja se pitanje zašto je *hic et nunc* ovo voluminozno i kapitalno djelo nagašeno kao aktualno, a nije ništa manje ni u projekciji nadolazećeg vremena, rekao bih, trajno značajno.

Dvije pojave, bolje reći dva procesa daju mu te dimenzije koje treba apostrofirati: prvi je (indirektno) vezan za napore koji su evidentni (od 1996.) u EU, a drugi posebno na dijelu bivših jugoslavenskih prostora – Srbiji, BiH – posebno Republici Srpskoj. Zagovornici i akteri i jednog i drugog PROCESA pokušavaju vrlo rigidno i odlučno da stave znak jednakosti između *in ultima linea* nespojivih fenomena. S jedne strane, u EU Deklaracijom iz 1996. pokušavaju se izjednačiti: fašizam, nacizam, staljinizam, komunizam (usprkos katastrofalnim posljedicama za desetine miliona ljudi i jednog i drugog i trećeg i četvrtog fenomena – kako njihovih ideoloških tako i pragmatičnih dimenzija) bez uvažavanja “differentiae specificae” među njima.

S druge strane, na prostoru bivše Jugoslavije posljednjih godina – posebno u Republici Srbiji i Republici Srpskoj – pa čak i među poslanicima nekih partija iz manjeg entiteta (SNSD-a npr.) u radu zajedničkih komisija i parlamentarnih tijela u raznim varijantama – jasno je uočljiv proces izjednačavanja četnika i partizana, predstavnika apsolutno dijametralnih, disparatnih, nespojivih, u suštini antipodnih suparničkih politika, od kojih je jedna doživjela krajem Drugog svjetskog rata (odnosno NOR-a) vojnički i politički PORAZ, ali očito ne i KRAJ. Na javnoj društvenoj sceni (od parlamentarnih klupa, štampe, publicistike, kvaziznanstvene literature, zasnovane na negiranju historijskih činjenica, revizionizma istih na temelju lažnih, izmišljenih podataka i naglašeno neprihvatljivih interpretacija iz konteksta izvučenih događaja koji bi mogli činjenično opstati, ali ih proces događanja demistificira do ogoljenosti) postoji svojevrsni REVIVAL oživljavanja (činilo se definitivno) “mrtvih” ideja i njihovih idejno-političkih zagovornika, odnosno interpretatora, na čelu sa ličnošću Draže Mihailovića, koji personificira četništvo u svim varijantama.

Ademovićevo dvotomno djelo podijeljeno na 19 dijelova u savršenoj je funkciji apsolutne dekonstrukcije ovog drugog PROCESA, i pojava njegovog derivata značajna je za vrijeme sadašnje, a isto tako i toliko i za nadolazeće doba. Zašto ovo treba reći, tvrditi, pa i ponavljati? Autor dr. Ademović na stranicama sve četiri knjige je na znanstveno utemeljen način – tj. kao dr. povijesnih znanosti, poštujući sva pravila posla kojim se bavi, prvenstveno dokumentirano, izborom ogromne građe – izvora – uvjerljivo pokazao i dokazao, s jedne strane, objektivno, kritički i realno što se događalo, i s druge strane, što se zbog tako moćne i razorne PROPAGANDE nije faktički dogodilo. Ukazao je na neodrživost, treba naglasiti, svojevrsne RABOTE svih onih koji se trse i upinju da izmišljanjem novih ili političko-ideološkom reinterpretacijom historijskih činjenica dokazuju i dokažu, legalno ili neutemeljeno, nešto što ne korespondira sa pukom događajnom historijom, što ne može ni na koji način izdržati kriterije objektivnosti, kritičnosti i – na kraju krajeva – HISTORIJSKE ZNANOSTI.

U jednom od osvrtu na Ademovićevo djelo (na kojem je autor, i to treba spomenuti, radio punih 10 godina i to bez ičije financijske potpore za brojna istraživanja, prikupljajući “kako propagandni materijal, tako i interne korespodencije četničkih oficira međusobno i sa svojim vrhovnim komandantom Dražom Mihailovićem) ocijenjeno je da će “zahvaljujući svojoj... metodološkoj izvrsnosti, biti trajna referenca kada je u pitanju pošast desničarskog revizionizma historije”.¹ Dodao bih da će (možda) pomoći i Ademovićevom kolegi Noelu Malcolmu da u inače dobroj “*Povijesti Bosne. Kratki pregled*” ispravi sramne pasuse rehabilitacije Draže Mihailovića, za kojeg tvrdi da “nema pouzdanih dokaza da je... ikad pozivao Srbe na etnič-

---

¹ *Dani*, Bosanskohercegovački news magazin. Sarajevo: 12. 2. 2010, 46.

ko čišćenje”.² Malcolm se u (indirektnoj) obrani vojnog ministra Kraljevske vlade u inozemstvu đenerala Dragoljuba – Draže Mihailovića upuštao u tvrdnju da je “jedini dokumenat” koji se često navodi uz Dražino ime iz prosinca 1941. g. “*vjerovatno falsifikat*”, da je to “krivotvorina” regionalnih zapovjednika koji su se nadali da će ona biti prihvaćena kao originalan četnički dokument. Dr. Malcolm, u vezi s pitanjima četništva i uloge Dragoljuba Mihailovića, spekulira do te mjere da navodi mišljenje poznatog autora o četništvu koji prihvaća taj dokument kao originalan, ali se priklanja drugom autoru (Lucienu Karchmaru) koji, navodno, iznosi detaljne i uvjerljive razloge “u prilog mišljenju da je posrijedi falsifikat”³. Svoj stav i ocjene o D. Mihailoviću Malcolm objašnjava njegovom “retorikom” (ustvari, propagandom) i za dokument u kojem se navode đeneralove riječi TVRDNJE (“Gdje god ima srpskih grobova, ono je srpska zemlja.”) piše da nije “pouzđano” datiran, a “ne treba isključiti ni mogućnost”, kako Malcolm kaže, “da je krivotvoren ili pogrešno atribuiran”.⁴ Nadajmo se da će akribični Englez nešto više sam saznati o autentičnosti dokumenata i historijskoj istini o karakteru četništva, četničkoj propagandi i četničkom lideru Draži Mihailoviću i iz Ademovićeve knjige.

Iako Ademovićeve studija tek kreće na “put istine”, zasigurno će doći ubrzo i do sjajnih historičara u Srbiji poput prof. dr. Đorđa Stankovića, šefa Katedre za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu, uglednih historičarki Dubravke Stojanović ili Olivera Milosavljević, koje su poodavno utvrdile i pisale da o “šumcima”, tj. pripadnicima “srpskog pokreta otpora” ne postoji niti jedan PISANI DOKUMENT “koji bi mogao da potvrdi da su četnici D. Mihailovića bili antifašisti. U početku su bili deo pokreta otpora protiv okupatora...” – možda patriote, ali na kraju ne i antifašisti. Opće je poznato da su u okviru pokreta otpora postojala dva bloka: komunistički i četnički, da su se prvih mjeseci našli na istoj strani i povremeno surađivali, da se od 2. 11. 1941. g. odvajaju, pa četnici i partizani ulaze u otvoreni sukob, da Churchill od protokolarnog susreta sa D. Simovićem 1941. g. više nije želio “da vidi bilo kog člana jugoslavenske vlade u izbjeglištvu” i da je, usprkos svemu spomenutom, i po mišljenju spomenutih historičara, a i praksi političkog establišmenta u Republici Srbiji i Republici Srpskoj, prisutna potreba za revizijom Drugog svjetskog rata i antifašizma.⁵

---

² Zagreb – Sarajevo, Erasmus – Novi Liber – Dani, Sarajevo, 1995, 241.

³ N. Malcolm, 242, bilj. 17.

⁴ Isto, bilj. 18.

⁵ *Dani*, od 26. 12. 2008, 59; Iako su četnici od kraja 1941. g. bili ordinarni kolaboracionisti, nakon brojnih inicijativa, ponajviše lidera Srpskog pokreta obnove (SPO) Vuka Draškovića (tada, nažalost, ministra vanjskih poslova) Skupština Srbije je (21. XII. 2004.) po hitnom

Prilikom posljednjeg boravka u Beogradu (ožujak 2010.) na *Trgu Slavija* zapala mi je za oko nevelika knjižnica *Četnici*. U tekstu u kojem autori objašnjavaju potrebu da se napiše i objavi stoji: “Iako danas postoji veliki broj knjiga koje se bave... problematikom (četnika i četništva – m.o.) one nisu prilagođene uzrastu koji uglavnom ništa nezna o Ravnogorskom pokretu i Draži Mihailoviću... mi (autori – m.o.) to nismo hteli da dozvolimo, jer ISTINA o herojskoj borbi Jugoslavenske vojske u otadžbini pod vođstvom đenerala Draže Mihailovića, zasluđuje počasno mesto u udženicama istorije...”⁶. (spac. podvukao T.I.)

Navedena knjiga i zacijelo karakterističan citat zasigurno navode na zaključak da će borba za povijesnu ISTINU o četništvu potrajati, posebno u Srbiji, a naročito u Bosni i Herecegovini. Ustanovljenje *Ravnogorske spomenice* 1941. Zakonom iz 2004. g. potvrđuje da su napori za reafirmaciju četništva u najvišem predstavničkom i zakonodavnom tijelu Srbije realizirani, čime je susjedna država postala JEDINA zemlja Europe u kojoj su notorni fašisti i faktično izjednačeni sa onima koji su se dosljedno borili i izborili u borbi protiv fašizma. Dok su Kvisling, Peten, Horti, Antonescu i ini trabanti nacifašističkih lidera Ducea – B. Musolinija ili Firera – A. Hitlera bezrezervno osuđeni, u Srbiji i Republici Srpskoj kolaboracionist *par excellence* Dragoljub Draža Mihailović promoviran je u antifašistu. Nimalo ne treba čuditi činjenica da poslanici iz Republike Srpske preko svoga Kluba u Parlamentu BiH već nekoliko godina uporno (nažalost, i uspješno) opstruiraju donošenje zakona o zabrani djelovanja profašističkih organizacija i korištenja njihovih simbola.

U kontekstu spomenutih procesa može se zasigurno pretpostavljati, zašto ne i tvrditi, da će djelo dr. Fadila Ademovića *Četništvo i četnička propaganda u južnoslavenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu* biti od izvanrednog značaja u kritičkom, objektivnom, prije svega u znanstvenom sagledavanju povijesne uloge sklopa problema koji proizlaze iz sintagme sadržane u naslovu obrađene tematike. Razotkrivanje te uloge dovest će i do jedino moguće povijesne istine, a ova, pak, omogućiti iznalaženja za sve tako važnog, vapijućeg povijesnog iskustva o četništvu i Draži Mihailoviću, koji ga personificira ■

Tomislav Išek

---

postupku usvojila Zakon o izjednačavanju prava četnika i partizana, jer se temelji na “istorijskoj istini” (sic!).

⁶ Mr. Siniša Globarević – Aleksandar Nastić, *Četnici – kratka istorija četničkog pokreta*. Beograd: 2004, 8.

Nada Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*
Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2009, 450 str.

U savremenom naučnom prostoru sociolozi, politolozi, historičari pokazuju veliko interesovanje za pitanje razvoja nacionalnih identiteta. Razvoj nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana u historiografijama zemalja južnoslavenskog područja značajna je tematika koja do sada nije sveobuhvatno naučno tretirana. U skladu s tvrdnjama teoretičara da je “nacionalizam kao pokret moderan i da predstavlja temeljni odgovor na krizu identiteta”, a kriza se kod muslimana izrazito manifestovala tokom Drugog svjetskog rata, dr. Nada Kisić-Kolanović prihvatila se izazovnog tematskog poduhvata proučavajući evoluciju muslimanskog identiteta u periodu 1941–1945. godina, te njegovog mjesta u okviru hrvatskog nacionalizma.

Tokom svoje dugogodišnje posvećenosti istraživanju tema vezanih za historiju Nezavisne države Hrvatske, autorica se hrabro dotakla i tog pitanja predočivši rezultate svojih proučavanja u knjizi *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.* Knjiga predstavlja još jedan izdanak naučnoistraživačkog projekta Hrvatskog instituta za povijest “*NDH – sustav vladavine*”. Projekat od državnog interesa pod vodstvom ove istaknute naučnice postepeno ispunjava svoj cilj “što cjelovitije obrade povijesne problematike NDH”.

S namjerom da rasvijetli još jedan segment hrvatske prošlosti, dr. Kisić-Kolanović analizira ulogu muslimanske prohrvatski orijentisane intelektualne elite i vjerske inteligencije u razvoju moderne muslimanske nacionalne svijesti, te viđenje muslimana kroz prizmu hrvatske politike i pravaške ideologije. Da bi njezina analiza bila što jasnija i potpunija, nakratko prelazi vremenske okvire teme i upoznaje nas sa historijom odnosa muslimanske elite prema pojmovima nacije i nacionalizma i pokušaja hrvatskih ideologa da tu istu okrene prema hrvatskom etnicitetu.

Poslije uvodnog izlaganja o historiji nastanka modernog bošnjačkog identiteta, od 60-ih godina XX stoljeća do 1994. Godine, tj. legitimiranja etnonima “Bošnjaci”, dr. Nada Kisić-Kolanović kroz trinaest narednih poglavlja tretira nezaobilazna pitanja iz uzajamnog odnosa hrvatskog nacionalizma i bosanskohercegovačkih muslimana. Historiju tog odnosa upoznajemo kroz prikaz hrvatskog etnocentrizma, odnosno razmatranja hrvatskih intelektualaca i političara XIX i XX stoljeća (Ante Starčevića, Ive Pilara, Stjepana Radića, Vladka Mačeka, Mladena Lorkovića, Mile Bu-

daka), koji su, koristeći se “etnopoviješću BiH”, nastojali dokazati njenu pripadnost hrvatskoj državi.

S druge strane, odnos muslimana prema hrvatskoj državi autorica prati kroz dvije skupine: zagovornici sekularne i vjerske ideje. Riječ je o modernistima i konzervativcima koji se lome “između nacije i nacionalizma i povratka islamu kao trajnom identiteskom uporištu”. Za razliku od sekularne, vjerska inteligencija smatra da je islamski identitet kod muslimana dominantan nad nacionalnim. U skladu s tim, istaknuti teolog Mehmed Handžić rasuđuje da islam nije zauzeo negativan stav prema naciji i nacionalizmu, ali da za muslimane ne može biti legitiman hrvatski nacionalizam u kojem je katoličanstvo konstitutivno, te je zbog toga muslimanima mnogo prihvatljivija kategorija patriotizma, odnosno odanosti i predanosti BiH. Dakle, umjesto nacionalizma zagovara regionalizam.

Jedno poglavlje knjige posvećeno je promišljanju i djelovanju generacije muslimanskih intelektualaca koji su prihvatili hrvatski nacionalizam. Slijedeći pravašku ideologiju i obavljajući službu u NDH, Džafer-beg Kulenović, Mehmed Alajbegović, Osman Kulenović, Hakija Hadžić, Munir Šahinović Ekremov i Ismet Muftić postaju muslimanska politička elita. Ta elita, kod koje je upitna politička homogenost, identifikovala se s hrvatskim nacionalizmom ne odričući se islamske komponente svog identiteta. Za obimno portretiranje Ademage Mešića kao političkog i kulturnog djelatnika, autorica pronalazi opravdanje “ponajprije u tome što njegova biografija zrcali čitavu pripovijest o tome zašto se hrvatski nacionalizam pojavio među muslimanima i zašto je probudio njihove osjećaje”. Mešićev nacionalizam je “etnojezičnog” tipa. Naciju određuje putem jezika prema kojem se i muslimani nazivaju Hrvati, zemlja im je Hrvatska, a Bosna i Hercegovina su dvije njene pokrajine. To “jezičko koncipiranje nacije” kod njega je dominantno do 1941. godine, kada prednost daje etničkim i političkim elementima u shvatanju nacionalizma. Njegova poimanja nacionalizma ostala su na periferiji muslimanske zajednice koja je svoj identitet snažno vezala uz vjeru. Vjerska elita kao središte intelektualne moći muslimana odbacivala je nacionalizam “kroz objašnjenje da je islam simbol kolektivnog identiteta muslimana”. Osim otpora prema hrvatskom nacionalizmu dr. Kisić-Kolanović razmatra i druge segmente djelovanja vjerske elite u NDH. Iako ulema nije ušla u ustaški pokret, ona isprva prihvata Nezavisnu državu Hrvatsku, ali ubrzo i prva jasno protestira protiv njene politike objavljivanjem rezolucije ispunjene kritičkim duhom, koja načinja brazdu razdora između islamskog vjerskog i ustaškog vodstva.

Dakle, faza kroatizacije muslimanskog identiteta bila je najizraženija i najintenzivnija za vrijeme NDH. Kroz rad prosvjetnih i kulturnih institucija, objavljivanjem pogodnog propagandnog materijala kulturnog, vjerskog i političkog obilježja, nastojalo se usmjeriti muslimane ka hrvatskom nacionalizmu. Nastojanje da se identitet muslimana odredi preko jezika, koji je imao veliku ulogu u hrvatskom nacionalnom

opredjeljenju istih, popraćeno je izdavanjem književnih djela bosanskohercegovačkih muslimana. Njihovo štampanje na hrvatskom jeziku trebalo je dokazati kontinuitet muslimanskog stvaralaštva u hrvatskoj kulturi i pripadnost muslimana hrvatskom etnicitetu. Kulturnu politiku NDH prema muslimanima autorica nam prikazuje kroz deskripciju muslimanskih kulturnih i obrazovnih institucija, inicijativu otvaranja visokoškolskih ustanova u Sarajevu, sadržaja štampe, propagandnih publikacija vjerskog, kulturnog i političkog karaktera.

S ciljem stvaranja homogene države, ustaška ideologija proglasila je islamsku kulturnu baštinu dijelom hrvatskog identiteta, nazvavši je “islamska varijanta hrvatske kulture”. Stoga, dr. Kisić-Kolanović analizira prisutnost islama u kulturnoj praksi NDH. Kroz medije se širila pozitivna slika o islamskoj baštini naglašavanjem njenih afirmativnih karakteristika. Često su objavljivani članci koji su pokušali učiniti islam razumljivijim prosječnom hrvatskom čitatelju, realiziran je projekat izgradnje džamije u Zagrebu, a karakteristično za priznavanje islamskog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana jeste podizanje islamskih vjerskih praznika na nivo državnih. Kroz Hrvatsku enciklopediju pisanu u ratnom periodu pratimo odnos tadašnje historiografije prema pitanju islama, islamizacije, Osmanskog carstva i Istoka.

Koncept “islamske varijante hrvatske kulture”, koji je trebao imati bitno mjesto u kulturnom predstavljanju NDH kao mosta između Istoka i Zapada, u konačnici se pokazao nedosljednim. Analizom kulturnih rubrika hrvatske štampe i literarnih tekstova, autorica prati koncept “kulturnoga graničarstva” u okviru kojeg se markira stoljetna uloga Hrvatske u odbrani Evrope od negativnih, destruktivnih, anticivilizacijskih elemenata koji su dolazili sa Istoka. Dok je Hrvatska ranije bila “predziđe” islama, u savremenom dobu ona je trebala biti “predziđe” boljševizma. Tom negativnom aluzijom na istočne kulture negiran je i orijentalni segment hrvatskog kulturnog identiteta.

Djelovanje muslimanskih političkih krugova dr. Kisić-Kolanović predstavlja kroz pokušaj ponovnog aktueliziranja agrarnog pitanja i autonomije BiH, te zakonskog uređenja Islamske vjerske zajednice u NDH. U borbi za prevlast nad IVZ, sekularna struja, odnosno politička elita zalagala se za uspostavu državne kontrole nad IVZ, dok je ulema bila za njen autonoman položaj.

Poslije prvobitnog prihvaćanja NDH, filohrvatska osjećanja muslimana i pozitivno mišljenje o NDH sve brže nestaju. Već 1942. godine ponovo je pokrenuto pitanje autonomije BiH. Izbjegavajući otvorena sredstva političke borbe protiv vlasti NDH, muslimanski intelektualci pokušavaju slanjem memoranduma u Berlin i Rim promijeniti položaj BiH.

Dr. Nada Kisić-Kolanović simbolično opraštanje muslimanske elite od hrvatske države vidi u predaji Memoranduma predsjedniku Vlade Nikoli Madniću 1944. go-

dine, kojim su najoštrije osudili ustaški režim i njegovu politiku, te se odrekli svake odgovornosti za zločine koji su počinjeni u BiH.

Sa skorom propašću NDH i pokušaj inkorporiranja muslimana u hrvatski nacionalni korpus doživio je debakl. Hrvatski nacionalni osjećaj razvijen kod jednog dijela muslimanske intelektualne elite ostao je stran i neprihvatljiv širokom muslimanskom pučanstvu, koje je bilo snažno privrženo islamu. Stoga, autorica zaključuje da su muslimani bili samosvjesna zajednica.

Ovom historijskom analizom razvoja muslimanskog identiteta i odnosa hrvatskog nacionalizma prema muslimanima dr. Nada Kisić-Kolanović dala je dragocjen doprinos jednoj značajnoj tematici. Smjelo, uz dosljednu primjenu naučne metodologije, uhvatila se u koštac sa širokom lepezom problema čija je rješenja tražila u arhivskoj građi, objavljenim izvorima, savremenoj štampi i relevantnoj literaturi. Za što potpunije i lakše praćenje prezentiranih rezultata, čitateljima je od velike koristi popratna metodološka oprema: *Zaključak, Summary, Popis kratica, Izvori i literatura, Manje poznate riječi i izrazi te Kazalo osobnih imena*. Zbog svega navedenog, knjiga je jako korisna za bolje shvatanje nacionalnog identiteta Bošnjaka i hrvatsko-muslimanskih odnosa u ratnim godinama 1941-1945 ■

Sanja Gladanac

Jerej mr. Dragan Šućur, *Banjalučka eparhija za vrijeme episkopa dr. Vasilija / Kostića/ 1947-1961*. Banja Luka: 2009, 265 str.

U izdanju Svetosavske omladinske zajednice Srpske pravoslavne crkve Eparhije banjalučke krajem 2009. godine objavljena je monografija o Banjalučkoj eparhiji za vrijeme episkopa dr. Vasilija (Kostića) od 1947. do 1961. godine. Knjiga ima karakter klasične historijske studije, jer je zasnovana na izvornoj arhivskoj građi korištenoj u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (Republička komisija za vjerska pitanja), Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci (Agrarna reforma i kolonizacija) i Arhivu Eparhije banjalučke (nesređena građa). Osim uvoda knjiga sadrži tri poglavlja i zaključak.

U *Uvodu* (11-47) je kratko prikazan historijat Banjalučke eparhije od osnivanja 1900. do 1947. godine, odnosno do dolaska episkopa dr. Vasilija (Kostića). Banjalučko-bihačka eparhija sa sjedištem u Banjoj Luci osnovana je 1899. godine kao mitropolija odlukom vaseljenskog patrijarha. Odluku je 1900. godine potvrdio i austro-ugarski car i kralj Franjo Josip. Ova je eparhija obuhvaćala gotovo cijelu Bosansku Krajinu sa 13 protoprezviterata i 138 parohija. Za prvog mitropolita izabran je arhimandrit Eugenije Letica, koji je bio hirotonisan u Hramu svete Trojice u Banjoj Luci.

Zbog potrebe češćeg komuniciranja sa episkopskim sjedištem, 1925. godine je došlo do osnivanja Eparhije u Bihaću. Ovim činom ostala je samostalna Mitropolija banjalučka, koja je prvo pokrivala šest srezova. Međutim, tokom godina broj eparhija koje su ulazile u sastav ove Mitropolije stalno se mijenjao (povećavao ili smanjivao), pa su se i njene granice stalno pomjerale. Smjenjivali su se i mitropoliti i do 1947. godine na ovom časnom položaju bili su: Eugenije Letica, Vasilije Popović i Platon Jovanović.

Djelatnost koju je razvila SPC u Bosanskoj krajini od osnivanja do Drugog svjetskog rata imala je velikog značaja u sferi religiozno-moralnog, političkog, društvenog i prosvjetno-kulturnog života. Izbijanjem Drugog svjetskog rata za SPC u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, a u Bosanskoj krajini naročito, došli su "crni dani". Bosanska krajina je aprila 1941. godine ušla u sastav novoformirane tvorevine NDH. Tokom rata (1941-1945) Mitropolija banjalučka preživljavala je najcrnje dane u svojoj historiji. Na području eparhije uništeno je ili oštećeno preko 100 crkava, 4 manastira i 50 parohijskih domova. Uništene su sve crkvene biblioteke, sa oko 9530 knjiga. Vladika Platon je ubijen već početkom maja 1941. godine. Preostali sveštenici su stradali ili izbjegli u Srbiju.

Dolaskom komunističke vlasti nakon završenog Drugog svjetskog rata, SPC na području Eparhije banjalučke suočila se sa novim iskušenjima. Nova vlast, ateistička po svom suštinskom opredjeljenju, Ustavom od 31. 1. 1946. godine odvojila je crkvu od države. Sveštenici su smatrani neprijateljima novog poretka i političkim i ideološkim protivnicima. Tako se stradanje pravoslavnog sveštenstva u Eparhiji banjalučkoj nastavilo i nakon rata. Autor je naveo imena svih sveštenika koji su stradali u toku rata i na razne načine likvidirani od nove komunističke vlasti nakon rata. Odnos nove vlasti prema crkvenoj imovini je tema koja je iziskivala posebno potpoglavlje. Autoru su bili dostupni podaci o oduzetoj crkvenoj imovini, sačuvani u fondu Okružne agrarne komisije za Bosansku krajinu (Arhiv Republike Srpske).

U poglavlju *Banjalučka eparhija za vrijeme episkopa Vasilija (Kostića) 1947-1953* (49-130) opisani su dolazak episkopa Vasilija u Banjalučku eparhiju 1947. godine, represije nove vlasti nad sveštenstvom, ometanje svetih bogoslužjenja i sveštenoradnji, odnos novih vlasti prema hramovima i crkvenoj imovini 1947-1953, vođe-

nje matičnih knjiga, nastavak obnove crkvenog života dolaskom episkopa Vasilija, te na kraju, osnivanje Sveštenečkog udruženja u Eparhiji banjalučkoj.

S obzirom na to da je vjerski i crkveni život bio prekinut ratom, sveštenici koji su se vratili u Eparhiju nastojali su da ga obnove. Jedan od prvih zadataka bilo je adaptiranje kapele u Banjoj Luci za obavljanje bogoslužjenja. Pored ovog, sveštenici su nastojali da osposobe i druge hramove, da održavaju vjeronauku, uspostave budžet Eparhije, obavljaju crkvene slave itd. Sve do dolaska vladike Vasilija (Kostića) 1947. godine Eparhijom je administrirao episkop zvrničko-tuzlanski Nektarije (Krulj). Bez redovnog arhijereja i sa malim brojem sveštenika, kao i pod stalnim pritiskom vlasti, crkveni život se sporo obnavljao.

Dolaskom episkopa Vasilija crkveni život u Banjoj Luci pa i cijeloj Bosanskoj krajini, dobio je na novoj dinamici, mada je i dalje na tom putu stajalo mnogo velikih prepreka. Autor ističe da su glavne prepreke, osim komunističke ateističke vlasti, bile: mali broj sveštenika, njihova nepovoljna starosna dob i nedovoljna obrazovanost, te teška cjelokupna materijalna poslijeratna situacija. Tokom cijelog perioda kad je Banjalučkom eparhijom upravljao vladika Vasilije (Kostić) svi navedeni problemi su bili prisutni i veoma sporo su otklanjani. Na cijelom području Eparhije nije nigdje održavana vjeronauka zbog zabrane komunističke vlasti, ali, kako autor ističe, i zbog neaktivnosti pravoslavnog sveštenstva.

U poglavlju *Državne vlasti i Banjalučka eparhija od 1953. do 1961.* (131-193) opisani su odnos državne vlasti prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi od 1953. do 1961. godine, protjerivanje episkopa Vasilija (Kostića) i protjerivanje ostalog sveštenstva, razni izgredi protiv Crkve i kažnjavanje sveštenika zbog skupljanja priloga i drugih sveštenoradnji te povratak episkopa Vasilija u Banju Luku.

Nakon izbora za episkopa banjalučkog i hirotonije u Sabornoj crkvi u Beogradu episkop Vasilije je došao u Banju Luku 19. jula 1947. godine. Za vrijeme upravljanja Eparhijom često je bio na meti komunističke vlasti, pa je čak i dva puta bio protjeran iz nje. Prvi put to se dogodilo u februaru 1950, da bi se poslije intervencije najviših organa vlasti vratio u Eparhiju tek u maju 1951. godine. Drugi put, i to na brutalan način, episkop Vasilije bio je protjeran iz Banje Luke 22. augusta 1953, da bi se u nju vratio poslije četiri mjeseca, 31. decembra 1953. godine. Nedaća sa državnim vlastima imao je ponovo 1958. godine, prilikom izbora novog patrijarha. Za sve vrijeme službovanja u Banjalučkoj eparhiji episkop Vasilije je dva puta bio izabran za redovnog člana Svetog arhijerejskog sinoda. Godine 1957. bio je član delegacije koja je posjetila tadašnji SSSR. Episkop je na službovanju u Banjalučkoj eparhiji proveo 14 godina, da bi je kasnije posjetio još dva puta.

Treće poglavlje, pod naslovom *Crkveni život pedesetih godina (195–231)*, opisuje kako je teklo obnavljanje crkvenog života u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata.

Sva nastojanja nove komunističke vlasti u ometanju obnavljanja rada crkve nisu mogle spriječiti vidan napredak crkvenog života na svim poljima u Eparhiji. Pored podmlađivanja sveštenstva i hramovi su obnavljani tamo gdje je dobivena dozvola i bilo mogućnosti, a tamo gdje to nije bilo moguće Božija služba se obavljala na ruševinama i pod otvorenim nebom. Pored svih nedaća, episkop Vasilije (Kostić) uspio je da u ovoj stradalnoj Eparhiji ponovo organizuje život ustrojen na kanonskom poretku i crkvenoj disciplini. Autor zaključuje da je episkop Vasilije (Kostić), bez sumnje, udario dobar temelj koji je osigurao sve dalje uspjehe u životu Banjalučke eparhije.

Knjiga *Banjalučka eparhija za vrijeme episkopa dr. Vasilija /Kostića/ 1947-1961*, proistekla iz istoimene magistarske radnje jereja Dragana Šućura, tehnički je veoma korektno urađena, obogaćena kratkom biografijom i bibliografijom (životopisom) episkopa Vasilija (Kostića) i brojnim fotografijama sveštenika i crkava. Urađen je imenski registar i prijevod zaključnih razmatranja na engleski jezik.

Polazeći od relevantne i obimne arhivske građe, s neophodnom kritikom i vlastitim komentarima i zaključcima, jerej Šućur je metodično i stručno posložio sve "kockice", kako bi čitaocu pružio što jasniju sliku o temi koju obrađuje. Međutim, jerej Dragan Šućur, osim što je uložio veliki trud da svoj magistarski rad priredi za objavljivanje, uložio je isto tako veliki trud i da ublaži krivicu pravoslavnih sveštenika kojima je nakon Drugog svjetskog rata suđeno. Nakon pročitane knjige neupućen čitalac će se pitati zašto su svi ti „čestiti“ ljudi proganjani. Autor navodi jedan jedini razlog - predstavnici nove komunističke i ateističke vlasti pravoslavne sveštenike su smartali političkim i ideološkim protivnicima (str. 16), pa su ih nastojali likvidirati, a nigdje nije naveo razlog zbog čega su predstavnici nove ateističke vlasti imali takav odnos prema pojedinim pravoslavnim sveštenicima. Za jednog od njih navodi kako je "po navodu optužnice osuđen zbog saradnje sa četnicima u toku 1944. godine" (str. 17). Jerej Šućur se ni jednom jedinom rečenicom nije osvrnuo na saradnju pravoslavnih sveštenika i četnika, pa ispada kako su sasvim nevini stradali od komunističkog „ateističkog“ režima jer su se borili samo za svoj narod, Pravoslavnu crkvu i vjeru.

Jedini razlog, po Šućuru (autor je riječ razlog stavio u navodnike – str. 234), zbog kojeg je episkop Vasilije bio proganjan od strane vlasti do kraja života je taj što je za vrijeme rata bio interniran sa vladikom Nikolajem (Velimirovićem), koji je poslije rata emigrirao u SAD. Autor u predgovoru knjige navodi i kako mu je „nesređenost arhivske građe u arhivima Bosne i Hercegovine bila jedna od najvećih poteškoća“ (str. 10), ali brojne fusnote koje se odnose na korištenu arhivsku građu u Arhivu Bosne i Hercegovine i Arhivu Republike Srpske ovu konstataciju dovode u pitanje ■

Mina Kujović

Sulejman Bosto, Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Biblioteka Srednji put, 2009, 279 str.

Kultura sjećanja kao kolektivno pamćenje sve više je predmet izučavanja naučnih studija koje, u cilju boljeg razumijevanja sadašnjosti, ponovo propituju prošlost, tj. podvrgavaju analizi i kritici dosadašnje predstave historijskih događanja. Angažiranost naučnih radnika da daju savremene interpretacije prijelomnih godina u bliskoj prošlosti, koje, kauzalno povezane, imaju ogroman značaj za političku i kulturnu historiju na tlu bivše Jugoslavije, rezultirala je zbornicima radova o kulturi sjećanja na 1918, 1941. i 1945. godinu.

Tematski i problemski zalazeći široko u domen kulture sjećanja, prilozi u ovom Zborniku suočavaju se s iskustvima kulturnog i političkog pamćenja na 1945. godinu. Međutim, to nije u kontekstu prevaziđene prošlosti, nego u kontekstu iskustva i naslijeđa koje uveliko kreira vrijeme i društvo u kojem živimo. Kao poseban poticaj u izučavanju ove problematike navodi se “nemila istina” da se u toku 1990-ih godina, ali i danas, u okvirima “nacionalnih historija” 1945. godina *selektivno interpretira i instrumentalizira* u skladu sa političkim interesima. Zbornik je tematski podijeljen na tri dijela: *Politike prošlosti*, *Studije slučaja* i *Udžbenici povijesti i historiografija*.

U prvom tematskom bloku ključno pitanje diskusije jeste kolektivno pamćenje, tj. sjećanje. Polazi se od potrebe da se ovaj pojam teorijski definira zbog toga što pamćenje samo po sebi ne predstavlja “samoodrživ neurofiziološki i biohemijski mehanizam”.¹ Autori se slažu da je kolektivno sjećanje rezultat brojnih faktora, a prije svega, rezultat društvenog okruženja. Rasprave o ambivalentnosti sjećanja, sretnom i nesretnom sjećanju, konstruktivnom i subverzivnom pamćenju dio su diskursa o utvrđivanju ili reorganiziranju nacionalnog identiteta krajem XX stoljeća. Ipak,

---

¹ S. Bosto, *Pitanje krivnje - između moralnog univerzalizma i ideologije*; I. Komšić, *Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*; S. Musabegović, *Mit o pobjedi kao mit o revoluciji*; R. Jambesić Kirin, *Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugog svjetskog rata*; G. Đerić, *Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslavenski slučaj*; Đ. Pavičević, *Zajednice pamćenja i režimi pamćenja: ka odgovornom pamćenju*; G. Gretić, *Politički naturalizam kao razaranje subjekta*.

u priložima se najviše raspravlja o instrumentaliziranju, tj. zloupotrebi kulture sjećanja. Polazi se od komunističkog instrumentaliziranja sjećanja na NOB i ključnu 1945. godinu, koje se “pročišćavalo, cenzuriralo i ideološki interpretiralo”. Simbolička moć rata, narodne sloge i zajedničkog uspjeha kao dio “kolektivnog pamćenja” trebala je oblikovati novu društvenu svijest o “ispravnom komunističkom putu” i razviti osjećaje sigurnosti, premoći i narodnog jedinstva. Cilj komunističke vlasti bio je da spoji (poistovijeti) “pojedince sa kolektivom” u novoj “zamišljenoj zajednici” i tako osigura sebi vladajući legitimitet. U brižno planiranom oblikovanju “kolektivnog pamćenja” izgrađuje se mit o moći komunizma, snazi ratnika - sada radnika i snazi i žrtvi ikonografski prikazane “majke udovice”. Ovjerena verzija prošlosti uokvirena režimom istine bila je rezultat selektivnog pamćenja, isticanja podobnog, ali i “zaboravljanja i prešućivanja” nepodobnog. Iscrtavanje jugoslavenskog sjećanja vršeno je “svakodnevnim imaginacijom” kroz sveta mjesta, državne rituale, spomenike, skulpture, praznike i brojne druge ceremonije koje je uporno pratila iluzijska predstava rodne ravnopravnosti uz obavezno prisustvovanje “uniformiranih i discipliniranih ženskih tijela”.

Kao zadatak sadašnjice navodi se potreba naučnog suočavanja sa stvarnom prošlošću, a time i procjene moralne sadržine svjetskog rata, antifazišizma, krivice i odgovornosti, vrijednosno-normativnih nalaza 1945. kao neizostavnog dijela savremene “kulture pamćenja”.

Konkretni primjeri, dijelovi opće slike o 1945. godini i to na različitim problemskim razinama predstavljani su u drugom tematskom bloku.² Prva studija slučaja analizira iskustvo Bošnjaka sa bosanskom varijantom komunizma, koja je neprestano bila “razapeta” između naslijeđene ideologije i pamćenja na 1945. godinu. Ova problematika sagledana je kroz četiri ključna pitanja, a to su pitanje komunističkog “prekida” sa građanskim društvom, pitanje komunističkog “priznanja muslimanske nacije”, elemenata totalitarizma u komunističkom sistemu kao i pitanje savremene, uglavnom političke, (zlo)upotrebne komunističke tradicije.

Pitanjem izgradnje *socrealizma*, političko-programske umjetnosti koja postaje metafora apsolutne moći vladajuće Partije i Josipa Broza Tita, bavi se druga studija. Takva umjetnost, kao paradigmatički produžetak politike, izgrađivala je “maršalsku

---

² Š. Filandra, *Lica i naličja bosanske varijante komunizma - bošnjački slučaj*; L. Merenik, *Kulture zaborava. Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita*; E. Kazaz, *Heraj i žrtva u funkciji pamćenja rata. Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja*; T. Cipek, *Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa*; V. Pavlaković, *Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009*; V. Geiger, *Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću*.

ikonografiju”. Hiperprodukcija slika i skulptura “vrhovnog vođe” trebala je ukazati na jedinstvo naroda i narodnosti i započeti “novu historiju”. Međutim, raspadom Jugoslavije 1990-ih godina započinje svakodnevno uništavanje komunističkog naslijeđa, tj. “političkog govora socijalizma u umjetnosti”. Ipak, novi umjetnički izričaj pojedinih beogradskih umjetnika koji, prikupljajući artefakte “ikonosfere” socijalističke Jugoslavije, “suprotstavljaju se prolaznim političkim mitovima” nastojeći umjetnost sačuvati od “svakodnevne političke propagande za jednokratnu upotrebu”.

Jedna od predstavljenih studija detaljno se bavi suradnjom ideologije i književnosti u *socrealizmu*. Književnost u čiji kanon komunisti unose “svoje” vrijednosti tretirana je kao politika kolektivnog identiteta. Takva književnost trebala je da “održava” ideološko tumačenje Drugog svjetskog rata, ali i da oblikuje utopijsku predodžbu o “sjajnoj komunističkoj budućnosti”. Pri tome, obrazovno-odgojni sistem kao i brojne javne ceremonije služili su kao “mentalne tvornice” iz kojih izlazi “komunistički čovjek”. Plakarna književnost, koja je vršila strogu crno-bijelu polarizaciju, oblikovala je savršenog partizansko-komunističkog junaka i potpuno dehumaniziranog “neprijatelja”. U takvoj književnosti dominiraju tri klišeizirane figure: figura heroja, žrtve i neprikosnovenog vođe, koji zajedničkim snagama izgrađuju “zemaljski, komunistički raj”. Analizom nekoliko lirskih tekstova, kao neizostavnih jedinica socijalističkih školskih udžbenika, ukazano je na ideološko “usisanje” poezije koja je imala neprikosnovenu ulogu u konstruiranju kolektivnog pamćenja na dešavanja 1941-1945. godine.

U socijalističkoj izgradnji potpuno novog političkog sistema u odnosu na prethodni pojavljuju se određene proturječnosti. “Građanska religija” izgrađena je na strukturama “starog” tradicionalnog i “novog” socijalističkog mišljenja. Na iskustvu patrijarhalne svijesti komunisti razvijaju kult Josipa Broza Tita, zamjenjuju stare novim partizanskim svecima, “sakralizirajući” komunističku ideologiju tako da se tradicionalna svijest “zadržala sakrivena pod plaštom nove komunističke ideologije”. Pri tome, posebna pažnja posvećena je “ispravnom” tumačenju prošlosti, tj. velikoj i slavnoj partizanskoj borbi znajući da historija ima integrativnu funkciju u društvu, konstitutivnu i legitimirajuću ulogu za politički sistem i njegovo djelovanje. Međutim, previdjeli su činjenicu da “sjećanje nije monopol vlasti”, jer su se određena predanja, od komunista osuđena na zaborav, prenosila i čuvala u porodičnoj tradiciji. U ovom prilogu naglašava se upravo značaj “porodičnih predanja” u legitimiranju nove vlasti i konstruiranju identiteta tokom 1990-ih godina. Ipak, da snaga sada novih “porodičnih predanja” ne slabi, ukazuje i činjenica da su upravo ova sjećanja suvremeni inicijatori afirmacije antifašizma i značaja partizanske borbe.

Jedan od priloga ovog tematskog bloka posebno je posvećen pitanju Bleiburga kao *lieux de memoire* (mjestu pamćenja) i njegovom mjestu u “porodičnom sjećanju”. Komemoracija Bleiburga jeste neprikosnoveni primjer “odmrzavanja kolek-

ativnog sjećanja” nakon dugog perioda komunističkog potiskivanja. Međutim, oživljavanje komemorativne kulture Bleiburga 1990-ih godina dio je političkog diskursa, gdje glavna ceremonija predstavlja politički performans koji doprinosi izgradnji nove mitologije. Bleiburg u novoj mitologiji predstavlja isključivo hrvatsko “iskustvo viktimizacije“, mjesto masovnog i nevinog stradanja, čijom se aktualizacijom nastojala izvršiti masovna mobilizacija nacije. U prilogu se detaljno analizira razvoj blajburške komemoracije kroz pet razdoblja, od 1945. godine do danas, pri čemu su značaj i obim komemoracije uveliko zavisili od političkih interesa i orijentacije “vladajuće elite“.

Tematski blok o “studijama slučaja” završava se zanimljivim prilogom o poimeničnim popisima stradalih hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila u toku i poslije Drugog svjetskog rata. “Manipulacija ljudskim gubitcima“, posebno poimeničnim popisima poginulih, predstavlja poseban segment izgradnje kulture sjećanja na 1945. godinu. U navođenju jugoslavenskih žrtava zanemarivala se činjenica da je jedan dio stanovništva stradao “na neprijateljskoj strani“. Primjer toga jesu upravo jugoslavenski Nijemci koji se mogu evidentirati na “obje zaraćene strane“. Danas je pri izučavanju stradanja njemačke manjine u Jugoslaviji potrebno konsultirati više nepotpunih izvora, nezaobilazni su popisi stradalih partizana i žrtava terora NDH i Trećeg rajha, nastalih do 1991. u Jugoslaviji i dopunjenih nakon 1991. godine. Također, potrebno je konsultirati i njemačke popise poginulih i stradalih pripadnika njemačke narodne skupine, civila i vojnika NDH i Trećeg rajha.

Treći tematski blok tiče se političkih i ideoloških “intervencija” u oblikovanju historiografije, nastave historije i njenih udžbenika.³

Komunistička “intervencija” na sistem visokoškolskog obrazovanja u Hrvatskoj u godinama nakon rata ostvarena je uvođenjem novih predmeta i odabirom “podobnih” historičara, pri čemu je poseban značaj imao Sveučilišni sud časti. Kroz izvješće Uprave za agitaciju i propagandu, koje je detaljno analizirano u prilogu, ukazuje se na pokušaj legitimiziranja novog sistema i “duha historijskog materijalizma“, čime je uspostavljena ideološka jednostranost koja je strogo ograničila slobodu naučnog istraživanja i stvaralaštva.

Prilozi o udžbenicima u Hrvatskoj i Srbiji i nastavnim jedinicama posvećenim Drugom svjetskom ratu, 1945. godini i periodu socijalističke Jugoslavije govore o ideološkoj “manipulaciji udžbenicima” kao značajnim izvorima kolektivnog i kulturnog sjećanja. Početkom 1990-ih godina kroz udžbenike historije “konstruirala se

---

³ S. Matković, *Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih*; S. Koren, *Nastava povijesti između historije i pamćenja. Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini*; D. Stojanović, “Godina okupacije“. *Slika “1945” u srpskim udžbenicima istorije.*”

nova prošlost” selektivnim sjećanjem koje je trebalo poduprijeti izgradnju “novih država“, legitimirati novu vlast i ojačati nacionalni identitet utemeljen isključivo na etničkim osnovama. U takvim udžbenicima razdoblje koje je najviše predmet političke “manipulacije” jeste upravo 1945. godina i period socijalističke Jugoslavije. U hrvatske udžbenike “ulaze” “alternativna sjećanja“, “polusjećanja“, do tada “porodična” i “nepodobna” sjećanja s ciljem “podupiranja političkih ambicija nove elite“. U Srbijis se novi udžbenički diskurs sukobljava “s partizanima kao pobjednicima” i Jugoslavijom koja je značila “slabu Srbiju“, ističući srbijanski “antikomunizam“. Evidentna “gruba falsifikacija historije” predočena u udžbenicima vođena je nacionalnim ekskluzivizmom i pri tome je selektirala historijsko pamćenje, rehabilitirala zločince, izučavala samo “svoju” državu i naciju, ističući nezaobilaznu teoriju zavjere “protiv nas” i naraciju o historijskoj viktimizaciji “svog naroda“. Političko usmjerenje čega se sjećati a čega ne, isto kao i u socijalističkom sistemu, teži predstavljanju “kolektivističke historije” u udžbenicima. Međutim, ona sada polazi od uskih nacionalnih interesa i zanemaruje historijsku ulogu “drugih“. Ipak, kao što je i “svaka historija savremena historija“, tako i udžbenici historije predstavljaju produkt svog vremena, pa ambivalentnost udžbenika u Hrvatskoj danas ukazuje na znatan pomak od dominirajućeg diskursa 1990-ih godina.

Zbornik je dopunjen adekvatnim ilustracijama, kao i kratkim biografijama autora, koje su navedene na kraju. Kritičkim suočavanjem sa iskustvom kulturnog i političkog pamćenja, kroz različite tematske priloge uglednih naučnih radnika sa prostora bivše Jugoslavije, Zbornik kao cjelina ukazuje na heterogenu, višeznačnu i virtuosnu sliku o 1945. godini. Koliko god ta slika bila “neuhvatljiva“, činjenica jeste da je značaj 1945. godine neprestano predmet političke instrumentalizacije. Sjećanje na ovu godinu sadržinski i simbolički se mijenja, ali politička manipulacija ima isti cilj i u socijalističkom i u političkom sistemu koji izrasta tokom 1990-ih godina. Zbog toga, treba ponoviti “savremenu zadaću” nauke navedenu u prvom bloku, a to je neophodno suočavanje sa istinom. Može se s pravom reći da ovaj Zbornik multidisciplinarnim pristupom problematici i naučnom kvalitetom priloženih radova ide u tom pravcu i stoga zavređuje našu iskrenu pohvalu i preporuku ■

Dženita Sarač-Rujanac

Nataša Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka "Studije i monografije", knjiga br. 47, 2009, 645 str.

Analiziranje sveobuhvatnih temeljnih i radikalnih promjena lomova i preobrazaja u Jugoslaviji sredinom 20. stoljeća kompleksna je povijesna problematika. Ova knjiga o odnosu jugoslavenske vlasti prema srpskom građanstvu detaljno analizira nestajanje jedne i nastajanje druge države i ideologije, čime se preobražava društvena stvarnost, ali i društvene vrijednosti i institucije u vremenu zamjene tradicionalnih sa novim društveno prihvatljivim ili neprihvatljivim normama ponašanja.

Četiri obimna dijela knjige detaljno analiziraju identitet srpskog građanstva, njegovo razvlašćivanje, zatim represiju i konačno integraciju "ostataka" ove klase u socijalističko društvo. O identitetu srpskog građanstva autorica polazi od njegovog nastanka u 19. stoljeću, ističući najvažnije karakteristike. Za period između dva svjetska rata naglasak je stavljen na viđenje građanstva iz perspektive glavnog ideološkog protivnika – KPJ. Pod okupacijom srpsko građanstvo se našlo pred novim iskušenjima, podjelama, stradanjima i nadanjima. Političko i vojno ponašanje pod okupacijom doprinijeli su daljnjoj podjeli u ovom društvenom sloju, što je uglavnom odredilo i njihov položaj u socijalističkoj Jugoslaviji. Odnos socijalističke vlasti prema srpskom građanstvu autorica je opisala na relaciji "susreta – sukoba – saradnje".

Na primjeru srpskog građanstva prezentiran je proces koji je jugoslavenska vlast vršila pod široko upotrebljavanom sintagmom "eksproprijacija eksproprijatora", i to u dvije dimenzije razvlašćivanja: političkoj i ekonomskoj. U grupi političkog razvlašćivanja raščlanjena je komunistička ideologija u odnosu na političku opoziciju, zatim na tumačenje demokratskih institucija u vremenu kada "...nema demokratije za sve". Ekonomska dimenzija razvlašćivanja građanstva analizirana je kronološkim redom prema redoslijedu usvajanja zakonskih mjera kojima se oduzimalo privatno vlasništvo u korist državnog. Osobito kvalitetan pristup ovom pitanju autorica je ostvarila u objašnjavanju isprepletenosti političkih i ekonomskih faktora u obračunu sa građanstvom koje su komunisti smatrali svojim glavnim ideološkim protivnikom.

Procesi "eksproprijacije eksproprijatora" usko su bili povezani sa represijom u društvu, ovdje datih na primjeru građanstva. Od pitanja kako definirati represiju, koje su njene institucije i intenziteti u pojedinim ciklusima, kako su se vršila hapše-

nja, kažnjavanja i strijeljanja do reagiranja pripadnika građanstva, moguće je saznati iz ove knjige. Ono što je posebno vrijedno u ovom dijelu knjige jeste iznijansirano odnosa, pa autorica s pravom postavlja pitanje: „Da li su postojala ‘dvostruka mjerila’?“ Na brojnim primjerima ilustrirano je turbulentno razdoblje nestajanja građanskog i nastajanja “novog društva”.

Nakon glavnog udara na srpsko građanstvo, kada je ostalo bez političke i ekonomske moći i bez utjecaja, polako je dolazilo vrijeme njegove “tihe integracije [...] u novo društvo”. Putevi integracije bili su različiti, ali uglavnom uz obostrane kompromise. I na kraju, procesi socijalističkog preobražaja društva, radikalnih promjena u strukturi građanstva i socijalnog sastava gradova u knjizi su postavljeni na relaciji: “urbanizacija – rurbanizacija”.

Mada je glavna tema knjige odnos prema srpskom građanstvu, autorica kratko upućuje na jugoslavenski kontekst događanja, zatim na ostale slojeve društva, slične ili iste procese i u drugim jugoslavenskim republikama i slično, čime nagovještava teme koje zaslužuju daljnju historiografsku obradu i neizravno upućuje na potrebu komparativnih istraživanja sa ostalim jugoslavenskim republikama. Ovih nekoliko napomena o sadržaju knjige su u funkciji preporuke čitateljstvu, osobito onima koji istražuju socijalistički period jugoslavenske povijesti.

Obimna knjiga Nataše Milićević pruža brojne podatke, analize, utemeljene zaključke, ali i priče kako suvremenika tako i one zabilježene u djelima poznatih srpskih književnika kojima su ilustrirane osobne drame, duhovne i fizičke patnje pripadnika građanske klase u Srbiji, čime se potpunije razumije problematika na uspostavljenoj relaciji “susreta – sukoba – saradnje”. Kada govori o suradnji “nove vlasti” i građanstva, autorica odvaja grupu uglednih građanskih političara čija je suradnja sa komunističkom vlašću kratko trajala od druge grupe čija suradnja je imala dugotrajniji karakter, a to su bila čuvena imena iz kulture, umjetnosti i znanosti (Aleksandar Belić, Ivo Andrić, Marko Ristić, Aleksandar Vučo, Isidora Sekulić i drugi). Kompromisi su bili najprisutniji načini prilagođavanja i sudjelovanja u strukturama “nove vlasti”, a o jednom izuzetno intimnom kazivanju s puno sjete i žaljenja za starim vremenom govori pismo Isidore Sekulić upućeno prijatelju M. Leskovcu 5. 1. 1948. godine: „...Odist, Božić se baš time i razlikuje od drugih crkvenih praznika, crkvenih dana i datuma, što je institucija. U njemu, u pojmu “Božić”, u viziji “Božić”– ima tako mnogo svega ljudskog i čovečnog, od paganskih, pa i prepaganskih vremena i radosti, da tom zagonetno toplom i privlačnom danu pripada, najbolje, ime institucija. Duži dan, podmlađuje se život, rastu nade. Rodio se Hristos, jedan od najsimpatičnijih pesnika i lualica kroz ljubav i stradanja. Sliva se milje enterijera i eksterijera: da li je lepše kraj peći i božićnjeg drveta, ili u snegu i na čistom zraku koji nas kupa iznutra. Badnje večer, i crkva u kući: tamjan, mir, pesma, vertep, i starostavnost, san navečerja jednog velikog dana. Legenda o danu u godini kad svi

Ljudi imaju sreću, panj, beo hleb, pečenicu i vino, itd. Ja se, sem svega toga, uvek spremam da pogledam u dubinu do prvog svoga pretka, prvog čoveka na pustoj planeti, ili na planeti na kojoj je pre moga pretka vladalo neko drugo carstvo, neka druga igra večnosti. Ja, opet ja, kad prođe Badnje večje uz svetlost, sedim u mraku i pitam se: koliko dobre volje ima među ljudima tad, sad, u toj godini, u novoj godini koja je nastala? I melanholija me ispuni. I brzo palim desetak svećica na mom drvčetu – samo svećicama kitim jelku – i zavaravam se da nije tako kako sam pre toga morala da mislim. Hristos se rodi! – valjda će se ipak jedared roditi, ako za jednoga Boga znate! A dotle, pastiri i mudraci i zvezde i životinje, mili drugovi dobrih ljudi – dotle putešestvuju, idu u susret tome Hristosovu rođenju koje čekamo.“ (549-550)

O dramatičnim i nepravednim sudbinama pojedinih intelektualaca govori sljedeći primjer: “Dr Ksenija Atanasijević je bila prva žena koja je doktorirala na Beogradskom univerzitetu i prva žena – docent na Beogradskom univerzitetu, predstavnicica idealističke filozofije, pisac knjiga o Epikuru, Paskalu, Spinozi, prevodilac Platona, Aristotela, Spinoze, ali i pisac *Filozofskih fragmenata* u dva toma u kojima je iznela svoja originalna filozofska shvatanja. Njena dela zabranjena su Odlukom suda za grad Beograd 19. maja 1947. Ona je početkom 1952. godine, preko vrhovnog javnog tužioca započela borbu za ukidanje sudske zabrane na svoja dela. Zabranjena je već 12. aprila 1952. godine i ukinuta. Posle toga K. Atanasijević se, iako sporo, sigurno vraćala u javni život, ali nikada nije uspjela da povratni profesuru na Filozofskom fakultetu u Beogradu. [...] Inače, okrenutost idealističkoj filozofiji je delimičan razlog za zabranu njenih dela. Drugi razlog nalazio se u neprijateljstvu D. Nedeljkovića koji joj nije zaboravio odbijanje njegovog poziva da se 1920. godine priključi komunističkoj organizaciji. Konkretna optužba sastojala se u njenom, navodnom, uticaju na prijatelja M. Grola da podnese ostavku avgusta 1945. godine i izazove krizu prve posleratne vlade. Uhapšena je i bila zatvorena od 25. aprila do 17. maja 1947. godine. Njeno ime je povezano i sa suđenjem grupi od osam “špijuna i narodnih izdajnika” koji su navodno preko nje održavali vezu sa M. Grolom. [...] Međutim, zanimljivo je pomenuti i da se u spletu razloga njenih posleratnih problema navode i njena predavanja pod okupacijom o Spinozi i drugim jevrejskim misliocima, zbog kojih je bila hapšena i maltretirana od strane okupacionih vlasti. Kako bilo, apsurd je da je zbog svih njih imala probleme i posle oslobođenja“. (542-543)

Neki od kompromisa i ustupaka “novoj vlasti” imali su i obilježja čina raskidanja najbližih srodničkih veza. Autorica je navela primjere javno objavljenih odricanja i ograđivanja od bližih i daljnjih srodnika, žena od njihovih muževa, ali i djece od očeva. „Građanstvu se činilo da je kompromis koji su učinila deca Draže Mihailovića, Gordana i Branko, bio vanredno težak i nemoralan. Oni su se odrekli svoga oca, javno preko novina. U zajedničkoj izjavi, koju je objavila *Politika*, desetak dana posle oslobođenja, Gordana i Branko su obrazlagali razloge zbog kojih se odri-

ču svog “nedostojnog oca”. Gordana Mihailović je, između ostalog, izjavila: [...]“ (484). Ostatak priče kako je kod suvremenika takav čin izazivao zgražanje i osudu kao jednog od najteže učinjenih kompromisa “novoj vlasti” pročitajte u knjizi Nataše Milićević.

Nekoliko izabranih odlomaka iz knjige *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950*. navedeni su kao najava čitateljstvu da se detaljnije upozna sa komplikiranim društvenim odnosima i žestokim političkim obračunima komunističke vlasti sa srpskim građanstvom poslije Drugog svjetskog rata. Od mnogih kvaliteta koji knjigu odlikuju potrebno je istaći umijeće autorice u korištenju, tumačenju i prezentiranju različitih vrsta izvora, od arhivskih, preko novinskih, do intervjua i svjedočenja suvremenika u kombinaciji sa literaturom historiografske, sociološke i književne provenijencije. Osim toga, ova knjiga može biti instruktivna i za historičare u Bosni i Hercegovini u istraživanjima sudbine njene građanske klase, koja je do 1945. godine bila višenacionalna, malobrojna, sa skromnim industrijskim iskustvom i kapitalom, politički razjedinjena u međunacionalnom i unutarnacionalnom pogledu, a prema nekim paušalnim ocjenama nije ni postojala. Prema tome, knjiga Nataše Milićević bit će korisna historičarima u Bosni i Hercegovini koji budu ozbiljnije istraživali prošlost građanstva i njihove različite načine integracije u “novi poredak” u egzistencijalnom, političkom i društvenom smislu ■

Vera Katz

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945 – 1958*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008, 555 стр.

Kraj Drugog svjetskog rata i izgradnja socijalističke Jugoslavije predstavlja neiscrpno vrelo za historijska istraživanja. U posljednje vrijeme čitalačkoj javnosti predstavljeno je niz radova koji su plod istraživanja poslijeratnog perioda u Jugoslaviji, a u svome fokusu imaju politička, ekonomska, kulturna, privredna i društvena kretanja. Jedna od tema o kojoj se slabo pisalo, ili skoro nikako, jeste formiranje jugoslavenske elite u početnim godinama komunističke vladavine. Na pitanje kakva je uloga Komunističke partije Jugoslavije u tom procesu, kako je ona djelovala na

formiranje jugoslavenske inteligencije, gdje se ta inteligencija formirala i pod kojim uvjetima - najbolji odgovor nudi knjiga koju ovdje predstavljamo.

Knjiga Miroslava Perišića predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju koju je autor uspješno odbranio 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Katedri za istoriju Jugoslavije. Djelo je nastalo na osnovu bogate izvorne građe, domaće i strane literature i svakako će upotpuniti veliku prazninu u historiografiji koja se bavila ovom problematikom.

Knjiga započinje *Predgovorom* (9-24), u kojem autor iznosi motive i ciljeve svoga pisanja koji su usmjereni ka traženju odgovora zbog čega se jugoslavenski studenti upućuju na strane univerzitete, način upućivanja, broj studenata, njihova nacionalna, republička, starosna i stručna struktura, te koji je ukupni društveni efekt i stručni učinak boravka na studijama i usavršavanjima izvan Jugoslavije. Kada su prvi studenti sa Balkana kročili na evropske “*centre znanja*”, šta su studirali i kakvu su reputaciju i društveni status stekli pri povratku u matične zemlje, možemo pročitati u *Uvodnom* dijelu (25-47). U njemu Perišić u najkraćim crtama prikazuje razvoj srbijanskog u užem, i balkanskog visokog obrazovanja u širem smislu, od 1839. godine pa sve do početka Drugog svjetskog rata.

Pogledom na sadržaj knjige uočavamo da je njen glavni dio podijeljen na pet odvojenih, ali usko povezanih cjelina. Prva glava knjige *Ideologija i znanje* (51-119) ima nekoliko podnaslova, koji nam otkrivaju stanje osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja u poslijeratnoj Jugoslaviji, te strategiju i planove KPJ u profiliranju sebi odanih kadrova. Nova elita i inteligencija bila je prijeko potrebna vladajućem državnom sistemu, prije svega, zbog općeg društvenog napretka u zemlji, ali još više za čvršću garanciju očuvanja tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Preobrazbu društva i njegovu diferencijaciju trebala je izvršiti prosvjeta, koja je pored obrazovnog u “*novim društvenim okvirima imala i političko-psihološki momenat – da pokaže kako je socijalizam pravedniji i bolji put za sve*”. Obnovi školskih objekata i univerzitetskog rada pristupilo se odmah po okončanju rata. U periodu od 1945. do 1958. školstvo i obrazovanje u Jugoslaviji doživjelo je veliku ekspanziju. Nastavni planovi obogaćeni su novim predmetima, a na fakultetima su izučavane prirodne, društvene i tehničke nauke. Obnovom univerzitetskog rada pojavili su se i prvi problemi. Oni su se očitovali u nedostatku nastavnog kadra i upravo je ta činjenica direktno uvjetovala slanje studenata u inostranstvo na studije i stručno usavršavanje. Prve grupe studenata upućene su na Zapad još krajem 1945. godine, dok su studenti svjetla Sovjetskog saveza ugledali godinu dana kasnije. Jedan od razloga zašto studenti prvo odlaze na Zapad, pa tek onda na Istok autor vidi u otvorenosti zapadnog društva, koje je omogućavalo stvaranje “*planirane elite*”, što nije bio slučaj u zemljama “*narodne demokratije*”.

Središte formiranja jugoslavenske inteligencije na Zapadu bila je Francuska i njen glavni grad Pariz. O školovanju jugoslavenskih studenata u gradu kulture i

umjetnosti autor piše u drugom poglavlju, koje nosi naziv *Iskustvo sa Zapada* (117-174). Već na samom početku ovog dijela Perišić nas upoznaje sa teškoćama sa kojima su se suočile prve generacije koje su kročile na francusko tlo. Visok standard i nedovoljne stipendije, koje su davale Francuska, a kasnije i Jugoslavenska vlada, brzo su raspršili studentske percepcije o Parizu kao savršenom gradu. Posebnu pažnju u ovome poglavlju autor posvećuje ideološkoj kontroli koju je provodila Jugoslavenska vlada selektivnim odabirom stipendista, kao i formiranjem studentskih udruženja u samom Parizu. Ne dopuštajući da razne ideje i slobodne misli prodru među intelektualne krugove mladih ljudi, Partija se nerijetko odlučivala oduzeti stipendije i *sumnjive* studente vratiti kući.

Studije na Istoku (175-254) naziv je trećeg poglavlja, u kojem autor prati boravak jugoslavenskih studenata, ali i vojničkog kadra na studijama i stručnom usavršavanju u SSSR-u do Rezolucije Informbiroa 1948. godine. Iako je Staljinova država u osjećajima Jugoslavena slovila kao bratska, Perišić daje sasvim nove poglede na odnose ove dvije komunističke zemlje. Studenti koji su krenuli na školovanje u Moskvu, Lenjingrad, Krasnodar, Kijev i druge gradove nisu bili ni svjesni s kakvom će se surovom stvarnošću suočiti. Vojnički kadar razmješten po vojnim školama i centrima za obuku imao je dobre uvjete života, ali u ideološkom pogledu svedeni su na minimum svoga djelovanja. Osim prvih mjeseci, kada su imali priliku obići najznačajnija mjesta krvavih borbi u Drugom svjetskom ratu i upoznati generale Crvene armije, vrlo brzo su postali osoblje za čišćenje i sluge ruskim oficirima. Vojna dokumentacija, literatura i moderno naoružanje bilo je van dohvata jugoslavenskih pitomaca. Politika Sovjetske vlade da Jugoslavensku armiju prilagodi sebi i onemogućiti njen razvoj jedan je od uzroka konačnog raskola ove dvije zemlje. Rezolucijom Informbiroa ni jedan građanin Jugoslavije nije bio poželjan u SSSR-u, osim ukoliko nije podržavao njene odredbe. Kako su studenti i vojna lica dočekali Rezoluciju i kakva je njihova daljnja sudbina bila, autor поближе govori u drugom dijelu ovog poglavlja. Najveći broj se vratio u Jugoslaviju i nastavio školovanje, ali bilo je i onih koji su zbog labavih političkih uvjerenja postali taoci vlastite države i završili na "golim otocima".

Sljedeće poglavlje knjige koje je autor naslovio "*U zemlji srednjoevropske tradicije*" (255-329) donosi bogate podatke o školovanju jugoslavenskih studenata na univerzitetima Čehoslovačke republike. Za razliku od drugih zemalja, uvjeti studiranja u ovoj zemlji bili su znatno povoljniji. Dobri međudržavni odnosi rezultirali su potpisivanjem niza prijateljskih ugovora o studentskoj i kulturnoj saradnji. Slobodno političko djelovanje i udruživanje stvaralo je utisak među studentima da je Čehoslovačka njihova druga zemlja. Do zahlađenja tih odnosa i prekida svake kulturne saradnje došlo je 1948. godine. Kao i u drugim komunističkim zemljama, Jugoslaveni su smatrani ideološkim protivnicima i bili su primorani da se vrate u Jugoslaviju.

Na V kongresu, održanom u ljeto 1948. godine, KPJ donijela je odluku o prestanku stipendiranja i slanja studenata na inostrane fakultete. Bila je to jedna u nizu odluka koje su vodile ka izgradnji vlastitog puta, kako u politici i ideološkim shvatanjima tako i u obrazovanju. “*Jugoslavija je tražila put koji bi, uz neograničenu kulturnu i naučnu saradnju sa Zapadom, unaprijedio kulturni i naučni život u zemlji i preko njega izmijenio i lik socijalizma u Jugoslaviji*”. Kako je taj put tekao i šta se pod njim podrazumijevalo, središnja je tematika posljednjeg poglavlja ove knjige (*Nova politika: traganje za vlastitim putem*, 331-436). Pristupanjem Organizaciji ujedinjenih naroda za prosvjetu, nauku i kulturu, Jugoslavija je označila temelje svoga budućeg usmjerenja. Simpatije koje je pobrala 1948. godine omogućile su joj ulazak u šire tokove međunarodnih odnosa. Zvanični stav KPJ o stvaralačkoj slobodi u kulturi i životu omogućio je ponovnu uspostavu dobrih odnosa sa kulturno razvijenijim Zapadom. U periodu od 1950. do 1958. Jugoslavija je izgradila svoj imidž u Evropi. Jugoslavenski umjetnici, slikari, muzičari, filmski radnici, univerzitetski profesori svojim su nastupima i radom u inostranstvu predstavljali najbolju promociju svoje zemlje. Ostvarivanjem dobrih rezultata na međunarodnim takmičenjima u Engleskoj, Belgiji, Holandiji, Francuskoj, Austriji, Švicarskoj, Njemačkoj i dr. jugoslavenski umjetnici razbijali su stereotipe o zatvorenosti jugoslavenskog društva. Od 1950. godine Jugoslavenska vlada ponovo je počela dodjeljivati stipendije za školovanje i stručno usavršavanje, ali ovog puta po znatno drugačijim kriterijima. Uvjeti koji su omogućavali pojedincu da ode na stručno usavršavanje izvan Jugoslavije bili su fakultetska naobrazba, jezik zemlje u koju se odlazi te starosna dob. Bili su ovo jasni pokazatelji da Jugoslavija napušta splav ideologije i svoj dalji put nastavlja na brodu znanja. Kako bismo sagledali kompletnu sliku međunarodnog položaja Jugoslavije od 1950. do 1958. godine, autor se potrudio da na nekoliko stranica prikaže odnose sa zemljama Trećeg svijeta.

Gledano u cjelini, knjiga Miroslava Perišića predstavlja pravo osvježenje u izučavanju prijelomnih godina socijalističke Jugoslavije. Koristeći obimnu arhivsku građu (Arhiv Srbije i Crne Gore, Arhiv CKSKJ, Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova, Arhiv Srbije, Istorijski arhiv Beograda, Centralni državni arhiv – Prag, Arhiv Ministarstva međunarodnih odnosa Češke republike – Prag, Arhiv Karlovog univerziteta Prag, Arhiv visokih tehničkih škola – Prag), autor je ponudio odgovore na niz pitanja, ali i dao jasne smjernice budućim istraživačima koji se upuste u istraživanje ove teme.

Ovu knjigu tvrdog uveza, jednostavnog i čitljivog stila pisanja, popraćenog jasnim tabelarnim prikazima, zaokruženu nizom fotografija i drugim priložima, sa zadovoljstvom preporučujemo čitalačkoj publici ■

Idriz Duranović

Mirsad D. Abazović, *Državna bezbjednost NR Bosne i Hercegovine i Cazinska buna 1950: činjenice i kontroverze*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku i sigurnosne studije, 2009, 277 str.

Cazinska buna iz 1950. godine predstavlja jednu od najmračnijih epizoda u historiji Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata. Mračna nisu bila samo dešavanja u toku i nakon same bune, već je mrak pao i na samo izučavanje ovog događaja. O Cazinskoj buni se dugo šutjelo, a i kada se spominjala, to je bilo u općim okvirima i nedovoljno. Tek je 1991. godine, pojavljivanjem izvrsne studije Vere Kržišnik-Bukić *Cazinska buna 1950* (Svjetlost, Sarajevo, 1991), odgovoreno na većinu pitanja vezanih za ovaj povijesni događaj. U knjizi *Državna bezbjednost NR BiH i Cazinska buna 1950: činjenice i kontroverze* Mirsad D. Abazović govori da je ovaj događaj dugo bio prekriven povijesnom prašinom, ali da ga je službena vlast povremeno koristila po potrebi kao argumentaciju za vođenje vlastite politike. U dokazivanju svojih teza autor je koristio arhivsku građu Uprave državne bezbjednosti (UDB), ali i brojne studije drugih autora koji su manje ili više obrađivali ovaj period. Autor naglašava da je koristio i građu koja je bila sakrivena od Vere Kržišnik-Bukić tokom njezinog sedmogodišnjeg istraživanja Cazinske bune. U knjizi se ne nalazi šira elaboracija društveno-političkih odnosa u državi na unutrašnjem i međunarodnom planu, već je pažnja usmjerena na način na koji je država reagirala povodom ovog događaja.

Knjiga je podijeljena na 10 poglavlja, a to su: Uvod (str. 3-9); Cazinska buna 1950. kao tabu tema (str. 9-41); Publicistika i Cazinska buna (str. 41-105); (Po)buna (str. 105-155); Progon i odmazda (str. 155-177); Kaznene mjere (str. 177-201); Ko su progonjeni a ko progonitelji (str. 201-215); Varijacije progonitelja o kaznenoj politici (str. 215-229); Jugoslavija u vrijeme Cazinske bune – kratak osvrt (uz kontekst Informbiroa) (str. 229-237); In fine finali (str. 237-243). Pored ovoga, u knjizi se još nalaze i spisak literature (str. 243-249), recenzije (str. 249-263), registar imena (str. 265-277), te prilozi (277).

Autor na samom početku knjige kaže da njegova knjiga nije policijska vizija historije, niti znanstvena elaboracija historičara (str. 15-16); knjiga je nastala kao plod interesa za jedan važan događaj. Pored osnovne zadaće, a to je prikazivanje aktivnosti organa i institucija represije, što je učinjeno kroz originalne dokumente UDB-e,

Abazoviću je cilj bio obraditi kako je i u kojoj mjeri obrađena Cazinska buna u stručnoj i publicističkoj literaturi. Po njegovim riječima, Cazinska buna je u većini djela koja su nastala u periodu od izbijanja bune pa sve do kraja socijalističkog perioda marginalizirana i netačno predstavljena. Kao karakteristične primjere autor navodi *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd, 1985), *Istoriju Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1990) i *Jugoslavija 1918-1984, zbirka dokumenata*, autora Branka Petranovića i Momčila Zečevića (Beograd, 1985). Vrijedi reći da je autor dobro analizirao i druga djela koja obrađuju ovaj period ili u kojima se šire ili uže dotiče problematika vezana za Cazinsku bunu. Naročito je autor pohvalio rad Vere Kržišnik-Bukić, koji svakako predstavlja nezaobilazno djelo za svakog ko se želi baviti proučavanjem ovog povijesnog događaja, ali je ovim prethodno spomenutim knjigama posvetio nešto više pažnje, između ostalog, i zato što ona na izvjestan način reflektiraju stav službenih vlasti o ovome događaju, budući da je u periodu o kojem se govori, kao što je poznato, Partija držala sve konce vlasti u svojim rukama.

Autor je pažnju najprije posvetio buni, a zatim se osvrnuo na događaje koji su nastali nakon nje. Buna je izbila zbog bahatog ponašanja vlasti prema seljacima cazinskog i velikokladuškog kraja. Naime, proces kolektivizacije sela koji je počeo poslije rata ubrzan je u periodu poslije sukoba sa Informbiroom, između ostalog i zato što su se vlasti htjele dokazati kao dosljedni provodioci sovjetske politike. Vlast nije vodila računa o problemima i potrebama ruralnog stanovništva, što je u konačnici dovelo do izbijanja bune. Što se tiče upotrebe represivnih mjera, one su bile nesrazmjerne s obzirom na težinu i broj krivičnih djela. Abazović navodi da je ovo jedini događaj u historiji socijalističke Jugoslavije nakon kojeg su korištene masovne deportacije kao vid obračuna sa političkim neistomišljenicima, te tu pronalazi paralelu između sličnog ponašanja sovjetskih vlasti tokom sovjetske kolektivizacije sela za vrijeme vladavine Josifa Staljina. Autor navodi podatak da je čak 115 porodica (od kojih je 111 bilo bošnjačkih) sa cazinskog i velikokladuškog područja raseljeno na područje Srpsca. Abazović postavlja pitanje da li je obim ovakvih represivnih mjera (strijeljanja, dugotrajne zatvorske kazne, gubitak građanskih prava, protjerivanja itd.) bio posljedica toga što su većina pobunjenika bili muslimani, a da je srpski kadar bio u znatnoj većini u svim ključnim državnim institucijama, koje su bile odgovorne za provođenje ovakvih mjera? Autor također smatra da se ne smije odbaciti dilema da je čitav događaj orkestriran sa viših nivoa vlasti, pošto se u dokumentima vidi da se za spremanje bune znalo i prije njenog izbijanja, a sami pobunjenici uglavnom su bili slabo obrazovani ljudi, koji su bili nedovoljno upoznati sa političkom situacijom u državi i svijetu da bi organizovali bunu na političkoj osnovi, za što su, između ostalog, bili optuženi na suđenju. Njihovo slabo obrazovanje i teška ekonomska situacija u ovom kraju omogućila je laku manipulaciju nad njima. Pored toga, pravni sistem Bosne i Hercegovine u ovome periodu bio je nedorastao ovakvoj situ-

aciji, a kao argument autor navodi da su gotovo tri četvrtine sudaca u Bosni i Hercegovini bili bez potrebnih kvalifikacija za obavljanje tog posla.

Na kraju knjige autor pokušava objasniti političku, društvenu i ekonomsku situaciju u kojoj se Jugoslavija nalazila za vrijeme Cazinske bune. Autor je značajnu pažnju dao sukobu sa Informbiroom, iz razloga što su pobunjenici od strane državnih institucija, između ostalog, označavani kao pojedinci koji su se stavili na stranu Sovjetskog Saveza u sukobu. U ovome dijelu autoru su potkralo nekoliko grešaka, poput datiranja prve petoljetke u period 1945-1950. godine (str. 229), ili podatka gdje autor navodi da je maršal Žukov (1897-1974) komandovao invazijom na Afganistan (1979-1988) (str. 232). Autor zaključuje da je država imala pravo korištenja represivnih mjera, jer je u situaciji u kojoj se nalazila imala legitimno pravo da brani redak, ali u pitanje dovodi silinu i nesrazmjer tog odgovora u cilju sprečavanja širenja ovakvih i sličnih pokreta.

Knjiga Mirsada D. Abazovića je interesantno djelo, koje je dalo značajan doprinos istraživanju Cazinsku bune. Fokus autorovog interesa bio je rasvijetliti mjere represije kojima su bili podvrgnuti učesnici pobune, ali i njihove porodice. Uz činjenicu da je u svome djelu dao doprinos rasvijetljavanju ovih problema, Abazović u ovoj knjizi otvara i neka kontroverzna pitanja vezana za Cazinsku bunu, od kojih se ističe pitanje koliko su međuetnički odnosi za vrijeme Drugog svjetskog rata utjecali na izbijanje i tok bune, te koliko su represivne mjere bile potaknute religijskom pripadnošću stanovništva Cazinske krajine. Pored toga, autor je u knjizi na nekoliko mjesta objasnio ulogu državnih organa u organizaciji same bune. Ova pitanja do sada u historiografiji nisu dovoljno rasvijetljena, pa je njihovo otvaranje i/ili aktualiziranje korisno za dobivanje konačne istine o ovome povijesnom događaju. Knjiga, također, sadrži i brojne depeše, izvještaje i referate koje su pripadnici UDB-e načinili u ovome periodu, a to čitaocu daje uvid u provođenje represivnih mjera državnih organa vlasti, te knjiga ima i dokumentarni karakter. Ovu knjigu bih preporučio stručnoj, ali i široj javnosti koja je upoznata s problematikom vezanom za ovaj događaj i koju interesuje fenomen Cazinske bune. Knjiga može biti korisna i studentima kao dopuna za literaturu koja obrađuje ovaj period. Na kraju, pohvalio bih izdavača ove knjige što je omogućio da djelo koje obrađuje jedan tako važan događaj u historiji Bosne i Hercegovine socijalističkog perioda ugleda svjetlo dana ■

Muhamed Nametak

Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010, 421 str.

Izdavačka kuća “Srednja Europa“ iz Zagreba izdala je ove godine drugu knjigu Igora Duda, predavača hrvatske i evropske povijesti XX stoljeća na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, pod nazivom *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. U pitanju je doktorska disertacija odbranjena 2009. godine. Oni koji su imali priliku pročitati prvu knjigu ovoga autora *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih 1960-ih*, a radi se o objavljenjima magistarskoj tezi, složiti će se da se ova knjiga tematski i hronološki nadovezuje na raniju publikaciju, što nam autor sugerira i naslovom nove knjige (*U potrazi za blagostanjem - Pronađeno blagostanje*). Kroz ova dva naslova autor vjerno rekonstruira nastanak i razvoj potrošačkog društva i socijalističku svakodnevicu u SR Hrvatskoj kroz četiri desetljeća. Ipak, potrebno je naglasiti, što je i sam autor istakao u *Predgovoru* svoga djela, da je pristup istraživanju svakodnevnice opširniji i temeljitiji u ovoj knjizi jer su istraživanja za doktorsku disertaciju bila obimnija. Značaju ovoga djela doprinosi i saznanje da je uže područje interesovanja Igora Duda društvena historija i historija svakodnevnice druge polovice 20. stoljeća, historija dokolice i historija potrošačkog društva. Malo je historičara na prostorima bivše Jugoslavije koji su se opredijelili za proučavanje ove oblasti, a još je manje naučnih studija iz iste. Knjigu su recenzirali doc. dr. Ivica Šute i doc. dr. Maksim Kamenjecki, a uredio je prof. dr. Damir Agičić.

Ova knjiga će čitaocima biti zanimljiva jer na naučno utemeljen, a istovremeno i na jednostavan i interesantan način predstavlja historijski razvoj potrošačke kulture i svakodnevnice u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih godina, ali ne samo Hrvatske već i jednog dijela jugoslavenske potrošačke kulture i svakodnevnice tog razdoblja. Autor navodi kako je historija svakodnevnice koja je prikazana na stranicama njegove knjige zapravo “povijest (je) potrošnje kao odredišne i uporabne strane proizvodnje” (str. 8).

Istraživanje historije svakodnevnice ostavlja mogućnost korištenja brojne i interesantne historijske građe, ovisno o predmetu istraživanja, a u nekim slučajevima i od mašte istraživača. Igor Duda se prilikom svog istraživanja koristio republičkim i saveznim službenim publikacijama, *Narodnim novinama* i *Službenim listom*, odakle

je preuzimao zakone, uredbe i petogodišnje planove društvenog razvoja. Statističke podatke prikupljao je iz glasila Republičkog zavoda za statistiku u Zagrebu (*Dokumentacija, Statistički godišnjak Hrvatske*), Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu (*Statistički bilten, Statistički godišnjak Jugoslavije*), te Centra za istraživanje marketinga ZIT/CEMA (*Tržišna istraživanja*), a stavove Saveza komunista Hrvatske sagledavao je iz glasila Centra Centralnog komiteta SKH za informiranje i propagandu (*Informativni pregled*). Pored spomenutih glasila, kao izvori korišteni su i članci iz časopisa za društvena pitanja *Kulturni radnik* i *Naše teme*, te iz časopisa Turističkog saveza Hrvatske (*Turizam*), kao i glasilo Saveza sindikata Hrvatske (*Radničke novine*). Najinteresantniju i najživopisniju građu (članci, fotografije, reklame, karikature i slično) za svoja istraživanja autor je prikupio pregledavanjem brojnih revijalnih izdanja Novinsko-izdavačke kuće *Vjesnik* (*Vjesnik* u srijedu - informativni tjednik, *Danas* - informativno-politički tjednik, *Start* - polumjesečna revija, *Vikend* - tjedni magazin za slobodno vrijeme, *Sam svoj majstor* - mjesečnik). Svoje mjesto kao izvorna građa u ovoj knjizi pronašli su pojedini književni, filmski i muzički uraci iz tog perioda koji se svojim sadržajem osvrću na neka svakodnevna pitanja tog vremena, te tako postaju važan izvorni materijal za jednog istraživača. Za ovu studiju sigurno bi bilo interesantno da je urađena nekolicina intervjua sa sagovornicima različitih starosnih dobi, savremenici 1970-ih i 1980-ih godina; međutim, u uvodnom dijelu autor ističe kako je od toga odustao jer su sjećanja sugovornika "... tijekom posljednja dva desetljeća bila uništavana ne u vlazi ili poplavi, ne u vatri ili kontejneru za stari papir, već kasnijim događajima koji su bili burni i povijesni pa su kao takvi mogli promijeniti živu tvar sjećanja." (str. 14) Međutim, iskaza savremenika u ovoj studiji ima dovoljno, jer autor donosi intervjue i izjave koje su obični ljudi tog vremena davali za brojne novine o različitim pitanjima.

Knjiga je koncipirana u četiri poglavlja. U prvom poglavlju, koje nosi naziv *Potrošačka kultura u socijalističkoj Hrvatskoj* (str. 17-111), najprije su definirani pojmovi *potrošačka kultura* i *potrošačko društvo* u općim okvirima, a potom u odnosu na Hrvatske prilike, pa je tako autor zaključio kako se korijeni potrošačke kulture u Hrvatskoj mogu tražiti u XIX stoljeću, a možda i ranije, dok početke potrošačkog društva naziremo tek u drugoj polovici XX stoljeća, odnosno kao godina "rođenja" može se uzeti 1958, kada je Programom Saveza komunista Jugoslavije otvoren put potrošačkom društvu. Ostatak ovog poglavlja odnosi se na političke, društvene i ekonomske prilike u zemlji koje (ni)su pogodovala razvoju potrošaštva u Hrvatskoj, te odnosu Partije prema potrošačkoj kulturi.

Ostale tri glave *Trajna dobra za udobnost doma* (str. 111-204), *Automobil kao član obitelji* (str. 205-190) i *Godišnji odmor za putovanje* (str. 291-386) odnose se na prikaz potrošačkog društva i potrošačke kulture 1970-ih i 1980-ih godina kroz svakodnevne životne prilike hrvatskog građanina. Prije svega, to se može vidjeti kroz

kupovinu i gradnju stambenih objekata u privatnom ili društvenom vlasništvu, te poslije toga njihovim opremanjem namještajem i brojnim kućanskim aparatima. Uređenje stana dobilo je jedan sasvim novi oblik, naročito kroz utjecaj različitih reklamnih poruka tog vremena (kako na najbolji način urediti dom), a to je podrazumijevalo nabavku novog namještaja, u skladu sa najnovijim modnim trendovima, brojnih kućanskih aparata, onih koji su služili uštedi vremena (mašina za suđe, mašina za veš, usisivača i slično), te onih koji su služili za prekraćivanje slobodnog vremena, a to su aparati namijenjeni za zabavu (televizor, walkman, kompjuter i slično). Zanimljivo je da su se puno brže širili aparati za zabavu nego za kućanske poslove. Pojedini kućanski uređaji poprimili su statusni simbol, pa se tako u kućama bez električne energije može naći frižider, televizor ili neki drugi kućanski aparat, koji je tu da svjedoči o standardu domaćina. Prilikom uređivanja stana svi su težili da u njemu osiguraju mjesto u kojem mogu provoditi slobodno vrijeme. Tehničke inovacije i njihova sve češća upotreba u kućama i stanovima postepeno su unijeli niz društvenih i kulturnih promjena u svakodnevni život.

U trećem poglavlju pod nazivom *Automobil kao član obitelji* govori se o masovnoj nabavci automobila tokom 1970-ih i 1980-ih godina, kao najjačeg statusnog simbola tog vremena. Automobil jeste najprije bio luksuz, zbog visine cijene nabavke i skupoće održavanja, ali zbog masovne upotrebe tokom 1980-ih godina, i postepene izmjene kulture življenja, on je uskoro postao više potreba. Do konca 1980-ih svaka druga porodica u Hrvatskoj imala je jedan putnički automobil. Autor opisuje različite načine moguće nabavke automobila (kupovinom iz salona uz često veoma dugačke liste čekanja, kupovinom iz inostranstva, kupovinom polovnog automobila i osvajanjem u mnogobrojnim nagradnim igrama), njegovog korištenja (za odlaske na more, izlete, posao i slično) i održavanja (popravljanje kvarova, nabavka dijelova, nestašica benzina i slično). Masovna upotreba automobila utjecala je na društveni život ljudi, prije svega, na načine druženja, provođenje slobodnog vremena, teme o kojima se razgovaralo i slično, kao i do značajnog unapređenja cestovne infrastrukture i angažiranja u povećanju sigurnosti na cestama u Hrvatskoj.

Na koncu, u četvrtom poglavlju *Godišnji odmor za putovanje* govori se o popularizaciji iskorištavanja godišnjeg odmora za odlazak na putovanje, najčešće na more. Podsticaj je vršen organiziranom medijskom propagandom i zakonskim mjerama. Autor ističe kako je početkom 1970-ih izgradnja navika i potreba za odlazak na odmor bila završena, ali ne kod svih. Mnogi su se i poslije odlaska na odmor nastavljali baviti drugim poslovima, najčešće poljoprivrednim. Zakonom o međusobnim odnosima radnika udruženog rada iz 1973. godine odmor je ograničen na period od 18 do 30 dana u ovisnosti o dužini radnog staža i uvjeta na poslu. S druge strane, nakon osiguranja vremena za odmor nudili su se različiti načini iskorištavanja tog vremena izdavanjem kredita za ljetovanje, podsticanjem na štednju za odlazak na odmor, nizom nagradnih igara u kojima je glavna nagrada bila odlazak na ljetovanje

i slično. Kao posebna novčana mjera podrške radnicima za osiguravanje kvalitetnijeg odmora bio je regres ili tzv. trinaesta plaća. Smještajni kapaciteti na obali stalno su se povećavali, ali ih nisu pratili i razvoj kvalitetnijih usluga, što je bio razlog najčešćih žalbi domaćih i stranih turista. Do mora se putovalo automobilom, vozom ili autobusom, najrjeđe avionom. Boravilo se kod rodbine, prijatelja, u radničkim odmaralištima, ponekad u hotelima, i to u vrijeme najboljeg standarda koncem 70-ih godina. Odlazak na more postepeno je postala potreba i želja svake prosječne porodice u Hrvatskoj.

Ova knjiga je upotpunjena *Popisom ilustracija* (grafova-10, tablica-2 i slika-177), *Bibliografijom*, *Abstractom*, *O autoru*, *Kazalom osobnih imena* i *Kazalom geografskih pojmova*. Posebno zanimljiv dodatak čine 32 fotografije u boji, brojnih naslovnica časopisa, reklama i slično.

Sasvim je sigurno da će ova knjiga postati nezaobilazno štivo onom dijelu stručne javnosti koje interesira historija svakodnevnice ili pobliže historija svakodnevnice socijalističkog društva. Međutim, nema sumnje da će zbog interesantnog pristupa istraživanju i zanimljive tematike ona naći put i do šire čitalačke publike ■

Aida Ličina

Zašto se raspala Jugoslavija?!

(U povodu bosanskohercegovačkog izdanja knjige Andrewa Barucha Wachtela, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književna i kulturna politika u Jugoslaviji*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010, 332 str.)

Kada pod lupu stavimo historiju regiona, Balkana ili jugoistočne Evrope, u novom vijeku, ali ne i samo njega, značajna odrednica te historije je borba za stanovništvo, a preko njega i borba za prostor. Od početka 19. stoljeća, stanovništvo, bolje rečeno, identitet stanovništva postaje sredstvo stjecanja historijskog prava za dobijanje zemlje i kontrolu nad njom. Unutar grupnih identiteta, širenjem nacionalnih ideja i pogotovo nakon konačne pobjede koncepta **nacionalne države** nad konceptom **Imperije** krajem dugog 19. stoljeća, uz tradicionalno priznati i prepoznatljivi vjerski identitet, na pozornicu stupa nacionalni identitet kao odlučujući argument prava na državu – razumljivo, nacionalnu.

Raspad zajedničke jugoslavenske države i borba za stvaranje novih-starih nacionalnih, historijskih država pred kraj 20. stoljeća učinili su teme iz područja nacionalnih identiteta veoma privlačnim i politički poželjnim. Ni početkom 21. stoljeća interes za teme o identitetima ne prestaje. Čini se da taj interes na bivšem jugoslavenskom prostoru u novim okolnostima i novom vremenu, oslobođenom bilo kakvih stega, kontrola ili bilo kakvih vrijednosnih ograničenja, dobija novi zamah. Na jugoslavenskom prostoru u posljednjih 15-ak godina objavljeno je više stotina bibliografskih jedinica o ovoj tematici, među kojima su monografije, članci u naučnim časopisima, zbornicima te dnevnim i nedjeljnim listovima. Nažalost, veoma je mali broj komparativnih radova, koji se bave zajedničkim odlikama i razlikama u načinu formiranja pojedinih identiteta među Južnim Slavenima i šire. Pored toga, veliki je broj publiciranih radova veoma sumnjivog naučnog karaktera, u kojima je prisutna mitomanija i kompleks vlastite nacije kao žrtve.

Također, procesi raspadanja i usitnjavanja proizveli su situaciju da na južnoslavenskom prostoru akcenti na separatnim nacionalizmima a ne na integrativnim – jugoslavenstvo i jugoslavenski identitet, nekada tako poželjni, postali su nepopularni i prognani na marginu. U literaturi izvan prostora bivše Jugoslavije, koja je uglavnom nastala na Zapadu, interes za Jugoslaviju, pa i sudbinu neke vrste zajedničkog identiteta stanovništva te zemlje, ispoljava se kroz traženje odgovora na pitanje uzroka krvavog raspada i cijepanja zajedničke jugoslavenske države.

I knjiga profesora Andrewa Barucha Wachtela *Stvaranje nacije, razaranje nacije* u osnovi je inicirana istovjetnim interesom – autor postavlja i daje odgovore na pitanja zašto se raspala Jugoslavija i zašto je taj raspad bio praćen izljevom tolike količine mržnje, nasilja i krvoprolića. On hrabro postavlja krupna pitanja i daje odgovore na njih. „*Klasičnom historičaru*“ veoma je zanimljivo pratiti ovu studiju, koja govori o naciji i državi a da politička historija pojavno nije u prvom planu. Njeno mjesto zauzela je rasprava o uspjehu i neuspjehu zajedničke kulture i preko nje zajedničkog identiteta stanovništva bivše jugoslavenske države, pa je konačni rezultat pobjede uskonacionalnih kultura (srpske, hrvatske, „slovenačke“ i ostalih) nad zajedničkom jugoslavenskom doveo do nepotrebnosti postojanja zajedničke države i, štaviše, prouzročio krvavi i bolni rastanak. Naravno, autor ne zaboravlja ukazati na značaj izmjenjivanih državno-političkih okvira i karakteristika koje dati okvir sa sobom nosi. Zapravo, postavlja se pitanje kako bi inače bez upućivanja na promjenu političkih okvira i promijenjene odnose u jednom od njih (socijalističkoj Jugoslaviji 70-ih i 80-ih godina) razvio tezu o prerastanju ideje u društveno-političku praksu, a zatim njeno kasnije potiskivanje i praktično nestajanje, ili kako bi mogao pratiti prerastanje elitnog nacionalizma u masovni i konačni nestanak jugoslavenskog nacionalizma.

Profesor Wachtel postavlja intrigantno pitanje postojanja jugoslavenske nacije uprkos činjenici da broj Jugoslavena u nacionalnom smislu ni u vrijeme življenja na

najplodnijem tlu (Socijalistička Jugoslavija), i pored toga što je bilo poželjno samoodređenje, nikada nije dostigao značajan broj. Autor se ne krije iza slojevitosti problema već postavlja krupna pitanja postanka i nestanka (Jugoslavije) i nudi konkretne odgovore. Knjiga se bavi različitim ispoljavanjima jednog nacionalnog stanovišta – jugoslavenskog ili panjužnoslavenskog. Intelektualci prve polovine 19. stoljeća koji su težili stvaranju jugoslavenske nacije oslanjali su se na zajedničko etničko porijeklo, jezičku sličnost (pa čak i istovjetnost), na zajedničko kulturno naslijeđe (posebno narodne pjesme), te na potrebu grupiranja u veće nacionalne cjeline kako bi se suprotstavili neprijateljski raspoloženim susjedima i stvorili svoju državu. Ovi argumenti će se u kasnijim razdobljima zadržati i nadograditi. Wachtel s pravom upućuje na glavnu unutrašnju prepreku stvaranja zajedničkog jugoslavenskog nacionalizma – na separatne nacionalizme među južnoslavenskim grupama, koji su postali glavni takmac integrativnom jugoslavenskom nacionalizmu.

Profesor Wachtel je u prvom dijelu knjige definirao svoju tezu koja polazi od rezultata pa se vraća na uzroke i njihove historijske početke, a kasnije, držeći se tematskog i hronološkog principa, iznosi argumente za odbranu postavljene teze. On objašnjava propast Jugoslavije, pri čemu odbacuje oba prevladavajuća objašnjenja njene propasti: „*determinističko-historijsko*“ i „*zlokobno-političko*“. Prvo objašnjenje je blisko ljudima iz medija i oni kao temeljne uzroke krvavog raspada zajedničke države vide u „*prastarim religijskim mržnjama i suparništva*“. Drugo objašnjenje forsiraju strani naučnici koji su ozbiljno izučavali ovaj region i uzroke sloma Jugoslavije traže u nedavnoj prošlosti, u djelima nekog pojedinca ili grupe ljudi: Tita, komunista i njihove ekonomske politike, Miloševića ili drugih.

Mene se lično dojmilo autorovo odlučno odbacivanje prvog objašnjenja o historijskoj mržnji kao dominantnom uzroku raspada Jugoslavije. Ovaj „model“ spominje se sve češće u bosanskohercegovačkoj javnosti, u medijima, među političarima i intelektualcima poslušnicima i nudi se kao objašnjenje nemogućnosti opstanaka Bosne i Hercegovine kao države. Instalira se model o historijskoj mržnji kao nepremostivoj prepreci očuvanja bilo kojeg državnog okvira na ovim prostorima koji nije uskonacionalni.

Mada potpuno ne negira utjecaj druge grupe uzroka, spomenutih pojedinaca ili grupa, autor ne nalazi da su oni sami po sebi dovoljni za raspad ideje i države i posebno ne za viđenu količinu nasilja i mržnje. Suprotstavljajući se dominantnim objašnjenjima, u prvom dijelu knjige nudi potpuno drugačije objašnjenje i ključni uzrok raspada Jugoslavije vidi u raspadanju pojma jugoslavenske nacije, što je, po njemu, prije svega kulturni proces. Pri tome ispravno zaključuje da su Jugoslavija i jugoslavenska ideja pale na srpsko-hrvatskim odnosima, saradnji i suprotnostima, na kojima su uostalom i nastajali. Bavi se elitama i elitnim nacionalizmom, što je direktna posljedica autorovog pristajanja uz grupu naučnika koja definira nacionalni

identitet kao nešto što se stvara, a nije prirodna pojava, jer, kako kaže autor, svaka zaista postojeća nacija ima za pripadnike ljude koji međusobno imaju mnogo sličnosti, ali i mnogo razlika. No, njeni pripadnici složno su odlučili zanemariti razlike, a sličnosti proglasiti suštinski važnim. Kao jednu od ključnih dilema na ovoj teoretskoj razini Wachtel postavlja pitanje ko odlučuje o tome da li jedna grupa ljudi čini jednu naciju ili više njih!!!

Autor posebnu pažnju poklanja procesima koji su razvijali tezu o jugoslavenskoj naciji, kao i razlozima koji su doveli do konačne propasti te ideje koja nije uspjela povezati Južne Slavene u jednu za život sposobnu naciju i državu. On postavlja i brani tezu da propast višenacionalne Jugoslavije i stvaranje odvojenih, jednonacionalnih država nisu nastupili kao posljedica rastakanja političkog ili ekonomskog tkiva jugoslavenske države - po autoru, propadanje je počelo postepenim uništavanjem pojma jugoslavenske nacije – i zaključuje misljuje da je ideja o toj naciji bila životvorna, poslije rušenja političkih autoriteta uslijedilo bi obnavljanje jugoslavenske države, kao što se dogodilo poslije Drugog svjetskog rata, a ne bi nastajale odvojene nacionalne države za različite grupe Južnih Slavena. On posebno prati kulturu i kulturne prilike na južnoslavenskom prostoru od sredine 19. do kraja 20. stoljeća, kako bi osvijetlio ideološke mehanizme koji su najprije pomogli da se postave temelji jugoslavenske nacije i jugoslavenske države, zatim održavali tu državu u životu, da bi konačno doveli do njenog raspada. S tim u vezi, u fokusu mu je uspjeh i neuspjeh jugoslavenske nacije, a ne jugoslavenske države, mada se na koncu oboje svelo na isto.

U skladu s mišljenjem Benedicta Andersona da su *nacionalnost i nacionalizam proizvodi kulture*, Wachtel ispituje proces kako su kulturni radnici pokušali državljanima Jugoslavije stvoriti osjećanje jugoslavenskog nacionalnog identiteta koji bi premostio i spojio postojeće južnoslavenske kulture. On se koncentrirao na četiri najvažnija načina kojima su pristalice jugoslavenske ideje pokušavale ostvariti svoju ideju o nacionalnom jedinstvu: 1) stvaranje zajedničkog nacionalnog jezika, 2) nametanje jugoslavenskog književnog i umjetničkog kanona, 3) obrazovna politika predmeta književnosti i historije, 4) stvaranje novih književnih i umjetničkih djela koja su izražavala jugoslavensku ideologiju. Pri tome on ne obrađuje sve zagovornike jugoslavenske ideje, već bira najvažnije, predvodnike (od Vuka, Gaja, Kopitara, pa dalje kroz historiju). Ovaj tematski uklopio je u hronološki niz od 30-ih godina 19. stoljeća, preko nastajanja prvih samostalnih južnoslavenskih država, prve zajedničke države do Socijalističke Jugoslavije kada Vlada stvara kulturnu politiku koja se na kraju pokazala nesposobnom da na duže staze izgradi kulturu na nadnacionalnoj ili jugoslavenskoj nacionalnoj osnovi. Počesto se kao najvažnija prepreka pojavljuje drugačije pa i suprotno viđenje ciljeva koji se postavljaju realizacijom jugoslavenske ideje od strane političkih elita pojedinih južnoslavenskih naroda – pri-

je svega srpskog. Razmatrajući srpsku politiku, a Srbija se nametnula kao Pijemont među Južnim Slavenima, treba upozoriti na dva pravca u afirmaciji i širenju srpske ili šire jugoslavenske nacionalne ideje – idejnom, širem viševjerskom i praktično-političkom, uskopravoslavnom i uskosrpskom. Ono što je doprinijelo relativno br-zom uspjehu srpskog nacionalnog pokreta izvan uže Srbije među pravoslavnim stanovništvom, koje je govorilo isti ili sličan jezik, istovremeno je bilo glavna prepreka opredjeljivanju muslimana, katolika i drugih za viševjersko srpstvo: srpska nacionalna država u nastajanju, nacionalna crkva i prije svega politička praksa Kneževine Srbije i pobjeda principa uskosrpskog i uskopravoslavnog karaktera srpske države nad širom idejnom koncepcijom Dositeja Obradovića, Vuka Karadžića, pa i Garašanina u *Načertaniju*.

Na polju kulture postavio se ključni problem odnosa posebnih južnoslavenskih kultura i jedne zajedničke kulture, kao i problem kako i koliko pojedinačne kulture mogu postati dijelom zajedničke kulture. Problem je bio ozbiljan, jer je svaka od kultura imala svoj specifičan razvoj u ponekad različitim društveno-političkim okvirima, a neke od njih su potjecale iz različitog kulturno-civilizacijskog izvorišta (islamska, hrišćanska i slično). Autor pretpostavlja da bi Jugoslavija preživjela da su se njene vođe prebacile sa jednonacionalne na višenacionalnu kulturnu politiku.

***

Andrew Baruch Wachtel me je ovom knjigom natjerao da kopam po mom djetinjstvu koje se odvijalo u vrijeme koje je autor definirao kao početak nestanka jugoslavenske ideje, jugoslavenstva i Jugoslavije. Prisjetio sam se moga čuđenja kada je neko od mojih rođaka ili porodičnih prijatelja postavio pitanje/dilemu za koga ćemo navijati u boks-meču koji smo očekivali – za Slobodana Kačara, jugoslavenskog boksera, ili Mustafu Muhameda Gregorija, američkog boksera koji je prihvatio islam. Da li je ta dilema koja je vjersku pripadnost stavila u istu ravan ili ispred zajedničkog državnog nadnacionalnog i nadvjerskog identiteta, javno izrečena osamdeset i neke, makar u uskom krugu ljudi koji su valjda vjerovali jedni drugima, **označila početak kraja jugoslavenstva i jugoslavenske države?** Takvo objašnjenje bi se uklopilo u Wachtelov postavljene okvir i periodizaciju.

Zaključno, ako posmatramo ovu knjigu kao šumu – pojedinačnom drveću unutar šume moglo bi se iznijeti podosta zamjerki, ali šuma kao cjelina izgleda održiva ■

Edin Radušić

Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju: društveno-ekonomski i kulturni razvoj na području zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*. Knj. 3., *Odbrambeno oslobodilački rat 1992-1995. godine na području zavidovičke općine*. Jusuf H. Mujkić - Zavidovići: Općina, 2009. - 758 str.

Zavidovići, grad drveta, čiji se urbani dio smjestio između dva ušća na rijeci Bosni, ovim su djelom dobili i treći tom monografije grada. U ovoj se završnoj i opsežnoj knjizi obrađuje period odbrambeno-oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine na području Zavidovičke općine.

Autor je nastojao temu cjelovito obraditi, utvrditi uzroke, povod, tok borbenih djelovanja i posljedice koje je ovaj rat izazvao. Knjigu je podijelio u pet cjelina. Prvi dio je uvodni i čitatelja u najkraćim crtama upoznaje sa društveno-ekonomskim i političkim uvjetima u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji i Socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini koji su neminovno vodili u oružane sukobe. U ovom kratkom presjeku autor je uspio navesti neka važnija, velika i kompleksna pitanja koja u bosanskohercegovačkoj nauci nisu dovoljno obrađena, a zaslužuju ozbiljniji tretman: proces disolucije SFRJ, uzrok i karakter rata u BiH, uloga dobrovoljaca iz drugih zemalja, uloga Međunarodne zajednice, posljedice rata, razvoj Armije Bosne i Hercegovine i mnoga druga.

U drugom dijelu ukratko su opisani politički odnosi na području Zavidovičke općine i priprema stanovništva za otpor agresiji. U Zavidovićima je neposredno pred prve višestranačke izbore formirano osam političkih stranaka, od kojih su na izborima najviše mandata osvojile nacionalne stranke, 84%. Stranka demokratske akcije Zavidovići osvojila je natpolovičnu većinu s 54 vijećnička mandata, dok je Srpska demokratska stranka osvojila 19, a Hrvatska demokratska zajednica 11 od ukupno sto mandata. Ove su tri nacionalne stranke na osnovu dogovora između svojih kandidata raspodijelile i funkcije u vlasti Općine, a srazmjerno toj podjeli i učešću u vlasti kasnije je tražena i podjela teritorije Zavidovića, što je, između ostalog, vodilo u ratni sukob. Pred sam početak ratnih djelovanja, koja su počela 29. maja 1992. godine napadom agresora na selo Smalibašiće, među stanovništvom u Zavidovićima vlada ratna psihoza. Jugoslavenska narodna armija, ili ono što je od nje ostalo, dijelila je naoružanje isključivo srpskom stanovništvu, od kojeg je znatan broj (ali ne svi!) pripadnika odselio iz grada, uglavnom na područje sela Vozuće. Pogibija Jusufa Mu-

stafića, na straži, u ponoćnim satima 18. maja 1992. godine na Koti 715, momenat je koji je nagovijestio da će se najcrnje slutnje stanovništva početi ostvarivati. Branioci Zavidovića početak rata dočekali su nedovoljno organizirani i potpuno nenaoružani.

Dvije tematske cjeline koje razmatraju ulogu organa vlasti u mobilizaciji svih potencijala u suprotstavljanju agresoru, vojno organiziranje stanovništva, odbranu i oslobođenje Zavidovića, u prvom planu zauzimaju najviše prostora u knjizi. U ovim poglavljima, trećem i četvrtom, do izražaja dolazi trud i ogromno zalaganje koje je autor uložio u pisanje ove knjige, i upravo je kroz ove stranice napravljen određeni pomak i dat veliki doprinos u izučavanju ovog perioda. Svojim je istraživanjem i korištenjem materijala koje nude Arhivi Armije Republike Bosne i Hercegovine, Općine Zavidovići, Stranke demokratske akcije, Ratne bolnice Zavidovići, publikovani izvori i pojedini listovi, Mujkić čitatelju ponudio na uvid mnoštvo detalja, informacija, datuma, događaja, ličnih imena, tabelarnih prikaza, koji ponekad i umanjuju publicističku vrijednost knjige, ali u isto vrijeme predstavljaju nužne informacije koje će budući istraživači ove ili sličnih tema morati uzeti u obzir.

Ratni organi vlasti u Zavidovićima su umjesto dvadeset i dvije mjesne zajednice, koliko ih je bilo prije rata na prostoru općine, morali formirati devet ratnih savjeta na prostoru koji agresor nije okupirao. Općinski sekretarijat za narodnu odbranu 13. aprila 1992. godine uputio je vojnim obveznicima proglas kojim se moraju prijaviti u jedinice Teritorijalne odbrane. Pri Općinskom štabu Teritorijalne odbrane formirane su odgovarajuće samostalne jedinice i nekoliko odreda. Krajem 1992. godine formirana je 318. brdska brigada. Operativna grupa *Bosna* formirana je radi efikasnijeg borbenog djelovanja, ukinut je Općinski štab TO, od čijih je jedinica formirana 320. brdska brigada, koja će biti objedinjena s 318. brdskom brigadom u 328. brdsku brigadu. Negdje sredinom 1994. godine formiran je 4. manevarski bataljon, a ubrzo je i Operativna grupa *Bosna* preformirana u 35. diviziju kopnene vojske, čime je u najkraćim crtama opisano organiziranje jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine na zavidovićkom području. U odbrani Zavidovića, a time i Bosne i Hercegovine, veliku je ulogu imalo i civilno stanovništvo. Tom "pozadinskom" segmentu odbrane autor je posvetio značajan prostor u knjizi. Nakon uspostave linija odbrane važnu i odgovornu ulogu u zaštiti civilnog stanovništva imaju vatrogasne jedinice i Opštinski centar za obavještanje, koje su tokom agresije vršile specifične i složene zadatke. Od samih nagovještaja i početaka ratnih dešavanja organima vlasti općine veliki je problem bio pitanje smještaja izbjeglica, a kasnije, tokom rata, raspodjela hrane i životnih namirnica koje su građani primali od humanitarnih organizacija poput UNHCR-a, Crvenog krsta, Merhameta, IGASA-e, te mnogih privatnih doprinosa od građana Italije, Luksemburga, Njemačke. Da bi se što efikasnije rukovodili i izvršavali određeni zadaci koje nameće ratno stanje, Predsjedništvo Skupštine općine Zavidovići imenovalo je krizne štabove u privrednim organizacijama. U Industrij-

skom preduzeću *Krivaja* početkom rata metalski radnici samoinicijativno su izradivali puške i eksplozivne naprave, a već od 1. augusta 1992. godine organiziran je poseban pogon namjenske proizvodnje, te je ubrzo u saradnji sa Ministarstvom odbrane BiH i zeničkom *Željezarom* započeta proizvodnja granata i tromblona. Armija BiH je pomagana i materijalno i novčano. Preduzeće *Ziko* za Armiju BiH proizvodilo je maskirne uniforme, te svojim radom pomagalo proizvodnju obučarske radionice. Usprkos ratnim okolnostima radnici *Gradske pekare*, *Prevoza putnika*, *Radnika* izvršavali su svoje obaveze, te su kroz čitav ovaj period bili na usluzi Zavidovićanima.

U knjizi je relativno dobro zastupljeno i istraženo i stanje u obrazovnim i kulturnim institucijama, osnovnom i srednjem školstvu tokom ratnih godina 1992-1995. Posebno je potpoglavlje posvećeno djelovanju, organiziranju i radu *Ratne bolnice Zavidovići*, koja je bila smještena u objektu hotela *Kristal* i radila je od juna 1993. do oktobra 1995. godine, često granatirana, paljena. U toku svog postojanja zbrinula je oko 3000 ranjenika, u njoj je uspješno izvršeno 800 operacija i oko 100 amputacija.

Autor je iscrpno analizirao proces organiziranja odbrane i oslobođenja teritorije općine Zavidovići. Odbrana je organizirana u nekoliko teritorijalno kompaktnih dijelova koji su tvorili veću cjelinu. Svaki je ovaj dio teritorije Zavidovića imao određeni operativno-taktički značaj i svaki je specifičan po sebi. Ističe važnost pravovremenog zaposjedanja određenih dominantnih trigonometrijskih tačaka i putnih komunikacija koje pružaju efikasniju mogućnost odbrane teritorije. Intenzivne ratne operacije na teritoriji Zavidovića počinju 29. maja 1992. godine napadom agresora na selo Smailbašiće. Tada uspostavljena linija odbrane na tom mikropodručju nije se značajnije mijenjala sve do operacije *Brana 94*. Prva ratna djelovanja na području Vozuće počela su gotovo mjesec kasnije, krajem juna 1992. godine, i to napadom jedinica Opštinskog štaba TO Banovići na Željovu, a lokalno se srpsko stanovništvo povuklo prema Vozući, pri čemu su vojne jedinice pljačkale, palile i uništavale civilne objekte. Ovo je područje od izuzetnog strategijskog značaja za agresora budući da je ovuda mogao prolaziti koridor koji bi spojio Romaniju i Bosansku krajinu. Gostovičko je područje, s druge strane, specifično po tome što predstavlja kompaktnu geografsku cjelinu, nacionalno izmiješanog sastava, koja je i po površini i po naseljenosti najveća na području Zavidovića. Sukobi počinju nakon što stanovništvo srpske nacionalnosti naoružano oružjem JNA postavlja prve barikade na pojedinim punktovima uz potok Gostović već za vrijeme trajanja Referenduma građana Bosne i Hercegovine 29. februara na 1. mart 1992. godine. Linija odbrane ovdje je imala dužinu od dvadesetak kilometara. U postavljanju odbrambenih linija, koje su u odnosu na agresora bile u povoljnijem taktičkom položaju, pristupilo se profesionalno i u skladu s pravilima vojne doktrine. Mikropodručje, odnosno selo Rujnica leži na komunikaciji od značajnog taktičko-operativnog značaja. Ekonomski dosta nerazvijeno, s malim poljoprivrednim kapacitetima, stanovništvo je orijentirano na industriju

ili je odlazilo na rad u druge republike ili u inostranstvo. Ratna djelovanja na ovom području počinju već u junu 1992. godine napadom agresorskih jedinica na selo Blizna. Autor piše i o “kontaktima” s agresorom radi šverca i trgovine cigaretama, koji su imali pogubne posljedice po položaje odbrane, a time i po stanovništvo obližnjih sela. Veoma značajna, *Kota 715*, nalazila se na području Hajdarovičko-podsijelovskog rejona odbrane. Prva značajnija borbena djelovanja agresora s ciljem zauzimanja ovog područja i “Kote”, a time i dobijanja mogućnosti da se Zavidovići izravno tuku, počinju u januaru 1993. godine. Napadi se nastavljaju kroz februar i mart mjesec, intenziviraju se u junu 1994. godine. Uz ogromne ljudske napore i žrtve *Kota* nije pala, agresor je odbijen. Mujkić napominje kako je posljednji zaista težak i kritičan dan u odbrani Zavidovića bio 26. septembra 1993. godine, kada je neprestano granatirano uže i šire područje gradskog naselja i sve linije odbrane. Nakon intenzivnog djelovanja kroz čitavo proljeće i ljeto, u septembru se agresor na grad obrušio svim raspoloživim sredstvima, tenkovima, topništvom i pješadijom. Interesantno je da su (samo slučajem bezuspješno) korištena i ratna propagandna sredstva u pokušaju da se slomi moral branitelja i stanovništva Zavidovića pred nastupajuću zimu.

Operacijama *Farz-95* i *Uragan-95* Armija Bosne i Hercegovine uspješno je oslobodila privremeno zaposjednutu teritoriju Vozuće 10. septembra 1995. godine, a oslobađanjem Blizne i trigonometrijske tačke 645, samo pet dana kasnije, konačno je oslobođena teritorija Zavidovičke općine.

U petom, posljednjem dijelu knjige autor se posvetio pitanju ljudskih žrtava i materijalnog razaranja tokom ratnog perioda. U ovaj je dio uvršten i *Rezime te Summary, Tumač kratica, Biografski podaci o autoru, Izvori literature, Pjesme posvećene borcima, Fotografije boraca*. U *Prilozima* je autor iznio spiskove poginulih boraca i civila, spisak činovanog oficirskog kadra zavidovičkih jedinica Armije Bosne i Hercegovine, te spisak boraca Opštinskog štaba TO Zavidovići, 318, 320. brdske brigade i objedinjenih ovih sastava u 328. slavnoj brdskoj brigadi Zavidovići.

Autor je uložio ogroman napor i u djelu iznio mnoštvo vrijednih informacija koje same po sebi mogu poslužiti kao čvrst temelj za buduća istraživanja ove problematike. Obim djela i široki spektar tematike koju autor dotiče nudi prostora za dublje ulaženje u problematiku i određena pitanja koja se nameću kod izučavanja ovog burnog perioda i historije pojedinih gradova. Zavidovići su marljivim radom i zalaganjem autora kroz ovaj projekt dobili monografiju koja pojedinim svojim dijelovima doprinosi bosanskohercegovačkoj historiografiji ■

Edin Omerčić

Youssef Hajir, *Bolnica Dobrinja: monografija*. Sarajevo: EDIS 1981, 2009, 203 str.

Opsada i odbrana sarajevskog naselja Dobrinja tema je koja je već bila zastupljena u djelima pretežno memoarskog karaktera, napisanim iz perspektive učesnika u odbrani naselja. Specifičnost Dobrinje ogleda se u činjenici da je jedan izvjestan period bila u potpunoj blokadi, tj. opsada u opsadi, a blizina Sarajevskog aerodroma i agresorskih linija još više su pospješile interesovanje za istraživanje o ovom naselju, posebno kod stranih autora koji su bili fascinirani umijećem življenja njenih stanovnika, svakodnevno izloženim granatiranjem, snajperskim djelovanjem, stanovništva bez osnovnih egzistencijalnih uvjeta za život. Također, naselju Dobrinja posvećena su i posebna poglavlja u djelima koja tretiraju opsadu Sarajeva ili agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Međutim, Bolnica "Dobrinja" vrlo često je zanemarivana, usputno spominjana, pri čemu joj nije data pažnja kakvu ona zaslužuje.

Tek 17 godina nakon osnivanja Bolnice "Dobrinja", odnosno 10 godina nakon njenog zatvaranja, Općina Novi Grad (Sarajevo) finansijski je podržala projekt prim. dr. Youssefa Hajira, njenog osnivača i direktora, u njegovom nastojanju da napiše monografiju o ovoj zdravstvenoj instituciji. Monografija koju prezentiramo sastoji se od 10 poglavlja, u kojima autor daje pregled okolnosti u kojima je nastala Bolnica, te kontinuirano prati njen razvoj od osnivanja do zatvaranja.

Nakon što je čitatelje upoznao sa nastankom, podjelom, geografskim položajem Dobrinje, demografskom i nacionalnom strukturom stanovništva, autor, u srazmjeri sa zadatom temom, daje jedan osvrt na kvantitet vojnog potencijala Jugoslavenske narodne armije, koji se nalazio u naselju i oko njega, zatim na planiranje i postepeni pad Dobrinje pod opsadu, te okupaciju određenih dijelova, Sve je to bilo s krajnjim ciljem agresorskog osvajanja cijelog naselja.

Priča o Bolnici "Dobrinja" predstavljena je u prvom licu, "očima ratnog hirurga", koji se slučajno našao u naselju Dobrinja, kao raseljeno lice s Vraca, naselja koje je prethodno okupirala "agresorska JNA". Planovi da kratko ostane na Dobrinji, "dok se situacija ne smiri", kako je razmišljala velika većina stanovnika Sarajeva, u najboljoj mjeri pokazuje naivnost i nepripremljenost na situaciju koja će uslijediti. Intenziviranjem napada na naselje, što je rezultiralo velikim brojem ranjenih kojima je trebalo ukazati hitnu medicinsku pomoć, nagnalo je samoorganiziranje medicin-

skih radnika, na čelu sa prim. dr. Youssefom Hajirom, što ujedno predstavlja spontano rađanje jedne institucije koja će biti zaslužna za spašavanje mnogih života stanovnika Dobrinje. Ponekad je čak bio onemogućen prolaz iz jednog dijela naselja u drugi zbog učestalog granatiranja, snajperskog djelovanja, te su u svakom dijelu Dobrinje bile organizirane područne ambulante, tj. "manje jedinice za pružanje medicinske pomoći" (str. 105). Za organizaciju ovih ambulanti autor smatra zaslužnim ljekare koji su živjeli na Dobrinji, a onemogućeni su bili svakodnevno odlaziti na posao u bolnice ili domove zdravlja u ostalim dijelovima grada, u kojima su inače bili zaposleni. Heroji u bijelom, što je s pravom bio sinonim za ljekare i drugo medicinsko osoblje, doselili su se na Dobrinju, kao naselje opasno za život, nakon što su se mnogi stanovnici odatle iselili, s ciljem podrške osoblju novoformirane Bolnice. Autor navodi imena i daje kratke biografije ovih ljekara.

Nekoliko datuma veže se za nastanak Bolnice, počevši od 5. maja 1992, dana kada su izvršene prve operacije ranjenih, ali je sam njen razvoj tekao postepeno, tako da su, kako autor ističe, mnogi odjeli formirani naknadno, a njen hirurški tim stabilizovan je tek krajem 1992. godine. U konačnici, kao datum upisa u sudski registar ustanova kod Višeg suda u Sarajevu, pod nazivom Javna ustanova Opšte bolnice "Dobrinja", autor navodi 13. april 1993. godine.

Dr. Hajir nas upoznaje sa postepenim organiziranjem medicinskih službi, počevši od užeg dijela bolnice, urgentne, hirurške, anesteziološke službe, stacionara, operacione sale, rendgen-kabineta, sterilizacije, gipsaonice i previjališta, laboratorija, službe za opću medicinu, internističkog kabineta, pedijatrije, ginekološko-akuserske, oftalmološke, otorinolaringološke, psihijatrijske, pneumoftziološke službe, službe za fizikalnu terapiju, patronaže, apoteke i dr.

Posebnu pažnju u monografiji autor je posvetio hirurškoj grani medicine, detaljno opisao tehniku hirurškog rada, osjetljivost određenih povreda, tretman pacijenta prije operacije, sam operativni zahvat, te ulogu fizikalne terapije u postoperativnom tretmanu pacijenta.

Pored medicinskog, autor s pravom posebno mjesto u knjizi daje i nemedicinskom osoblju, u nekoliko navrata spominje vozače, koji su svakodnevno rizikovali svoje živote prevozeći teže ranjenike od područnih ambulanti do Bolnice "Dobrinja" ili do bolnica u gradu, preko barikada, putevima koji su bili izloženi konstantnom granatiranju, prolazeći pored mnogih snajperskih gnijezda.

Rukovođenje općom, pravnom i kadrovskom službom, informatička podrška, skladištenje lijekova, sanitetskog materijala, opijata, hrane, vode, dijelova za automobile, održavanje vozila, snabdijevanje tečnim gorivima, pripremanje hrane u restoranu, osiguranje, samo su neki nemedicinski poslovi kojima dr. Hajir daje bitnu ulogu u organizaciji rada Bolnice.

Riječ improvizacija, nekoliko puta spomenuta u knjizi, poslužila je da bi se opisao anesteziološki aparat, gips, autoklav za sterilizaciju materijala, aparat za sušenje filmova, operaciona sala, ležajevi za bolesnike, osvjjetljenje u operacionoj sali, medicinski plinovi, peći, cisterna za cijevi vodovoda i dr. U ovakvim okolnostima, improviziranim sredstvima i podrumskim prostorijama u kojima su operacije vršene uz svijeće, bez anestezije, vode i osnovnih egzistencijalnih uvjeta, Bolnica je radila u početnoj fazi njenog osnivanja. Kroz nekoliko različitih primjera autor navodi pozitivnu i ključnu ulogu civilne zaštite i vojnih organa vlasti u organizaciji života u naselju pod opsadom, nastanku Bolnice kao i dobavljanju osnovnih sredstava neophodnih za njen rad. Kao znak zahvalnosti stranim donatorima koji su pomogli da Bolnica dobije agregate, fiksatore, operacioni sto i drugo, dr. Hajir, iz perspektive njenog direktora, u više navrata govori o pozitivnoj ulozi UNPROFOR-a u podjeli humanitarne pomoći, pri čemu nije ulazio u razmatranje njegove funkcije i odgovornosti u drugim aspektima djelovanja, npr. u zaštiti civilnog stanovništva.

Od male ambulante Bolnica je vremenom prerasla u respektabilnu medicinsku ustanovu. Već u junu 1993, nakon masakra na nogometnom igralištu, kako autor ističe, u kratkom vremenskom periodu osoblje Bolnice uspjelo je zbrinuti 102 ranjenika. U monografiji je spomenut broj od "17 poginulih" u ovom masakru, iako je, prema dosadašnjim istraživanjima, identitet utvrđen za 13 žrtava, ali pretpostavljamo da je autor ovaj broj naveo jer je u drugim dijelovima naselja bilo još žrtava koji su zavedeni u bolničke protokole.

U trenucima neuhranjenosti, opće iscrpljenosti, intenzivnog granatiranja naselja, građani Sarajeva prijavljivali su se za dobrovoljno darivanje krvi. Podatak da je samo u Bolnici "Dobrinja" ova akcija organizirana 15 puta očigledan je dokaz humanosti i solidarnosti stanovništva naselja.

Dr. Hajir je naveo imena žrtava osoblja Bolnice "Dobrinja" koje je poginulo u periodu opsade, te nastojao spomenuti medicinsko osoblje i druge uposlenike kojima su, u trenucima dok su spašavali živote drugih, poginuli članovi njihovih porodica.

Autor u grafikonima predstavlja vrlo značajne statističke podatke o broju hospitaliziranih pacijenata u periodu opsade, ali i o broju poslijeratnih operacija.

Uz napomenu da u prvoj fazi (za prvih 6 mjeseci) rada Bolnice nema tačnih podataka o "broju poginulih", za period od novembra 1992. do kraja 1995. godine autor daje tabelarni prikaz "broja poginulih i umrlih" na području Dobrinje.

Pored fotografija ranjenih, operacija, hirurških elemenata, prostorija, te zaposlenog osoblja, u monografiji je predstavljena vrlo precizna *Skica užeg dijela Bolnice i Nacrt bolničkog prostora na Dobrinji*, na osnovu čega možemo zaključiti da je ona bila pravi mali centar, koji je imao sve potrebno za liječenje stanovnika naselja "odsječenog" od ostatka grada.

Priču o Bolnici "Dobrinja" autor zaokružuje njenim zatvaranjem 1999, uz napomenu da je arhivska građa koju je posjedovala ova ustanova predata Istorijskom ar-

hivu u Sarajevu. Ostaje nada da će buduće generacije historičara i istraživača iz ove oblasti iskoristiti spomenutu dragocjenu arhivsku građu, a ova monografija predstavlja polaznu osnovu i dobar podsticaj za dalja istraživanja. Zahvaljujući dr. Hajiru, Bolnica “Dobrinja” otrgnuta je od zaborava i data joj je zaslužena promocija, kakvu do sada nije imala ■

Merisa Karović

Manfred Gerstenfeld, *The Abuse of Holocaust Memory, Distortion and Responses*. Jerusalem: Center for Public Affairs-ADL, Jerusalem, 2009, 243 str.

Knjiga Manfreda Gerstenfelda “Zloupotreba sjećanja na holokaust – distorzije i odgovori” (u slobodnom prijevodu na bosanski jezik) analiza je savremenih primjera iskrivljavanja holokausta, njihova kategorizacije, te odgovora na te distorzije. Ime dr. Manfreda Gerstenfelda malo je poznato našoj stručnoj javnosti; iako po profesiji ekonomist i hemičar, dr. Gerstenfeld važi kao jedan od vodećih izraelskih intelektualaca na polju tzv. jevrejskih pitanja, te je autor niza radova koji tretiraju teme holokausta, antisemitizma ili Izraela. Trenutno je predsjedavajući Upravnog odbora Centra za odnose sa javnošću u Jerusalemu (Jerusalem Center for Public Affairs), (pro)izraelske *think-tank* organizacije, koja se uz Ligu protiv klevete (Anti-Defamation League - ADL), također proizraelske nevladine organizacije sa sjedištem u SAD-u, pojavljuje kao izdavač ove knjige. S obzirom na ovaj *background* i autora i izdavača, osjetljivost i kompleksnost same teme holokausta, mi smo se opredijelili za informativni prikaz Gerstenfeldove studije s ciljem upoznavanja naše stručne javnosti s njenim sadržajem.

Ova studija ima prvenstveno istraživački karakter, a u njoj autor donosi najnoviju klasifikaciju zloupotreba sjećanja na holokaust: *opravdavanje i promocija holokausta, poricanje, dejevrejizacija, izjednačavanje, odstupanje od istine i rehabilitacija*, njegova *inverzija, trivijalizacija i zatiranje sjećanja* na njega. Konceptijski je organizirana u dva dijela: u prvom, koji je istraživačkog karaktera, autor u jedanaest poglavlja obrađuje pojedinačno svaku od navedenih kategorija navodeći primjere, počinitelje, njihovu motivaciju i ciljeve. U ovom dijelu autor još razrađuje i od-

govore na zloupotrebe holokausta; drugi dio knjige donosi priloge nekoliko drugih autora (Shmuel Trigano, Mikael Tossavainen, Suzan Y. Urban, Ivan Čerešnješ, Dave Rich), bilo u formi intervjua ili eseja, koji obrađuju određene kategorije zloupotreba holokausta na primjerima neke zemlje ili regiona.

Ispitujući nove i stare zloupotrebe holokausta na savremenim primjerima istih, autor pred čitaoca postavlja pitanje kako objasniti to da u vrijeme kada znanje o holokaustu postaje veće i pristupačnije, tradicionalni oblici poricanja (npr. “nikad se nije dogodilo”) metastaziraju u različite kategorije zloupotrebe historijskih činjenica o holokaustu. Čitajući knjigu, čini nam se da odgovor na ovo pitanje treba tražiti u činjenici da krivični karakter holokausta ima, i danas, izuzetnu i političku i moralnu težinu, koja ga čini pogodnim kako za metaforično predstavljanje (stvarnog ili zamišljenog) apsolutnog zla tako i za dnevno-političko aktualiziranje.

Opravađavanje i promocija, poricanje, te izvrtanje tri su kategorije zloupotrebe holokausta koje su, kako ih je autor predstavio, danas najviše izložene politizaciji. Štaviše, one se često javljaju zajedno - u kombinacijama - bez obzira na kontradiktornost pojave *poricanja* i, recimo, *promocije*. No, za nas je mnogo značajnija veza koju autor uspostavlja između njih, te teze koje izvlači na osnovu njihovih analiza. Evo kako ih autor predstavlja i definiira.

Pseudonaučno *opravađavanje i promociju* holokausta autor tretira kao jednu kategoriju, no ipak ih u njihovom definiranju razlikuje: *opravađavanje*, počiva na premisi *krivac je žrtva*, a ima svoje korijene u mitološkim kvaziargumentima antisemita da su Jevreji krivi što ih drugi narodi mrze; *promocija* holokausta počiva na poticanju genocida protiv Jevreja, obično u formi reminiscencija na nacističke zločine. *Promociju* ne prati nužno izvrtanje sjećanja ili historije holokausta, pa čak ni njegovo spominjanje, smatra autor. Tako navodi da jedna od istaknutih varijanti *promoviranja* holokausta - što danas dolazi uglavnom iz muslimanskih zemalja - jeste osporavanje legitimiteta države Izrael i pozivi na njegovo uništenje, bilo kroz otvorene poruke ili logiku predloženih politika, za koje vjeruje da su izvodive jedino putem elemenata genocida i masovnih ubistava.

Poricanje holokausta je druga kategorija koja predstavlja negaciju glavnih činjenica o njemu (npr. nepostojanje plinskih komora, konc-logora ili namjere da se počini genocid, amnestiranje Hitlera od zločina “Hitler nije znao”, smanjivanje broja žrtava itd.), čija motivacija leži ili u rehabilitaciji nacističkog režima ili u ponavljanju zločina.

Izvrtanje holokausta je izjednačavanje Jevreja i Izraela s nacistima, odnosno stavljanje u istu ravan Izraela s nacističkom Njemačkom uz tvrdnju, npr., da se Izrael odnosi na isti način prema Palestincima kao Nijemci prema Jevrejima sa uobičajenim sloganom “da su žrtve postale počinitelji”. Ovoj kategoriji autor je dao najviše pažnje ističući da je *izvrtanje* kategorija zloupotrebe holokausta koja još nije dovoljno istražena, a koja se danas vrlo često koristi kako bi se demonizirali Jevreji i Izrael.

Putem analize glavnih promotora, motiva i ciljeva ove tri kategorije, čije korifeje u Evropi autor vidi u ekstremnoj desnici i ljevici, a u arapskim i muslimanskim zemljama u Iranu i njegovom predsjedniku Ahmedinedžad, autor razvija tezu o intenzivnoj interakciji između (ove) Evrope i arapskog svijeta koja počiva na antisemitizmu. U osnovi ove teze stoje dvije autorove tvrdnje ili podteze. Jedna je da se danas antisemitizam, za razliku od poratnih godina kada ga je Evropa izvozila u arapski i muslimanski svijet (odbjegli nacisti, uspostavljanje države Izrael), uvozi u Evropu iz arapskih zemalja pod maskom anticionizma, odnosno antiizraelizma. Druga je da su arapske i muslimanske zemlje najveći proizvođači antisemitizma u svijetu danas.

U razradi ovih teza naročito su bitni prilozi (u Gerstenfeldovoj studiji) Mikaela Tossavainena i Shmuela Trigana.

Objašnjavajući razloge i prirodu zloupotrebe holokausta u arapskim zemljama, Mikael Tossavainen, u eseju o poimanju holokausta u arapskom svijetu, ističe da za razliku od Evrope, gdje je holokaust ušao u historijsku svijest kao apsolutno zlo, u arapskom svijetu holokaust se zloupotrebljava kao sredstvo u propagandnom ratu protiv Izraela i Jevreja. Razloge za to nalazi u tradicionalnom antisemitizmu Arapa koji im ne dozvoljava da Jevreje percipiraju kao žrtve, kao i vjerovanju da Jevreji i Izrael manipuliraju holokaustom kako bi stekli političku i finansijsku podršku za sprovođenje cionističke politike. Iako tvrdi da se holokaust konstantno sagledava u političkom kontekstu Bliskog Istoka, Tossavainen smatra da rješavanje arapsko-izraelskog konflikta ne bi ispravilo arapski stav spram holokausta, već se nada – što je poprilično naivno, ako ne i cinično – da će u arapskom svijetu doći do veće diferencijacije između historije i politike tako da se holokaust tretira odvojeno od sukoba sa državom Izrael.

Antisemitizam u Evropi ponovo se pojavio 70-ih godina XX stoljeća u vezi sa anticionizmom Trećeg svijeta izraženog kroz Rezoluciju UN-a “cionizam je rasizam“, no danas su muslimanski imigranti u Evropi i evropska ljevica glavni katalizatori importiranog antisemitizma, smatra autor. Njegove nove pojavne oblike autor vidi u antiizraelskim bojkotnim kampanjama ili anticionističkim, odnosno propalestinskim demonstracijama koje evropska ljevica nekritički sagledava i aktivno podržava. Evropa je danas ponovo opasno mjesto za Jevreje, kaže Shmuel Trigano, francuski sociolog, parafrazirajući tezu Gerstenfelda o porastu (importiranog) antisemitizma u Evropi na upadljivo dramatičan i maksimalistički način. U intervjuu koji se nalazi u prilogu Gerstenfeldove studije, Trigano govori o razlozima zašto Evropa danas postaje ponovo antisemitska. Trigano te razloge nalazi u licemjernom pragmatizmu i sebičnosti Evrope. Naime, evropska društva sjećaju se holokausta uglavnom apostrofirajući patnje i žrtve Jevreja kako bi sprali svoju krivicu za stoljetni antisemitizam i genocide, a u isto vrijeme zatirući političku lekciju naučenu na njihovom razaranju, odnosno odbijajući priznati (evropske) Jevreje kao kolektivitet, narod, i napoljetku, politički subjekt. Za Jevreje, ističe Trigano, shvatanje holokausta važni-

je je zbog političkog stanja Jevreja u modernosti, nego religijska i filozofska rasprava o “apsolutnom zlu”. Izrael je najjači savremeni izraz jevrejske kolektivnosti i prirodno je da se mnogi Jevreji van domovine identificiraju sa Izraelom. No, sada se na Jevreje u Evropi gleda i prosuđuje na osnovu njihovih veza i odnosa sa Izraelom optužujući ih za dvostruku lojalnost. Odbijanje Jevreja da pristaju na ovakve moralne i političke uzuse licemjerne Evrope, tvrdi Tossavainen, čini ih počiniteljima, jer više ne pristaju na ulogu žrtve uz pomoć koje bi se Evropa mogla i dalje iskupljivati za svoja nedjela. Stoga, dolazi do *inverzije* i Palestinci su za Evropljane samo zamjena za ulogu koju Jevreji odbijaju igrati. U isto vrijeme, Bliski Istok je sredstvo koje Evropa koristi kako bi izbjegla konfrontaciju sa problemima koje im postavlja arapska i muslimanska migracijska populacija – osuđivanje Izraela, odnosno anticionizam način je da Evropa održi mir kod kuće.

Evropska desnica već “tradicionalno” koristi klasične kategorije *poricanja* i *promoviranja* holokausta uglavnom radi promoviranja (neo)nacističkih političkih ciljeva. No, *inverzija* arapskog i muslimanskog anticionizma, kaže Gerstenfeld, učinila je da danas mnogi neofašisti sa simpatijama gledaju na (muslimanske) imigrante iz Trećeg svijeta. Suzan Y. Urban u prilogu koji se bavi narativom o holokaustu u njemačkom savremenom društvu upozorava na porast ultradesničarskog ekstremizma u Njemačkoj, naročito među mladim generacijama, te naglašava da se u školama mora napraviti jasna razlika između holokausta i arapsko-izraelskog konflikta, koji nemaju ništa zajedničko.

Kroz predstavljanje spomenute tri kategorije autor plasira tezu da antiizraelizam, odnosno anticionizam nije ništa drugo do goli antisemitizam. No, dok je kod *opravdavanja* ili *promocije* takva teza prihvatljiva, ona na primjerima *inverzije* ima privzuke tabuiziranja kritike Izraela, što će reći – politizacije holokausta.

Odstupanje od istine o holokaustu i rehabilitacija, dejevrejizacija, izjednačavanje, zatiranje sjećanja na holokaust, te *trivijalizacija* jesu kategorije koje su karakteristične za evropske zemlje u kojima se desio holokaust. Pored toga, ove kategorije nisu nužno povezane sa antisemitizmom, već im se motivi često svode na pokušaje predstavljanja prošlosti svoje zemlje u ljepšem, odnosno politički korisnijem svjetlu.

Odstupanje od istine o holokaustu i rehabilitacija mogu se shvatiti kao skidanje odgovornosti za počinjeni zločin. Ovdje autor prvenstveno ima na umu evropske zemlje koje su svojim direktnim angažmanom ili kolaboracijom sa nacističkom Njemačkom znatno doprinijele “konačnom rješenju”. Mnoge takve zemlje nakon Drugog svjetskog rata pokušale su se predstaviti kao žrtve nacista - ekstremni slučaj je Austrija, koja je godinama o sebi pravila sliku prve žrtve nacizma. Na ovoj listi našle su se još i Rumunija, Litvanija, Mađarska, Estonija, Poljska i Francuska. Mada ove zlopotrebe možemo naći širom Evrope, pa i svijeta – kako se to da vidjeti iz primjera koje donosi autor - one su naročito karakteristične za nekadašnje komunističke ze-

mlje. Revizija historije u ovim zemljama nije donijela istinsko suočavanje sa prošlošću, što se vidi na najnovijim primjerima zloupotrebe holokausta: priznavanje vlastite odgovornosti za zločine, narušavanje mita o svojoj naciji isključivo “kao žrtvi, a ne počiniocu” i dalje su “knedle u grlu” novih demokratskih društava u tranziciji. Upravo u njihovim novoprerađenim nacionalnim historijama naći ćemo pokušaje da u istu ravan stave zločine nacizma i komunizma, što po autoru predstavlja najsavremenije primjere *izjednačavanja* holokausta - relativizacija njemačkog genocidnog ponašanja na premisi da su i drugi narodi činili iste zločine.

Zatiranje sjećanja na holokaust još je jedna kategorija zloupotrebe holokausta karakteristična za nekadašnje komunističke zemlje Evrope. Kao prilog dat je intervju s Ivanom Čerešnješom, koji u ime Američke kongresne komisije radi na katalogizaciji jevrejskih spomenika arhitekture u istočnoj Evropi. U ovom intervjuu Čerešnješ tvrdi, i to nastoji pokazati na primjeru zemalja bivše Jugoslavije, da su nebriga i radikalna ideologizacija kulture sjećanja od strane nacionalističkih političkih elita glavni uzroci razaranja infrastrukture sjećanja na holokaust. Upravo u tim okvirima opisuje i situaciju sjećanja na holokaust u BiH i Sarajevu pripisujući zapuštenost spomenika holokausta želji bošnjačkih vlasti da promoviraju isključivo islamski imidž BiH. Dok se možemo složiti s tim da su vlasti (sarajevske i bilo koje druge) svakako odgovorne za čuvanje nacionalnog kulturno-historijskog naslijeđa i da ono može biti, i jeste, predmet politike, autorovo rezonovanje o motivaciji bošnjačkih vlasti je, u najmanju ruku, degutantno. Čerešnješ, koji je rođen u Sarajevu i većinu života proveo u njemu i BiH, zna kakve implikacije nosi etiketiranje i svodenje bošnjačke politike na isključivo religijsko-ideološku dimenziju, a naročito ako se razmatra u kontekstu bilo kojeg jevrejskog pitanja. Objektivnost autorove analize potkopava i njegova tendenciozna i simplificirana predstava odnosa bosanskih muslimana (koristi termin *Bosnian Muslims* ili samo *Muslims*) prema Jevrejima. Naime, pozitivno kolektivno sjećanje koje danas egzistira kod Bošnjaka o višestoljetnom suživotu sa Jevrejima Čerešnješ svodi na običnu laž. Radije je sklon svesti položaj Jevreja na građane drugog reda (u prošlosti), a danas kao predmet (jeftinih) političkih manipulacija. Naročito je maliciozna insinuacija o učešću Bošnjaka u progonima i pljački Jevreja tokom holokausta, kada se uzme u obzir da autor izostavlja i takve hrabre primjere solidarnosti i suživotu kao što je, npr., spašavanje sarajevske *Hagade* iz ruku nacista ili Rezolucije ilmije iz 1941. i osude nacističkih zločina. S obzirom na ovakvo štetno i netačno pisanje o BiH, smatrali smo da je potrebno upozoriti na stavove Čerešnješa od kojih se Gerstenfeld nije ogradio.

Dejudaizacija i trivijalizacija dvije su kategorije za koje se nužno ne veže antisemitizam. Pod pojmom *dejevrijizacije* autor podrazumijeva pražnjenje holokausta od jevrejske supstance. Uz primjere zemalja iz bivšeg Sovjetskog saveza, koje su bile sklone uključiti jevrejske žrtve u ukupne žrtve nacizma u tim zemljama, au-

tor ovdje prvenstveno lamentira nad dejevrejizacijom koja se danas često dešava u pokušaju da se promovira univerzalna poruka koju holokaust ima za čovječanstvo. Iz izlaganja autora o ovoj kategoriji jasno je da spor u ovom primjeru kategorije zloupotrebe proizlazi iz različito shvaćenog opsega pojma holokausta: u širem smislu pojam *holokaust* širi se i na druge etničke, političke ili društvene skupine (Romi, Slaveni, homoseksualci, duševni bolesnici, politički protivnici, ratni zarobljenici, Jehovini svjedoci i dr.) protiv kojih su nacisti poduzimali genocidne radnje. No, autor, pozivajući se na jedinstvenu i univerzalnu prirodu genocida počinjenog nad Jevrejima - sistematsko (industrijalizacija genocida), totalno (bez obzira na spol i godine), univerzalno (bez obzira gdje se nalazili) uništenje - zagovara ekskluzivistički jevrejski karakter holokausta. Autor spominje debate koje se danas vode u svijetu o interpretaciji karaktera holokausta, ali ne ulazi u njih, niti pokreće određena etička pitanja u vezi sa obilježavanjem ovako (usko) shvaćenog koncepta holokausta.

Trivijalizacija holokausta druga je kategorija izjednačavanja holokausta, no obično bez antisemitskih motiva. To je oruđe za neke politički ili ideološki motivirane aktiviste da metaforički uporede holokaust sa fenomenom njihove kritike (pokreti za zaštitu prava životinja ili zaštitu čovjekove okoline). Primjeri zloupotrebe ove kategorije holokausta su uglavnom banalni, no gotovo uvijek uvredljivi za žrtve holokausta.

Autorovi odgovori na zloupotrebe holokausta mogu se svesti na zahtjev za očuvanje sjećanja na njega putem obrazovanja, zakonodavstva te umjetnosti. Konkretno, autor smatra da bi od velike važnosti bilo prikupljanje dokumenata i njihovo objavljivanje putem modernih elektronskih arhiva (on-line baze podataka), uvođenje holokausta u školsku nastavu, otvaranje muzeja, memorijalnih centara i spomenika, održavanje komemoracija i obilježavanje holokausta, inkriminacija zloupotreba holokausta u onim zemljama gdje to još nije učinjeno. Isprika vlade ili parlamenta (zemlje koja je na neki način bila umiješana u zločin holokausta) važno je oružje protiv zloupotreba holokausta. Isprike, iako ne zaustavljaju historijske debate o ovom pitanju, mogu ih kanalisati i igrati važnu ulogu u kolektivnoj memoriji stanovništva.

Na kraju, pišući knjigu, autor je očito imao namjeru da putem klasifikacije zloupotreba holokausta postavi nove parametre u percipiranju te pojave. Pritom, treba istaći dvije stvari. Prvo, značaj ovog djela je u tome da se suprotstavlja pokušajima relativizacije kulture sjećanja na holokaust. Zapravo, studija traži da preispitamo lične moralne standarde u pogledu holokausta, te nas podsjeća na obavezu etičke odgovornosti za iskazanu riječ ili djelo. S druge strane, određena zapažanja u pogledu autorovih stavova na koje smo u prikazu nastojali skrenuti pažnju upućuju na pokušaj tabuizacije holokausta od strane samog autora. Stoga, određeni kritički pristup pri čitanju Gerstenfeldove knjige nije naodmet ■

Denis Veladžić

**Emilio Ćentile, *Religije politike: između demokratija i totalitarizama*.
Beograd: Biblioteka XX vek, 2009, 292 str.**

Proteklo je već nekoliko decenija kako Ivan Čolović, brižljivi urednik Biblioteke XX vek, svojim naročito iznijansiranim odabirom kvalitetnih naslova, svakom novom knjigom uspijeva iznova obradovati zainteresirane, a vrlo često i zahtjevne čitaoce sa područja zemalja bivše Jugoslavije. Knjiga koju ovom prilikom želimo predstaviti, bez ikakve dvojbe, predstavlja još jedan od niza uspješnih uredničkih izbora. Kao vješto ukomponiran spoj naročito aktuelne teme i referentnog autora, profesora savremene historije Univerziteta La Sapienza u Rimu, ova knjiga se pokazala sasvim opravdanim izdavačkim poduhvatom i za naše govorno područje, budući da je u izdanjima na drugim evropskim jezicima poznata skoro već jednu deceniju i da je, pored više izdanja, doživjela pohvalan broj prikaza, kritika, recenzija i osvrtu.

Sugestivnost naslova koji ukazuje na postojanje religije politike u procjepu između demokratija i totalitarizama detaljnije je pojašnjena već na samom početku, gdje se kao osnovna tema ističe posebno historijsko iskustvo preplitanja religije i politike, koje je autor označio kao sakralizaciju politike. To bi, prema autoru, u detaljnijoj razradi bilo «pripisivanje svojstava svetosti nekom svetovnom entitetu» kao što su nacija, država, rasa, partija ili vođa. U takvim situacijama politika postaje religija zbog svoga nastojanja da odredi konačni cilj individualnog i kolektivnog postojanja preko različitih skupova vjerovanja izraženih kroz mitove, rituale i simbole. Osjetna prisutnost konteksta u kojem je knjiga nastala nakon događaja od 11. septembra 2001. godine autora je navela na razmišljanje kako je sakralizacija politike s početkom novog milenija ušla u fazu teopolitike, politike koja se vodi u ime Boga sa naročito izraženim retoričkim stilovima teologije rata. Zbog toga je u uvodnom razmatranju ukazano na najznačajnije krilatice američke politike koje sugeriraju zaključak da se u ovom slučaju radi o građanskoj religiji gdje su simboli svetosti, odnosno sistem vjerovanja, vrijednosti, mitova, rituala i simbola povezani sa političkim entitetom Sjedinjenih Država. Iz ovog primjera slijedi prvi zaključak kako su SAD prvi historijski primjer religije politike, posebnog oblika sakralizacije politike. Nadalje se definiraju usko specijalistički pojmovi kao što su politička religija ili politizacija religije uz jasno postavljenu liniju razgraničenja između navedenih pojmova i glavne teme ove knjige, mada je ukazano na primjere iz svjetske povijesti koji sugeriraju mogućnosti njihova međusobnog miješanja unutar kontekstualno raznolikih kon-

krećizacija. Stoga je kao najznačajniji primjer sakralizacije politike navedena nacionalna država, proizvod XIX stoljeća, koja je tokom XX sasvim internacionalizirana, postavši tako najuniverzalnija manifestacija sakralizacije politike sa različitim primjerima konkretnog postojanja, bilo da djeluje kao revolucionarna ili konzervativna sila. Slijedi, dakako, prirodan zaključak o XX stoljeću kao vremenu koje je bilo najplodnije za razvitak sakralizacije politike.

Svaki od navedenih teorijskih primjera autor je detaljnije konkretizirao kroz pet poglavlja ove knjige posvećujući tako svakom od navedenih dovoljno prostora da teorijski koncept argumentira stavovima političke teorije, ali i konkretnim primjerima iz historije XX stoljeća. Ključno polazište za izrastanje sakralizacije politike bile su, prema autorovom sudu, građanske revolucije sa svojim posljedicama koje su bile dovoljno stabilna baza za njen nastanak. Primjeri država i društava koncipiranih na «narodnom suverenitetu» prvi su otvorili prostor za djelovanje cijelog niza novih vjerovanja, mitova, rituala i simbola kako bi se sakralizacija politike praktično i ostvarila. Uporedo sa primjerima iz političke prakse, autor je slojevito ispratio i primjere teorijskih debata o temi postojanja i uloge religija u novim političkim realnostima. U skladu sa ovom tvrdnjom, prvo poglavlje knjige raspravlja o općim problemima laičke ili sekularne religije u svjetlu glavnih tumačenja fenomena religije i njegove povezanosti sa politikom kao takvom. Već u narednom poglavlju u kratkim crtama su predstavljeni najvažniji primjeri sakralizacije politike XVIII i XIX stoljeća, stvarajući tako odličan uvod za naredne primjere iz XX stoljeća koji su, s obzirom na masovnost i rasprostranjenost, znatno detaljnije obrađeni. Kao dva najreprezentativnija primjera između dva svjetska rata navedeni su primjeri totalitarnih režima fašističke Italije i nacističke Njemačke. Fašizam je bio prvi totalitarni nacionalistički pokret razvijenih svojstava političke religije sa detaljno izrađenim sistemom vjerovanja, mitova, rituala i simbola u čiji su fokus interesovanja dominantno ulazili nacija i država, te kult Ducea. Gotovo istovjetne primjere izgradnje političke religije nalazimo i kod nacionalsocijalizma, savremenika fašizma. Na oltare njegove političke religije bili su postavljeni arijevska rasa, kult krvi i ličnost Führera, spasioca Njemačke. Primjeri iz Italije i Njemačke dodatno su argumentirani stavovima i svjedočanstvima historičara, filozofa, sociologa, teologa - savremenika. Istovremeno sa ova dva navedena primjera, u Sovjetskom savezu je tekao proces izgradnje političke religije na skoro istim teorijskim pretpostavkama. Tako je «boljševizam na vlasti preobrazio (je) ideologiju u dogmatičnu doktrinu, partiju u Crkvu, vođu u božanstvo na zemlji». Jedina razlika u pristupima između ovih primjera jeste u činjenici da su fašizam i nacionalsocijalizam, za razliku od komunizma, uprkos nastojanjima da prevaziđu nacionalnu državu, do svoje propasti ostali neprijateljski raspoloženi prema svakom obliku univerzalizma. S druge strane, komunizam je kroz širenje na druge kontinente i države od Treće internacionale stvorio jednu vrstu «univerzalne crkve».

Primjeri za peto poglavlje ove knjige izabrani su iz druge polovine XX stoljeća, konkretno iz zapadnih demokratskih država, gdje se sakralizacija politike odvijala kroz institucionalne okvire u oblicima građanske religije koja koegzistira sa tradicionalnim religijama. Nasuprot njima, u zemljama Afrike i Azije sakralizacija politike odvijala se uporedo sa tekućim političkim procesima oslobađanja od kolonijalnih stega i borbe za nezavisnost. U takvom kontekstu sistem vjerovanja, mitova, rituala i simbola sakralizovao je borbu za nezavisnost, lidere tih pokreta i vodeće partije učestvujući tako u izgradnji novih kolektivnih identiteta.

Osjećajući potrebu da nakon detaljnih primjera navedenih u prethodnim poglavljima ponudi zaključna razmatranja, autor se odlučio za «zaključak koji nije konačan». Ova otvorenost svakako je dobro osmišljena, budući da navedeni primjeri daju mogućnost da se uspostave pojedine teorije, definicije, ali ne i konačna rješenja. Ukoliko bi se tragalo za zaključcima iz ove knjige, prije bismo se mogli složiti sa autorom na mjestu gdje pravi iznijansiranu distinkciju između «građanske religije, koja se odnosi na oblike sakralizacije politike u spoju sa demokratskim ideologijama i režimima, i političke religije, koja se odnosi na sakralizaciju politike u antidemokratskim ideologijama i režimima». Stoga se i posljednja misao iz ove knjige, koja govori o dosadašnjim iskustvima iz historije, čemu je istraživanje za ovu knjigu bilo prvenstveno posvećeno, nikako ne bi trebala tumačiti u kontekstu potreba, mogućnosti ili opasnosti po sadašnjost ili budućnost.

Sagledana u cjelini, knjiga je izvanredno dobar spoj atraktivne teme i odličnog stila pisanja. Inspirativna je i kao knjiga koja nudi nekoliko modela za istraživanje ove, ali i njoj sličnih tema, gdje su iskustva drugih uvijek dobrodošla kao moguća smjernica za nove istraživačke projekte. Kada se ovakve teme otvore za istraživanje na širem području našeg regiona, duboko vjerujemo kako će biti istinsko zadovoljstvo čitati ta djela. Eventualna tvrdnja da nema primjera koji bi mogli biti sagledani u ovom kontekstu jednostavno ne bi mogla izdržati ozbiljniju kritiku. Uostalom, to nam potvrđuju naslovi koji su se o ovoj temi do sada već pojavili ■

Amir Duranović

Historijska traganja. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, br. 5, 278 str.

Tematski brojevi većine publikacija posvećenih zaslužnom pojedincu uglavnom boluju od patetike, obično neiskrene, *glorifikacije* pokojnika, čija je *veličina*, bez obzira na oblast kojom se bavio, otkrivena tek nakon smrti. Takvih primjera nekritičkog veličanja *djela i lika*, čija navodna *grandioznost* i *epochalnost opusa* traje samo dok se štamparska boja prigodne publikacije ne osuši, prepune su police naših biblioteka. Hagiografija *post mortem* postaje nova i masovna disciplina u okviru društvenih nauka, pogotovo ako se radi o *istorijskim ličnostima* iz politike južnoslavenskih prostora. Nikad više *gorostasa*, a manje stvarnih rezultata. U takvim intelektualnim prevarama sudjelujemo i mi opravdavajući se onom latinskom „*O mrtvima samo najbolje*“.

U spomen publikacijama ima i onoga Andrićevskoga, *proketoavlijskoga*: „*Ljudi koji popisuju zaostavštinu iza pokojnika imaju neki naročiti izgled. Oni su predstavnici pobjedničkoga života koji ide svojim putem, za svojim potrebama. Nisu to lepi pobjednici. Sva im je zasluga u tom da su nadživeli pokojnika.*“ Živi sude o mrtvima. Površno, reda radi, po dobrim čaršijskim običajima nezamjeranja i bez stvarne mjere. Neukusno. Pretenciozno. Autorica ovih redova je u prvoj verziji navela u fusnoti poduži spisak ovakvih spomen-publikacija. Onda ih je prekrížila. Jednu neukusnost pobijati drugom je – neukusno.

Hvala Bogu pa polugodišnji časopis *Historijska traganja* broj 5 Instituta za istoriju u Sarajevu, posvećen prof. dr. Borisu Nileviću, direktoru Instituta, nije upao u ovakvu zamku i izbjegao je mlaku vodu stereotipa zahvala iz dnevnih novina. Možda i zato ili baš zato što Boris Nilević nije zaslužio jeftinu glorifikaciju. Naprotiv, spomen-broj *Historijskih traganja* daje pravu sliku o Borisu Nileviću, kao čovjeku i naučniku bez superlativa i neiskrenosti.

Časopis je podijeljen na dva dijela: prvi donosi izbor iz bibliografije prof. dr. Borisa Nilevića, a drugi predavanja u spomen na našeg Borisa, sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu. Kolege – dr. Enes Pelidija, dr. Salih Jalimam i dr. Ibrahim Karabegović kratko su se, ali toplo, osvrnuli na dugogodišnje druženje i razgovore sa Borisom.

Izbor iz bibliografije u potpunosti dokazuje sve ono što su autoritativno, naučno utemeljeno i sa osjećajem mjere i kolegijalnoga poštovanja o Borisu rekli: Hu-

snija Kamberović, Seka Brkljača, Ibrahim Karabegović, Esad Kurtović, Nedim Rabić, Elmedina Kapidžija, Salih Jalimam, Vera Katz, Enes Pelidija, Ibrahim Spahić i Muhidin Pelesić.

Historičar srednjovjekovne Bosne Boris Nilević imao je osjećaj za detalj, ali i hrabrost da obradi ono što su drugi povjesničari smatrali nevažnim, sitnim i nebitnim. Pisao je o glumcima, o pozorišnoj prošlosti medievalne Bosne, o zaboravljenim ili prešućenim slikarima, o srednjovjekovnom bosanskom dinaru, o bosanskom građaninu, o bosanskom biću, pa do velikih tema kao što je magistarski rad “Posljednji Pavlovići”, koji, naglasio nam je dr. Esad Kurtović, predstavlja prvi naučni angažman Borisa Nilevića. Što se tiče njegovog životnog djela “Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine”, Seka Brkljača je u svom prilogu analitički i pedantno naglasila autorovu težnju da sagleda “povijest Bosne i Hercegovine u širokom vremenskom rasponu, koja svojim vjersko-kulturnim dometima i svijetlim trenucima nije tako mračna kako je najveći dio tradicija veže za to doba”.

Boris je iza sebe ostavio ukupno 112 naslova, što je pronašao i prebrojao dr. Esad Kurtović. Taj popis bit će značajan doprinos jednoj budućoj sveobuhvatnoj bibliografiji saradnika Instituta za istoriju. Ocjenu i mjesto Borisa Nilevića u bosanskohercegovačkoj historiografiji odredili su kompetentni autori koji su objavili svoje radove u *Historijskim traganjima br. 5*.

Nedim Rabić je predstavio Nilevićeve analizu odnosa Bosne i Srbije tokom vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Geografska pozornica tih odnosa bila je, po autorovim riječima, Humska zemlja, koju je 1326. godine osvojio Stjepan II Kotromanić. Mlada saradnica Instituta za istoriju Elmedina Kapidžija osvijetlila nam je dilemu o vjerskoj politici “Sremskog kralja” Dragutina, čija se ličnost veže za dolazak franjevaca u Bosnu, a riječ je o vladaru koji potječe iz pravoslavnog okruženja.

Dr. Vera Katz predstavila je svu raznovrsnost tema koje je Boris objavljivao u obnovljenom časopisu „Bosanska vila“. Iako nas melje svakodnevnicima, pa nemamo vremena, prelistajmo „Bosansku vilu“. Borisovi članci će nas obogatiti. Ibrahim Spahić je podsjetio na Borisov politički angažman u Građanskoj demokratskoj stranci (GDS) karakterizirajući to kao njegov angažman na “promociji i ozdravljenju građanskog društva”.

Kao bibliotekar Instituta za istoriju u Sarajevu, u okviru svoga posla, znam da su radovi Borisa Nilevića veoma traženi od maturanata, studenata i građana – čitaoca, koji se obraćaju Biblioteci Instituta. Po nekim internim statistikama, Boris pripada grupi najtraženijih autora Biblioteke Instituta uopće. To je pokazatelj koji, ako nađe svoga tumača, može da ponešto kaže o djelu Borisa Nilevića. Ono je, usudujem se reći iz bibliotekarskoga ugla, prihvaćeno kod običnoga čitaoca, kod rastućeg

broja čitatelja entuzijasta koji se interesuju za davnu istoriju Bosne. Jedan mlađi čitatelj mi je rekao da je, otprilike, kod Borisa sve jasno, nema nikakvih zavrzlama, da piše rečenicu tako da se odmah razumije, ima glavu i rep, da naslovi njegovih rado-va plaše čitaoca samo dok ih ne počne čitati.

Čovjek od stila, u sebi je onako tanak i visok imao nešto prefinjeno aristokrat-sko, morao je imati takav isti stil u govoru i pisanju. (Neko je rekao da podsjeća na neke naše stare profesore, koji odavno nisu s nama.) Širok, ljubazan, korektan, uvi-jek je svoju intelektualnu superiornost stavljao u oblandu argumenata, pazeći da ne uvrijedi sagovornika, posebno u žučnim raspravama. Bio je boem. Dobri duh kafane. Za katedrom ozbiljan, argumentovan, vrstan predavač, u kafani duhovit, drag, uvi-jek sa radošću sretan sagovornik i sudrug. To nisu bile dvije odvojene ličnosti, jed-na ujutro, druga poslije podne. Jednostavno, bio je čarobnjak koji je čak i mane pre-tvarao u benefite. Dostojanstven i hrabar u svakom momentu života. I u ona strašna vremena pred rat i u užasu rata Boris Nilević se borio onako kako je najbolje znao – perom. Branio je Bosnu, zapravo, branio je civilizacijske vrijednosti zajedničkog ži-vota. Borio se za svoj sarajevski pogled na svijet. Između obilja *balkanske krčme* na Palama, Boris je svjesno i bez kolebanja izabrao glad, zimu, bliske eksplozije gra-nata, prisilnu apstinenciju u rodnom Sarajevu. Muhidin Palesić je to nazvao “*heroj-stvom usamljenika u gustom previrućem procjepu vremena koji imenujemo čovjeko-vim životom*”.

* * *

Još jedna crtica o Borisu, koja, sticajem okolnosti, nije mogla ući u memorijal-ni broj *Historijskih traganja*. Mislim da zaslužuje da ne bude prešućena. Moj mali subjektivni prilog budućim biografima. Boris-direktor tri puta me je primao na po-sao. Na razrušenoj ulici Kralja Tomislava, treće ratne godine, srećem kolegu sa fa-kulteta Enesa Pelidiju. Požalim se da najvjerojatnije ostajem bez posla, jer ne mogu pretrčavati plato Kovača (Stari grad) na putu prema mojoj školi, a status „na čeka-nju“ ne postoji. Enes samo kaže: “*Javi se Borisu!*”. Direktor Boris i Nejra Krilić, pravnica-sekretar Instituta, pitaju da li ću pristati i moći raditi u polumraku i na sibir-skoj hladnoći prizemlja Instituta. Mislila sam da je to mnogo bolje od nerada. Tako 31. maja/svibnja 1994. postajem, prvi put, stručni saradnik - bibliotekar u Institutu. Zadatak, između ostaloga, bio je da knjige branim od očajnika koji provaljuju u Bi-blioteku i knjige koriste kao – gorivo. Dva mjeseca kasnije Boris mi dozvoljava da preko Igmana, *Plavim putem*, izvedem slabokrvno pothranjeno dijete u Dalmaciju. Nakon pozdrava dodaje: “*Vrati nam se*”. Iz Brista ne mogu natrag, Igman je pono-vo blokiran. Plavi put bio je slobodan cijelih osam dana. Vraćam se u Sarajevo 16. novembra/studenog 1996. kada su ključari rata zasjeli u Dejtonu. Boris me ponov-no prima na posao, kao da je 15 mjeseci moga odsustva bilo – 15 dana. Naša mini-

starstva 1997. godine ukidaju sve invalidske pogodnosti, kao što je četverosatno radno vrijeme. Birokratija je neumoljiva, ili raditi osam sati ili otkaz. Boris me po treći put prima na posao i kaže: “Radi kao do sada četiri sata, ili koliko možeš u ovakvim kazamatskim uvjetima”. Godinu dana kasnije, u zimu 1998, nebo kao da je pobrkalo godine. Snijeg je padao u ogromnim količinama. Boris, bukvalno sam zapamtila njegove riječi, kaže: “Kao direktor Instituta naređujem Ti da ne dolaziš na posao po ovakvom kijametu”.

Ipak, od patetike je teško pobjeći. Ali, ovaj put ona je barem iskrena i puna stvarne zahvalnosti. Drugi naš rano preminuli kolega i prijatelj dr. Kemal Bakaršić jednom prilikom je rekao: “Ako postoji raj, tamo mora biti jedna dobra biblioteka.” Ja vjerujem i znam da postoji i da su Boris i Kemo tu negdje. Možda će i mene ponovo primiti ■

Gina Zorabdić

GODIŠNJAK za društvenu istoriju. god. XVI, sveske 1-3. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2009, 315 str.

Udruženje za društvenu istoriju iz Beograda objavilo je tri sveske *Godišnjaka* za 2009. godinu sa radovima koji daju nove impulse za razmišljanje i pisanje o različitim historijskim temama. U svakoj svesci su tri rubrike: **Studije** (Essays), **Iz istraživanja** (Researches) i **O idejama i knjigama** (On ideas and books), sa ukupno 315 stranica, na kojima nude mnoštvo zanimljivih tema, novih metodoloških pristupa, znanstvenih saznanja, ideja i važnih informacija.

U rubrici **Studije** objavljena su tri rada, u svakoj svesci po jedan. U prvoj svesci Snežana Dimitrova u studiji slučaja ispituje traumatično polje prošlosti i refleksiju u sjećanju na rat. Govoreći o izvršenju smrtnih kazni nad vojnicima u Prvom svjetskom ratu, koristi metode psihoanalize na primjeru dramskih i prozних tekstova bugarskog pisca Nenča Ilijeva primjenjujući multidisciplinarni pristup istraživanju historije. U njenoj studiji pod naslovom “The Soldier’s Death Sentence (1915-1918): Trauma, Archives, and Witness (A case study of N. Iliiev’s unpublished war plays and published war short stories)” korišteni su, osim arhivskih vrela, i književna djela, kojima se željelo mnogo toga pokazati, kako nesvjesnog tako i podsvjesnog. U drugoj svesci Luis Reis Torgal na teorijski način nastoji definirati režim u Portu-

galu od 1932. do 1974. godine, povezivanjem osobnog karaktera Antonija Salazara sa karakterom režima u Portugalu. U studiji “Salazar and the Portuguese ‘New State’ – Images and Interpretation” autor zaključuje da je “Salazarizam” bio jedna od varijacija fašizma sa osloncem na konzervativne društvene slojeve iz oficirskog kadra i Katoličke crkve, a dijelom i na manji dio inteligencije. U trećoj svesci u studiji “Društveni odnosi u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja” tematizirani su odnosi većinskog neobrazovanog seljaštva, moćne vojne i upravljačke elite i malobrojnog građanstva u Srbiji tijekom XIX i XX stoljeća. Autor Mladen Lazić analizirao je djelovanje različitih društvenih grupa, dinamiku njihovih međusobnih relacija, promjene klasnih odnosa u Srbiji, gdje je državocentričnost identificirana kao model modernizacije tradicionalnog društva. Sve tri studije predstavljaju putokaz ka novim idejama i metodama u istraživanju historije.

U rubrici **Iz istraživanja** objavljeno je deset radova koji predstavljaju dio rezultata istraživanja rađenih za potrebe završnih radova master studija, individualnih i kolektivnih projekata i slično. Objavljeni članci prezentiraju raznovrsne teme u periodizacijskom rasponu od sredine 15. do kraja 20. stoljeća. U prvoj svesci Bogdan Trifunović je analizirao vrijeme okupacije Srbije u Prvom svjetskom ratu i na primjeru Čačka istraživao svakodnevni život, prateći demografski razvoj, ishranu i liječenje, odnosno način preživljavanja u ratnim uvjetima (*Okrug Čačak 1915-1918: posledice okupacije i svakodnevni život stanovništva*), zatim je Dalibor Denda obradio doprinos vojske u širenju i populariziranju skijaškog sporta u jugoslavenskom društvu (*Počeci i razvoj organizovanog skijaškog sporta u vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije*) i Vladimir Ivanović obradio je pitanje obeštećenja žrtava nacističkog progona u Jugoslaviji koje je Tito sa Brantom riješio na bilateralnoj osnovi na obostranu državničku korist (*Formula za budućnost – obeštećenje jugoslovenskih žrtava nacističkih progona*). U drugoj svesci rezultate svojih istraživanja *Godišnjaku* su povjerila tri autora. Baveći se socijalnom historijom, Zoran Janjetović na osnovu srpske i njemačke literature govori o prenošenju tekovina materijalne kulture i društvenog života njemačkim kolonistima od strane srpskih starosjedilaca (*Srpski uticaji na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini*), zatim Aleksandar Novaković otvara jednu potpuno novu temu istraživanjem stereotipa o Slavenima, na primjerima lica (u drami) u pozorišnim komadima sa engleskog govornog područja (*Mentalitet i (ne) istoričnost Slovena kao dramatis personae u dramama engleskog govornog područja (1878-1990)*) i Milorad Lazić, koji također piše o jednoj novoj temi koja problematizira odnose između stranih i domaćih studenata šezdesetih godina 20. stoljeća (*Neki problemi stranih studenata na jugoslovenskim univerzitetima šezdesetih godina XX veka, s posebnim osvrtom na afričke studente*). U trećoj svesci su četiri rada. Katarina Mitrović na primjeru jednog sudskog spora otkriva različite suprotnosti koje su postojale među svećenstvom Kotorske biskupije sredinom 15. stoljeća (*Epi-*

skop Anđelo Fazolo i prezviter Trifun Skiti – o sukobu građanina i aristokrate u Koptorskoj episkopiji), zatim Miloš Jovanović analizira promjene u beogradskom društvu kroz prizmu života u mehanama/kafanama (*Taming the Tavern: Social Space and Government Regulation in 19th Century Belgrade*), Vladan Jovanović, potaknut saznanjem da je godišnja proizvodnja opijuma u Povardarju između dva svjetska rata zadovoljavala 43% potražnje svih legalnih svjetskih tvornica za izradu njegovih derivata, analizira političko gledište problema i postavlja ga u međunarodni kontekst (*Makedonski opijum 1918-1941. O finansijskim i političkim razmerama fenomena*), i na kraju, Radina Vučetić analizira na primjeru Jugoslavije kako je u hladnoratovsko vrijeme Amerika koristila džez u propagandne svrhe, kako je ova vrsta muzike prihvaćena i kao takva utjecala na jugoslavensko društvo (*Džez je sloboda / Džez kao američko propagandno oružje u Jugoslaviji*).

U rubrici **O idejama i knjigama** redovito surađuju Vladimir Ivanović sa informacijama o novim izdanjima iz društvene historije, Aleksej Timofejev o napretku društvene historije u Rusiji i Slobodan Mandić sa prikazima sajtova relevantnih za istraživanja iz historije.

Vladimir Ivanović donosi kratke informacije o jedanaest novih izdanja koja govore o vrlo različitim temama iz društvene historije. Korištenjem socioloških, antropoloških i politoloških teorija, ove interdisciplinarnе studije određuju nove načine prilaza u istraživanjima prošlosti i suvremenosti. U prvoj svesci predstavljene su knjige koje govore o slikama kao važnom elementu prenošenja i oblikovanja određene kulture (Gerhard Paul. *Das Jahrhundert der Bilder: Bildatlas 1949 bis heute*. Göttingen: 2008. 798); o Berlincima i njihovom životu u podijeljenom gradu (Frank Roggenbuch. *Das Berliner Grenzgängerproblem: Verflechtung und Systemkonkurrenz vor dem Mauerbau*. Berlin: 2008. 481); zatim o dvije grupe hrvatskih migranata i načinu njihovog komuniciranja sa Republikom Hrvatskom (Val Colic-Peisker. *Migration, Class and Transnational Identities: Croats in Australia and America*. University of Illinois Press: 2008) i o ulozi žena u državnom uređenju SSSR-a i njihovom utjecaju na kreiranje rodniх ideala u tridesetim godinama 20. stoljeća (Elena Shulman. *Stalinism on the Frontier of Empire: Women and State Formation in the Soviet Far East*. Cambridge: Cambridge University Press. 2008. 260). U drugoj svesci preporučene su sljedeće knjige: Kristie Macrakis. *Seduced by Secrets: Inside the Stasi's Spy-Tech World*. Cambridge: 2008. 370, (sa prikazom jedne nove dimenzije u razumijevanju rada Ministarstva za državnu bezbjednost Istočne Njemačke); G. J. Ashwort, B. Graham, J. E. Turnbridge. *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Pluto Press: 2007. 248, (sa tezom da je naslijeđe jednog društva bitna sastavnica kreiranja politike nacionalnog identiteta); Sabine Horn, Michael Sauer. *Geschichte und Öffentlichkeit: Orte – Medien – Institutionen*. Göttingen: 2009. 240, (sa pojmom “javna istorija” pod kojom autori

podrazumijevaju svaku javnu historijsku predstavu, koja se razmimoilazila sa nacionalsocijalizmom) i Volkmar Sigusch. *Geschichte der Sexualwissenschaft*. Frankfurt am Main: Campus Verlag. 2008. 720, (sa razvojem znanosti o seksualnosti). U trećoj svesci date su informacije o sljedećim knjigama: Fay Jennifer. *Theaters of Occupation. Hollywood and the Reeducation of postwar Germany*. Minnesota: 2008. 228, (o djelovanju holivudskih filmova na kulturu i društvo pod okupacijom u poslijeratnoj Njemačkoj); Aust Stegan. *Baader-Meinhof: The Inside Story of the RAF*. Oxford: 2009. 480, (o pripadnicima Crvenih brigada koji su kao teroristička grupa djelovali sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća u Njemačkoj) i Özkirimli Umur, Sofos Spyros. *Tormented by History, Nationalism in Greece and Turkey*. New York: 2008. 220, (o mogućnostima prevazilaženja dominantnih nacionalnih gledišta na relaciji tursko-grčkih odnosa). Kratkim i sažetim informacijama Vladimir Ivanović će sigurno zainteresirati čitateljstvo izdanjima koja na moderan i nov način pišu o temama iz historije.

Aleksej Timofejev u tri sveske piše o sljedećim temama: “Čovek koji je otkrio istoriju ruske kuhinje. Počeci društvene istorije u Sovjetskom Savezu”, zatim “Istorija pojedinca ... na carskom prestolu” i “Urbani duh kao tradicija”. Svaki od ovih članaka napisan je na način s kojim se tek trebamo upoznati. I kada je u pitanju ruska historiografija, većini historičara sa jugoslavenskih prostora nepoznata je kao takva.

Za tri sveske *Godišnjaka* za 2009. godinu Slobodan Mandić odabrao je osamnaest sajtova (Web adresar) sa fotografijom i prikazom svakog od njih. Osim što su vrlo zanimljivi, prema preglednom, sadržajnom i konciznom opisu pružaju vrijedne informacije. S obzirom na brojnost prezentiranih sajtova, ovdje će biti izostavljen njihov popis i opis. Svakako, prema vlastitom interesu, adrese se mogu potražiti na stranicama *Godišnjaka*.

Na kraju, što ukratko reći o novim sveskama *Godišnjaka*? Možda je najbolje poslužiti se izvodom iz knjige Miroslava Jovanovića i Radivoja Radića *Kriza istorije* (Beograd: Biblioteka *Serbica – knjiga 2*, 2009), gdje se kaže: „Tek devedesetih godina 20. veka, pokretanje *Godišnjaka za društvenu istoriju* i osnivanje *Udruženja za društvenu istoriju*, dalo je osnovni impuls i stvorilo institucionalni okvir za prodor novih ideja u srpsku istoriografiju. Tek tada je diskurs *nove istorije* (u tom trenutku, krajem 20. veka već iskazan kroz niz “škola”, pravaca, subspecijalizacija, koji je tematski opseg istorijske nauke proširio do neočekivanih razmera, obogatio metodologiju, teoriju, itd.) posle šest-sedam decenija, koliko je bio prisutan u svetu (npr. od pokretanja *Analisa*), po prvi put dobio svoj institucionalni okvir i u srpskoj historiografiji“ (54). Tijekom šesnaest godina izlaženja *Godišnjak* nam je ponudio brojne zanimljive radove i uveo nas u svijet *nove istorije*. Također, potrebno je napomenuti da je časopis privlačan i prema izabranim fotografijama za naslovnice svezaka koje, u ovisnosti o generacijskoj pripadnosti, kod nekih bude sjećanja, a drugima slikom svje-

doče o davno prohujalom vremenu. Naravno, fotografije na naslovnici nisu samo dobar dizajnerski uradak, već putokaz ka radovima iz društvene historije ■

Vera Katz

Mustafa Imamović: 45 godina naučnog i publicističkog rada: zbornik radova.
Sarajevo: Institut za istoriju – University Press; Gradačac: Javna biblioteka
“Alija Isaković”, 2010, 367 str.

Zbornik radova nastao je kao rezultat skupa koji su zajednički organizovali Institut za istoriju Sarajevo, Javna Biblioteka “Alija Isaković” Gradačac i University Press Sarajevo, povodom 45 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića u Gradačcu od 23. do 25. oktobra 2009. godine. Zbornik sadrži referate koje su na skupu saopćili stručni i naučni radnici iz Bosne i Hercegovine i inostranstva. Podijeljen je u tri međusobno povezana dijela, Mustafa Imamović – naučni doprinos, historijsko-pravne teme i Bosna i Hercegovina – državno-pravna i kulturna historija.

U prvom dijelu (*Mustafa Imamović – Naučni doprinos*) svoje radove objavili su Mirela Rožajac-Zulčić i Ivana Teronić, “*O građi za bibliografiju Mustafe Imamovića*” (str. 13-18). Autorice govore o problemima s kojima su se susretale prilikom izrade bibliografije. Bibliografija obuhvata period od 1964. do 2009. godine, odnosno period od 45 godina naučnog i publicističkog rada profesora Imamovića. Kako navode autorice, ovaj rad nije završen i nastavit će se sa njegovim istraživanjem.

Husnija Kamberović u svom radu “*Naučni doprinos prof. dr. Mustafe Imamovića istraživanju bosanskohercegovačke historije*” (str. 19-24) na ineresantan način piše kako je teško iz bibliografije Mustafe Imamovića dati ocjenu njegovog naučnog rada. Profesor se u svom naučnom radu bavi gotovo svim historijsko-pravnim, državno-pravnim i kulturnim problemima, odnosno najviše se bavio problemima pravne historije.

Kako navodi Kamberović, Mustafa Imamović naučnu karijeru počeo je kao asistent na Istorijsko-pravnoj katedri Pravnog fakulteta u Beogradu, a od 1972. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu, gdje od 1973. godine predaje Nacionalnu historiju države i prava. Kao gostujući profesor predaje na više univerziteta u SAD i Evropi

---

i stekao je reputaciju u međunarodnim okvirima. Njegov naučni opus obuhvata više od 20 monografija, te veliki broj članaka, rasprava, osvrti i prikaza.

Djela i radovi profesora Imamovića afirmativno su prikazivani u domaćim i inostranim naučnim časopisima (*American Historical Review 1978, Nationalities papers 2000 i dr.*). Nijedna njegova knjiga nije prošla nezapaženo. Kao posebna cjelina mogu se izdvojiti njegovi polemički tekstovi, posebno sa Miloradom Ekmečićem početkom 1970. godine, navodi Kamberović.

Akademik Esad Duraković u svom radu "Orijentološki uvid u djelo Mustafe Imamovića" (str. 25-28), piše o naučnom i publicističkom opusu prof. Imamovića nastalom u gotovo pola stoljeća, komentirajući neke njegove radove i kritičke tekstove. O njemu akademik Duraković piše iako prof. Imamović nije orijentalist, ali kao naučnik svjestan je orijentalistike, tačnije orijentalizma, u važnim povijesnim prilikama u Evropi, kao i bivšoj Jugoslaviji, ilustrirajući to na nekoliko primjera. Navodi sljedeće: "Profesor Imamović, iako nije orijentalista, veoma dobro je svojom naučnom kompetentnošću uočio karakter destruktivne ideologije orijentalizma čiju prijetvorenost je demaskirao i u drugim svojim tekstovima, a ne samo u ovom na koje sam se osvrnuo."

Akademik Enes Karić u svom radu "Mustafa Imamović u stranim izvorima i na stranim jezicima (skica)" (str. 29-33) stručno objašnjava radove prof. Imamovića koji su citirani najviše na engleskom i njemačkom jeziku. Brojni njegovi radovi objavljeni su na engleskom, njemačkom, arapskom, turskom, perzijskom i albanskom jeziku.

Enes Pelidija u svom radu "Svestrana dosljednost prof. dr. Mustafe Imamovića", (str. 35-40) piše da je prof. Imamović poznat ne samo u naučnim nego i u širim intelektualnim i društvenim krugovima kako Bosne i Hercegovine tako i na prostorima bivše Jugoslavije i šire, kao i u mnogim evropskim i izvan-evropskim zemljama. Njegova djela prevedena su na engleski, njemački, arapski, turski i albanski jezik. Zatim, vema stručno komentira njegove radove vezane za historiju prava i historiju Bosne i Hercegovine i kako drugi vide njegov naučni rad.

Adib Đozić u svom radu "Bosanskohercegovačko društvo u znanstvenom djelu Mustafe Imamovića", (str. 41-62), govori o sociološkim vrijednostima naučnog rada prof. Imamovića. Zatim ističe kako se on služi izvornim historijskim dokumentima, njihovom kritičkom analizom, upoznaje znanstvenu misao o strukturi i društveno-historijskim procesima bosanskohercegovačkog društva. U više podnaslova autor analizira rad prof. Imamovića.

Marina Katnić-Bakaršić u svom radu "Stilske i narativne osobenosti *Historije Bošnjaka Mustafe Imamovića*", (str. 63-66), govori kao stilističarka o prof. Imamoviću kao obrascu kultiviranog jezika, profinjenog i nenametljivog stila i one znanstveničke pismenosti visoke razine kakva se rijetko susreće u našoj akademskoj sre-

dini. Primjeri koje navodi autorica teksta potvrđuju da je *Historija Bošnjaka* stilski i tematski inovativna, po mnogo čemu netipična knjiga za historiografiju u Bosni i Hercegovini, te da je na neki način kamen međaš koji u našoj historijskoj nauči označava prekretnicu.

Edin Mutapčić u svom radu “Mustafa Imamović i državnost Bosne i Hercegovine” (str. 67-79) na veoma stručan način pojašnjava da je ključno pitanje koje je dominiralo u radu prof. Imamovića pitanje korijena Bosne i Hercegovine. Njene korijene prati hronološki sve do potvrde njene hiljadugodišnje državnosti. Na kraju, autor konstatira da prof. Imamović ostaje za jedne negiran i osporavan, a za druge slavljen i hvaljen. Ali, i jedni i drugi moraju shvatiti da njegov trag u izučavanju državnopravne historije Bosne ostaje neizbrisiv.

Dževad Drino u svom radu “Svjedok vremena”, (str. 81-84), daje podatke iz profesionalne karijere M. Imamovića (studij, magisterij i doktorat u tridesetoj godini na Pravnom fakultetu u Beogradu, gotovo četiri decenije rada na Pravnom fakultetu u Sarajevu), a pored brojnih knjiga, udžbenika, monografija, naučnih i stručnih članaka i rasprava, pomniji analitičari će u autorovom opusu vidjeti i osjetiti pečat vremena. Profesor Imamović u svom znanstvenom radu naročito je posvetio pažnju istraživanju pravne povijesti BiH i pravnih poredaka kontinentalno-evropskog pravnog kruga. Tako je uspješno vodio cijeli tim saradnika koji su dobili priliku vlastitog naučnog rada.

Enes Durmišević u svom radu “Vjerske zajednice u djelu Mustafe Imamovića” (str. 85-90) govori o magistarskom radu profesora Imamovića pod nazivom “*Pravni položaj vjerskih zajednica za vrijeme šestojanuarske diktature*” iz 1967. godine. On se pita: “Zašto ova tema u ovo vrijeme”? Zatim daje odgovor da se opredjeljuje za nepopularnu temu svog magistarskog rada i odbacuje stav totalitarnog mišljenja koje tada vlada. U svom magistarskom radu Imamović tretira tri velike zajednice u KSHS/Jugoslaviji, Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC), Katoličku crkvu i Islamsku vjersku zajednicu (IVZ), te Jevrejsku vjersku zajednicu.

Edin Ramić u svom radu “Bošnjačka emigracija u djelima Mustafe Imamovića” (str. 91-100) govori o širokom naučnom opusu prof. Imamovića, pa i o pitanju bošnjačke i bosanske emigracije. Ova tema u literaturi malo je obrađena. Ta praznina na neki način popunjena je jednim brojem radova profesora Imamovića. To se odnosi na studiju *Bošnjaci u emigraciji*, čiju historiju autor posmatra kroz prizmu Bosanskih pogleda, “nezavisnog lista muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu”, koji je grupa bošnjačkih emigranata sa Adilom Zulfikarpašićem na čelu pokrenula i izdavala u Švicarskoj 1955-1967. godine.

Rusmir Djedović u svom radu “Gradačac kao neiscrpna istraživačka i intelektualna inspiracija” (str. 101-107) piše o Gradačcu i njegovoj okolini koja ima zanimljivu prošlost, historijske ličnosti, kao i brojne društvene i javne radnike, među koje

spada i Mustafa Imamović. Zatim dalje navodi da brojne teme i ličnosti, uz kratke biografije, vezane za Gradačac i okolinu predstavljaju neiscrpan izvor za istraživače i intelektualnu inspiraciju. Osim navedenih, u Zborniku su i tekstovi Selima Husanovića, Amre Mahmutagić, Šejle Maslo-Čerkić, Sanjina Bandovića, Bećira Macića, Hasana Balića, Roberta J. Donie.

U drugom dijelu Zbornika (Historijsko-pravne teme) sa svojim radovima zastupljeni su Magdalena Apostolova-Maršavelski, Obrad Stanojević, Srđan Šarkić, Vilma Pezelj, Mirela Šarac, Edin Halapić, Samir Aličić i Joško Pavković, dok su u trećem dijelu Zbornika svoje radove objavili Ivo Banac, Ivan Balta, Josip Vrbošić, Elvira Islamović, Seka Brkljača, Ljubomir Zovko, Jasmin Branković, Amir Duranović, Mirza Hujić i Fikret Karčić.

Kako se vidi u Zborniku radova, svoje radove objavili su autori različitih zanimanja iz Bosne i Hercegovine, sa Pravnog i Filozofskog fakulteta iz Sarajeva, Tuzle, Zenice i Mostara, Fakulteta islamskih nauka iz Sarajeva, gimnazija, Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, advokati, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, sudije Ustavnog suda iz Sarajeva, sa Pedagoškog fakulteta iz Bihaća, Instituta za istoriju iz Sarajeva, Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku, zatim iz Sjedinjenih Američkih Država, iz Hrvatske sa Pravnog i Filozofskog fakulteta iz Zagreba, Splita i Osijeka, iz Srbije sa Pravnog fakulteta iz Beograda i Novog Sada, što govori o značaju profesora Mustafe Imamovića i njegovih 45 godina naučnog i publicističkog rada.

Zbornik radova "Mustafa Imamović: 45 godina naučnog i publicističkog rada" predstavlja stav dijela naučne javnosti prema dosadašnjim rezultatima rada profesora Imamovića. Radovi objavljeni u Zborniku imaju značaj kako za bosanskohercegovačku tako i za južnoslavensku i svjetsku historiografiju, te ga preporučujem na uvid kulturnoj, naučnoj i široj javnosti u BiH, odnosno sa područja bivše Jugoslavije ■

Hadžija Hadžiabdić

BERLINSKI KONGRES – POČETAK NOVOG DRUŠTVENO-POLITIČKOG PORETKA NA BALKANU

(Osvrt na Naučnu konferenciju *“The Political and Social Implications for the Ottoman Empire and its successor states of the Treaty of Berlin, 1878.”* The University of Utah, Salt Lake City, 1-3. april 2010)

Berlinski kongres je simbolički i faktički označio gotovo potpunu transformaciju osmanskog prisustva u Evropi, koja se ogledavala u promjeni političke karte Balkana, uništavanju modela multietničkih zajednica (stvara se više homogenih nacionalnih država) i u rasprostranjenoj pojavi etničkog (etničko-vjerskog!?) čišćenja i uništavanju određenog broja domaćih (starosjedilačkih) muslimanskih i hrišćanskih zajednica. Napomenut ćemo da je prva faza ovog procesa završena Balkanskim ratovima 1912-1913, kada dolazi do potiskivanja Osmanskog carstva sa Balkana, sa izuzetkom dijela Trakije i grada Jedrena, da bi u svjetskim ratovima i posebno u raspadu Jugoslavije krajem 20. stoljeća ovaj proces bio nastavljen po gotovo istom, ali još krvavijem modelu.

Međunarodna naučna konferencija *“The Political and Social Implications for the Ottoman Empire and its successor states of the Treaty of Berlin, 1878.”*, održana na Jutu univerzitetu (The University of Utah) od 1. do 3. aprila 2010. godine u Salt Lake Cityu (Sjedinjene Američke Države), imala je cilj da analizira društvene i političke implikacije Berlinskog kongresa i da preispita ulogu vodećih evropskih sila u politici demografskog inženjeringa. Konkretnije, učesnici Konferencije, njih 27 iz osam država i sa tri kontinenta, bavili su se vanjskim politikama vodećih evropskih sila u istočnom pitanju i politikom osmanske države prije, na Berlinskom kongresu i poslije njega. Dotaknuto je i pitanje politike nekih novonastalih balkanskih država neposredno nakon njihovog priznavanja. Istraživana je priroda imperijalizma kasnog 19. stoljeća, uloga velikih sila u uspostavljanju sistema nacionalnih država na Balkanu koje dolaze na mjesto multireligijskog carstva, saradnja i suprotnosti među velikim silama u Istočnom pitanju, etničko-vjersko čišćenje dijela muslimanskog stanovništva Balkana, društvena osnova jermenskih političkih zahtjeva za autonomijom ili reformama koji su na kraju otvorili jermensko pitanje, vjera kao instrument vanjske politike, rani počeci *“humanitarne intervencije”* kao metode zaštite

te hrišćanskih podanika osmanskog sultana i općenito raznovrsni utjecaji Berlinskog kongresa na politički i društveni život u Osmanskom carstvu.

Kako bi se što efikasnije ostvarili ciljevi Konferencije, njeni neposredni organizatori **Peter Sluglett** i **M. Hakan Yavuz** prezentacije su grupirali u šest panela. Učesnici prvog panela konkretnije su se bavili uzrocima Berlinskog kongresa. **Engin Akarli** (Brown University, "*A Threshold in European Diplomacy and Ottoman Politics: The Berlin "Peace" Conference of 1878.*") fokusirao se na odnos evropske diplomatije prema Osmanskom carstvu, njegovim predstavnicima na Kongresu, kao i na odnos diplomatije velikih sila prema zastupnicima malih nacionalnih balkanskih država i interesima ovih zemalja. Stavio je akcenat i na pitanja koja su nakon Berlinskog kongresa ostala neriješena. **Frederick Anscombe** (Birkbeck University of London, "*On the Way Back from Berlin*") apsolvirao je četiri pitanja koja su zajednički obilježila političke promjene pod vlašću sultana Abdulhamida: "*islamizaciju*" imperijalne politike, promjenu od liberalizirajuće vesternizacije prema sultanskoj autokratiji, prenošenje moći od otvorene javne uprave predvođene Portom na zatvoreni privatni krug sultanskog dvora, te porast nadmoći etničkog nacionalizma kao glavne odrednice među stanovništvom Carstva, što je bila direktna posljedica priznavanja etničkog nacionalizma na Berlinskom kongresu. **Mustafa Gencer** (Abant Izzet Baysal University, "*German policy at the Congress of Berlin*") analizirao je Berlinski kongres i njegov utjecaj na njemačko-osmanske odnose, nakon čega je iznio zaključak da su opasne politike Rusije, Engleske i Francuske primorale Osmansku državu da traži oslonac u Njemačkoj. S tim u vezi, autor se fokusirao na proces njemačkog uključivanja u Istočno pitanje nakon Berlinskog kongresa – od nezainteresirane do aktivne politike s ciljem zadržavanja *statusa quo*. **Sean McMeekin** (Yale University and Bilkent University, "*Bismarck and the Ottoman Empire*") analizira odnos Bizmarka prema Istočnom pitanju, u kojem je poslije Berlinskog kongresa promovirao jačanje njemačkog utjecaja u Osmanskom carstvu. **Tetuya Sahara** (Meiji University, "*The Batak massacre and its conveyance into political discourse on the eve of the Russo-Turkish War*") preispitivao je i komparativno analizirao bugarske i engleske izvore vezane za masakr u selu Batak u Bugarskoj, dok se **Hakan Yavuz** (The University of Utah, "*The Conflict between Nationalism and Empire*") bavio više teorijskim pitanjima konflikta između dva politička koncepta – nacionalizma i carstva.

Drugi panel bio je posvećen neposrednim posljedicama Berlinskog kongresa u Osmanskom carstvu. Prva dva referenta bavila su se primarno vojnom problematikom. **Edward Erickson** (Marine Corps University, "*Template for Destruction, The Congress of Berlin, and the Evolution of Ottoman Counterinsurgency Practices*") ispitivao je utjecaj Berlinskog kongresa na osmansku kontraustaničku aktivnost u periodu između 1878. i 1915. godine, a **Bayram Kodaman** (Suleyman Demirel Uni-

versity, “*The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdulhamid II and the Eastern Anatolian Tribes*”), istražujući arhivske dokumente, baca dodatno svjetlo na “*Hamidiye Regiments*”, formirane 1891. godine, koje su dale novu dimenziju u društvenom, političkom i ekonomskom životu istočne Anadolije. Ostala dva učesnika ovog panela bavili su se uzrocima i posljedicama muslimanskog i hrišćanskog narodnog otpora na Balkanu protiv odredbi Berlinskog kongresa (**Mehmet Hacisalihoglu**, Yildiz Teknik University, “*Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty in the Balkans*”) i ignorantskim odnosom evropskih sila prema željama ljudi/naroda pri donošenju odluka o uspostavljanju novih granica na Berlinskom kongresu (**Justin A McCarthy**, University of Kentucky-Louisville, “*Ignoring the People: the Effects of the Borders Drawn at the Congress of Berlin*”).

Centralna tema trećeg panela bila je posvećena počecima novih državnih sistema na Balkanu. **Miroslav Svirčević** (Institut za balkanske studije, Beograd, “*The Establishment of Serbian Local Government in the Counties of Nis, Branje, Toplica and Pirot after the Congress of Berlin*”) predstavio je proces uspostave srbijanske lokalne vlasti u novozadobijenim oblastima nakon Berlinskog kongresa (Niš, Vranje, Toplica, Pirot). **Edin Radušić** (Univerzitet u Sarajevu, “*Bosnia and Herzegovina in British policy from San Stefano Treaty to the Berlin Congress*”) fokusirao se na britansku politiku prema budućem statusu Bosne i Hercegovine u posljednjoj fazi Istočne krize 1875-1878, pripisujući glavnu ulogu u kreiranju historije tradicionalno prihvaćenim nosiocima političke moći – vladarima, ministrima, ambasadorima i konzulima. Bosna i Hercegovina bila je predmet interesovanja i **Aydina Babune** (Bogazici University, “*Berlin Treaty, Bosnian Muslims and Nationalism*”), koji je iznio svoje viđenje izrastanja opozicije bosanskih muslimana prema određenim mjerama austro-ugarske vlasti, koja je promovirala drugačije kulturne i vjerske vrijednosti od njihovih tradicionalnih, što je vodilo stvaranju zrelih formi političkog organiziranja – formirana je Muslimanska narodna organizacija. **Isa Blumi** (Georgia State University, “*Agents of Post-Ottoman states: The Precariousness of the Berlin Congress Boundaries of Montenegro and how to define/confine people*”) drugačije postavljenim pitanjima preispituje posljedice formiranja novih granica između Crne Gore, Srbije i Osmanskog carstva na etnički i kulturno heterogene zajednice koje su živjele na tim teritorijama, dok **Yigit Yucel**, (Balikesir University, “*Kosovo Albanians after the Berlin Congress*”) prikazuje odnos kosovskih Albanaca prema situaciji nastaloj nakon Berlinskog kongresa, a fokusira se i na ulogu Prizrenske lige u procesu stvaranja albanske države.

Četvrti panel razmatrao je jermensko pitanje. **Ragnar Naess** (University of Oslo, “*Polarization of discourses and quality of dialogue*”) apelirao je na kvalitet dijaloga u historiografiji i na odabranim primjerima analizirao problem neprihvatanja drugačijih tumačenja i drugih argumenata u “*drugoj historiografiji*”, dok je **Brad**

Dennis (University of Utah, *“Reassessing the treaty of Berlin as a Catalyst for Peace and Violence between the Ottomans, Kurds, and Armenians in Eastern Anatolia”*) preispitivao prevladavajući retrospektivni pristup društvenoj i političkoj historiji istočne Anadolije kraja 19. stoljeća i predstavio kompleksnu sliku društvenih i političkih odnosa između osmanske države, Kurda i Armena u periodu od Berlinskog kongresa i 1890-ih. **Garabet K. Moundjian** (University of California-Los Angeles, *“Sultan Abdul Hamid II and the Armenian Question Revisited”*) skoncentrirao se na odnos sultana Abdulhamida prema armenskom pitanju, a **Ahmet Seyhun** (University of Winnipeg, *“Said Halim and Armenian Reform of 1914”*) na odnos velikog vezira Saida Halim-paše prema armenskoj reformi 1914. godine, čije je vezirovanje obilježeno i problemom snažnog uključivanja Rusije u armensko pitanje. Posljednji učesnik četvrtog panela **Ara Sarafian** (Gomidas Institute, London, *“The Congress of Berlin and the Social Origins of the Armenian Question”*) bavio se kontekstom i porijeklom armenskog pitanja vezano za Berlinski kongres i događaje koji su mu prethodili.

Pitanje migracija i etno-vjerskog čišćenja bili su u centru pažnje učesnika petog panela. **Irma Kreiten** (University of Southampton, *“‘Bare life’: humanitarianism and ethnic homogenization in the Caucasus and the Balkans at the Congress of Berlin”*) usredsredila se na probleme humanitarnosti i etničke homogenizacije na Balkanu i Kavkazu u vremenu Berlinskog kongresa, postavljajući ključno pitanje da li je uopće moguće zajedno govoriti o ove dvije oprečne kategorije. **Mustafa Tanriverdi** (Kafkas University, *“The Treaty of Berlin and the Tragedy of the Emigrants of the Three Cities”*) iznio je rezultate svojih konkretnih istraživanja koja su obuhvatila istraživanje političkih, društvenih, ekonomskih i administrativnih promjena u tri grada (Kars, Ardahan, Batum), koji su prema članu 58. Berlinskog ugovora pripali Rusiji. Treći i posljednji učesnik ovog panela **Mujeeb R. Khan** (University of California, Berkeley, *“The Ottoman Eastern Question and the Problematic Birth of Modern Ethnic Cleansing and Humanitarian Interventionism”*) bavi se pojavama dugog trajanja, potencirajući da je rješenje Istočnog pitanja, počevši od prvih godina 19. stoljeća, poslužilo kao tragični šablon za kampanje etničkoga genocida i etničkog čišćenja na Balkanu koje su uslijedile u 20. stoljeću.

I konačno, šesti panel razmatrao je pitanja otpora odredbama Berlinskog ugovora, rusko-osmanskog rata, ponovnog preispitivanja odluka Berlinskog kongresa od strane sultana i osmanskog vrha, te nastojanjima Osmanskog carstva da pruži sigurnost poslije Berlinskog kongresa (**Omer Turan**, Middle East Technical University, *“The Rhodope Resistance of 1878”*; **Feroze A. K. Yasamee**, Manchester University, *“European Equilibrium or Asiatic Balance of Power? The Ottoman search for security in the aftermath of the Congress of Berlin.”*; **Ilham Ryazev**, University of Utah, *“Russian-Turkish War of 1877-78: Explaining the decision of Russia to*

start the war”; **Gul Tokay**, London-Istanbul, “*A Reassessment of the Berlin Congress 1878-1880*”).

***

Konferencija, koja je dio četvorogodišnjeg projekta Turskih studija, čiji je glavni cilj istraživanje oblikovanja modernog turskog identiteta primarno putem naučnih radova i naučnih konferencija, tražila je odgovore na krupna civilizacijska pitanja poput onih: zašto evropske sile nisu protestirale protiv ubijanja muslimana na Balkanu; kako i zašto je u nekim evropskim krugovima bilo dehumanizirano “*biti musliman*”; u kojoj mjeri je poimanje identiteta, nacionalnih ili vjerskih (slavenskog, grčkog, muslimanskog, hrišćanskog) utjecalo na politiku evropskih sila prema Osmanском carstvu; koji su faktori kreirali etničko-vjersko čišćenje na Balkanu i na Kavkazu i u kojoj mjeri su evropska iskustva sekularizma i nacionalne države primijenjena na tim prostorima; te šta su glavne pouke Berlinskog kongresa u kontekstu kosmopolitizma, etničke homogenizacije i interakcije između religije i nacionalizma? Očekivano je da ova Konferencija, kao uostalom ni bilo koja druga koja bi pred sebe stavila iste ili slične zahtjeve, nije mogla dati konačne odgovore na ova kontroverzna i izazovna pitanja, ali se treba nadati da će planirani zbornik koji bi trebao uslijediti kao rezultat Konferencije i dodatnih napora učesnika bar djelomično doprinijeti rasvjetljavanju dijela postavljenih krupnih pitanja i približavanju tumačenja odnosa Zapada i Istoka, kršćanstva i islama od strane različitih akademskih zajednica ■

Edin Radušić

Konferencija Ustavno-pravni i politički položaj Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću, Gradačac: Kula Husein-kapetana Gradašćevića, 21. maj 2010.

U organizaciji Instituta za istoriju iz Sarajeva, a povodom 100 godina od donošenja Zemaljskog Štatuta za Bosnu i Hercegovinu, u Gradačcu je organizirana Naučna konferencija o ustavno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Namjera organizatora bila je da na jednom mjestu okupi historičare i pravne historičare kako bi se adekvatnom naučnom debatom obilježio ovaj značajan jubilej. Stoga je glavni cilj ove konferencije bio da se, bez upadanja u zamku aktualnih političkih debata o ustavno-pravnom položaju i reforme ustava u Bosni i Hercegovini, raz-

govara o bosanskohercegovačkim ustavnim iskustvima proteklog stoljeća. To, dakako, ne znači da podneseni referati nemaju za cilj da sa stanovišta historijske pouke aktuelnim ustavnim debatama doprinesu konstruktivnim prijedlozima i korisnim idejama.

Ostvarenim uvidom u program rada Konferencije mogli bismo zaključiti kako je podnesene referate bilo moguće podijeliti u dva radna panela, mada to ovdje nije bio slučaj. Program je, naime, zamišljen da hronološki prikaže najznačajnije događaje vezane za ustavnu problematiku, tako da su prvi referati govorili o kretanjima u Bosni i Hercegovini, ali i ostatku Austro-Ugarske u kontekstu aneksione i ustavne debate. Prvi referat je predstavio značaj Zemaljskog Štatuta za BiH u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, ali i razvoju državno-pravnih institucija Bosne i Hercegovine tokom historije, a sve to opet u široko postavljenom prikazu razvoja ustavne problematike, od definiranja pojma ustava do prikaza pojedinih primjera ustavnih rješenja u zemljama zapadne Evrope (Mustafa Imamović, *Mjesto Zemaljskog Štatuta u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*). Nakon što je ovim referatom ocrtan položaj Zemaljskog štatuta za Bosnu i Hercegovinu, nastavak Konferencije ponudio je nekoliko primjera viđenja ustavne problematike u vremenu donošenja ustava. Pogled izvana na BiH predstavljen je referatima o kretanjima u Hrvatskoj u vrijeme izbora u Bosni i Hercegovini i početka rada Sabora, te debatama unutar različitih političkih krugova (Stjepan Matković, *Hrvatski pogledi na uvođenje Bosanskohercegovačkog sabora*), a poseban referat je podnesen o temi pisanja slavonske štampe o aneksionom i ustavnom statusu Bosne i Hercegovine (Josip Vrbošić, *Tretman aneksionog i ustavnog statusa Bosne i Hercegovine u slavonskim medijima*). Pogled iznutra na tri značajna događaja iz 1910. godine - donošenje ustava, posjeta cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini, te početak rada Sabora - predstavljen je kroz prikaz pisanja pojedinih listova koji su izlazili u Sarajevu (Amir Duranović, *Historijska 1910. Pogled u sarajevsku štampu*).

Osim navedenih tema, unutar zamišljenog panela mogli bismo svrstati i referate koji su predstavili politička kretanja u Bosni i Hercegovini u parlamentarnim uvjetima sa posebnim osvrtom na djelovanje frankovačke političke struje, političkom profiliranju Hrvatske narodne zajednice (HNZ) i Hrvatske katoličke udruge (HKU), te prikazivanjem odnosa među drugim političkim strankama u kontekstu razgovora o pojedinim krupnim političkim pitanjima kao što je bilo agrarno pitanje (Zoran Grižak, *O počecima djelovanja i političkom profiliranju Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u parlamentarnim uvjetima*). Hronološki slijed prezentiranih referata nastavljen je zanimljivom temom o kaznenopravnoj zaštiti države na tlu Bosne i Hercegovine u periodu od stvaranja Kraljevine SHS do donošenja Vidovdanskog ustava, sa posebno naglašenom neusklađenošću zakonskih akata iz domena kaznenopravne zaštite države (Enes Omerović, *Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva SHS do donošenja Vidovdan-*

skog ustava). Tematski i hronološki nastavak ovog referata bio je temeljito izložen prikaz paradoksalnih ustavnih rješenja iz 1921. godine, koji je argumentovano ukazao na postojanje neusklađenosti ustavnih rješenja i definiranja područja djelovanja pojedinih institucija zakonodavne i izvršne vlasti (Seka Brkljača, *Paradoksi provedbe Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini*). Pored navedenih, u ovom dijelu je još predstavljen i pogled na Bosnu i Hercegovinu u međuratnom periodu kroz prizmu Težačke organizacije i njenog djelovanja (Sonja Dujmović, *Bosna i Hercegovina u retorici Težačke organizacije*). Iako prvobitno planiran, izostao je referat koji bi barem ukazao na pojedina politička kretanja u vrijeme Drugog svjetskog rata. Ovako, sagledana u cjelini, Konferencija ima samo jedan nedostatak – pogled u ustavno-pravnu problematiku tokom Drugog svjetskog rata.

Zamišljeni drugi panel Konferencije hronološki bi mogao započeti sa krajem Drugog svjetskog rata, odnosno donošenjem Ustava NR BiH 1946. godine budući da je prvi referat koji je predstavio ovaj vremenski period oslikao položaj Bosne i Hercegovine između Ustava 1946. i 1963. godine (Vera Katz, *Bosna i Hercegovina između Ustava 1946. i 1963. godine*). Posebno je predstavljeno stanje u Hercegovini nakon 1946. godine, sa naročitim osvrtom na tada postojeće ideje o definiranju zasebnog položaja Hercegovine, te jačanje ideja KP BiH među Hrvatima u Hercegovini (Adnan Velagić, *Administrativne i političke promjene u Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata do 1966. godine*). U kontekstu razgovora o Bosni i Hercegovini nakon donošenja Ustava 1963. godine i ustavnih amandmana s kraja 1960-ih i početka 1970-ih podnesen je poseban referat o položaju Bosne u odnosu na jugoslavenski federalizam (Husnija Kamberović, *Bosna i Hercegovina i jugoslavenski federalizam /1963-1974/*). Ključna teza ovog referata jeste da su šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća vrijeme jačanja bosanskohercegovačkog republičkog suvereniteta, mada su ovom procesu, kao i jačanju Jugoslavenske federacije, značajna prepreka bili lokalizmi i nacionalni partikularizmi, protiv čega se Josip Broz Tito izjasnio već 1962. godine. Jedan od ponuđenih modela prevladavanja tada aktuelne krize bio je i privredna reforma kada se promjenama centraliziranog federalizma nastojalo, ustvari, ojačati Jugoslavensku federaciju. Stoga je ideja vodilja bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva bila da se jačanjem republika, dakle i Bosne i Hercegovine, nikako ne ruši Jugoslavenska federacija, već da se, naprotiv, jača! A kako je ekonomija jedan od značajnih pokazatelja jačanja republika, to je i izlaganje o ekonomskim kretanjima u Bosni i Hercegovini 70-ih i 80-ih godina doprinijelo zaokruživanju Bosne i Hercegovine kao političkog entiteta u tom vremenu sa naročitim isticanjem uloge pojedinih političara u tim procesima – Branka Mikulića, konkretno (Admir Mulaosmanović, *Zaokruživanje Bosne i Hercegovine kao političkog entiteta 1974-1987*).

Hronološkom ekskurzijom u kraj 19. i početak 20. stoljeća napravljen je svojevrsni diskontinuitet u hronološko-tematskom toku Konferencije, no referat o Bosni i Hercegovini u državnim i nacionalnim koncepcijama svakako je dao doprinos prisje-

ćanju na političke procese u kojima je koncept nacionalne države nadvladao koncept imperije, tako da je prisjećanje na ove procese znatno pomoglo razumijevanju toka nacionalnih ideja s kraja 20. stoljeća, s tim što se u ovom slučaju ipak radilo o bitno drugačijem kontekstu (Ivo Lučić, *Bosna i Hercegovina u državnim i nacionalnim koncepcijama*). Pojedini primjeri ponovnog oživljavanja nacionalističkih diskursa s kraja 20. stoljeća predstavljeni su unutar ukazivanja na faktore koji su utjecali na destabilizaciju Bosne i Hercegovine, te strategije korištene za provođenje destabilizacione politike u svim društveno-ekonomskim aspektima javnog djelovanja (Sabina Veladžić, *Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem 1980-ih godina 20. stoljeća*). U takvoj pobješnjeljoj javnosti sve prisutnijih nacionalizama postojanje i djelovanje alternativne političke scene otrgnuto je od zaborava analizom rada pojedinih pokreta, koji u svom radu nisu zadobili bitniju medijsku promociju, pa time ni značajnije pravo na javnost. Iako su ova udruženja u to vrijeme nudila i moguća nova ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu, političko nejedinstvo kao i prevladavajući kurs nametnut od suprotstavljenih nacionalizama onemogućili su značajnije pamćenje ovih društveno-političkih organizacija (Edin Omerčić, *“Alternativna” politička scena u BiH. /Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, Pretparlament Jugoslavije, Forum za etničke odnose/*).

Referat o ustavno-pravnim aspektima tranzicije vlasništva u Bosni i Hercegovini u 20. i na početku 21. stoljeća označio je i stanje političkih odnosa kao jedan od mogućih faktora, ako ne i najznačajniji, koji utječe na navedenu problematiku definiranja vlasništva (Edin Mutapčić, *Ustavno-pravni aspekt tranzicije vlasništva u Bosni i Hercegovini 1910-2010. godine*). Konačno je rad Konferencije priveden kraju osvrtnom na organizaciju vlasti u aktuelnom ustavnom poretku Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtnom na sistem institucija vlasti na državnom nivou, te na njihovo (ne)funkcioniranje (Zlatan Begić, *Institucije vlasti u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine*).

Na kraju podneseni referati su u dobroj mjeri obilježili početak i tok diskusije koja je ukazala da se o svakoj od predstavljenih tema može i treba dodatno razgovarati na način koji podrazumijeva akademski pristup i snagu iznesenih argumenata. Zaključne misli iznesene tokom diskusije dovoljne su da apsolutno opravdaju organizaciju Konferencije, koja je svakako ispunila prvobitno planirani cilj. Broj otvorenih pitanja nikako nije istovjetan broju zaokruženih tema niti ponuđenih odgovora. No, to ni u kom slučaju ne znači da je to neka vrsta neuspjeha. Naprotiv, to više ukazuje na razvojnu liniju koja postoji a koja kaže da se svakim novim saznanjem proširuju naši vidici i otvaraju nove teme. U toj razvojnoj liniji svaki doprinos valjano argumentiranog drugačijeg mišljenja uvijek je dobrodošao!

Konačno, vrijedilo bi zaključak sa ove Konferencije potražiti u prvim mislima iznesenim na početku rada. Naime, tada je ukazano na stavove njemačkog historiča-

ra Holma Sundhausena, koji je, pišući o ustavnoj problematici u kontekstu jugoslavenske ustavne prakse, ukazao da svakom ustavnom rješenju koje doprinosi funkcioniranju ili blokiranju zemlje bitno obilježje daje i stepen političke volje da se ustavna rješenja poštuju ili krše. U tom kontekstu bi, zapravo, trebalo tumačiti i ustavna iskustva, ali i aktuelne političke i znanstvene debate o ustavnom položaju Bosne i Hercegovine. Za očekivati je, svakako, da planirani zbornik radova sa ove Konferencije ponudi dovoljno argumentirana promišljanja o dosadašnjim ustavnim iskustvima Bosne i Hercegovine. U tom prostoru bit će dovoljno znanja za historijsku pouku. Ako bude (političke) volje ■

Amir Duranović

Naučna konferencija *Rethinking Late Socialism.*
Socio-Cultural Change and Political Legitimacy in Eastern Europe since the 1960s

Istraživačka grupa “Socialist Dictatorship as a World of Meaning” Centra za savremenu historiju iz Potsdama zajedno sa Institutom za savremenu historiju iz Praga i Institutom za istoriju iz Sarajeva organizirala je u Sarajevu od 23. do 25. juna 2010. godine konferenciju o novim pravcima i tumačenjima kasnog socijalizma u kontekstu historijskog istraživanja društvenih i kulturoloških promjena u društvima istočne Evrope nakon šezdesetih godina 20. stoljeća. Namjera organizatora bila je da se na jednom mjestu okupe naučnici iz zemalja istočno-centralne i jugoistočne Evrope kako bi, bez obzira na značajnu historiografsku produkciju o navedenoj temi, iznova otvorili određene tematske okvire dugotrajnijih društveno-kulturoloških promjena koje su rezultirale kolapsom komunističkih režima u zemljama ovih regiona. Također, jedan od ciljeva Konferencije bio je da se komparativnom analizom oslikaju procesi transformacije legitimiteta komunističkih režima, odnosa političkih elita unutar formiranih društveno-ekonomskih vrijednosti, kao i segmenti za skice svakodnevnog života, kulture, nacionalnih identiteta i rodni odnosa u uvjetima značajnih tokova modernizacije u društvima koja se mijenjaju.

Predavanje koje je obilježilo tok Konferencije iznio je Ulf Brunnbauer (*Rethinking Late Socialism*) ukazujući na sve značajnije društveno-ekonomske tokove modernizacije i pratećih joj promjena na primjeru Bugarske iz druge polovine 20. stoljeća, što je tema kojoj je ovaj austrijski historičar posvetio značajan dio svoje naučno-istraživačke karijere. Kasnijim tokom Konferencije mnogi od prisutnih historičara i socijalnih antropologa koristili su iznesene teorijske modele za oslikavanje uvjeta (de)legitimizacije socijalističkih režima na primjerima Mađarske, Jugoslavije, Poljske, Sovjetskog saveza i Čehoslovačke. Sveobuhvatne i argumentima utemeljene komentare na uvodno izlaganje dali su Michal Kopeček iz Praga i Jonathan Larson iz Iowe (SAD), koji se trenutno nalazi na studijskom boravku u Pragu.

Prvi panel nakon uvodnog dijela bio je posvećen analizi uvjeta i modela formiranja potrošačkih društava Mađarske i Jugoslavije. Na primjerima iz života trgovaca iz Mađarske i njihovih nastojanja da se izbore za bolju društvenu poziciju u uvjetima kontrolirane privrede s jedne, i želje za boljim životom s druge strane, Annina Gagyiova iz Praga je ocrtala model formiranja potrošačkog društva u Mađarskoj (*Consumerism Culture in Hungary since the late 1960s*). Posebno vrijednim pokazao se referat Igora Dude iz Hrvatske o odnosu jugoslavenske socijalističke ideologije i prakse novonarastajućeg potrošačkog društva u Jugoslaviji kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina, kada je, prema ocjeni ovog historičara, došlo do vrhunca ekonomskog razvoja Jugoslavije, što je rezultiralo značajnim promjenama u svakodnevnom životu građana Jugoslavije (*Yugoslav Socialist Ideology and the Everyday Consumer Practice*).

Iako su tematski i u metodološkom pristupu bila dosta različita, izlaganja iz drugog panela bila su vezana za Jugoslaviju, odnosno njene republike Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Nina Vodopivec iz Ljubljane ukazala je na opravdanost terminološkog definiranja 'sjećanja' kao ispravnijeg termina u odnosu na 'postsocijalističku nostalgiju' potvrđujući to primjerima iz života i sjećanja radnika tekstilne industrije u Sloveniji (*Why Social Memories and Not Post-Socialist Nostalgia? The Case of Textile Workers*). Drugo izlaganje bilo je o temi odnosa države i religijske zajednice u socijalističkom društvu na primjerima kretanja unutar Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u bitno izmijenjenom društveno-političkom kontekstu Bosne i Hercegovine nakon priznavanja muslimanske nacije 1968. godine, o čemu je govorio Amir Duranović (*Islamic Religious Community after 1968: A New Beginning*).

U narednom, trećem panelu ponovo je otvorena tema kulture sjećanja nasuprot nostalgiji na primjerima radnika u Jugoslaviji uz uporednu analizu njihovog položaja u postsocijalističkom društvu i savremenim nastojanjima da se kroz teme iz kulture u širem smislu govori o položaju radnika u zemljama socijalizma. Navedenu temu je, koristeći se ponajviše primjerima iz Slovenije, predstavila Tanja Petrović iz Ljubljane (*Workers in Socialist Yugoslavia as Subjects of Ideology and Politics*). Na

primjerima iz svakodnevnog života u Poljskoj Agnes Kuciel iz Praga predstavila je modele viđenja rodnih odnosa i položaja žene kroz prizmu komunističke ideologije (*Communist Representations of Gender Order in the Late People's Poland*).

Kako je sve radno vrijeme Konferencije bilo prožeto idejom prikazivanja skica iz svakodnevnog života, ocrtavanja shema za rekonstrukciju života običnog čovjeka u socijalističkom društvu koje je, kao i svaka zajednica, podložno promjenama, tako su pojedine teme u nastavku rada Konferencije predstavljene kroz prizmu zapadnih utjecaja na socijalistička društva. Najzanimljiviji primjeri za period kasnih šezdesetih godina predstavljeni su kroz val planetarnog širenja i utjecaja pop muzike, kao i prateće joj modne i kulturološke trendove. Árpád von Klimó iz Pittsburga je na tragu ovih stavova govorio o pop kulturi u socijalističkim društvima (*Pop Culture and Legitimacy in State Socialism*). S druge strane, referat Radine Vučetić iz Beograda ukazao je na pojedine trendove "amerikanizacije" svakodnevnog života u Jugoslaviji šezdesetih godina oslikane kroz prizmu utjecaja američke pop kulturne scene na kretanja u Jugoslaviji, kao i kroz druge relevantne primjere društveno-kulturoloških odnosa ("*Americanization*" of Yugoslav everyday life in the 1960s). Treći referat u okviru ovog panela govorio je o prevladavanjima uobičajene prakse iz socijalizma u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini kroz prizmu nastojanja da se u javnom diskursu i ophođenju izmijene pojedini modeli ponašanja (Larisa Kurtović, Berkeley/Sarajevo: *After normal and absurd: Djed Mraz, Vučko and the struggle for national futures in postwar/postsocialist Bosnia-Herzegovina*). Na ovom mjestu vrijedno je spomenuti da ovaj referat za dobar dio prisutnih historičara nije ostavio utisak valjano definiranih pojmova "postsocijalističko" i "postratno" na primjeru Bosne i Hercegovine, te je naglašeno koliko su nacionalistički diskursi na ovakvim temama u Bosni i Hercegovini bili nastrojani antisocijalistički, a koliko su, ustvari, bili odraz usko postavljenih dnevopolitičkih manipulacija. Valjano je, prema tome, zaključiti kako je odgovarajuća kontekstualizacija na ovom primjeru izostala, a njeno prisustvo bi u svakom slučaju ponudilo mogućnost i sasvim drugačije perspektive te time i drugačijih zaključaka.

Iva Lučić iz Uppsale je u svom referatu ponajviše tretirala pitanje međunacionalnih odnosa i zvanične politike u Jugoslaviji pred popis stanovništva 1971. godine, sa posebnim osvrtom na stanje u Bosni i Hercegovini u kontekstu priznate muslimanske nacije (*The Pluralism of Nationalisms. Census Policy in Socialist Yugoslavia 1970-71*), dok je Sofiya Zahova iz Sofije u svom referatu govorila o nostalgičnim narativima u sjećanju na vrijeme vladavine Josipa Broza Tita kod različitih etničkih grupa u Crnoj Gori (*Nostalgia for the Last Decades of Tito's Yugoslavia in Narratives and Memories of Different Ethnic Groups and Nationalities in Montenegro*).

Posljednji panel u dvodnevnom radu Konferencije ponovo je fokus interesovanja vratio u zemlje centralno-istočne Evrope. Glavna tema svakog od prezentiranih izlaganja je odnos socijalističke vlasti prema pokretima u čijoj je osnovi drugačije

mišljenje ili stav do nastojanja da se socijalistički projekt predstavi kao nikad ostvarena želja naspram ideološki nadmoćnijeg koncepta koji je prevladao svijetom kolapsom većine komunističkih režima. U tom svjetlu su bila izlaganja Petera Ápora iz Budimpešte (*Radical Social Criticism to Late Socialist Governance after 1968*), Albrechta Wiesnera iz Potsdama (*Lost in Utopia? Socialist Spaces and the Decline of Communist Power in East-Central Europe*) i Michala Pullmana iz Praga (*Expert Culture and Late Socialist Utopia: Soviet Union and Czechoslovakia in the 1980s*).

Promotrena kao jedinstvena cjelina, bez obzira na različite metodološke pristupe i pojedina nedovoljno argumentirana i neizdiferencirana tumačenja, Konferencija može sasvim sigurno poslužiti i kao vrsta pouke kako bi domaći historičari mogli i trebali pristupati svojim kako sadašnjim tako i budućim naučnoistraživačkim zadacima. Brojna pitanja i teme koje su ovom prilikom otvorene ne samo da su opravdale organizaciju nego su nagovijestile i moguće modele za organiziranje domaćih konferencija na sličan način. Naime, pored dosta plodnih iz tematski raznolikih diskusija nakon svakog održanog panela, završna riječ na Konferenciji bila je organizirana u obliku okruglog stola, kada su ponovo razmotrene svaka od predstavljenih tema, čime je zaokruženo mišljenje na način da je ocijenjen referat, diskusija i završna riječ i time je krug zatvoren. Konačno, ono što svima ostaje za raspravu ili novo promišljanje jeste generalni pristup temama konferencija kao što je ova. Ostaje pitanje da li se ovakvim temama pristupa sa stanovišta pozitivne revizije historije/historiografije, ideološkog revizionizma ili ponovnog promišljanja. Svaki glas i nastojanje koje nas vodi u pozitivnom pravcu, ka historijskoj istini, uvijek je dobrodošlo, a svako iskustvo je tim više dragocjeno. Stoga, ideje o kojima se naglas promišljalo na ovoj Konferenciji svakako treba kapitalizirati ■

Amir Duranović

IN MEMORIAM

ILJAS HADŽIBEGOVIĆ (1938 – 2010)

U Sarajevu je nakon duge i teške bolesti 10. februara 2010. godine umro prof. dr. Iljas Hadžibegović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u penziji i jedan od najistaknutijih historičara austrougarskog perioda bosanskohercegovačke historije. Njegovom smrću naša historiografija i nauka općenito pretrpjeli su veliki gubitak, jer je profesor Hadžibegović bio historičar koji postavlja standarde i norme, historičar koji je bio uzor ljudima koji ulaze u svijet prošlosti, od studenata, preko magistrskih i doktorskih kandidata, pa do zrelih i već afirmiranih historičara.

Prof. dr. Iljas Hadžibegović rođen je 27. jula 1938. godine u Crniču, općina Bugojno. Osnovno i gimnazijsko obrazovanje završio je u Bugojnu, a studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 11. februara 1963. Godine 1964. počinje naučnoistraživački rad zaposlivši se u Institutu za istoriju radničkog pokreta (sada Institut za istoriju), gdje je radio do izbora za asistenta na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1. januara 1970. Postdiplomske studije iz Istorije naroda Jugoslavije XIX i XX veka na Filozofskom fakultetu u Beogradu završio je odbranom magistarskog rada 1967. godine. Akademsku 1967/68. proveo je na specijalizaciji u Beču kao stipendist Vlade Republike Austrije. Doktorsku disertaciju *“Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine”* odbranio je 10. oktobra 1977. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U zvanje docenta na predmetu Istorija naroda Jugoslavije - novi vijek sa savremenom istorijom izabran je 1978, za vanrednog profesora 1981, a najviše nastavno fakultetsko zvanje, redovni profesor, stiče 1987. godine. U periodu oktobar 1987. - septembar 1990. bio je direktor Instituta za istoriju u Sarajevu ne prekidajući radni odnos na Fakultetu.

Naučni opus profesora Hadžibegovića čini više od 100 bibliografskih jedinica. Svoje radove objavljivao je u prestižnim naučnim časopisima, a pored južnoslavenskih jezika radovi su mu publicirani i na engleskom, njemačkom, italijanskom i češkom. Objavljena doktorska disertacija profesora Hadžibegovića doživjela je brojne, veoma pozitivne ocjene u prestižnim naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu. Ona je od naučne kritike ocijenjena kao djelo koje umnogome ima karakter ekonomske i socijalne historije Bosne i Hercegovine od sredine XIX stoljeća do 1914. godine. Profesor Hadžibegović je ovom knjigom duboko ušao u analizu društva koje se mijenja kroz proces modernizacije.

Naučna javnost je veoma pozitivno ocijenila i monografiju profesora Hadžibegovića o bosanskohercegovačkim gradovima, koja je doživjela dva izdanja. Dobila je i međunarodno priznanje. Njena uvodna studija prevedena je na češki jezik i publikovana u časopisu Češke akademije „Slovenské historické studie“. Obje navedene knjige po izlasku iz štampe postale su nezaobilazna univerzitetska literatura. Općenito gledajući, profesor Hadžibegović je izučavao tematske oblasti iz ekonomsko-socijalne i demografske historije Bosne i Hercegovine, gdje se afirmirao kao vodeći naučnik u izučavanju socijalne historije novijeg doba. On se, međutim, nije ograničio samo na izučavanje socijalnog aspekta, nego je u nizu radova tretirao i političke dimenzije, posebno radničkog pokreta u kontekstu općehistorijskih kretanja. Naročito je uspio njegov sintetski prikaz razvoja socijaldemokracije u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata u Istoriji Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

Profesor Hadžibegović je sa referatima učestvovao na više međunarodnih naučnih skupova u zemlji i inostranstvu: u Lincu 1968, u Beogradu 1979, u Reggio Calabria 1979, u Pragu 1980, u Budimpešti 2001. Bio je stalni učesnik savjetovanja o historijskoj nauci, gdje je dao veoma vrijedan doprinos izučavanju historiografije perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

U svom više od trideset godina dugom radu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu profesor Hadžibegović je učestvovao u svim vidovima i nivoima nastave. Bio je mentor magistarskim i doktorskim kandidatima iz zemlje i inostranstva, kao i predsjednik ili član u više od 20 komisija za odbrane magistarskih i doktorskih disertacija. Doktor Hadžibegović je obavljao niz rukovodećih i odgovornih poslova u nastavno-naučnim i naučnim institucijama, kao i redakcijama naučnih i stručnih časopisa. Bio je član naučnih vijeća Instituta za istoriju u Sarajevu i Orijentalnog instituta u Sarajevu, predsjednik Savjeta RO Filozofski fakultet, prodekan Filozofskog fakulteta, dekan OUR-a za filozofiju, predsjednik Vijeća Odsjeka za historiju i šef Kolegija postdiplomskog studija, član redakcija časopisa „Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine“, „Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine“, „Hercegovina“ i „Naša škola“, te glavni i odgovorni urednik časopisa „Opredjeljenja“ i „Prilozi“ Instituta za istoriju Sarajevo. Treba naglasiti da je profesor Hadžibegović dugo godina bio aktivan član Odbora za istorijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Za svoj nastavni i naučni doprinos profesor Hadžibegović je dobio više nagrada i priznanja. Za rad na Filozofskom fakultetu dobio je priznanje društveno-političkih organizacija (1976), za monografiju *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* nagrađen je sa dvije nagrade - IGKRO "Svjetlost-i" (1980) i Republičkom nagradom za nauku "Veselin Masleša" (1983), a dobitnik je i Plakete grada Sarajeva (1985).

Profesor Iljas Hadžibegović bio je naučnik koji je imao sposobnost da na jednostavan način objasni kompleksne historijske i općenito društvene pojave i procese. Znao je na jednostavan način izreći mudrost. Nije volio velike rečenice, pojavno velike misli pune tuđica i potrebu nekih ljudi od pera da pametno zvuče makar ništa ne rekli. Profesorovi stavovi i zaključci u njegovim knjigama i radovima bili su sušta suprotnost tome – veoma odmjereni i zasnovani na provjerenim činjenicama ■

Edin Radušić

SIMA ĆIRKOVIĆ (1929-2009)

Kada nam ode netko koga istodobno volimo i poštujemo, osjetimo prazninu s kojom se teško nosimo. Takav je osjećaj ostavio neočekivani odlazak akademika, profesora, pedagoga iznad svega, vrsna čovjeka, Sime Ćirkovića. Njegovom smrću izgubili smo puno svi mi koji smo ga poznavali, od njega učili, s njime vodili nadahnute razgovore, prijateljevali. Velik je to gubitak i za povijesnu znanost, napose bosanskohercegovačku i srpsku, jer je prof. Ćirković posljednji u nizu povjesničara koji su se sustavno bavili bosanskim srednjovjekovljem. Njegova *Istorija Bosne* rano se nametnula kao svojevrsni udžbenik studentima povijesti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i taj status je zadržala do danas, što na najbolji način potvrđuje koliko je njezin autor prisutan i cijenjen kao znanstvenik u nas.

Rođen je u Osijeku 29. siječnja 1929. Osnovnu školu i gimnaziju polazio je u Somboru i Beogradu, gdje je potom studirao povijest na Filozofskom fakultetu 1948-1952, a doktorirao 1957. Kratko je radio u Državnoj arhivi u Zrenjaninu i Narodnoj biblioteci u Beogradu. 1955. izabran je za asistenta u Istorijskom institutu SANU u Beogradu, za docenta 1957, izvanrednoga profesora 1963. i redovitoga 1968. na Filozofskome fakultetu na kome je djelovao do umirovljenja 1994. Kao pedagog i profesor uživao je poštovanje brojnih generacija studenata, a kao znanstvenik uvažavanje stručnjaka iz zemlje i inozemstva.

Za bavljenje znanstvenim i nastavnim radom bio je odlično pripremljen, svestrano obrazovan – ukratko erudita. Izvrsno je poznavao jezike na kojima su nastajala povijesna vrela kojima se povjesničari u proučavanju srednjega vijeka služe (la-

tinski, grčki, staroslavenski, starotalijanski), te više živih jezika, što mu je omogućivalo da prati raznovrsnu stručnu literaturu i komunicira s njezinim autorima i stručnjacima uopće. Njegovu pedagošku metodu obilježava blagost i razumijevanje, te spremnost da drugome pomogne, savjetom, potporom, pohvalom. Na znanstvenome polju odlikovao se silnom učenošću, nevjerovatnim pamćenjem, akribijom, ali unatoč svemu tome, svoje stavove i zaključke nije bespogovorno nametao sugovorniku i učeniku, nego je bio spreman podvrgnuti svoje znanje argumentaciji, čak i s onima koji u takvom sučeljavanju nisu imali izgleda da obrane svoje stavove. Tu slobodu mogao je sugovorniku dopustiti samo čovjek enormne izobrazbe, znalac koji je suvereno vladao strukom kojom se bavio, proučavajući najrazličitije segmente srednjovjekovne povijesti.

Njegov znanstveni opus vrlo je velik i raznovrstan, te ga rad ovakvoga karaktera i namjene ne može obuhvatiti, a tog posla oslobađa nas činjenica da su život i djelovanje prof. Ćirkovića na više mjesta već prikazivani i dobro poznati, kao i njegov stvaralački opus. Budući da na njega gledamo ponajprije kao na svoga profesora i istraživača bosanskoga srednjovjekovlja, upozorit ćemo na njegov prinos bosanskoj povijesti.

Kao mlad znanstvenik napisao je dva iznimno vrijedna djela baš iz srednjovjekovne bosanske povijesti. Riječ je o knjigama *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba* (Beograd 1964) i *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd 1964). Zanimanje za teme iz bosanske povijesti srednjega vijeka započelo je prije pojave navedenih naslova pisanjem i objavljivanjem kraćih radova, baš kao što se i nastavilo nakon njihova izlaska. Pozornost su mu privlačile teme iz društvene, političke, kulturne, privredne i crkvene povijesti. Tako su iz njegovih istraživačkih napora nastali nezaobilazni radovi za upoznavanje s bosanskom prošlošću: *Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni*, „*Verna služba*“ i „*vjera gospodska*“ (1962), *Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj Bosni* (1970), *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka* (1971), *Rusaška gospoda* (1974), *Pad Bosne i pokušaj otpora turskom osvajanju* (1982), *Glose Srećkovićeve jevanđelja i učenje bosanske crkve* (1982), *Bosanska crkva u bosanskoj državi* (1987), *Bosna i Vizantija* (1989), *Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi* (1989), *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: bosanska crkva* (1995).

Ogroman napor uložio je u rad na izradbi *Enciklopedije srpske istoriografije* (1997) i *Leksikona srpskog srednjeg veka* (1999), u kojima je potpuno do izražaja došla njegova erudicija, pišući sažeto, stručno i razumljivo o mnogim osobama i pojmovima koji pripadaju bosanskohercegovačkoj historiografiji i bosanskomu srednjemu vijeku.

Za svoj rad primio je više priznanja i prestižnih nagrada. Postao je dopisni i redoviti član više akademija: SANU, ANUBiH, JAZU/HAZU, CANU, VANU,

Académie européenne d'histoire (Bruxelles). Dobitnik je Sedmojulske nagrade SR Srbije (1982), Oktobarske nagrade grada Beograda (1987), Nagrade grada Beograda (2006).

Kada ovim javnosti dostupnim navodima dodam osobna iskustva iz naših susreta, razgovora (konzultacija) i atmosferu koja je tijekom njih nastajala, ne mogu ne priznati prazninu što ga više nema među nama, ali i ponos što sam ga imao za učitelja i odgojitelja koji je pratio i usmjeravao moje bavljenje strukom. Sreća ga je bila poznavati, a čast imati ga za učitelja i prijatelja. Ja sam imao sreću – hvala mu ■

Pejo Ćošković

UROŠ NEDIMOVIĆ (1931-2010)

Uroš Nedimović je kao dječak bio sudionik narodnooslobodilačkog rata, te doživio i preživio opsadu Sarajeva od 1992. do 1995. godine, ali je posljednjeg martovskog dana 2010, teško bolestan i usamljen, umro u svom stanu u Sarajevu. Te zime smo vidjeli da je već teško bolestan, ali je uporno odbijao svaku pomoć. Početkom marta 2010, jedne hladne subote, krenuo sam rano ujutro na fakultet i susreo ga ispred zgrade Instituta za istoriju. Pozdravili smo se, a on je govorio tihim tonom, kao da je nagovještavao svoj odlazak. Samo mi se žalio da je umoran. Ništa više. Ispostavit će se da je to bio naš posljednji susret i pozdrav. Sjećam se koliko smo puta dr. Budimir Miličić i ja pokušavali s njim razgovarati i posjetiti ga, ali me je, uprkos ranijem saznanju da je bolestan, ipak iznenađivala njegova upornost u odbijanju kolegijalne pomoći. Odlučio je zatvoriti se u svoj stan. Povukao se sa sarajevskih ulica i, uvučen u stan, jednostavno prestao disati. Njegov izostanak najbolje se mogao primijetiti u Arhivu Bosne i Hercegovine. Tamo je posljednjih godina bio svakodnevni posjetilac, ali nije puno istraživao. Samo mu je trebalo neko toplo mjesto gdje je mogao razgovarati sa ljudima. Vrlo često je to otežavalo rad drugim istraživačima, ali smo svi shvaćali njegovu potrebu za komunikacijom, i uglavnom se malo ko ljutio.

Uroš Nedimović je rođen 21. septembra 1931. u Bosanskoj Krupi, gdje je završio četiri razreda osnovne škole. Maturirao je u Prvoj gimnaziji u Sarajevu 1951, a historiju je diplomirao 1959. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Nakon toga se zaposlio u Institutu za istoriju u Sarajevu, gdje se bavio historijom radničkog pokreta.

Na Filozofskom fakultetu u Beogradu je magistrirao 1965. odbranivši magistarski rad pod naslovom *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1921. do 1924. godine*, a doktorirao je tezom *Istorijski razvoj Narodnooslobodilačkog fronta u Bosni i Hercegovini od 1935. do 1945. godine*.

Zbog bolesti, Uroš Nedimović nije mogao puno pisati. Njegova doktorska disertacija je ostala među rijetkim odbranim disertacijama iz historije koja nije doživjela svoje izdanje kao knjiga. Njegovi objavljeni radovi većim dijelom se odnose na ulogu koju su pojedini jugoslavenski revolucionari imali u historiji radničkog pokreta. Pisao je o Vasi Srzentiću, Kostu Novakoviću, Simi Miljušu, Đuri Pucaru. Ovi tekstovi neće ostaviti dubok trag, ali će se pojava Uroša Nedimovića u našoj historiografiji još dugo pamtili. Sudjelovao je na brojnim naučnim skupovima i okruglim stolovima, a njegovi nastupi vrlo često su bili izvan okvira historijske nauke. Umro je 30. marta 2010. godine ■

Husnija Kamberović

INDEKS AUTORA

- Bećirović Denis, Tuzla, Bosna i Hercegovina
- Bešlija Sedad, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Čošković Pejo, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, Republika Hrvatska
- Duranović Amir, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Duranović Idriz, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Filipović Emir O., Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Gladanac Sanja, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Hadžiabdić Hadžija, Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Hambo Semir, student II ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Išek Tomislav, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kapidžija Elmedina, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Karović Merisa, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina
- Kasumović Amila, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Katz Vera, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kujović Mina, Arhiv BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kurtović Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ličina Aida, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Mastalić Zilha, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina
- Nametak Muhamed, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Omerčić Edin, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

- Omerović Enes S., Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Pavlović Srđa, Univerzitet Alberte, Edmonton, Kanada
- Radušić Edin, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Sarač Rujanac Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Veladžić Denis, student postdiplomskog studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Zilić Adis, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina
- Zorabdić Gina, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Zuckerman Boško, Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Republika Hrvatska

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćenica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39 -44.
Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.
[http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:
Nermina Filipović

Lektor:
Mr. Mirela Omerović

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
BEMUST, Sarajevo

Za štampariju
Mustafa Bećirović

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European Online Library
(Frankfurt am Main) (<http://www.ceeol.com>).